May
1118201

1690 C

O.W.A. BOONSTRA

DE WAARDIJ VAN EENE VROEGE OPLEIDING

Een onderzoek naar de implicaties van het
alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven
en omliggende gemeenten, 1800-1920

STELLINGEN

1. Het paradoxale van de geschiedenis van het alfabetisme is dat ze geschreven is, maar niet geschreven kan worden.
2. De definitie die tegenwoordig van een analfabeet wordt gegeven lijkt sterk op die van de middeleeuwse 'illiteratus'. Moderne analfabeten en middeleeuwse illiterati worden niet gekenmerkt door een onvermogen om te lezen en schrijven, maar door een onvermogen om de taal van de overheid te verstaan.
(Zie: M. DE JONG, 'Het perkamenten woord. Over schrift en cultuur in de vroege Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 106 (1993), p. 10-22).
3. Bij het gebruik van 'alfabetisme' als variabele om bevolkingsgroepen in categorieën onder te verdelen verdient het aanbeveling om de alfabeten nader te differentiëren in 'alfabeten van de eerste generatie', d.w.z. alfabeten die hebben leren lezen en schrijven in een analfabete sociale omgeving en 'alfabeten van de tweede generatie', d.w.z. alfabeten die leerden lezen en schrijven in een omgeving waar deze vaardigheden reeds ontwikkeld waren.
4. Pas door opname in een data-archief kan de Eindhoven-dataset voor historisch onderzoek het wetenschappelijke belang krijgen dat het Eindhoven-corpus ooit voor linguïstisch onderzoek heeft verworven.
5. Loglineaire analyse is een statistische techniek die in historisch onderzoek zeer goed dienst kan doen, mits ze niet alleen inductief wordt toegepast bij het testen van categoriale modellen, maar ook descriptief bij het beschrijven van complexe samenhangen tussen nominale variabelen.
6. Een historisch-socioloog die een wetenschappelijke studie begint met de woorden: '[...] dit boek gaat niet expliciet in op theorieën of theoretici en het bevat nauwelijks polemieken. Het debat blijft meestal impliciet, en de stellingen vinden hun rechtvaardiging in de aannemelijkheid van de historische interpretaties die er op gebaseerd zijn.', ontkent de methodologie van de sociale wetenschappen, miskent de methodologie van de geschiedwetenschap en bekent zich tot methodologische onwetenschappelijkheid.
(Zie: A. DE SWAAN, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1989, p. 18).
7. Door het verhalende karakter van de geschiedschrijving te benadrukken bestaat het gevaar dat de geschiedwetenschap weer een historische wetenschap zal worden.

8. Gezien de omstandigheid dat sprekende computers vooral relevant zijn in 'hands busy, eyes busy' situaties, en gezien de aandacht die de KU Nijmegen tegenwoordig besteedt aan haar katholieke identiteit, wekt het geen verbazing dat de KU Nijmegen, nu de handen weer moeten worden gevouwen en de ogen gesloten, zoveel aandacht besteedt aan Taal, Spraak en Informatica.
9. De historische informatiekunde is geen emancipatiebeweging, maar een historische hulpwetenschap.
(Contra zie: P.K. DOORN, *Social structure and social mobility*. Diss. RU Utrecht 1989, stelling XII).
10. Nu vrijwel niemand meer in staat is om uit het hoofd rekensommen op te lossen, wordt de vraag actueel in hoeverre van de moderne, calculerende burger verwacht mag worden dat hij daarbij zijn hoofd zal gebruiken.
11. Ondanks de belangstelling die de socioloog Steinmetz aan de dag legde voor historisch onderzoek, is er weinig voor te zeggen om het Nederlands Historisch Data Archief in het Steinmetz Archief onder te brengen.
12. Zolang de Nederlandse Spoorwegen menen de dienst tussen Nijmegen en Den Helder te moeten onderhouden met dubbeldeks treinen die minder zitcomfort bieden dan een stadsbus, behoort op dit traject een derde-klasse tarief te worden gehanteerd.
13. Het Midden-Oosten zal nog voor onafzienbaar lange tijd in het politieke nieuws figureren, al was het alleen maar omdat er 's zondags zelden berichten uit andere delen van de wereld voorhanden zijn.
14. Het is niet waarschijnlijk dat Peter Burke de taakgroep ESG van de KU Nijmegen voor ogen heeft gehad bij zijn verwijt dat sommige sociaal-historici het maatschappelijk leven in het verleden te zeer 'from the twelfth floor' beschouwen.
(Zie: P. BURKE, *History & social theory*. Cambridge 1992, p. 38).
15. De ontwikkeling van Nederland als consumptiemaatschappij in de tweede helft van de twintigste eeuw laat zich goed illustreren aan het verschijnsel dat in die periode de omvang van het gemiddeld huishouden met de helft afnam en de inhoud van de gezinsfles verdubbelde.

Stellingen bij het proefschrift van O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omringende gemeenten, 1800-1920*.

Wageningen, 3 november 1993.

DE WAARDIJ VAN
EENE VROEGE OPLEIDING

Promotor: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de Agrarische Geschiedenis

O.W.A. BOONSTRA

DE WAARDIJ VAN
EENE VROEGE OPLEIDING

Een onderzoek naar de implicaties van het
alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven
en omliggende gemeenten, 1800-1920

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. C.M. Karssen,
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 3 november 1993
des namiddags te vier uur in de Aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

BIBLIOTHEC.
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

Van tijd tot tijd komen in alle standen verstandige ouderen, die de waardij van eene vroege redelijke opleiding hunner kinderen regt weten te beseffen, en zonder welke, zelfs de beste, toebereidsels van hunne opvoeding altijd gebrekkig zullen blijven. Door eigen vroegtijdige vorming, hebben zij derzelver gewigt en weldadigheid leeren inzien, en nu is het hen ook plicht geworden, om hunne kinderen daarin op te voeden. De beschaving is nu niet meer het eigendom van den zoogenoemden grootsten stand: neen! van den eerwaardige burgerstaat, dien wij met het grootste regt het hart eener natie noemen, moet zelfs gene hare beschaving ontleenen: ja: de arbeidzaamste ouders zullen, zelfs in de weinige uren van rust, onder het eten van hun stuk hard brood, of aan het weefgetouw, hunne genotene onderrichting voor hunne kinderen gewigtig kunnen maken.

ROEMER, 'Over de opvoeding der jeugd', 1806, p. 69.

ABSTRACT

Boonstra, O.W.A., De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920. Published as doctoral thesis, Agricultural University Wageningen and as A.A.G. Bijdragen 34 (ISSN 0522-0726); XVIII + 464 pages, 67 tables, 11 figures, 10 cartograms, 2 pictures, 5 appendices, 564 references, summaries in English and in French.

In this study, research has been done into the way literates and illiterates were able to cope with the modernisation process that took place in the Netherlands during the second half of the nineteenth century. Assuming that people who had learned to read and write were better equipped to face modernisation and more eager to go along with it, the question was raised whether literates would show more signs of modern behaviour than illiterates. Research was concentrated in a region around Eindhoven, situated in the south-eastern part of the Netherlands. This region was selected because, at that time, Eindhoven started to change from a small a small market town into a industrial city, while the number of illiterates still was considerably large. The analyses showed that although literates and illiterates experienced a same amount of social mobility, illiterates were forced much more to look for another profession, whereas literates moved more freely. It also became apparent that literates were more willing to migrate long distance in order to find a new job. Finally, literates showed more signs of modern demographic behaviour than illiterates. Therefore, it could be concluded that literacy really was a vehicle towards modern behaviour in a modernising society.

Free descriptors: social history, literacy, modernization, historical demography, social mobility, migration.

English summary on p. 449-455

Résumé en français p. 457-464

Illustratie omslag: J. P. Hasenclever, Jobs als Schulmeister, 1845. Olieverf op doek, 80 x 106 cm, Kunstmuseum Düsseldorf

Dit werk verschijnt tevens als A.A.G. BIJDRAGEN 34 (Wageningen 1993) ISSN 0511-0726;

© 1993 Landbouwniversiteit Wageningen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopiën, of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Landbouwniversiteit.

No part of this book may be stored in an computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Agricultural University.

WOORD VOORAF

Dit boek is niet zozeer het resultaat van een gelukkige samenloop, maar van een gelukkige sequentie van omstandigheden. Jaren geleden, toen ik, als sociologiestudent, stage liep bij de Afdeling Agrarische Geschiedenis in Wageningen om mee te helpen bij een kwantitatief onderzoek naar de daling van de geboortecijfers in Nederland, nam prof.dr. A.M. van der Woude me een dag mee naar het Streekarchief Zuid-Oost Brabant. Samen met prof.dr. H. van Dijk was hij daar, in de archiefbewaarplaats, druk doende om gegevens te verzamelen over duizenden Eindhovenaren. Hun doel was om er de demografische geschiedenis van de stad in de negentiende eeuw mee te kunnen schrijven. Enige jaren later, toen over de demografische geschiedenis van Eindhoven beknopt was gerapporteerd in het boek van Van Oorschot, en mijn stage inmiddels had geresulteerd in een, samen met prof.dr. van der Woude geschreven, artikel, waarin het alfabetisme als relevante variabele figureerde, werd ik nogmaals geconfronteerd met het materiaal dat in Eindhoven was verzameld. Ik had inmiddels bij de Vakgroep Geschiedenis van de KU Nijmegen een betrekking gevonden als historisch-informatiekundige, en mij werd gevraagd om de enorme hoeveelheid gegevens uit Eindhoven in een informatiesysteem onder te brengen om er een gezinsreconstructie mee te kunnen verrichten. Ik stemde daarmee in, onder de voorwaarde dat ik de gegevens ook voor eigen onderzoek zou mogen gebruiken. Omdat ik, die dag in het archief in Eindhoven, had gezien dat ook gegevens over iemand's analfabetisme of alfabetisme werden verzameld, was me al snel duidelijk in welke richting ik het eigen onderzoek zou willen opzetten. Dat dat onderzoek uiteindelijk uitgevoerd kon worden, is in de eerste plaats te danken aan de bereidwillige medewerking van mijn promotor, prof.dr. A.M. van der Woude, die in eerdere publicaties al van zijn interesse voor het onderwerp had blijk gegeven, en van prof.dr. H. van Dijk. In de tweede plaats ben ik dank verschuldigd aan de Stichting voor Ruimtelijk Onderzoek van NWO, die de fondsen verschaftte om me een jaar vrij te stellen van mijn normale werkzaamheden, aan de Faculteit der Letteren van de KU Nijmegen, die aan deze constructie zijn medewerking verleende, en aan drs. B.J. van Elderen, die me dat jaar zeer adequaat verving.

Diverse mensen hebben me de helpende hand geboden om het onderzoek tot een goed einde te brengen. Prof.dr. P.M.M. Klep heeft een grote bijdrage geleverd door de eerste versie van de tekst van een uitgebreid, kritisch commentaar te voorzien. Hem dank ik van harte, evenals Theo Engelen, Harry Jansen, Frans van Poppel en, in het bijzonder, Meet Becker, die eveneens bereid bleken diverse tekstgedeelten kritisch door te lichten. Ferdinand Ector, van het Streekarchief Zuid-Oost Brabant, ben ik veel dank verschuldigd voor de inspanningen die hij zich heeft ge-

troost om de oorspronkelijke formulieren van de Eindhoven dataset te traceren en de informatie, die oorspronkelijk op ponskaarten stond, over te zetten op modernere machineleesbare informatiedragers. Erik Beekink en Frans van Poppel van het NIDI waren zo vriendelijk om hun gecomputeriseerde lijst van beroepencodes ter beschikking te stellen. John Hendrickx van de vakgroep Sociologie van de KU Nijmegen verleende toestemming om gebruik te mogen maken van het programma dat hij had ontwikkeld om interactief loglineaire analysemodellen door te rekenen.

Van sommige hoofdstukken zijn ooit eerste, zeer voorlopige versies verschenen. Een klein gedeelte van hoofdstuk 4 is overgenomen uit 'Archieven en historische informatiesystemen', 1989, pp. 7-18; gedeelten van hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6 zijn terug te vinden in 'De waardij van eene vroege opleiding', 1991, p. 77-95; Enig voorwerk voor hoofdstuk 7 is gepubliceerd in 'The intergenerational transmission of social inequality in a pre-industrial society', 1989, pp. 161-174, waarvan een jaar later een Nederlandse bewerking is verschenen ('Ongelijke kansen in een pre-industriële samenleving', 1990, p. 30-46); Aspecten van hoofdstuk 9 zijn reeds eerder aan de orde gesteld in: *The impact of social environments on reproductive behaviour. Eindhoven, 1810-1900*, 1987, en in 'De dynamiek van het agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon', 1989, pp. 83-100. Deze voorlopige versies kwamen mede tot stand na de discussies die ik heb kunnen voeren met diverse mensen in uiteenlopende werkgroepen. Ik dank daarom de leden van de Nijmeegse 'Workshop Arbeid in Transformerende Samenlevingen' onder leiding van Paul Klep, de Wageningse promovendigroep 'Historische Demografie' onder leiding van Ad van der Woude, de SISWO-werkgroep 'Sociale Stratificatie en Mobiliteit' van Jaap Dronkers en Wout Ultee, en, tenslotte, de wel heel informele werkgroep die zich dagelijks aan de koffietafel van de taakgroep ESG van de KU Nijmegen vormde.

Als socioloog, die verzeild is geraakt in de geschiedwetenschap, heb ik me lange tijd temidden van de professionele historici 'functioneel analfabeet' gevoeld. De implicaties van dit analfabetisme heb ik aan den lijve ondervonden. Soms was het een nadeel, wanneer ik bemerkte dat het me aan de kennis en vaardigheden ontbrak die historici in hun opleiding hadden verworven; soms was het echter een voordeel, omdat ik een gemakkelijk excuus had om mij achter mijn onwetendheid te verschuilen. Of ik met het verschijnen van dit proefschrift mijn leerjaren in de geschiedwetenschap heb afgesloten en de meesterproef heb afgelegd, laat ik ter beoordeling aan anderen over. Maar ik vlei mezelf met de gedachte dat ik een historische handtekening heb gezet.

INHOUD

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN GRAFIEKEN

LIJST VAN FIGUREN

LIJST VAN TABELLEN

LIJST VAN KAARTEN

LIJST VAN BIJLAGEN

1.	INLEIDING	1
1.1.	DE GESCHIEDENIS VAN HET ALFABETISME.....	1
1.2.	HET EINDE VAN HET ANALFABETISME EN DE MODERNISERING VAN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING.....	5
1.3.	EEN ONDERZOEK IN EINDHOVEN	6
1.4.	DE OPZET VAN DIT BOEK	9
1.5.	VERGELIJKING MET ANDERE ONDERZOEKINGEN	11
2.	HET EINDE VAN HET ANALFABETISME IN WEST-EUROPA...	15
2.1.	INLEIDING	15
2.2.	DE ONTWIKKELING VAN HET VOLKSONDERWIJS, 1500-1800.....	16
2.3.	DE ONTWIKKELING VAN HET ANALFABETISME IN DE NEGENTIENDE EEUW.....	20
2.4.	THEORETISCHE OVERWEGINGEN TER VERKLARING VAN DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN WEST-EUROPA IN DE NEGENTIENDE EEUW	32
2.4.1.	Ideologische stimuli	33
2.4.2.	Religieuze stimuli.....	36
2.4.3.	Staatkundige stimuli	37
2.4.4.	Stimuli via wet- en regelgeving.....	39
2.4.5.	Macro-economische stimuli	42
2.4.6.	Geografische stimuli.....	43
2.4.7.	Stimuli vanuit de sociale omgeving.....	45
2.4.8.	Stimuli vanuit het gezin.....	46
2.5.	HET EINDE VAN HET ANALFABETISME.....	49

3.	DE IMPLICATIES VAN HET ALFABETISME: ASSUMPTIES EN HYPOTHESES	53
3.1.	INLEIDING	53
3.2.	MODERNISERING,.....	55
3.2.1.	Een historische definitie van modernisering op macro-niveau	55
3.2.2.	Een psychologische definitie van modernisering op micro-niveau	56
3.2.3.	De relatie tussen modernisering op macro- en microniveau	57
3.3.	DE IMPLICATIES VAN ALFABETISERING EN ONDERWIJS OP DE MODERNISERING	59
3.4.	ONDERZOEKSVRAGEN.....	64
3.4.1.	Alfabetisme en intergenerationele sociale mobiliteit	67
3.4.2.	Alfabetisme en geografische mobiliteit	70
3.4.3.	Analfabetisme en demografisch gedrag.....	72
3.5.	TOT SLOT	76
4.	EEN ONDERZOEK NAAR DE IMPLICATIES VAN HET ALFABETISME OP HET LEVEN VAN INWONERS VAN EINDHOVEN EN OMLIGGENDE GEMEENTEN, 1800-1920: BESCHRIJVING VAN BRONNEN EN BESTANDEN	77
4.1.	INLEIDING	77
4.2.	OP ZOEK NAAR EEN RELEVANTE DATASET	78
4.3.	GROOT-EINDHOVEN ALS REGIO VAN ONDERZOEK	80
4.4.	HET GEGEVENSBESTAND	85
4.4.1.	De steekproef	85
4.4.2.	De bronnen	86
4.4.3.	Het 'kaarten' bestand	87
4.4.4.	De Eindhoven-dataset.....	90
4.5.	KENMERKEN VAN DE EINDHOVEN-DATASET	90
4.5.1.	De onderzoekspopulatie	90
4.5.2.	De variabelen.....	91
4.5.3.	De classificatie van beroepen	92
4.5.4.	De classificatie van plaatsnamen	97
4.6.	DE BETROUWBAARHEID VAN DE VERZAMELDE GEGEVENS ..	97
4.6.1.	De betrouwbaarheid van de steekproef: ontbrekende personen	98
4.6.2.	De geografische representativiteit van de steekproef	100
4.6.3.	Representativiteit: ontbrekende gegevens bij geselecteerde personen.....	100

4.6.4.	De nauwkeurigheid van de gegevens	102
4.6.5.	Dubbelstellingen.....	102
4.7.	DE VALIDITEIT VAN DE VARIABLEN	103
4.7.1.	De validiteit van het gebruik van handtekening bij het meten van analfabetisme	103
4.7.2.	De validiteit van het gebruik van de beroepsaanduiding als maat voor een beroepsstratificatie	108
5.	DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN EINDHOVEN, 1775-1900	111
5.1.	INLEIDING	111
5.2.	DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN EINDHOVEN, 1775-1900.....	112
5.3.	MOGELIJKE VERKLARINGSGRONDEN VOOR DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN EINDHOVEN	117
5.3.1.	De periode tot 1806.....	118
5.3.2.	De periode 1806-1857	124
5.3.3.	De periode 1857-1900	132
5.4.	CONCLUSIE.....	136
6.	ALFABETEN EN ANALFABETEN IN EINDHOVEN, 1770-1900	141
6.1.	INLEIDING	141
6.2.	OP ZOEK NAAR DE ACHTERLIGGENDE FACTOREN VAN HET ANALFABETISME	143
6.3.	EEN ANALYSE VAN ACHTERGRONDVARIABLEN	148
6.3.1.	De gender achtergrond: analfabetisme van mannen en vrouwen	148
6.3.2.	De religieuze achtergrond: de godsdienst.....	149
6.3.3.	De sociale achtergrond: het analfabetisme van de ouders.....	150
6.3.4.	De geografische achtergrond: de geboorteplaats	151
6.3.5.	De sociaal-economische achtergrond: het beroep van de vader	155
6.3.6.	De sociaal-economische achtergrond: de sociale status van het beroep van de vader.....	160
6.4.	EEN MULTIVARIATE ANALYSE.....	161
6.4.1.	Multipel regressie	162
6.4.2.	Padanalyse	165
6.5.	EEN PROSOPOGRAFIE VAN ALFABETEN EN ANALFABETEN ...	168

7.	ANALFABETISME EN SOCIALE MOBILITEIT	171
7.1.	INLEIDING	171
7.2.	SOCIALE MOBILITEIT IN DE NEGENTIENDE EEUW	174
7.3.	DE ONTWIKKELING VAN DE BEROEPSSTRUCTUUR IN EINDHOVEN	179
7.4.	ANALFABETISME, BEROEP EN BEROEPSKLASSE	181
7.5.	INTERGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT	186
7.6.	ANALFABETISME EN INTERGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT	193
7.7.	INTRAGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT	197
7.8.	ANALFABETISME EN INTRAGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT	201
7.9.	ASCRPTION EN ACHIEVEMENT IN EINDHOVEN	204
7.10.	SAMENVATTING EN CONCLUSIE.....	209
8.	ANALFABETISME EN MIGRATIE.....	211
8.1.	INLEIDING	211
8.2.	MIGRATIE IN DE NEGENTIENDE EEUW	212
8.2.1.	De wetten van migratie	212
8.2.2.	Motieven voor migratie	214
8.2.3.	Kenmerken van migranten	215
8.2.4.	Hypotheses over migratie van en naar Eindhoven in de negentiende eeuw.....	217
8.3.	MIGRATIE VAN EN NAAR EINDHOVEN IN DE NEGENTIENDE EEUW	218
8.4.	VESTIGING EN VERTREK IN DE EINDHOVEN-DATASET.....	226
8.4.1.	Criteria voor migratie	226
8.4.2.	Vestiging in Eindhoven	228
8.4.3.	Vertrek uit Eindhoven	233
8.5.	MIGRATIE EN BEROEP.....	233
8.6.	MIGRATIE EN ANALFABETISME.....	237
8.7.	MIGRATIE, ANALFABETISME EN BEROEP	241
8.8.	SAMENVATTING EN CONCLUSIE.....	242
9.	ANALFABETISME EN HET DEMOGRAFISCH REPRODUKTIEPATROON.....	247
9.1.	INLEIDING	247
9.2.	DE DEMOGRAFISCHE TRANSITIE IN BRABANT.....	248
9.3.	ANALFABETISME EN DE DEMOGRAFISCHE TRANSITIE	252

9.4.	EEN GEZINSRECONSTRUCTIE VAN DE BEVOLKING VAN EINDHOVEN	253
9.5.	NUPTIALITEIT	257
9.5.1.	Huwelijksfrequentie	258
9.5.2.	Huwelijksleeftijd	260
9.5.3.	Gedwongen huwelijken.....	268
9.5.4.	Alfabetisme en nuptialiteit.....	275
9.6.	FERTILITEIT'	276
9.6.1.	Geboorten	276
9.6.2.	Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid.....	280
9.6.3.	Alfabetisme en fertiliteit.....	284
9.7.	MORTALITEIT	285
9.7.1.	Zuigelingen- en kindersterfte	290
9.7.2.	Alfabetisme en mortaliteit	299
9.8.	ALFABETISME EN HET DEMOGRAFISCH REPRODUKTIE- PATROON	300
10.	DE IMPLICATIES VAN HET ALFABETISME EN DE MODERNISERING VAN DE SAMENLEVING	309
10.1.	DE 'WAARDIJ VAN EENE VROEGE OPLEIDING'	309
10.2.	DE 'WAARDIJ VAN EENE VROEGE OPLEIDING' REVISITED	320
	BIJLAGEN.....	325
	LIJST VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN.....	397
	LIJST VAN GERAADPLEEGDE MACHINELEESBARE GEZEVENSBESTANDEN ..	399
	NOTEN.....	401
	LITERATUUR.....	427
	SUMMARY	449
	RÉSUMÉ	457

LIJST VAN GRAFIEKEN

Grafiek

2.1.	De ontwikkeling van het analfabetisme in Europa in de negentiende eeuw, mannen	21
2.2.	De ontwikkeling van het analfabetisme in Europa in de negentiende eeuw, vrouwen	22
2.3.	De ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland, 1820-1890, mannen	29
2.4.	De ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland, 1820-1890, vrouwen	30
4.1.	Ontwikkeling van de bevolking van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1790-1900	82
5.1.	De ontwikkeling van het analfabetisme in Noord-Brabant en Eindhoven voor mannen en vrouwen, op basis van hun geboortedatum, 1775-1900	113
5.2.	Gemiddelde rogge- en boterprijzen op de Eindhovense weekmarkt, 1814-1879	130
7.1.	De ontwikkeling van de beroepsstructuur van mannen, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, 1800-1950	180
7.2.	De ontwikkeling van het analfabetisme naar beroepsklasse, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, 1780-1900, per geboortecohort	185
8.1.	Jaarlijkse bijdrage van geboorte, sterfte en migratie aan de bevolkingstoename van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1810-1900	220
8.2.	Ontwikkeling van het percentage autochtonen in Eindhoven, omliggende gemeenten en Noord-Brabant, 1850-1900	224
8.3.	Herkomstgebieden van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921	231
8.4.	Cumulatieve tabel van afgelegde afstand tussen plaats van herkomst en woonplaats, per aanwezigheidscohort, 1850-1921	232
8.5.	Regionale spreiding van vertrek uit Eindhoven en omliggende gemeenten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921	234
8.6.	Cumulatieve afstandstabel tussen plaats van herkomst en woonplaats, voor alfabeten en analfabeten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921	238
8.7.	Plaatsen van herkomst voor alfabeten en analfabeten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921	240
9.1.	De ontwikkeling van de huwelijksfrequentie in Nederland en Eindhoven, 1800-1920	258
9.2.	Ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen, 1800-1920	260
9.3.	Ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen per beroepsklasse, 1830-1920	263
9.4.	Ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen per alfabetismetype, 1830-1920	266
9.5.	Ontwikkeling van het percentage gedwongen huwelijken per huwelijkscohort, 1800-1920	270
9.6.	Ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen bij gedwongen en niet-gedwongen huwelijken, 1800-1920	272
9.7.	De ontwikkeling van het geboortecijfer in Nederland, Noord-Brabant en Eindhoven, 1800-1920	278
9.8.	Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per huwelijks-	

cohort, 1800-1920	282
9.9. Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per beroeps- klasse, 1850-1920.....	283
9.10. Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per alfabetis- metype, 1850-1920	284
9.11. De ontwikkeling van de sterfte in Nederland, Noord-Brabant en Eindhoven, 1800-1920	286
9.12. De ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven, 1810- 1930	292
9.13. De ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven per be- roepsklasse, per huwelijkscohort, 1800-1920	294
9.14. De ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven per alfa- betismetype, per huwelijkscohort, 1800-1920	296
9.15. Sterftekansen in het eerste levensjaar, naar rangorde van het kind	298
9.16. Sterftekansen in het eerste levensjaar, naar rangorde van het kind, per alfa- betismetype	299
9.17. Ontwikkeling van het aantal kinderen in gezinnen uit de Eindhoven-dataset naar leeftijd van de vrouw, per alfabetismetype.....	305

LIJST VAN FIGUREN

Figuur

3.1. Schema van de samenhang tussen modernisering en modern gedrag	58
3.2. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme en modernisering...	63
3.3. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme, modernisering en modern gedrag	64
3.4. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme, modernisering en vormen van modern gedrag.....	66
4.1. Voorbeeld van een geboortekte	104
6.1. Achtergrondvariabelen en analfabetisme. Causaal model.....	166
6.2. Achtergrondvariabelen en analfabetisme. Uitkomsten van het causaal model.	167
7.1. Het vereenvoudigde statusverwervingsmodel van Blau en Duncan	206
7.2. Het 'Eindhoven' statusverwervingsmodel.....	207
10.1. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme, modernisering en vormen van modern gedrag.....	313

Figuren in de bijlage

B.1. De bestandsstructuur van de Eindhoven-dataset.....	334
---	-----

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

2.1.	Analfabetismepercentages in diverse Europese landen, 1800 en 1900	23
2.2.	Analfabetisme in steden in België, eerste helft negentiende eeuw	28
2.3.	Analfabetisme in plaatsen in Nederland, eerste helft negentiende eeuw	30
4.1.	Ontwikkeling van het aantal huizen in Eindhoven en omliggende gemeenten en de Meijerij van 's-Hertogenbosch, 1437-1849	81
4.2.	Selectie van gegevens uit bevolkingsregister, geboorte- en huwelijksakten ten behoeve van het 'kaarten' bestand	89
4.3.	Overzicht van de onderzoekspopulatie	91
4.4.	Enige kerncijfers van de onderzoekspopulatie	92
4.5.	De volledigheid van de verzamelde gegevens	101
4.6.	Dubbeltellingen in en tussen de gegevensbestanden van 1850, 1890 en 1921 ..	103
4.7.	Vergelijking van alfabetenpercentages tussen Volkstelling en Maggiolo enquête, Frankrijk, 1866	106
5.1.	Ontwikkeling van het analfabetisme voor mannen en vrouwen per tienjarige periode, gehele dataset, op basis van geboortedatum, 1770-1900	115
5.2.	Ontwikkeling van het analfabetisme voor mannen en vrouwen per twintigjarige periode, Eindhoven en omliggende gemeenten, op basis van geboortedatum, 1780-1900	116
5.3.	Percentages vermogenden, minvermogenden, onvermogenden en armen in het onderzoeksgebied, 1792	123
5.4.	Verhouding leerlingen : onderwijzer, in het onderzoeksgebied en Nederland, 1860-1900	135
6.1.	Analfabetisme voor mannen en vrouwen, 1770-1900, per geboortecohort	149
6.2.	Analfabetisme, onderscheiden naar godsdienst, 1770-1900, per geboortecohort	150
6.3.	Analfabetisme, onderscheiden naar het analfabetisme van vader en moeder, 1770-1900, per geboortecohort	151
6.4.	Analfabetisme van zonen en dochters, onderscheiden naar het analfabetisme van de beide ouders, 1770-1900	152
6.5.	Analfabetisme, onderscheiden naar geboorteplaats, 1770-1900, per geboortecohort	153
6.6.	Analfabetisme per geboorteplaats, onderscheiden naar steden en platteland, en naar zand- en kleigebieden, 1770-1900, per geboortecohort	154
6.7.	Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens beroepssector, 1770-1900, per geboortecohort	156
6.8.	Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens mate van scholing, 1770-1900, per geboortecohort	156
6.9.	Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens de mate van zelfstandigheid van beroepsuitoefening, 1770-1900, per geboortecohort	157
6.10.	Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens mate van leidinggeven bij de uitoefening van het beroep, 1770-1900, per geboortecohort	157
6.11.	Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens logit-analyse, 1770-1900	159
6.12.	Analfabetisme naar beroepsklasse van de vader, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, 1770-1900, per geboortecohort	160
6.13.	Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens de indeling van Van Tulder, 1770-1900, per geboortecohort	161
6.14.	Codeboek van variabelen, gebruikt in multivariate analyse	164
6.15.	Multipelle regressie-analyse van achtergrondvariabelen ten opzichte van het analfabetisme	165

6.16.	Achtergrondvariabelen en analfabetisme. Directe en indirecte effecten	168
7.1.	Analfabetisme van mannen en vrouwen, onderscheiden naar uitgeoefend beroep	182
7.2.	Analfabetisme naar beroep, volgens logit-analyse, per geboortecohort, 1770-1900	184
7.3.	Intergenerationele sociale mobiliteit in Eindhoven volgens de indeling naar beroepsklasse van Giele en Van Oenen, 1770-1900	187
7.4.	Overerving van beroepen volgens indeling van Giele en Van Oenen, gehele periode, 1770-1900	190
7.5.	Mate van overerving volgens het quasi-perfekte mobiliteitsmodel, 1770-1900 ..	191
7.6.	Intergenerationele sociale mobiliteit. Totaalcijfers, mobiliteitsindices en diagonaalparameters, per vermeldingscohort, 1840-1940	192
7.7.	De arbeidsmarkt voor alfabeten en analfabeten in Eindhoven, per vermeldingscohort, 1840-1940	195
7.8.	Intergenerationele sociale mobiliteit, voor alfabeten en analfabeten, 1840-1940	196
7.9.	Intergenerationele sociale mobiliteit, voor alfabeten en analfabeten, per vermeldingscohort, 1840-1940	198
7.10.	Intragenerationele mobiliteit, 1770-1900	200
7.11.	Intragenerationele mobiliteit. Totaalcijfers en mobiliteitsindices, per geboortecohort, 1770-1900	202
7.12.	Intragenerationele mobiliteit. Totaalcijfers en mobiliteitsindices, voor alfabeten en analfabeten, per geboortecohort, 1770-1900	203
7.13.	Gemiddelde sociale status op basis van achtergrondvariabelen in Eindhoven, 1770-1900	208
7.14.	Uitkomsten van het 'Eindhoven' statusverwervingsmodel, padcoëfficiënten, per geboortecohort, 1770-1900	209
8.1.	Vestiging, vertrek en migratiesaldo in Eindhoven en omliggende gemeenten, promillages per 5-jarige periode, 1850-1900	222
8.2.	Percentages autochtonen en allochtonen in Eindhoven, omliggende gemeenten en Noord-Brabant, 1850-1900	225
8.3.	Gemiddelde verhuisfrequentie en verhuisafstand per beroepsgroep, volgens de indeling van Giele en Van Oenen	236
8.4.	Percentage afkomstig van verder dan 10 km, per beroepsgroep, per aanwezigheidscohort, 1850-1921	237
8.5.	Gemiddelde verhuisafstand per beroepsgroep, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, voor alfabeten en analfabeten afzonderlijk	242
9.1.	Percentage gedwongen huwelijken per beroepscategorie, per huwelijkscohort, 1800-1920	273
9.2.	Percentage gedwongen huwelijken per alfabetismetype, per huwelijkscohort, 1800-1920	274
9.3.	Gemiddeld aantal geboorten per gezin per beroepsgroep, per huwelijkscohort, 1800-1920 (niet-steriele huwelijken van type I)	279
9.4.	Gemiddeld aantal geboorten per gezin per alfabetismetype, per huwelijkscohort, 1800-1920 (niet-steriele huwelijken van type I)	280
9.5.	Zuigelingensterfte in Eindhoven en omliggende gemeenten. Promillages, 1880-1913	291
Tabellen in de bijlage		
B.1.	Codeboek van bestanden in de Eindhoven-dataset	334
C.1.	Overzicht van beroepen en beroepencodes	339

D.1.	Overzicht van plaatsen van herkomst en vertrek	377
E.1.	Gemiddelde huwelijksleeftijd per alfabetismetype per beroepsklasse	389
E.2.	Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op de huwelijksleeftijd. F-waardes in variantie-analyse	389
E.3.	Percentage gedwongen huwelijken per alfabetismetype per beroepsklasse, in de huwelijkscohorten 1875-1900 en > 1900	390
E.4.	Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op het voorkomen van gedwongen huwelijken. F-waardes in variantie-analyse	390
E.5.	Gemiddeld aantal kinderen per gezin, per alfabetisme per beroepsklasse	391
E.6.	Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op het aantal kinderen per gezin. F-waardes in variantie-analyse	391
E.7.	Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid, per alfabetismetype per beroepsklasse	392
E.8.	Het effect van alfabetismetype per beroepsklasse op de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid. F-waardes in variantie-analyse	393
E.9.	Zuigelingen- en kindersterfte per alfabetismetype per beroepsklasse. Promil-lages	394
E.10.	Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op de zuigelingen- en de kin-dersterfte. F-waardes in variantie-analyse	395

LIJST VAN KAARTEN

Kaart

2.1.	Analfabetisme in Nederlandse plaatsen, 1840-1850, voor mannen en vrouwen	31
4.1.	Topografische kaart van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1850	83
4.2.	Geboorteplaatsen van respondenten in Nederland	98
8.1.	De migratie vanuit Brabantse gemeenten naar Eindhoven, 1820-1920. Schat-ting van het aantal migranten per jaar, per 100.000 van de bevolking	230

Kaarten in de bijlage

D.1.	Plaatsen van herkomst, cohort 1850	371
D.2.	Plaatsen van vertrek, cohort 1850	372
D.3.	Plaatsen van herkomst, cohort 1890	373
D.4.	Plaatsen van vertrek, cohort 1890	374
D.5.	Plaatsen van herkomst, cohort 1921	375
D.6.	Plaatsen van vertrek, cohort 1921	376

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage

A.	Beschrijving van het 'kaarten' bestand	325
B.	Beschrijving van de Eindhoven-dataset	331
C.	Overzicht van beroepen en beroepencodes	339
D.	Plaatsen van herkomst en vertrek	371
E.	De relatie tussen beroepsklasse en alfabetismetype ten opzichte van demo-grafische variabelen. Kruistabellen en variantie-analyses	389

1. INLEIDING

“Wanneer ’s avonds de zon onderging hield Ambanelli op met werken en ging voor het huis bij de zoon van de baas zitten, want hij wilde leren lezen en schrijven.

“Laten we beginnen met het alfabet”, zei de elfjarige jongen.

“Laten we beginnen met het alfabet.”

“Eerst is er de A.”

“A”, zei Ambanelli geduldig.

“Dan komt de B.”

“Waarom eerst de A en dan de B?” vroeg Ambanelli.

Dat wist de zoon van de baas niet.

“Ze hebben ze in die volgorde gezet, maar je kunt ze gebruiken zoals je wil.”

“Ik begrijp niet waarom ze ze in die volgorde gezet hebben,” zei Ambanelli.

“Voor het gemak,” antwoordde de jongen.

“Ik zou graag weten wie zich daarmee heeft beziggehouden.”

“Ze staan zo in het alfabet.”

“Maar maakt het enig verschil,” zei Ambanelli, “als ik zeg dat eerst de B komt en dan de A?”

“Nee,” zei de knaap.

“Goed, dan gaan we verder.”

“Dan komt de C. Die kan op twee manieren uitgesproken worden.”

“Wie dat allemaal heeft uitgevonden, had vast tijd zat.”

De jongen wist niet meer wat te zeggen.

“Ik wil mijn handtekening leren zetten,” zei Ambanelli, “ik zet niet graag een kruisje als ik een papier moet ondertekenen.”

De jongen nam een potlood en een stuk papier, schreef “Ambanelli Federico” en liet aan de boer het blad zien.

“Dat is uw handtekening.”

“Laten we helemaal opnieuw beginnen, met mijn handtekening.”

“Eerst is er de A,” zei de zoon van de baas, “dan komt de M.”

“Zie je wel,” zei Ambanelli, “nu kunnen we praten”¹.

1.1. DE GESCHIEDENIS VAN HET ALFABETISME

Laten we beginnen met het alfabet. Toen Ethbacaal in de Phoenicische havenstad Biblos, in 1300 voor Christus, letters op de muren van het keldergewelf kraste om voor eeuwig vast te leggen dat zijn vader er begraven lag, kon hij misschien weten dat andere volkeren, zoals bijvoorbeeld de Grieken, nogal gecharmeerd waren geraakt van het systeem dat hij had leren hanteren om met een beperkte verzameling ‘Phoenicische tekens’ alle spraakklanken vast te leggen die een mens kan maken. Maar hij zal zich niet hebben kunnen indenken dat ook nog ruim 3000 jaar later, heden ten dage dus, er mensen zouden zijn die via het toetsenbord van hun

computer teksten zouden schrijven die uit vrijwel dezelfde letters zouden zijn samengesteld als de tekens die hij ooit gebruikte. Over die dikke 3000 jaar die er tussen de alef en bêth van Ethbacal's beitel en de omega van mijn Olivetti voorbij zijn gegaan, strekt de geschiedenis van het alfabetisme zich uit. Het is de geschiedenis van lezen en schrijven: van schrijven om gelezen te worden, en van lezen omdat er geschreven wordt. Het is de geschiedenis van oorkonden, overeenkomsten, wetten en verdragen. Het is de geschiedenis van reformatie, renaissance en Russische revolutie. Het is de geschiedenis van Luther en Calvijn, van Aagje Wolff en Betje Deken, van Marx en Engels. Het is de geschiedenis van voorraadlijsten, van paalgeldregisters en bankafschrijvingen. Het is de geschiedenis van perkament, paperbacks en permanente harde schijven. Het is de geschiedenis van de Donatio Constantini, het Oera Linda en de dagboeken van Adolf Hitler. Het is de geschiedenis van de naam van de Roos. Het is de geschiedenis van hanenboekjes, van de Trap der Jeugd en de methode van Prinsen. Het is de geschiedenis van handschriften met Karolingische minuskels, van incunabelen, van Gutenberg, Garamond en desk-top publishing. Het is de geschiedenis van de volkstelling van Augustus en de volkstelling van 1971. De geschiedenis van het alfabetisme is sociale geschiedenis, economische geschiedenis, politieke geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis in één. Het is de geschiedenis van alles wat geschreven is en gelezen is. De paradox van de geschiedenis van het alfabetisme is dat het een geschiedenis is die geschreven is, maar nooit geschreven zal kunnen worden.

Men zegt wel dat een alfabete samenleving zich van een analfabete samenleving onderscheidt doordat de kennis er niet meer mondeling, maar schriftelijk van generatie op generatie wordt overgedragen.² De analfabete samenleving is dus een samenleving waar het maatschappelijk geheugen gebaseerd is op het menselijk geheugen, terwijl een alfabete samenleving een samenleving is waarin het maatschappelijk geheugen op schrift is vastgelegd, waardoor het in geheugen het individu ver overtreft. Volgens mij is het een ongelukkig geformuleerde definitie. Ze is te ruim gesteld. Het zou, gezien Ethbacal's activiteiten, betekenen dat Phoenicië in de 13e eeuw voor Christus een alfabete samenleving zou zijn geweest. En dat is een opvatting die maar weinigen voor hun rekening zullen durven te nemen. Veel meer consensus is er over de opvatting dat de klassieke Griekse samenleving als een alfabete samenleving kan worden beschouwd. In Athene werden onnozele halzen misprijzend nagewezen met de woorden: 'Hij kan niet lezen, hij kan niet zwemmen'.³ Een welopgevoed mens behoorde er dus te kunnen lezen. Als het oude Griekenland wel een alfabete samenleving is geweest, en het oude Phoenicië niet, dan ligt het voor de hand om een alfabete samenleving niet te definiëren als een samenleving die het alfabet kent, maar als een samenleving waarin de overgrote meerderheid van de bevolking daadwerkelijk het alfabet hanteert om te lezen en te schrijven. En zo is ook de Westeuropese samenle-

ving, ondanks de interesse die er in de late middeleeuwen begon te ontstaan voor het schrift, tot ver in de Nieuwe Tijd een analfabete samenleving gebleven. In sommige streken, zoals in Scandinavië, kwam de verandering toen men het belangrijk begon te vinden dat alle mensen de Bijbel met eigen ogen moesten kunnen lezen; in andere streken, zoals bijvoorbeeld in Italië, bleef het tot halverwege de twintigste eeuw gebruikelijk om niet, of hoogstens enkele maanden, naar school te gaan. Maar in korte tijd, vaak binnen één of twee generaties, kwam aan die situatie een einde. Waar voorheen de ouders vaker niet dan wel naar school gingen, volgden hun kinderen minstens enige jaren onderwijs, en wisten zich in de kunsten van het lezen en schrijven te bekwamen. Welke factoren er aan ten grondslag hebben gelegen dat kinderen de school bezochten terwijl hun ouders dat niet hadden gedaan, zijn vragen waarop tientallen antwoorden zijn gegeven. De kwaliteit van het onderwijs kan zijn gestegen, het aanbod van onderwijs kan zijn vergroot, men kan zijn aangemoedigd door wereldlijke of kerkelijke autoriteiten, er kan leerplicht zijn opgelegd, de vaardigheid om te kunnen lezen en schrijven kan een maatschappelijke noodzakelijkheid zijn geworden. Het zijn vragen die in dit boek weliswaar aan de orde komen, maar slechts gedeeltelijk zullen worden beantwoord. Factoren die het einde van het analfabetisme mogelijk hebben vertraagd of bespoedigd zullen in hoofdstuk 2 worden geëvalueerd, maar ze zullen uitsluitend behandeld worden als de kaders waarbinnen een maatschappelijke vernieuwing plaats vond die grote consequenties kan hebben gehad voor de manier waarop mensen in de samenleving gestalte konden geven aan hun leven. Dit boek behandelt niet de geschiedenis van het alfabetisme, dit boek gaat evenmin over het einde van het analfabetisme, maar dit boek beschrijft de gevolgen die het leren lezen en schrijven voor mensen kan hebben gehad in een periode dat aan het analfabetisme een einde kwam.

Laat me een voorbeeld geven van de gevolgen die het leren lezen en schrijven voor iemand heeft gehad. Rond 1890 schreef de toen 75-jarige Pieter Arkenbout zijn autobiografie.⁴ Hij verhaalde daarin onder meer over de winter die hij als soldaat, in 1837, in een kazerne in Bergen op Zoom had doorgebracht. Tijdens het schrijven van een brief aan zijn ouders werd hij gestoord:

‘Toen ik daarmede bezig was, hinderde het mij zeer dat een oudere soldaat, onafgebroken achter mij daarna stond te kijken, net zoo lang tot ik eene bladzijde geschreven had, en bij het omvouwen hem aankeek, waarop de man met tranen in de oogen zeide “ik zou er mijn pink wel voor willen missen wanneer ik dat ook zoo kon” dit gezegde veranderde terstond mijn gemoedstoestand, en was ik eerst met haat tegen hem vervuld om zijn vrijpostigheid; nu gevoelde ik medelijden met hem, wat nog toenam, toen hij mij mededeelde niet alleen niet te kunnen lezen, maar zelfs geen enkele letter te kennen, maar het nog zoo gaarne zou leeren”’.

Op verzoek van de soldaat, die in ruil de dagelijkse poetsbeurt van de patroontas en de bajonetschede voor zijn rekening nam, zette Pieter er zich toe om hem te leren lezen en schrijven. Na de diensttijd scheidden zich beider wegen. De oude soldaat, J. van der Kolk, ging terug naar Goidschalxoord, zijn geboortedorp in de Hoekse Waard. Ruim 25 jaar ging voorbij tot Arkenbout het volgende overkwam:

‘Op zekeren avond in de maand Juny (1864) van een bezoek aan mijn broeder, die een klein uurtje van de stad woonde, terugkeerende, ontmoette ik bij eene boerderij een vlasboer, die evenals ik naar de stad ging om er te logeeren met wien ik al spoedig in gesprek was over een en ander en hem vroeg van waar hij kwam, waarop hij zeide “Goidschalkoord”, en vroeg hem toen of hij J. van der Kolk ook kende en zijne omstandigheden hem bekend waren wat hij met ja! beantwoordde en niet alleen ik, maar zelfs het kleinste kind op het dorp kent hem want hij is al van het eerste jaar af dat hij van de dienst gekomen is, veldwachter, gemeente- en polderbode enz. en begon toen de zamenloop van omstandigheden te verhalen die tot zijn benoeming geleid hadden want daar hij de eenige sollicitant uit de gemeente was had hij anders wel kans, maar alle raadsleden waaronder hij toen ook pas behoorde wisten dat hij nimmer school had gegaan en konden dus niet gelooven dat hij zijn verzoekschrift zelf geschreven had vóór dat men hem van zijn werk liet halen en hij daar in de raadkamer voor aller oog geschreven had waarop hij met algemeene stemmen benoemd werd’.

Een voor de hand liggende implicatie van het leren lezen en schrijven was dat het mensen in de gelegenheid stelde om zich maatschappelijk te verbeteren. Maar een andere implicatie was dat kinderen op school onderwezen werden in zaken die verder gingen dan, of niet strookten met de kennis die hun door hun ouders was geleerd. Van Lennep bemerkte, toen hij in 1823 op rondreis was door Nederland, de ‘nadeeligen invloed’ van het onderwijs:

‘Het zoontje uit de herberg waar wij koffie dronken, beantwoordde de vragen zijner ouders op een’ verwaanden, pedanten en impertinenten toon, voerde eeuwig het hoogste woord en overschreeuwde ook zijne grootouders: in de hoek der kamer zag ik zijne schoolboeken. Onder de voorbeelden welke hij naschreef, behelsden bijna allen uittreksels der vaderlandsche geschiedenis, der natuurkunde, enz., of wel zotte spreuken betrekkelijk de waarde van den mensch enz. De boekjens waren alle zedekundig of geleerd’.⁵

Juist bij het aanbreken van het einde van het analfabetisme, toen zo vele kinderen leerden lezen en schrijven, waar hun ouders dat niet hadden gedaan, kunnen de implicaties van het alfabetisme groot zijn geweest. Ze leerden zaken die hun ouders onbekend waren; ze leerden gedragsalternatieven kennen waar hun sociale omgeving geen weet van had of bezwaar tegen maakte. Waar dat toe kon leiden, wat de implicaties van het

alfabetisme voor mensen in de negentiende eeuw kunnen zijn geweest, zal in dit boek worden onderzocht.

1.2. HET EINDE VAN HET ANALFABETISME EN DE MODERNISERING VAN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

Het einde van het analfabetisme kwam in Nederland in de negentiende eeuw. De leerplichtwet, die het werkelijk definitieve einde van het analfabetisme betekende, werd weliswaar pas in 1901, en dus over de drempel van de twintigste eeuw, afgekondigd, maar al voor die tijd was het normaal geworden dat kinderen voor enige jaren naar school gingen. Uit een analyse van de huwelijken, die in 1890 in Nederland werden gesloten, bleek dat nog maar 5 procent van de bruidegoms en 10 procent van de bruiden niet in staat waren om hun handtekening onder de huwelijksakte te zetten. Aan het begin van de eeuw lagen die percentages een stuk hoger, namelijk op 25 en 40 procent. Niet overal in Nederland trof men deze percentages aan: in het noord-westen van Nederland, d.w.z. in Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland, en ook in Drenthe, lagen ze wat lager, terwijl ze in de zuid-oostelijke provincies wat hoger lagen. Rond 1815 was bijvoorbeeld in Noord-Brabant 35 procent van de bruidegoms, en 50 procent van de bruiden analfabeet. Het einde van het analfabetisme kwam er ook wat later dan in Noord-Nederland. Maar zelfs in Brabant en Limburg was het rond 1900 uitzonderlijk geworden wanneer bruiden of bruidegoms de huwelijksakte niet met een handtekening konden bezegelen.

De overgang die het einde van het analfabetisme aankondigde, viel goeddeels samen met andere processen die zich in de negentiende eeuw met grote snelheid voltrokken. Het waren processen van modernisering in het economische, sociale en culturele leven. Hervormingen in de landbouw, industrialisering van de produktiewijze, geografische ontsluiting van het land, bevolkingsontwikkeling en politieke en sociale emancipatie van burgerij en arbeidersklasse waren de elementen die vorm gaven aan een modernisering van de maatschappelijke orde. Het is daarom niet verwonderlijk dat de alfabetisering gezien wordt als een proces dat mede vorm gaf aan de modernisering van de maatschappij. De alfabetisering was niet alleen een gevolg van de modernisering van de maatschappij; de alfabetisering leverde er ook een bijdrage aan.

De macro-sociologische veranderingen in de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving weerspiegelen ook veranderingen die zich op micro-sociologisch terrein hebben afgespeeld. In het licht van de zich wijzigende omstandigheden probeerden mensen hun leven op nieuwe manieren gestalte te geven. Ze kozen voor vormen van gedrag die voorheen ondenkbaar of onmogelijk waren. Zo wijzigden zich langzamerhand bijvoorbeeld de patronen van inter- en intragenerationele sociale mobiliteit, van

geografische mobiliteit en van demografisch gedrag. De gesloten standenmaatschappij veranderde daardoor in een wat opener klassenmaatschappij; de kansen om te stijgen of dalen op de sociale ladder namen toe; mensen verhuisden vaker om zich nieuwe economische mogelijkheden te scheppen; mannen en vrouwen wezen het traditionele, rigide huwelijkspatroon af, begonnen op jongere leeftijd een gezin te vormen en kozen daarbij voor methoden van geboortebeperking binnen het huwelijk.

Het zou van een grove generalisatie getuigen als uit het bovenstaande zou worden afgeleid dat alle mensen binnen een begrensde periode oude, traditionele vormen van gedrag zouden hebben afgezworen en in plaats daarvan nieuwe, 'moderne' vormen van gedrag zouden hebben omarmd. De modernisering van het menselijk gedrag ontwikkelde zich even geleidelijk als de grote maatschappelijke veranderingen. Er waren voorlopers en achterblijvers. Nog weinig aandacht is besteed aan de vraag wie de mensen waren die, eerder dan anderen, een nieuw gedragspatroon gingen vertonen en waarom ze dat deden. In die leemte probeert dit boek te voorzien. Wanneer gedrag wordt beschouwd als het resultaat van een rationele keuze, en onderwijs als noodzakelijke voorwaarde voor het verwerven van nieuwe kennis en inzichten, kan verondersteld worden dat juist de mensen die profiteerden van de gestegen onderwijskansen 'modern' gedrag gingen vertonen. Dit boek gaat daarom over de implicaties die het alfabetisme kan hebben gehad op het gedrag van mensen in de negentiende eeuw. Het heeft als doel om na te gaan of degenen die leerden lezen en schrijven in sterkere mate voor 'moderne gedragsalternatieven' kozen dan hun generatiegenoten die nog van onderwijs verstoken waren gebleven. Het onderzoek naar veranderingen in gedrag spitst zich toe op de veranderingen in sociale mobiliteit, geografische mobiliteit en demografisch gedrag. 'Modern' in dat gedrag valt af lezen aan de mate waarin verschijnselen als een toename van de intergenerationele sociale mobiliteit, een toename van de intragenerationele sociale mobiliteit, een toename van de migratie over grotere afstanden, een daling van de huwelijksleeftijd, een stijging van de huwelijksfrequentie, een daling van de huwelijksvruchtbaarheid en een daling van de kindersterfte zijn waar te nemen.

1.3. EEN ONDERZOEK IN EINDHOVEN

De aandacht van het onderzoek richt zich dus op een analyse van de levensgeschiedenissen van personen die leefden in de negentiende eeuw, in een periode waarin de samenleving moderniseerde en het einde van het alfabetisme zich aandiende. De belangstelling zal speciaal uitgaan naar de demografische, beroepsmatige en geografische gebeurtenissen

die die personen hebben meegemaakt. De te onderzoeken personen zullen moeten worden onderscheiden in alfabeten en analfabeten. Alfabetisme is een variabele die gemakkelijk te operationaliseren lijkt. Alfabeten zijn mensen die kunnen lezen en schrijven; analfabeten zijn degenen die die vaardigheid niet machtig zijn. Het meten van analfabetisme kan dus geschieden door na te gaan of de te selecteren personen konden lezen of schrijven. Helaas is het niet mogelijk om van mensen die in de negentiende eeuw hun vaardigheid in het lezen en schrijven te achterhalen. Wat wèl bij het overgrote deel van de negentiende-eeuwers te constateren valt is of ze al of niet hun handtekening konden zetten. Maar heel weinigen in de negentiende eeuw ontkwamen er aan om een officieel document met een handtekening te bezegelen. Dat kan een koopakte zijn geweest, een huwelijksakte of het formulier dat bij de aangifte van een geboorte werd gebruikt. Hoewel er een kans is op het maken van meetfouten, is in de praktijk gebleken dat de variabele 'handtekening' een goede indicator is voor de variabele 'alfabetisme'. Het onderscheid tussen alfabeten en analfabeten is verder genuanceerd door de sociale omgeving van het individu in de analyse te betrekken: variabelen als beroep, religie, woonplaats, geboorteplaats, alsmede vergelijkbare gegevens over ouders en andere gezinsleden, zijn in het onderzoek opgenomen. Vanwege de dynamiek van de negentiende eeuw, zullen de veranderingen in sociaal gedrag zowel cross-sectioneel als dynamisch worden onderzocht.

De analyse die me voor ogen staat vereist een onderzoek op micro-niveau, waarbij de levensgeschiedenissen van individuen centraal staan. Dat heeft consequenties voor de manier waarop aan het onderzoek vorm wordt gegeven. Het betekent in de eerste plaats dat van die individuen heel wat gegevens bekend moeten zijn: gegevens over hun vermogen te lezen en te schrijven, over hun geboortejaar, geboorteplaats, woonplaats, beroep, inkomen, en over het ouderlijk milieu waaruit ze afkomstig zijn. Het betekent in de tweede plaats dat van véél personen gegevens moeten worden opgespoord. Individueel hebben de hebbelijkheid om individueel gedrag te vertonen; willen we uit deze oneindige gevarieerdheid van persoonlijke lotgevallen een meer gegeneraliseerde geschiedenis van de effecten van het alfabetiseringsproces distilleren, dan zullen we een verzameling individuen moeten zien bijeen te krijgen die groot en representatief genoeg is om er betrouwbare, algemene bevindingen aan te ontleenen. Het betekent, in de derde plaats, dat het noodzakelijk is om het onderzoek in een bepaalde regio te verrichten, omdat anders de grote regionale variatie die het einde van het analfabetisme in Nederland kenmerkte de uitkomsten zal kunnen beïnvloeden. Een keuze voor een analyse op micro-niveau heeft dus tot gevolg dat een gigantische hoeveelheid gegevens moet worden verzameld om generaliserende uitspraken over de implicaties van het analfabetisme te kunnen doen. Het zou een levenswerk zijn geweest om zo'n onderzoek uit te voeren, als er geen hulpmid-

delen beschikbaar waren die het onderzoek aanmerkelijk hebben vergemakkelijkt. Ik doel hier niet alleen op de computer, die het mogelijk maakt om de structurering en de verwerking van de gegevens sterk te vereenvoudigen, maar vooral op de aanwezigheid van een reeds bestaand bestand dat de gegevens bevatte die voor dit onderzoek onontbeerlijk waren.

Het betreft een steekproef van huishoudens die in 1850, 1890 en 1921 aanwezig waren in zes Brabantse gemeenten, te weten Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel. De laatste vijf gemeenten omsloten de eerst-genoemde volledig, en werden in 1920 met Eindhoven samengevoegd. De steekproef is ooit getrokken ten behoeve van een historisch-demografisch onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van Eindhoven in de negentiende en twintigste eeuw ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad Eindhoven in 1982. Onder leiding van prof.dr. A.M. van der Woude (Landbouwuniversiteit Wageningen) en prof.dr. H. van Dijk (Erasmus Universiteit Rotterdam) zijn tientallen vrijwilligers in de slag geweest om de gevraagde gegevens boven water te krijgen. Het onderzoeksmateriaal dat uiteindelijk is verzameld, bestaat uit gegevens van meer dan 20.000 personen. Hun geboortedata liggen meer dan 200 jaar uit elkaar (de oudste persoon in het bestand is geboren op 28 augustus 1739, de jongste op 8 november 1948), maar de overgrote meerderheid van de geselecteerde personen heeft in de tweede helft van de negentiende eeuw geleefd. Van iedere persoon zijn gegevens verzameld over beroep, geloof, geboorteplaats, geboortedatum, plaats van vestiging en vertrek, ouders, kinderen, zijn of haar relatie tot het hoofd van het huishouden, en – sine quod non! – over hun vaardigheid tot het zetten van een handtekening. De aldus verkregen gegevens zijn ten behoeve van dit onderzoek gecontroleerd en in een relationele database opgeslagen. Deze database kent twee informatieniveaus: één met gegevens over individuen, en één met gegevens over huishoudens. Beide informatieniveaus zijn onderscheiden in tabellen waarin statische, en tabellen waarin dynamische gegevens zijn opgeslagen. Op deze manier konden zowel dynamische processen als momentopnamen worden verkregen ten aanzien van individuen, huishoudens, en individuen in huishoudens. De tabellen zijn met behulp van diverse computerpakketten bevraagd.

De consequentie van de onderzoeksopzet is dat het een kwantitatief onderzoek is. Dat betekent dat vele pagina's gevuld zullen zijn met tabellen, grafieken en figuren. De conclusies zullen grotendeels daaraan worden ontleend, meestal op basis van de koele cijfers of curves die er uit afgelezen kunnen worden, maar soms ook op basis van een statistische toetsing van de uitkomsten. Een andere consequentie van de onderzoeksopzet is dat het een studie is die volgens een strakke sociaal-wetenschappelijke methodologie is georganiseerd. Op basis van theoretische overwegingen zullen eerst hypotheses worden opgesteld die vervolgens worden ge-

toetst. Een dergelijke opzet leidt vrijwel altijd tot een derde consequentie, namelijk dat rapportage over het onderzoek gedoemd is een gortdroog, saai en weinig tot de verbeelding sprekend verhaal te blijven. Nu moet ik zeggen dat ik het met deze stelling niet eens ben. In de eerste plaats ben ik er van overtuigd dat men, mits men zich enige moeite getroost, veel genoeg kan beleven aan het lezen van grafieken en tabellen. In de tweede plaats zijn er inmiddels genoeg kwantitatief-historische studies verschenen die werkelijk meeslepend zijn geschreven. Ik laat het aan de lezer over om zich een mening te vormen over de vraag of mij dat óók gelukt is. Maar ik hoop het van harte, want het zou natuurlijk een gotspe zijn als dit boek, dat zich richt op de implicaties van het kunnen lezen en schrijven, onleesbaar zou blijken te zijn.

1.4. DE OPZET VAN DIT BOEK

Het boek is als volgt ingedeeld. In hoofdstuk 2, 'Het einde van het analfabetisme in West-Europa', wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van de ontwikkeling die tot het einde van het analfabetisme in West-Europa heeft geleid. Het is een ontwikkeling geweest waaraan een veelheid van oorzaken aan ten grondslag heeft gelegen. De oorzaken kunnen niet alleen worden ontleend aan grootschalige politieke, economische, ideologische, geografische en culturele ontwikkelingen, maar ook aan minimale veranderingen in individuele keuzes. Maar het einde van het analfabetisme kwam niet in alle landen of landstreken op het zelfde moment. Er zal dan ook geprobeerd worden om een antwoord te vinden op de vraag waarom in sommige landen en streken de ontwikkeling, die onherroepelijk tot het einde van het analfabetisme leidde, werd bespoedigd of vertraagd.

Hoofdstuk 3 gaat in op de individuele implicaties die het einde van het analfabetisme heeft gehad. Mannen en vrouwen die leerden lezen en schrijven, terwijl hun ouders daar nog niet toe in staat waren geweest, kregen de gelegenheid om kennis op te doen die afweek van de kennis die zij in hun sociale omgeving hadden verworven. Het bood hun de mogelijkheid om nieuwe gedragsalternatieven te overwegen. Of ze dat ook deden, was natuurlijk hun persoonlijke keuze, maar hing mede af van de maatschappelijke omstandigheden. De dynamiek van de samenleving was een voorwaarde voor een dynamiek in het gedrag: de modernisering van de samenleving was een voorwaarde voor een modernisering van het gedrag. Hoofdstuk 3 wordt afgesloten met een aantal hypothesen over de mate waarin het gedrag van alfabeten van dat van analfabeten zal hebben verschilt op een moment dat de modernisering van de samenleving zich aandient. Het zijn deze hypothesen die in het vervolg van het boek, en met name in de hoofdstukken 7, 8 en 9, zullen worden getoetst.

In de loop van de negentiende eeuw veranderde de Eindhovense sa-

menleving van een provinciestad, omgeven door geïsoleerd-liggende agrarische gemeenschappen, in een stad waarin industrieën van wereldformaat gehuisvest werden. In de loop van de negentiende eeuw beleefde ook Eindhoven het einde van het analfabetisme. De hypothesen over de relatie tussen modernisering van de samenleving en de modernisering van het gedrag van alfabeten kunnen dus heel wel worden getoetst met behulp van gegevens die op Eindhoven betrekking hebben. Daarvoor is de Eindhoven-dataset ontwikkeld waarover hierboven reeds het een en ander is gezegd. De Eindhoven-dataset wordt uitvoerig beschreven in hoofdstuk 4. Daarbij wordt aandacht besteed aan de volledigheid, de representativiteit en de betrouwbaarheid van de verzamelde gegevens. /

Op basis van de Eindhoven-dataset kan beschreven worden hoe het einde van het analfabetisme in de zes gemeenten gestalte kreeg. Hoofdstuk 5, 'De daling van het analfabetisme in Eindhoven' is in feite een herhaling van hoofdstuk 2, waarin werd nagegaan hoe grootschalige politieke, economische, ideologische, geografische en culturele ontwikkelingen het einde van het analfabetisme hebben bespoedigd of vertraagd. In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen echter beschreven vanuit een veel gedetailleerder Eindhovens perspectief: bekeken zal worden hoe, binnen de kaders van de algemene processen, er op lokaal niveau ontwikkelingen plaats vonden die er toe leidden dat ook in Eindhoven uiteindelijk iedereen naar school ging om te leren lezen en schrijven.

Hoofdstuk 6, 'Alfabeten en analfabeten in Eindhoven' vormt een noodzakelijk intermezzo. Voordat kan worden overgegaan tot een toetsing van verschillen in gedrag tussen alfabeten en analfabeten is het noodzakelijk eerst meer te weten te komen van degenen die leerden lezen en schrijven en van degenen die analfabeet bleven. De prosopografie van de alfabeten en analfabeten wordt in dit hoofdstuk geschreven.

De werkelijke toetsing van de hypothesen die in hoofdstuk 3 zijn opgesteld vindt plaats in de hoofdstukken 7, 8 en 9. Noodgedwongen is het meten van gedrag beperkt tot de analyse van die vormen van gedrag die sporen in de archieven hebben achtergelaten. In hoofdstuk 7, 'Analfabetisme en sociale mobiliteit', wordt allereerst nagegaan of alfabeten, meer dan analfabeten, een beroep gingen uitoefenen dat hen in een andere sociale klasse bracht dan waar hun vader toe behoorde. Naast de intergenerationele sociale mobiliteit komt in het hoofdstuk ook de intragenerationele mobiliteit aan de orde, waarin onderzocht wordt in hoeverre alfabeten zich in hun eigen beroepsloopbaan meer konden verbeteren dan analfabeten. Hoofdstuk 8, 'Analfabetisme en migratie', bevat een analyse van de geografische mobiliteit. Met name wordt de hypothese getoetst of alfabeten vaker, en over grotere afstand migreerden dan analfabeten. Hoofdstuk 9, 'Analfabetisme en het demografisch reproductiepatroon' is het hoofdstuk met de grootste omvang. Het gaat, zoals de titel aangeeft, over de veranderingen in demografisch gedrag. De demografische transitie, die aan het einde van de negentiende eeuw in Eindhoven

manifest werd, resulteerde in lagere leeftijden bij het sluiten van een huwelijk, in geboortebeperking binnen het huwelijk, en een sterke daling van de zuigelingen- en kindersterfte. Het onderzoek in dit hoofdstuk richt zich op de vraag of deze facetten van modern demografisch gedrag eerder onder alfabeten dan onder analfabeten zichtbaar werden.

Met hoofdstuk 10 wordt het boek afgesloten. De uitkomsten die de hoofdstukken 7, 8 en 9 hebben opgeleverd worden nogmaals besproken en in het licht van de gestelde hypothesen geëvalueerd. Tenslotte wordt in hoofdstuk 10 nagegaan of de uitkomsten gegeneraliseerd kunnen worden, en dus ook waarde hebben buiten de beperkingen in tijd en plaats die door Eindhoven en de negentiende eeuw werden gesteld.

1.5. VERGELIJKING MET ANDERE ONDERZOEKINGEN

Het goede gebruik volgend om in een inleidend hoofdstuk het te verichten onderzoek te positioneren binnen het wetenschappelijk debat, zal ik trachten aan te geven welke plaats dit boek inneemt temidden van de talloze andere studies die het alfabetisme tot onderwerp hebben gehad. Die taak is niet al te ingewikkeld, want zoveel studies zijn er niet verschenen die zich qua thema en werkwijze met dit onderzoek laten vergelijken. Natuurlijk, er zijn duizenden boeken en artikelen geschreven waarin alfabetisme als één variabele temidden van andere figureert, en er zijn honderden studies verschenen die het alfabetisme een prominente plaats toebedelen. In veel studies van de laatste soort stelt men zich echter tevreden met een beschrijving van de mate waarin het analfabetisme zich in een bepaalde regio of periode manifesteerde, en blijft een verklaring voor de ontwikkeling en voor regionale differentiaties goeddeels achterwege.⁶ In andere studies wordt het alfabetisme wel in samenhang met achterliggende factoren onderzocht, maar dan uitsluitend als 'afhankelijke' variabele, waarbij men zich concentreert op de oorzaken die aan de ontwikkeling van het alfabetisme ten grondslag hebben gelegen, en geen aandacht schenkt aan de consequenties die deze ontwikkeling heeft gehad. Zolang het onderzoekingen zijn waarin ofwel de ontwikkeling van het alfabetisme wordt beschreven als resultante van economische, sociale, politieke, religieuze of culturele factoren, ofwel wordt nagegaan in hoeverre er sociale, economische, culturele of religieuze verschillen bestonden tussen alfabeten en analfabeten, hebben ze wel enige raakvlakken met dit boek, omdat deze aspecten ook in de hoofdstukken 2, 5 en 6 aan de orde komen. Een standaardwerk als *Lire et écrire* dat Furet en Ozouf hebben geschreven over de ontwikkeling van het alfabetisme in Frankrijk in de negentiende eeuw valt in deze categorie, evenals *The legacies of literacy* van Graff, een boek dat, hoewel de titel anders doet vermoeden, de kaders beschrijft waarbinnen het alfabetisme zich in Europa zich door de eeuwen heen kon ontwikkelen.⁷

Veel minder groot is het aantal studies waarin de consequenties van het leren lezen en schrijven zijn behandeld, en waarin alfabetisme dus als 'onafhankelijke' variabele figureert. En zelfs van de onderzoeken die tot deze categorie behoren, zijn de meeste zo ingericht dat ze onvergelijkbaar zijn met dit boek. Dat komt omdat ze niet de consequenties van het alfabetisme voor het individu centraal stellen, maar de gevolgen die de alfabetisering voor de samenleving heeft gehad. Het zijn Bowman en Anderson geweest die als eersten een dergelijk onderzoek naar de macrosociologische effecten van de alfabetisering hebben verricht. Hoewel hun studie uit 1963, die de veelzeggende titel *Concerning the role of education in development* droeg, niet historisch was georiënteerd maar zich richtte op de onderwijsproblematiek in ontwikkelingslanden, heeft het een hele reeks geschiedkundige studies tot gevolg gehad waarin werd nagegaan of het noodzakelijk was dat in een samenleving een bepaalde graad van alfabetisering moest worden bereikt voordat de modernisering van de samenleving in gang kon worden gezet.⁸

Zo blijven er maar weinig studies over die wel vergelijkbaar zijn, omdat ze alfabetisme als een onafhankelijke variabele beschouwen en de implicaties van het alfabetisme afmeten aan differentiaties in het menselijk gedrag. En van die studies vallen ook weer enige af. De eerste die dat lot treft is Carlo Ginzburg's befaamde *Kaas en de wormen*.⁹ In dat boek wordt de uiterste consequentie van het alfabetisme voor een individu beschreven. Op basis van de verslagen van de Inquisitie wordt een prachtig beeld geschetst van een zestiende-eeuwse, nauwelijks geletterde molenaar uit Friuli, die, mede door de boeken die hij las, zulke vrijmoedige gedachten ontwikkelde dat hij als ketter op het schavot eindigde. Ginzburg's studie valt niet af omdat zijn onderzoek in een geheel andere tijd is gepositioneerd, en ook niet omdat hij andere bronnen heeft gebruikt of andere vormen van 'modern' gedrag heeft gemeten, maar omdat de consequenties van het lezen en schrijven beschreven worden in de vorm van een 'case study' met een exemplarische, maar geen representatieve waarde. Heel anders is het gesteld met *Structure and mobility. The men and women of Marseille*, een boek dat William Sewell in 1985 publiceerde.¹⁰ Zijn boek lijkt op het eerste gezicht als twee druppels water op het mijne: ook Sewell's onderzoek is gebaseerd op een analyse van het gedrag van individuen; hun demografisch patroon, hun kansen om te stijgen of te dalen op de sociale ladder, en hun migratiepatroon is nagegaan, waarbij aparte analyses zijn verricht voor alfabeten en analfabeten. Toch is het een volstrekt ander boek dan het onderhavige. De alfabeten en analfabeten in Sewell's onderzoek dienen uitsluitend om de sociale en economische ontwikkeling die Marseille in de negentiende eeuw onderging te leren begrijpen. Daarmee is Sewell's studie een voorbeeld van een individueel-gebaseerde stadsgeschiedenis, waarin de demografische, sociale en economische gebeurtenissen die de bewoners van Marseille hebben doorge-

maakt inzicht verschaffen in de manier waarop de modernisering van de samenleving van Marseille gestalte heeft gekregen. In tegenstelling tot de titel zijn dus niet de mannen en vrouwen van Marseille, maar is de stad zelf het eigenlijke onderwerp van het boek. Mijn onderzoek heeft echter, zoals inmiddels duidelijk zal zijn, een andere invalshoek. De economische ontwikkeling van Eindhoven in de negentiende eeuw speelt vanzelfsprekend een rol, maar op de achtergrond; op de voorgrond staat de manier waarop alfabete en analfabete Eindhovenaren in staat waren om gedragsalternatieven te ontwikkelen die in overeenstemming waren met de modernisering van de Eindhovense samenleving.

Er blijft één boek over waarmee dit boek zich het best laat vergelijken. Het is *The literacy myth* van Harvey J. Graff.¹¹ Het is vergelijkbaar omdat de kern van het boek wordt gevormd door een hoofdstuk waarin de implicaties van het analfabetisme zijn nagegaan onder de bewoners van drie Canadese steden in de tweede helft van de negentiende eeuw. In dat hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre alfabeten betere kansen dan analfabeten hadden om te stijgen of te dalen op de maatschappelijke ladder, en in hoeverre ze ander demografisch gedrag vertoonden. Het is een kwantitatief onderzoek; de resultaten laten zich afleiden uit de gepresenteerde tabellen en figuren. Het object van onderzoek is dus vrijwel gelijk aan dit boek, net als de gekozen werkwijze. Toch is er één groot verschil. Graff heeft zijn boek geschreven als een pamflet. Ontevreden als hij was over het feit dat veel studies als vaststaand aannemen dat er een positieve samenhang bestaat tussen alfabetisme en 'modern' gedrag en dus aan een theoretische onderbouwing van deze relatie voorbijgaan, heeft Graff zijn boek geschreven met de bedoeling om aan te tonen dat een dergelijke samenhang in de empirie niet gevonden kan worden. Hoewel hij op diverse momenten zijn troefkaarten op tafel kan leggen door aannemelijk te maken dat het verband inderdaad niet altijd zo sterk is als wel wordt gesuggereerd, overspeelt hij zijn hand. Om twee redenen zijn de conclusies die hij trekt niet overtuigend. Ten eerste vond zijn onderzoek plaats in een regio, en in een tijd, waar het analfabetisme al vrijwel ten einde was gekomen: minder dan tien procent van de bevolking kon niet lezen en schrijven. De analfabeten van Hamilton, London en Kingston vormden nog maar zo'n perifere groep in de samenleving, dat het heel wel mogelijk is dat de gedragsalternatieven waaruit zij konden kiezen, minder beïnvloed werden door hun onvermogen om te lezen en schrijven, dan door de keuzes die hun alfabete sociale omgeving maakte. Ten tweede zijn Graff's conclusies weliswaar gebaseerd op 'harde' cijfers, maar is hij bij de interpretatie van die cijfers zozeer verblind geweest door zijn vooringenomenheid, dat hij conclusies trekt die bij een nadere bestudering van sommige van zijn tabellen volkomen onjuist blijken te zijn.¹²

Dit boek baseert zich weer op de traditionele aanname dat er een positieve samenhang bestaat tussen alfabetisme en modern gedrag. Ik heb

echter, in hoofdstuk 3, getracht die relatie ook theoretisch te onderbouwen. Daaruit zijn hypothesen afgeleid die in de hoofdstukken 7, 8 en 9 worden getoetst. Pas als zal blijken dat uitkomsten niet in overeenstemming zijn met de gestelde hypothesen, en de theorie derhalve verworpen moet worden, zal het noodzakelijk worden om alternatieve theorieën te suggereren. Een dergelijke opzet doet ouderwets neo-positivistisch aan. Het onderzoek is gebaseerd op de aanvaarding van een wetenschapsmodel dat aan de natuurwetenschappen is ontleend, het is gekenmerkt door operationalisme en kwantitatisme, en het stelt meer belang in processen op micro- dan op macro-niveau. Vanuit sociologisch perspectief bekeken mag dit een ouderwetse benaderingswijze heten, vanuit geschiedwetenschappelijk perspectief kan eerder van een moderne methode worden gesproken. Wanneer de onderzoeksopzet wordt geconfronteerd met de definitie die Schuurman heeft gegeven van de 'nieuwe sociale geschiedenis' valt er niet aan te ontkomen deze studie als zodanig te karakteriseren. Het te onderzoeken object van de nieuwe sociale geschiedenis bestaat volgens Schuurman uit 'die aspecten van universeel gedrag die weliswaar universeel zijn, maar waaraan op oneindig veel manieren gestalte kan worden gegeven', en de methode van de nieuwe sociale geschiedenis is om de ontwikkelingen in het geheel van de samenleving 'te differentiëren en uiteen te rafelen om het daarna weer te systematiseren'.¹³ De manier waarop Schuurman in zijn proefschrift laat zien hoe mensen zich in de negentiende eeuw hebben laten leiden door de taal der dingen en de tekens der tijd bij het vorm geven aan hun materiële cultuur, mag exemplarisch heten voor de nieuwe sociale geschiedenis; ik hoop dat voor mijn onderzoek, dat nagaat of de tekens van de taal vorm hebben gegeven aan het gedrag van mensen in de negentiende eeuw, hetzelfde geldt.

2. HET EINDE VAN HET ANALFABETISME IN WEST-EUROPA

2.1. INLEIDING

De Nederlandse samenleving is een alfabete samenleving. Kinderen zijn wettelijk verplicht om tussen hun vierde en zestiende levensjaar dagelijks de school te bezoeken en het onderwijs dat daar wordt aangeboden te genieten. Aangezien lezen en schrijven tot de eerste vaardigheden behoren die op school worden aangeleerd, valt te verwachten dat elk kind zich met dit gereedschap vertrouwd heeft kunnen maken. Het is daarom enigszins merkwaardig dat er sinds een jaar of vijftien met enige regelmaat bezorgde berichten in de media verschijnen, die melding maken van het feit vele volwassen Nederlanders niet kunnen lezen en schrijven. Er worden percentages genoemd die tussen de 1 en 26 procent variëren, wat neerkomt op een aantal van 100.000 tot bijna 3 miljoen volwassen Nederlanders.¹ Het grote verschil tussen minimum- en maximumschatting is al opvallend, maar vooral het laatste getal trekt de aandacht: het zou betekenen dat één op de vier Nederlanders zich zouden hebben weten te onttrekken aan het aanleren van basisvaardigheden als lezen en schrijven. Nadere bestudering de rapporten leert echter dat de cijfers zo hoog zijn omdat de definitie van het begrip 'analfabetisme' sterk is verruimd: het gaat niet alleen om mensen die de letters van het alfabet niet kunnen lezen en schrijven, en dus letterlijk 'analfabeet' zijn, maar ook om mensen die semi-analfabeet of functioneel-analfabeet zijn, of een *survival literacy* of zelfs een 'laag educatief niveau' bezitten.²

De bezorgdheid die uit de berichten spreekt heeft te maken met de inmiddels universeel gedeelde mening dat een onvoldoende geschoolde samenleving een onderontwikkelde samenleving is.³ De moderne samenleving is grotendeels gebaseerd op de cultuur van het geschreven woord: kennisoverdracht vindt via geschreven teksten plaats; wetten, verbintenissen, afspraken en transacties zijn pas geldig wanneer ze schriftelijk zijn vastgelegd. Het geschreven woord is de bouwsteen geworden van het maatschappelijk geheugen. In de niet-moderne samenleving is dat niet het geval: daar wordt het maatschappelijk geheugen mondeling, van generatie op generatie, doorgegeven. De culturele verandering, die het geschreven woord de plaats heeft gegeven die het op dit moment inneemt, heeft eeuwen in beslag genomen. Dat wil niet zeggen dat, bijvoorbeeld in de hoge Middeleeuwen, het gesproken woord de overheersende cultuur was: bronnen uit die tijd getuigen er van dat op diverse maatschappelijke terreinen de schriftelijke vastlegging zich ook toen al een belangrijke plaats verschaft had. Het aantal mensen dat kon lezen en schrijven was echter gering. De mondelinge overdracht van kennis, normen en waarden bleef lange tijd de belangrijkste methode om alle leden van de sa-

menleving te informeren. Lezen en schrijven waren geen vaardigheden die noodzakelijk waren in het dagelijkse sociale, economische en culturele verkeer. Met de introductie van de boekdrukkunst en het gebruik van de landstaal in de geschreven teksten groeiden de behoeften en de mogelijkheden om de beperkte groep van litterati uit te breiden. Er ontstond een wens naar elementair onderwijs, waarvan grote delen van de bevolking zouden kunnen profiteren.

Deze ontwikkeling naar volksonderwijs en 'volksalfabetisme' is een proces geweest dat zich tot aan het begin van de twintigste eeuw in West-Europa heeft voltrokken. Zeer geleidelijk, met periodes van versnelling en vertraging, hebben de mensen leren lezen en schrijven. In dat alfabetiseringsproces liepen sommige groepen in de samenleving voorop, en kwamen andere achteraan. De cultuur van het gesproken woord werd de cultuur van een minderheid. Pas in de loop van de negentiende eeuw begonnen de laatste groepen zich te bedienen van het geschreven woord.

Dit boek is opgezet om de implicaties van het alfabetiseringsproces op het sociaal gedrag in de negentiende eeuw te onderzoeken. Om de sociale en economische context te leren kennen die de geleidelijke overgang van de gesproken naar de geschreven cultuur begeleidde, wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de omstandigheden waaronder deze transformatie plaats vond. In paragraaf 2.2 wordt de ontwikkeling van het volksonderwijs tot aan de negentiende eeuw weergegeven; in paragraaf 2.3 worden kwantitatieve gegevens te hulp geroepen om de ontwikkeling van het analfabetisme in de negentiende eeuw aan te geven.

Welke oorzaken ten grondslag hebben gelegen aan de realisatie van het einde van het analfabetisme in de negentiende eeuw is het tweede onderwerp van dit hoofdstuk. In paragraaf 2.4 wordt een reeks mogelijke oorzaken opgesomd en de waarde ervan beoordeeld. Paragraaf 2.5 bevat een samenvattende beschrijving van de ontwikkeling die tot het einde van het analfabetisme heeft geleid.

2.2. DE ONTWIKKELING VAN HET VOLKSONDERWIJS, 1500-1800⁴

'Onderwijs voor allen' is een moderne slogan waarvan we graag willen geloven dat hij in deze eeuw is uitgevonden. En inderdaad, deze tijd kan zich beroepen op het meest verfijnde, algemeen-toegankelijke onderwijsstelsel dat er ooit is geweest. Toch heeft de inspanning die vele samenlevingen zich hebben getroost om alle leden van de bevolking kennis bij te brengen door hen te leren lezen en schrijven, een veel langere geschiedenis dan menig een denkt. Bekend zal zijn dat er al in de antieke stadsstaat een grote belangstelling was voor het inrichten van onderwijsmogelijkheden voor de burgers. Algemeen onderwijs had er een functie: het ostracisme bijvoorbeeld, het stelsel om mensen in het antieke Athene te doen

verbannen, kon slechts functioneren op basis van een wijd-verbrede kennis van het alfabet. De naam van de beoogde kandidaat werd op een steenscherf geschreven: minstens 6000 scherven moesten dezelfde naam bevatten om daadwerkelijk tot verbanning over te kunnen gaan. Volksonderwijs was dus een voorwaarde om het systeem van ostracisme te laten functioneren.⁵

In Europa zijn de fundamenteën van het volksonderwijs gelegd in de dertiende eeuw. Het voorschrift, tijdens het vierde Concilie van Lateranen in 1212 uitgevaardigd, om bij elke parochiekerk een school op te richten, is op grote schaal gevolgd.⁶ Hoewel het onderwijs in eerste instantie bedoeld was om kinderen tot monnik of kloosterzuster op te leiden, stuurden ook de hogere klassen al snel hun kinderen naar de parochieschool, ook als ze volstrekt niet voorbestemd waren om een kerkelijke functie te gaan vervullen.⁷ Anderen, die wat lager in de sociale hiërarchie stonden, volgden dit voorbeeld. Deze toenemende belangstelling voor het onderwijs weerspiegelt het groeiende maatschappelijk en economisch belang dat aan het geschreven woord werd gehecht.⁸

De ontwikkeling van het volksonderwijs in West-Europa kreeg een nieuwe impuls met de komst van het gedrukte boek en de vrijwel gelijktijdige introductie van de volkstaal in het onderwijs. Het zette een ontwikkeling in gang die in de zestiende eeuw, in het spanningsveld tussen Reformatie en Contra-Reformatie, manifest werd. De 95 stellingen die Luther in 1517 op de kerkdeur van Wittenberg spijkerde, waren nog geschreven in het Latijn en dus slechts voor een beperkt publiek van literati bestemd; vijf jaar later zorgde zijn Bijbelvertaling ervoor dat niet alleen de priesters, maar ook de burgers, boeren en buitenlui de mogelijkheid werd geboden te lezen wat er geschreven stond. In de praktijk bleven de mogelijkheden beperkt zolang niet iedereen in de gelegenheid was om elementair onderwijs te volgen. De wens naar een vorm van onderwijs dat wat meer algemeen toegankelijk was werd geformuleerd in enige brieven en preken, zoals *An die Ratherren aller Städte deutsches Lands, daß sie christliche Schulen aufrichten und erhalten sollen* uit 1524, en *Eine Predigt, daß man Kinder zur Schulen halten solle* uit 1530. Hierin betoogt Luther dat algemeen onderwijs een ieder tot voordeel strekt: de burgers worden in de eerste plaats onderricht in vakken waar ze hun voordeel mee kunnen doen; daarnaast verwerven ze voldoende kennis en inzicht om de wet te kennen en te begrijpen, hetgeen ze tot voorbeeldige onderdanen zal maken. Deze vormen van onderricht bleven wel ondergeschikt aan de oorspronkelijke bedoeling van de school: het aankweken van vroomheid en godsdienstzin.⁹ Bij een abstract betoog over de wenselijkheid van elementair onderwijs bleef het niet: de *Visitation* die Luther's leerling Philip Melancthon in 1528 uitgaf, is één van de meer dan honderd schoolverordeningen die in Duitsland in de zestiende eeuw werden uitgevaardigd, en waarin nauwkeurige aanwijzingen voor de schoolinrich-

ting, de klasse-indeling, het lesprogramma en de schoolinspectie werden gegeven.¹⁰

In het spoor van de reformatie heeft ook het Concilie van Trente belangrijke aanzetten gegeven om de ontwikkeling van het onderwijs in de katholieke streken van Europa gestalte te geven. Tijdens de 23e zitting, van 15 juli 1563, werd nogmaals bepaald dat elke parochie ten minste één school moest bezitten. Gereguleerd werd dat de school onder verantwoordelijkheid van de pastoor moest staan; de bisschop fungeerde als onderwijs-inspecteur. Hij had als taak om de kwaliteit van de onderwijzer en de regelmaat van het schoolbezoek te controleren.¹¹

Het offensief had niet direct tot gevolg dat alle kinderen vanaf dat moment trouw de school bezochten. Er werden weliswaar in sommige streken richtlijnen uitgevaardigd die, positief, de kerk verplichtten om ook de kinderen van bedelden te onderrichten¹², of die, negatief, de armen van bedeling uitsloten wanneer de kinderen niet naar school gingen¹³, en er zijn steden geweest waar al vanaf het midden van de zestiende eeuw wetten werden opgesteld waarin leerplicht voor jongens en meisjes werd beschreven.¹⁴ Deze regels zijn echter zelden in praktijk gebracht. Resultaat was wel dat in steden en op het platteland een fijnmazig net van scholen ontstond, zodat aan een noodzakelijke voorwaarde om elementair onderwijs te kunnen volgen werd voldaan.

Voordat het onderwijs werkelijk onderwijs voor allen kon zijn, moesten nog enkele andere barrières worden genomen. Die barrières betroffen onder meer de kwaliteit, de functionaliteit en de financiering van het onderwijs. In het spoor van reformatie en contra-reformatie was het onderwijs in eerste instantie opgezet om de kinderen op te voeden in de heersende religieuze cultuur. Bovenaan het lesprogramma stond het godsdienstonderwijs, direct gevolgd door zingen. Lezen kwam op de derde plaats, schrijven op de vierde. Onderricht in rekenen werd sporadisch gegeven. De Booy heeft uitgerekend dat aan het einde van de zestiende eeuw op alle scholen in de steden van Utrecht leerboekjes werden aangeschaft waarmee de catechismus en het lezen kon worden onderricht. Slechts 66 procent van de scholen schaften spellingsboekjes aan, 49 procent boeken met Bijbelse verhalen, 10 procent schrijfboekjes, 5 procent rekenboekjes en 4 procent geschiedenisboeken.¹⁵ Wilde men leren schrijven en rekenen, dan moest vaak een extra schoolgeld worden betaald.

De geringe kwaliteit van het onderwijs werd negatief beïnvloed door de manier waarop werd school gehouden. De school bestond uit één lokaal, soms de keuken van de schoolmeesterswoning, waar, in het midden, de schoolmeester op een verhoog was gezeten. De kinderen werden één voor één bij de meester geroepen om hun les op te zeggen; de overigen werkten ondertussen aan hun eigen lees-, spel- of schrijfopdracht door.¹⁶

Tenslotte vormde de kwaliteit van de onderwijzers een barrière. Een adequate opleiding voor onderwijzers ontbrak veelal: bij gebrek aan voldoende opleidingsmogelijkheden waren de meeste onderwijzers *self-made*: ze gaven les op basis van hetgeen ze zich herinnerden uit de tijd toen ze zelf in de schoolbanken hadden gezeten. Goede onderwijzers kostten ook meer geld. Of het nu kerkelijke of seculiere overheden waren die de voorzieningen voor onderwijs in bezit hadden, het onderwijs bleef een financiële sluitpost. Niet zelden waren de overheden geneigd om gekwalificeerde onderwijzers te vervangen door invaliden of gepensioneerde soldaten, om op die manier een onderwijzerssalaris te kunnen uitsparen.¹⁷ Ook werden handwerkslieden aangesteld die het schoolhouden er als een bijbaantje bij deden.

Niet overal verliep de ontwikkeling van het volksonderwijs voorspoedig. In streken waar het religieus-culturele besef geworteld was dat de mens onderricht diende te worden in de basisvaardheden godsdienst, lezen, schrijven, en een beetje rekenen, en de gemeenschap zich inspande om het onderwijs gestalte te geven, het schoolbestuur te vormen en de onderwijzer te betalen, kon volksonderwijs gedijen¹⁸; waar dat besef niet manifest was, werd onderwijs slechts gegeven aan kinderen uit bepaalde milieus, inkomens- en beroepsgroepen, ontwikkelde het onderwijs zich sterker in steden dan op het platteland, en kregen jongens meer kansen dan meisjes. Dit had tot gevolg dat er grote variaties in analfabetisme ontstonden tussen landen, tussen regio's, tussen beroepsgroepen en tussen de geslachten.

Het resultaat was dat, met uitzondering van een groot gedeelte van de protestantse en een klein gedeelte van de katholieke streken van West-Europa, de ontwikkeling van het volksonderwijs tot ver in de achttiende eeuw stagneerde. Vermoedelijk is het percentage kinderen dat leerde lezen en schrijven tussen de zestiende en achttiende eeuw in die streken niet veel groter geworden. Voor zo ver er gegevens over het analfabetisme bekend zijn, geven die weinig houvast. De verschillen in de analfabetisme-niveaus waren per stad, per streek en per land bijzonder groot. De weinige cijferreeksen die die uit het ancien régime zijn overgeleverd laten ontwikkelingen zien die dalende en stijgende tendensen vertonen. In Amsterdam zijn vanaf 1578 uit de ondertrouwregisters gegevens bekend over het analfabetisme.¹⁹ Uit de cijfers wordt, na een korte periode van stijging, vanaf het midden van de zeventiende eeuw een duidelijke daling van het analfabetisme zichtbaar: kon in 1630 43 procent van de bruidegoms en 68 procent van de bruiden niet tekenen, honderd jaar later was dat gedaald tot 24, respectievelijk 49 procent.²⁰ Rond dat tijdstip was in Maasland 14 procent van de mannen en 37 procent van de vrouwen analfaabeet; weer honderd jaar later was het percentage 8 en 27.²¹ In Engeland bleef het percentage analfabete mannen en vrouwen tussen 1750 en 1800 vrijwel gelijk na een snelle daling tussen 1642 en 1750;²² tussen 1750 en

1800 steeg in Frankrijk het percentage analfabete mannen enigszins, maar daalde het percentage analfabete vrouwen.²³

Van werkelijk algemeen volksonderwijs was rond 1800 in Europa nog geen sprake. Ook in het protestantse noord-westen bleef een aanzienlijke minderheid van de bevolking verstoken van onderwijs. Het was onder bepaalde groepen dat het analfabetisme hoog bleef: onder boeren op het platteland, onder ongeschoolde handarbeiders in de steden, onder vrouwen. Pas in de negentiende eeuw kwam een proces op gang dat er toe leidde dat ook de laatsten in deze groepen leerden lezen en schrijven.

2.3. DE ONTWIKKELING VAN HET ANALFABETISME IN DE NEGENTIENDE EEUW²⁴

Bovenstaande beschrijving toont ons initiatieven en tendensen die de samenleving tot aan het begin van de negentiende eeuw in de richting van het volksonderwijs hebben gestuurd. Om de ontwikkeling in de negentiende eeuw te beschrijven, ligt het voor de hand om die te illustreren met behulp van, in deze eeuw overvloedig aanwezige, kwantitatieve gegevens. Aangezien vermoed mag worden dat er een negatieve relatie is tussen onderwijsdeelname en onderwijskwaliteit aan de ene kant, en het analfabetisme aan andere kant, is het logisch om te veronderstellen dat met de ontwikkeling van de analfabetismecijfers de ontwikkeling naar algemeen volksonderwijs kan worden gevolgd. Om de precieze ontwikkeling van het analfabetisme te beschrijven zoals die zich in de negentiende eeuw in alle lagen van de bevolking heeft voltrokken, moet gekozen worden voor een meetinstrument waarmee van iedereen de mate van analfabetisme kan worden bepaald. Er zijn twee instrumenten denkbaar: de enquête, waarmee naar ieders vermogen om te lezen en te schrijven wordt gevraagd, en de controle van ieders schrijfvaardigheid. In de Scandinavische landen zijn vanaf het midden van de zeventiende eeuw de geestelijken van de Lutherse kerk op huisbezoek gegaan om de vaardigheid van de bevolking in het lezen van de Bijbel te controleren; in enige andere landen zijn vanaf het midden van de negentiende eeuw in de volkstelling vragen opgenomen naar de mate van lees- en schrijfvaardigheid van de bevolking. Gezien de variatie in vraagstelling en onderzoekspopulatie, en de wellicht geringe betrouwbaarheid van de antwoorden, zijn ze moeilijk te vergelijken. In deze paragraaf zal daarom gebruik worden gemaakt van een beproefde methode voor de controle van de schrijfvaardigheid: het zetten van een handtekening. Er is in de negentiende eeuw één gebeurtenis waarbij vrijwel de gehele bevolking een handtekening moet zetten, namelijk bij het huwelijk. Deze maat is daarom door vele onderzoekers gebruikt om de nationale, regionale en lokale ontwikkeling van het analfabetisme te bestuderen. Ik zal hen in deze paragraaf vol-

GRAFIEK 2.1. De ontwikkeling van het analfabetisme in Europa in de negentiende eeuw, mannen.

Noot: de analfabetismepercentages zijn berekend op grond van de mate waarin bruidegoms in staat waren hun handtekening op de huwelijksakte te zetten, met uitzondering van België, waar de percentages zijn gebaseerd op schoolcohorten (tot 1860; datum vermeerderd met 15 jaar) en rekruten (vanaf 1840), van Oostenrijk, waar de percentages gebaseerd zijn op rekruten en van Spanje, waar het analfabetisme van de gehele mannelijke bevolking is gemeten. De lijnen zijn soms getrokken op basis van jaarreeksen, soms op basis van voortschrijdende gemiddelden en soms op basis van afzonderlijke jaren. De curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SPLINEP, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416). Bronnen: FLORA, [et al.], *State, economy and society in Western Europe*, I, 1983, pp. 81-82. (België, Frankrijk, Italië, Oostenrijk); HOUDAILLE, 'Signatures au mariage de 1740 à 1829', 1977, p. 68. (Frankrijk); KAELEBLE, *Industrialisierung und soziale Ungleichheit*, 1983, p. 104. (België, Oostenrijk); RUWET et WELLEMANS, *l'Analphabétisme en Belgique*, 1978, p. 82. (België); SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy', 1973, p. 445. (Engeland en Wales); VIÑAO FRAGO, 'The history of literacy in Spain', 1990, p. 586. (Spanje); VAN DER WOUDE, *Analfabetisme in Nederland*, ongepubl. (Nederland).

gen om de ontwikkeling van het analfabetisme in Europa onder de loupe te nemen.

Grafiek 2.1 en 2.2 tonen de ontwikkeling van het analfabetisme van mannen en vrouwen in de negentiende eeuw in een achttal Europese landen. Duidelijk valt te zien dat de ontwikkeling een sterk dalende tendens vertoont: konden rond 1800 Pruisische, Nederlandse, Engelse en Franse bruiden en bruidegoms vaker niet dan wel hun handtekening zetten,

GRAFIEK 2.2. De ontwikkeling van het analfabetisme in Europa in de negentiende eeuw, vrouwen.

Noot: de analfabetismepercentages zijn berekend op grond van de mate waarin bruiden in staat waren hun handtekening op de huwelijksakte te zetten, met uitzondering van België, waar de percentages zijn gebaseerd op schoolcohorten (datum vermeerderd met 15 jaar) en van Spanje, waar het analfabetisme van de gehele vrouwelijke bevolking is gemeten. De lijnen zijn soms getrokken op basis van jaarreeksen, soms op basis van voortschrijdende gemiddeldes en soms op basis van afzonderlijke jaren. De curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SPLINEP, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416). Bronnen: zie grafiek 2.1.

rond 1900 was het percentage analfabeten beneden de 10 procent gekomen. Het leidt tot de conclusie dat het analfabetisme in de landen van West-Europa rond 1900 een einde vond. Voor Oostenrijk, Italië en vooral voor Spanje gold dit niet: daar lag het percentage omstreeks 1900 nog boven de 30 procent.

Men kan, in navolging van Van der Woude, drie groepen landen onderscheiden: (1) de noordelijke en noord-westelijke landen van Europa: Scandinavië, IJsland, Schotland, Pruisen en Nederland met relatief lage analfabetisme-cijfers, (2) de zuidelijke en oostelijke landen: Italië, Spanje, de Donau-monarchie en Rusland met relatief hoge analfabetisme-cijfers, en (3) een tussengroep waartoe Engeland, Ierland, Frankrijk en België behoren.²⁵ De groepen onderscheiden zich als volgt: in de eerste groep lag rond 1800 het percentage analfabete mannen onder de 30 procent, in de tweede en derde groep op hetzelfde tijdstip boven de 30 pro-

TABEL 2.1. Analfabetismepercentages in diverse Europese landen, 1800 en 1900.

		1800	
		< 30%	> 30%
1900	< 10%	Zweden Denemarken Noorwegen IJsland Schotland Pruisen Nederland	Engeland Frankrijk België Ierland
	> 10%		Finland Italië Spanje Donau-monarchie Rusland

cent, en in de tweede groep lag het percentage ook 100 jaar later nog boven de 10 procent. De groepen zijn in tabel 2.1 weergegeven.

Hoewel de lijn tussen 1800 en 1900 voornamelijk een dalende tendens vertoont, mag daaruit niet worden afgeleid dat het percentage analfabeten vóór 1800 nog veel hoger zal zijn geweest. Reeds in de vorige paragraaf is vermeld dat er al in de zestiende eeuw streken in Europa waren waar grote delen van de bevolking voldoende geschoold waren om te lezen en te schrijven. Ook is reeds beschreven dat in Engeland, waar de huwelijksakten vanaf 1754 ondertekend moesten worden, het aantal analfabete mannen en vrouwen vrijwel stabiel bleef vanaf het midden tot het einde van de achttiende eeuw, en dat in Frankrijk in dezelfde periode het percentage analfabete mannen steeg en het percentage analfabete vrouwen daalde.

De analfabetismecijfers van de diverse landen tonen overeenkomsten en verschillen. Wat verhuld wordt is dat binnen de landen zeer grote variaties optraden: variaties tussen regio's, tussen stad en platteland en tussen beroepsgroepen. Hieronder volgt per land een korte bespreking.

In *Frankrijk* is een goed inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van het analfabetisme in ancien régime en negentiende eeuw. Onder leiding van de gepensioneerde rector van de Academie van Nancy, Louis Maggiolo, is in 1877 een retrospectief onderzoek verricht naar het analfabetisme in de Franse departementen in de jaren 1686-90, 1786-90, 1816-20 en 1872-76. De enquête werd uitgevoerd door aan duizenden schoolmeesters te vragen de huwelijksakten uit de betreffende perioden in hun plaats na te pluizen op het aantal mannen en vrouwen dat in staat was een handteke-

ning te zetten. Nadat de enquête door Fleury en Valmary aan de vergetelheid was ontruikt, zijn het Furet en Ozouf geweest die de data, aangepast en aangevuld met eigen gegevens, uitgebreid hebben geanalyseerd.²⁶ Drie aspecten werden met name onderzocht: de ontwikkeling van het analfabetisme, de verschillen tussen regio's en de verschillen tussen mannen en vrouwen. De daling van het analfabetisme vond vanaf het einde van de zeventiende eeuw geleidelijk plaats, met een acceleratie in de negentiende eeuw. Er is sprake van duidelijke regionale verschillen in de niveaus en de ontwikkeling: de departementen in het noord-oosten en in Normandië hadden al in de zeventiende eeuw de hoogste cijfers, terwijl hun ontwikkeling ook het snelst verliep. De niveaus in de departementen in het midden-westen waren in de zeventiende eeuw het laagst; hun ontwikkeling bleef ook het langst uit. Alle politieke omwentelingen ten spijt bleef de lijn die, beginnend bij Mont St. Michel in het westen tot aan Genève in het oosten, Frankrijk scheidde in een zuidelijk gebied van hoge en een noordelijk gebied van lage analfabetismecijfers, tot ver in de negentiende eeuw karakteristiek.²⁷

Minder karakteristiek is dat de analfabetismecijfers van vrouwen die van de mannen op enige decennia afstand volgen, en dat er in alle departementen grote verschillen bestonden tussen stad en platteland. Gedurende de achttiende eeuw werden die verschillen zelfs groter.²⁸

In geen land is de overvloed aan kwantitatieve gegevens over analfabetisme en schooldeelname in de negentiende eeuw zo groot als in *Groot-Brittannië*. Net als in Frankrijk is het onderzoek al in de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen, met een steekproef van 36 Engelse parochies in de jaren 1754-1762, 1799-1804 en 1831-1837. Een nieuwe start is gemaakt door Schofield, die met een behulp van een steekproef van 274 parochies in Engeland en Wales ongeveer 200.000 huwelijksakten onderzocht vanaf 1754 tot 1840. Uiteindelijk heeft Stephens het karwei afge maakt door op het niveau van counties geheel Engeland en Wales te bestrijken. De uitkomsten tonen dat het analfabetisme in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw slechts een bescheiden daling heeft doorgemaakt. Het analfabetisme van mannen bleef stabiel op ongeveer 40 procent; het analfabetisme van vrouwen daalde van 65 procent rond 1760 tot 50 procent rond 1840. Achter deze algemene ontwikkeling gaan grote regionale verschillen schuil: er waren parochies waar het analfabetisme extreem snel daalde, en er waren parochies waar het analfabetisme sterk steeg. Regionale clusters zijn minder duidelijk te onderscheiden dan in Frankrijk: de parochies met de hoogste percentages analfabeten bevonden zich in het centraal-gelegen Bedfordshire; de laagste analfabetismecijfers werden in het zuiden, maar vooral ook in het noorden van het land aangetroffen.²⁹

In Schotland was de situatie niet veel anders. Hoewel velen menen dat er, vanwege de nadruk die de staat en de staatsgodsdienst legden op het

leren lezen, veel lagere analfabetismecijfers voorkwamen dan in Engeland, heeft Houston aangetoond dat het analfabetisme in de Schotse *lowlands* op hetzelfde niveau stond als in de noordelijke Engelse districten. In de highlands was het analfabetisme veel sterker aanwezig.³⁰

Een geheel andere ontwikkeling heeft *Scandinavië* doorgemaakt. Al in de eerste helft van de achttiende eeuw kon vrijwel de gehele Zweedse bevolking lezen. Dit was het resultaat van een grootscheepse campagne die de Lutherse Kerk vanaf het midden van de zeventiende eeuw begonnen was om de bevolking in staat te stellen met eigen ogen de Bijbel te kunnen bestuderen. Anders dan elders, werd getracht om het onderwijs niet in scholen, maar thuis te doen plaatsvinden. De methode was simpel. Op zondag werd de Bijbel of één van de vele religieuze tractaten die in huis te vinden waren gezamenlijk, onder leiding van het hoofd van het huishouden, gespeld. Ieder lid van het huishouden werd geacht daaraan mee te doen. Wanneer het lezen moeizaam geschiedde, werd de hulp van een dominee of onderwijzer ingeroepen. Eens per jaar kwam de plaatselijke geestelijke langs voor een *husförhör* om de vorderingen te controleren en te noteren. Deze methode kreeg in 1726 een wettelijke basis, maar werd in sommige streken al eerder toegepast. Op grond van de overgeleverde notities kan worden berekend dat het percentage mensen dat in staat was om te lezen, steeg van 40 procent rond 1660 tot boven de 90 procent rond 1720. Over het algemeen konden vrouwen beter lezen dan mannen. Omdat het accent geheel op het lezen lag, zijn de percentages van mannen en vrouwen die kunnen schrijven, een heel stuk lager.³¹

In Denemarken en Noorwegen lag het accent meer op het bezoeken van de dorpschool.³² Mede als gevolg van de benoemen van Frederik V werd de leerplicht in 1814 wettelijk vastgelegd, en werd in 1842 bepaald dat er in elke parochie ten minste één school aanwezig moest zijn. De percentages 'lezen' lager er lager, de percentages 'schrijven' wat hoger dan in Zweden.³³

De ontwikkeling van het analfabetisme in Finland bleef ver achter bij de overige Scandinavische landen: in 1900 was nog meer dan 60 procent van de volwassen bevolking analfabeet. De verschillen tussen mannen en vrouwen waren minder groot dan de verschillen tussen stad en platteland: op het platteland kon 64 procent van de mannen en 70 procent van de vrouwen niet schrijven, tegen 24 en 27 procent in de stad. In 1930 was het percentage analfabeten tot 15 gedaald.³⁴

Vanaf alle landen die uiteindelijk het Duitse keizerrijk zouden gaan vormen, liep *Pruisen* voorop met bepalingen voor het inrichten van verplicht onderwijs. Een eerste wettelijke aanzet werd gegeven door Frederik Wilhelm I in 1717, een tweede door Frederik de Grote in 1763. Alle scholen werden onder staatstoezicht geplaatst; de inspectie kwam in handen van de kerkelijke autoriteiten. Er werden kweekscholen opgezet en een

onderwijsprogramma vastgesteld dat werd ontleend aan de ideeën die Pestalozzi aan het begin van de achttiende eeuw in Zwitserland had ontwikkeld.³⁵ Het succes van deze onderwijsvernieuwing bleef echter beperkt. Opnieuw bleek het onmogelijk om voldoende fondsen te reserveren voor de inrichting van het onderwijs. Wettelijke regelingen in Saksen (1772) en Beieren (1802) hadden evenmin een groot effect. Desondanks kan er uit worden afgeleid dat er in Duitsland van staatswege duidelijk belang werd gesteld in volksonderwijs, een belang dat ook door grote delen van de bevolking werd gedeeld. De fragmentarische gegevens die over analfabetisme bekend zijn laten zien dat het percentage analfabeten al in de zeventiende eeuw bijzonder laag was: in Koblenz lag dit rond 1800 voor mannen op 14 procent; voor vrouwen was het percentage een stuk hoger.³⁶ Regionale verschillen tussen Oost- en West-Pruisen bleven tot in de negentiende eeuw duidelijk zichtbaar: volgens de volkstelling die in 1871 in het koninkrijk werd gehouden liep het percentage analfabeten uiteen van minder dan 5 in Schleswig-Holstein, Hannover, Westfalen, Hessen en Saksen tot meer dan 30 in Oost-Pruisen en Poznan.³⁷

De grootste regionale verschillen in analfabetisme treft men aan in het *Oostenrijkse keizerrijk*. Hoewel het onderwijs al in 1774 onder staatstoezicht was geplaatst en ook subsidies werden toegekend om geschoolde onderwijzers aan te nemen, werden deze maatregelen in de praktijk niet uitgevoerd.³⁸ Flora geeft cijfers die tonen dat onder personen die in de zelfde periode geboren waren, bijvoorbeeld tussen 1830 en 1840, het percentage analfabeten zeer sterk uiteenliep. Binnen de grenzen van het huidige Oostenrijk liep de spreiding van 2 procent in het aan Duitsland en Zwitserland grenzende Voralberg tot 60 procent in het oostelijk-gelegen Karinthië. Ook elders waren grote regionale verschillen die reikten van 92 procent analfabeten in Dalmatië tot 12 procent in Bohemen.³⁹ De spreiding is nog sterker wanneer men een onderscheid maakt in taalgroepen: aan de ene kant kenden de Duitse, Boheemse, Moravische en Slovaakse taalgroepen binnen het leeftijdscohort 1830-1840 minder dan 10 procent analfabeten, en aan de andere kant waren er de Servo-Kroatische en Rutheniaanse taalgroepen waar nog meer dan 90 procent niet kon lezen en schrijven. De snelheid waarmee mensen uit de diverse taalgroepen leerden lezen en schrijven verschilde eveneens: behoorde de Sloveense taalgroep in het geboortecohort voor 1830 met een analfabetismedepercentage van 70 procent tot één van de meest analfabete bevolkingsgroepen, in het geboortecohort 1880-1890 maakte het met een percentage van beneden de 10 procent deel uit van de geletterde bevolking.⁴⁰

Hoewel 97 procent van alle Turijnse bakkers in 1797 hun handtekening konden zetten⁴¹, blijkt uit grafiek 2.1 dat het niveau van het analfabetisme in *Italië* in de negentiende eeuw over het geheel genomen hoog was, en dat de daling ervan achterbleef bij de landen in West-Europa. Pas

rond 1960 was het percentage analfabeten in de bevolking gedaald tot onder de 10 procent. Ook hier vertoonden zich grote regionale verschillen, die tot aan 1900 zelfs groter werden. Kenden de noordelijke staten, volgens de volkstelling van 1871, 54 procent analfabeten (met als lijstaanvoerder Piemonte met 42 procent), in de zuidelijke staten was tezelfdertijd 85 procent van de bevolking analfabeet, met als hekkesluiter Calabria (87 procent). Piemonte bereikte al rond 1910 een percentage van minder dan 10 procent, Calabria had in 1951 nog een percentage van 31 procent.⁴²

De meeste onderzoekers naar de ontwikkeling van het analfabetisme in *Spanje* zijn het er over eens dat het begin van de negentiende eeuw gekenmerkt werd door een scherpe stijging van het analfabetisme. De oorzaak lag in de politieke en economische crisis die het land trof, en die versterkt werd door de onafhankelijkheidsoorlog van 1808-1814 en de onteigening van de kerkelijke bezittingen.⁴³ Het leidde tot een hoog niveau van analfabetisme: rond 1840 kon 83 procent van de mannen en bijna 98 procent van de vrouwen niet lezen en schrijven. Een verandering in het onderwijsprogramma zorgde er voor dat deze percentages een twintigtal jaren later gedaald waren tot 70, respectievelijk 91 procent. Het hoge niveau werd mede veroorzaakt door het feit dat op het platteland scholen vrijwel afwezig waren. De regionale verscheidenheid was dan ook groot: In Galicië en Andalusië bleef het aantal alfabeten ver achter bij het niveau in Castilië en Madrid.⁴⁴ Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begon de katholieke kerk zich weer intensief met het onderwijs te bemoeien. Het analfabetismeniveau begon vanaf dat moment te dalen, maar in zo'n traag tempo dat pas in 1970 het percentage analfabeten in *Spanje* onder de 10 procent kwam.

De eerste te generaliseren gegevens over het analfabetisme in *België* zijn vanaf 1778 beschikbaar, vanaf het moment dat een wet van kracht werd die eiste dat alle akten in de parochieregisters en de burgerlijke stand door de betrokkenen ondertekend moesten worden.⁴⁵ Volgens de doopboeken kon bij het aangeven van het kind 39 procent van de vaders en 63 procent van de moeders niet tekenen. De hoogste cijfers werden gevonden in centraal-Vlaanderen, in Oudenaarde, Gent en Tielt. Daar was meer dan 60 procent van de mannelijke bevolking, en meer dan 80 procent van de vrouwelijke bevolking analfabeet.⁴⁶ Wanneer men het aggregatieniveau verlaagt naar lokaal niveau, blijken er dorpen te zijn waar de bevolking in nog veel grotere mate analfabeet was: in de gemeente Kaster bijvoorbeeld kon rond 1800 hoogstens één op de zes mannen, en één op de 15 vrouwen een handtekening zetten.⁴⁷ Tabel 2.2 toont de percentages analfabeten die bij het tekenen van de huwelijksakten in enige Belgische steden in de eerste helft van de negentiende eeuw werden gemeten.

TABEL 2.2. Analfabetisme in steden in België, eerste helft negentiende eeuw.

		M	V		M	V
Aalst	1810-1814	43	47	1850-1854	61	70
Anderlecht	1810-1819	52	54	1850-1859	62	67
Brugge	1809-1813	52	59	1845-1849	51	71
Brussel	1819-1822	43	49	1847-1851	22	31
Charleroi	1810-1814	38	51	1850-1854	29	43
Hasselt	1809-1815	50	68	1842-1869	34	55
Leuven	1809-1813	43	45	1845-1849	27	47
Tienen	1812-1816	52	40	1842-1846	56	53
Turnhout	1800-1809	50	55	1840-1849	34	65

Bronnen: MAYNES, *Schooling in Western Europe*, 1985, p. 126; RUWET et WELLEMANS, *L'Analphabétisme en Belgique*, 1978, p. 80.

Opvallend is in de eerste plaats dat de analfabetismecijfers hoog waren en hoog bleven, en in vele gevallen zelfs aanzienlijk stegen. Vandenbroecke wijt deze, in Europees perspectief, tegengestelde ontwikkeling aan de diepe economische crisis die Vlaanderen in de 'scharnier-eeuw 1750-1850' trof; De Vroede zoekt de oorzaak bij de desastreuze afbraak van het bestaande, door de Kerk bestierde, schoolwezen door de Franse machthebbers in de jaren 1796-1798.⁴⁸ Een tweede opvallend punt is dat de verschillen tussen mannen en vrouwen minder groot zijn geweest dan elders. In Tienen overtrof het aantal analfabete mannen zelfs het aantal analfabete vrouwen.

Publieke belangstelling voor het analfabetisme in *Nederland* is halverwege de negentiende eeuw ontstaan. Het *Staatkundig en Staathuishoudelijk Jaarboekje* bracht in 1852 een kort bericht van de hand van S. Vissering waarin, naar aanleiding van een telling van het analfabetisme onder lotelingen in 1849, de grote provinciale verschillen werden opgemerkt. In een reeks korte berichten die in het zelfde jaarboekje tussen 1855 en 1858 verschenen, werd de ontwikkeling van het percentage analfabeten onder huwende mannen en vrouwen in de daaraan voorafgaande decennia voor een tiental steden beschreven. Tegelijkertijd bleef het tijdschrift *De Economist* aandacht besteden aan de ontwikkeling van het analfabetisme onder rekruten. Uit de berichten sprak enerzijds vreugde over de dalende tendens van de cijfers, maar anderzijds ook bezorgdheid over het hoge niveau in sommige steden en het lage tempo waarin de daling zich voltrok.⁴⁹

Om de ontwikkeling van het analfabetisme nader te bekijken, is in grafiek 2.3 en 2.4 de ontwikkeling van het analfabetisme weergegeven voor mannen en vrouwen in de Nederlandse provincies tussen 1820 en 1890, zoals die blijkt uit het zetten van een handtekening onder de huwelijksakten.⁵⁰

GRAFIEK 2.3. De ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland, 1820-1890, mannen.

Noot: De curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM20, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416). Bron: VAN DER WOUDE, niet gepubliceerd.

Uit de grafieken blijkt dat de daling in vrijwel alle provincies gelijktijdig plaats vond, maar dat op grond van een verschil in het niveau van het analfabetisme in het begin van de negentiende eeuw, sommige provincies eerder onder een niveau van 10% analfabeten duiken dan andere. Er zijn in feite in beide grafieken drie groepen provincies te onderscheiden: Een groep koplopers, Groningen, Friesland, Drenthe en Noord-Holland; een groep achterblijvers: Brabant en Limburg, en een tussengroep waartoe alle andere provincies behoren. Twee provincies wijken af van het normale patroon: Noord-Brabant, omdat de daling van het analfabetisme er trager verliep dan in de andere provincies, en Drenthe, de enige provincie waar het analfabetismecijfer aan het einde van de negentiende eeuw niet lager was dan aan het begin. De verklaring van dit opmerkelijke verschijnsel moet gezocht worden in de enorme veranderingen die zich door de ontwikkeling van de veenderijen in de economische structuur en bevolkings-samenstelling van de provincie moeten hebben voorgedaan.

Een nader onderzoek binnen de provincies brengt aan het licht dat ook hier grote verschillen bestonden. Uit tabel 2.3 blijkt dat in steden in het noorden van het land over het algemeen minder analfabeten woonden dan in het zuiden, hoewel ook in Hollandse steden hoge concentra-

GRAFIEK 2.4. De ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland, 1820-1890, vrouwen.

Noot: De curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM20, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416). Bron: VAN DER WOUDE, niet gepubliceerd.

TABEL 2.3. Analfabetisme in plaatsen in Nederland, eerste helft negentiende eeuw.

		M	V		M	V
Dordrecht	1812-1822	16	32	1842-1851	12	31
Goes	1811-1820	21	35	1841-1850	19	38
Gouda	1812-1821	37	55	1842-1851	29	52
's-Gravenhage	1812-1819	14	27	1842-1851	8	25
Haarlem	1812-1821	29	52	1842-1851	8	21
Leeuwarden	1820-1829	11	29	1840-1849	11	25
Maastricht	1810-1819	30	49	1840-1849	23	46
Reusel c.a.	1811-1820	31	60	1841-1850	30	63
Roermond	1810-1819	33	45	1840-1849	23	45
Rotterdam	1812-1821	14	28	1842-1851	8	25
Venlo	1810-1819	25	47	1840-1849	19	49

Bronnen: VAN DER HEIJDEN, 'Analfabetisme en schoolbezoek', 1984, pp. 179-216; HOOGERHUIS en JANSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname', 1987, pp. 5-36; KNIPPENBERG, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland*, 1986; VAN DER WOUDE, 'De alfabetisering', 1980, p. 258; *Staatkundig en Staathuishoudelijk Jaarboekje* 1855, p. 353; 1856, p. 304; 1857, p. 345; 1858, p. 336.

KAART 2.1. Analfabetisme in Nederlandse plaatsén, 1840-1850, voor mannen en vrouwen.

Bronnen: zie tabel 2.3.

ties van analfabetisme voorkwamen. Zo was het aantal analfabeten in Gouda bijvoorbeeld hoger dan in Maastricht, Venlo en Roermond. Het is dus vooral het Brabantse en Limburgse platteland dat de hoge analfabetismecijfers aldaar veroorzaakte. In het noorden waren de besloten, protestantse plattelandsgebieden betrekkelijk geletterd.

Het analfabetisme van mannen en vrouwen in enige Nederlandse gemeenten omstreeks 1850 is ook weergegeven in kaart 2.1.

Concluderend kan gezegd worden dat de ontwikkeling van het volks-onderwijs rond 1900 zo ver gevorderd was dat in grote delen van West-Europa de overgrote meerderheid van de bevolking leerde lezen en schrijven. In Frankrijk, Groot-Brittannië, Scandinavië, Pruisen, België en Nederland had een ontwikkeling plaats gevonden die er voor gezorgd had dat het niveau van zo'n 40 procent analfabete mannen en 50 procent analfabete vrouwen, dat rond 1800 aangetroffen kon worden, tot onder de 10 procent was gereduceerd. In Zuid- en Oost-Europa, voorbij een grens die bij de monding van de Oder begon, recht naar het zuiden liep, Tsjechië en Slowakije scheidde, en dwars door het westen van Oostenrijk pal in zuidelijke richting verder ging, om in de Po-vlakte een scherpe bocht naar het westen te maken, waren de analfabetismeniveaus een stuk hoger; daar duurde het tot ver in de twintigste eeuw voordat het einde van het analfabetisme in zicht kwam. Maar ook aan deze zijde van de grens bestonden er grote regionale verschillen. In de volgende paragraaf zal worden nagegaan welke factoren de cross-sectionele variaties in analfabetisme in West-Europa beïnvloedden, en welke factoren hebben bijgedragen aan het beëindigen van het analfabetisme aldaar.

2.4. THEORETISCHE OVERWEGINGEN TER VERKLARING VAN DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN WEST-EUROPA IN DE NEGENTIENDE EEUW

In het verloop van de negentiende eeuw begon in West-Europa de laatste fase van een proces waarin een cultuur die gebaseerd was op het gesproken woord werd overvleugeld door een cultuur van het geschreven woord. De daling van het analfabetisme, van gemiddeld meer dan 40 procent in 1800 tot minder dan 10 procent in 1900, weerspiegelt dit proces. Grote groepen van de bevolking gingen, in tegenstelling tot hun ouders, in hun jeugd naar school om te leren lezen en schrijven: mannen, maar meer nog vrouwen; stedelingen, maar meer nog plattelanders; boeren en handarbeiders, maar meer nog ongeschoolden en dagloners.

Welke factoren hebben er toe bijgedragen dat ook onder deze groepen in de samenleving het analfabetisme in West-Europa zijn einde vond? Op deze ene vraag is een veelheid aan antwoorden gegeven. Veel antwoorden beperken zich, net als in de voorgaande paragrafen is gedaan, tot een beschrijving van de aanbodzijde van het onderwijs: van de manier waarop een fijnmazig net van scholen tot stand kwam en van de manier waarop wettelijke regels tot verbetering en vernieuwing van onderwijsprogramma, onderwijsorganisatie en uiteindelijk ook leerplicht hebben geleid.⁵¹ De laatste jaren zijn er echter ook analyses verschenen die zich met de vraagzijde bezig houden: zij beschrijven hoe onderwijs tegemoet kwam aan de politieke, de economische of de sociaal-culturele behoeften van de samenleving.⁵²

Ook in deze paragraaf zal de vraagzijde centraal staan bij het bespre-

ken van de factoren die tot het einde van het analfabetisme hebben geleid. Gekozen wordt voor een aanpak die de factoren onderzoekt vanuit het perspectief van de individuele behoefte, d.w.z. vanuit het perspectief van de ouders die voor de keus werden gesteld om, voor het eerst, hun kinderen naar school te zenden. Zoals Vincent zegt, was het al of niet naar school laten gaan een van de weinige keuzes die ouders uit de lagere klassen konden maken: 'Education was far from being a commodity that was forced upon. [...] Parents were in the last resort free to decide whether to send a child to school, which school to send him to and when to remove him'.⁵³

De vraagstelling heeft dus betrekking op de overwegingen die ouders tot een keuze ten gunste van schoolgaan hebben verleid. Was het omdat ze, via wettelijke maatregelen, gedwongen werden om hun kinderen naar school te sturen? Was het omdat ze, onder druk van een beschavings-offensief vanuit de staat of de kerk, zich daartoe verplicht voelden? Was het omdat hun economische situatie zodanig was verbeterd dat ze de kosten om hun kinderen naar school te sturen konden opbrengen? Was het omdat ze vaker te maken kregen met stukken om te lezen of te schrijven? Was het omdat er een fijnmazige school-infrastructuur was ontstaan? Was het omdat de kwaliteit van het onderwijs was verbeterd? Of was het omdat de veronderstelling veld had gewonnen dat onderwijs een kans bood om verder te komen in de wereld? Was het, kortom, omdat ze moesten, omdat ze wilden, of omdat ze konden?

Getracht zal worden om de motieven van de ouders te ontdekken door na te gaan waarom, en op wat voor manier ze gestimuleerd werden om ten gunste van het schoolgaan te kiezen. De stimuli kunnen van diverse aard zijn geweest: ideologisch, religieus, staatkundig, legislatief, economisch, geografisch; ze kunnen opgelegd zijn, uit de sociale omgeving afkomstig zijn of een eigen individuele keuze zijn geweest; het kunnen macro-, mezo- of micro-stimuli zijn geweest. De belangrijkste potentiële stimuli die in deze paragraaf zullen worden geëvalueerd zijn in een achttal, van macro naar micro geordende categorieën ondergebracht.

2.4.1. *Ideologische stimuli*

Laten we als eerste nagaan of de groepen in de samenleving die hun kinderen nog niet naar school lieten gaan, er wellicht toe zijn overgehaald door het verwerven van filosofische idealen of ideologieën. In de loop van de negentiende eeuw is de noodzaak voor algemeen onderwijs gepropageerd vanuit de idealen van de Verlichting, vanuit het gelijkheidsstreven van de Franse Revolutie, en vanuit een antirevolutionair en een marxistisch ideaal, terwijl algemeen onderwijs juist werd verworpen vanuit een conservatieve ideologie.

Om met de idealen van de Verlichting te beginnen: al tegen het einde

van de zestiende eeuw begon bij leidende groepen in de samenleving de gedachte post te vatten dat het verstandig was als kinderen van de werkende klasse onderwijs zouden volgen, omdat ze op die manier de beschaving kon worden bijgebracht die ze tot vrome en nuttige werkkrachten zou maken. Deze gedachte leunt maar ten dele op een idealistisch, altruïstisch motief. Het nut van onderwijs werd ook afgemeten aan het nut dat het voor de samenleving als geheel zou afwerpen.⁵⁴ Door de filosofen van de Verlichting werd met name het idealistische in deze gedachte aan het einde van de achttiende eeuw gepreciseerd. Met het doel voor ogen om de bevolking tot gelukkige en nuttige leden van de samenleving te maken en om op die manier het algemeen welzijn te verhogen, werd aan volksonderwijs de taak toegedacht om hieraan gestalte te geven. De samenleving had daarom de plicht ten opzichte van haar burgers om voor algemeen onderwijs te zorgen. Het doel, een deugdzame, vreedzame, goed-bestuurbare samenleving zou dan bereikt kunnen worden. Onderwijs zou voor vooruitgang zorgen: zowel voor het volk als voor de staat.

Het meritocratisch gelijkheidsideaal was geënt op het ideaal van de Verlichting en had dezelfde consequenties voor de taak van de staat. De staat had de plicht haar burgers te onderwijzen, volgens Concordet in een toespraak in de legislatieve vergadering van april 1792. Zijn visie was typerend voor een nieuwe kijk op de taak en functie van het onderwijs. Doel van het onderwijs zou moeten zijn om iedere burger in de gelegenheid te stellen om op de meest efficiënte manier zijn werk te kunnen doen en om hem beter in staat te stellen zijn burgerplichten te volvoeren. Belangrijkste doel zou echter zijn om de talenten te ontwikkelen die hem van nature zijn meegegeven. Op die manier zou onder de burgers de gelijkheid ontstaan die door de Franse Revolutie zozeer werd gewenst.⁵⁵

In conservatieve kring werd echter de opvatting gehuldigd dat onderwijs de lagere standen in de samenleving niet van nut zou zijn, en de maatschappij als geheel evenmin tot voordeel zou strekken. Integendeel: volksonderwijs zorgde voor een bron van onrust, omdat het arbeiders en boeren aanzette om van hun voorgeschreven levenswandel af te dwalen, hun ontevredenheid aan te wakkeren, hogere aspiraties te wekken, en na hun opleiding neer te kijken op het beroep van hun vader:

'Ils prétendent que ces enfants seront un jour des paresseux gonflés d'orgueil'.⁵⁶

'Wat het onderwijs betreft: – Men zegt in de school dat hetzelfde zich tot schrijven, rekenen en lezen bepaalt en dat slechts als er tijd over is, aardrijkskunde, vaderlandsche geschiedenis en stijl geleerd worden: doch uit gesprekken met Colonisten heb ik geleerd dat deze bijvakken zeer veel tijd wegnemen: en welk nut doen zij aan menschen bestemd om achter de

ploeg te loopen of de spade in de hand te nemen? Maken zij hun niet te onvrede met hun lot? bepalen zij hunnen gedachten niet tot voor hen onnoodige zaken?⁵⁷

Er was een aanzienlijke angst dat de 'vloedgolf van onderwijs' velen van het platteland zouden wegsleuren, waardoor er, temidden van een overvloed aan nietsnutten, 'charlatans, intriganten en dollen', te weinig bruikbare arbeidskrachten zouden overblijven om het land te bewerken.⁵⁸ Volgens Furet en Ozouf dreigden landeigenaars in Frankrijk hun pachters met het opzeggen van het contract als ze teveel belang stelden in het succes van hun kinderen op school.⁵⁹

De afwijzende houding ten opzichte van volksonderwijs was onder de conservatieven niet algemeen. Er was ook een tendens om het onderwijs juist te stimuleren. Aan deze visie lag een anti-revolutionair motief ten grondslag: de Franse revolutie had aangetoond dat de lagere klassen onbeheersbaar waren geworden. Uit angst voor rebellie van deze ongeletterde horden, werd onderwijs naar voren geschoven als een manier om discipline en onderdanigheid te kweken. Een onderwijsprogramma, dat sterk op beschaving en zedelijkheid was geënt, zou een geschikt instrument zijn. Het zou de arbeidende klasse kunnen overtuigen van de verdienste van het kapitalisme en de deugden van de middenklasse, zodat zij de burgerlijke heerschappij zouden aanvaarden.⁶⁰

In hoeverre waren deze idealen ook de wensen en verlangens van de laagste bevolkingsgroepen? Zolang de filosofie van de Verlichting een exclusief ideaal van de leidende klassen bleef, was er weinig kans dat ook de lagere strata van de samenleving er inspiratie uit zouden putten. Het succes van de Verlichting is echter mede veroorzaakt door het feit dat in sommige landen ook de burgerlijke middenklassen van het ideaal doordrongen raakten en zich begonnen in te spannen voor de inrichting van het volksonderwijs. De grote betrokkenheid van deze groepering met de ontwikkeling van het volksonderwijs laat zich uitstekend illustreren aan de hand van de groei en bloei van de Nederlandse Vereniging tot Nut van 't Algemeen. Opgericht in 1784, was haar primaire doel gericht op het 'verbeteren der zeden en het uitbreiden van kundigheden' onder de gehele bevolking. Het instrument bij uitstek werd geacht het onderwijs te zijn. Onder de vlag van de vereniging werden vooral in het eerste kwartaal van de negentiende eeuw een lange reeks brochures uitgegeven waarin verbeteringen voor het onderwijs werden bepleit, maar meer nog, schoolboekjes geproduceerd die aan de nieuw-gestelde eisen voldeden: leesboekjes, spelboekjes, rekenboekjes, landkaarten.⁶¹ Verderop in dit hoofdstuk zal blijken dat op deze indirecte, maar praktische manier, het ideaal van de *Volksaufklärung* onder de lagere klassen kon worden uitgedragen. Of, op een meer directe manier, het idealistisch-filosofisch argument op hen indruk heeft gemaakt, valt te bezien. Hoewel het besef zal

hebben bestaan dat een eigen disciplinerings voordeel zou kunnen opleveren, zal het zich laten modelleren tot vrome, nuttige burgers niet een ideaal zijn geweest dat de volksklasse koesterde.⁶² Integendeel, er zijn aanwijzingen dat er een zekere vijandigheid bestond tegen de pogingen tot disciplinerings.⁶³ Pas met de opkomst van het communisme ontstond een ideologische stroming die veel sterker geënt was op de wensen en verlangens van de werkende klasse. Vanuit die hoek werd de opvatting gehuldigd dat onderwijs een noodzakelijk instrument was in de organisatie en de strijd van de werkende klasse. Het had een direct en een indirect effect: direct, omdat, zodra de massa's zouden zijn verlicht, en onderwijs niet langer het privilege van weinigen zou zijn, de gepriviligeerden de macht zouden verliezen; indirect, omdat onderwijs noodzakelijk was voor de politieke bewustwording, die een voorwaarde was voor de bouw van de socialistische heilstaat. Het was een visie die desondanks in marxistische kring geen algemene ingang vond, omdat zij moest blijven wedijveren met de argwaan, dat het volksonderwijs werd opgelegd om de arbeidersklasse te disciplineren.⁶⁴

2.4.2. *Religieuze stimuli*

Het effect van de godsdienst op het schoolgaan is veel minder duidelijk dan het op het eerste gezicht lijkt. Reeds eerder is opgemerkt dat, in het spoor van reformatie en contra-reformatie, zowel het protestantisme als het katholicisme met het creëren van een netwerk van scholen, een noodzakelijke voorwaarde hebben geschapen voor volksonderwijs. Voor het protestantisme had leren lezen ook een werkelijke functie: het was een noodzakelijk gereedschap om het evangelie te leren kennen: 'La Réforme fait d'une invention technique une obligation spirituelle'.⁶⁵ Leren schrijven daarentegen werd door de Kerk minder noodzakelijk geacht. Met thuis-onderricht, zoals dat op grote schaal in Zweden, en in mindere mate in Schotland en ook in Nederland gebruikelijk is geweest, werd het analfabetisme maar gedeeltelijk opgeheven. Vanaf het begin van de negentiende eeuw, toen het onderwijsprogramma zich onder invloed van de idealen van de Verlichting begon te ontwikkelen, kwam daartegen verzet vanuit zowel protestantse als katholieke kringen: de nadruk die in het onderwijsprogramma werd gelegd op algemeen-christelijke waarden contrasteerde met de specifieke opvattingen die de kerk daarover had. In Nederland, waar bij de inrichting van het onderwijsprogramma in 1806 het protestantse karakter de overhand had gekregen, leidde dat in de eerste helft van de negentiende eeuw bijvoorbeeld tot een afwijzende houding van de katholieke kerk ten opzichte van het algemeen onderwijs. Dat ging zelfs zo ver dat ouders ontraden werd om hun kinderen naar school te zenden. Uit de in 1837 verschenen artikelenreeks die onder de titel 'Aan al onze Catholieke landgenooten, die het ware geluk hunner kinderen behartigen!' in het weekblad *Catholieke Nederlandsche Stemmen*

stond afgedrukt werd de staatsschool zozeer als een gevaar beschouwd voor de katholieke opvoeding dat de schrijver een pleidooi hield voor een moedwillig schoolverzuim:

'Ziet hier, Catholijke landgenooten! onze gedachten: Ten opzichte van het lagere onderwijs, moeten ouders, voogden en zielzorgers, op plaatsen, waar geene fondsen bestaan, om eene eigene school op te richten, van den schoolmeester vorderen: 1e. Dat aan de Catholijke kinderen enkel lezen (en dit uit onschadelijke boekjes), schrijven en rekenen worde geleerd, en, 2e, dat deze kinderen de school verlaten wanneer de onderwijzers hunne predikatiën over geschiedenis en zedeleer beginnen, willen de onderwijzers in dit verzoek niet bewilligen, dan zijn de ouders verplicht liever hunnen kinderen te huis te houden, dan dezelve ter school te zenden; want het is volstrekt ongeoorloofd, dat de Catholijke kinderen dergelijke vervalschingen der geschiedenis en hatelijke voorstellingen van onzen H. Godsdienst, en wat het zwaarste weegt – dergelijke verdraaijingen en ontheilighingen van Gods woord, aanhoren'.⁶⁶

Pas toen de Rooms-Katholieke kerk in Nederland, vanaf het midden van de negentiende eeuw, de gelegenheid kreeg en nam om zelf scholen in te richten en onderwijs te gaan geven, sloeg de terughoudende, negatieve houding om in een emanciperende, positieve. Met de komst van katholieke scholen, apart voor jongens en meisjes, waarin een onderwijsprogramma werd aangeboden dat op de katholieke leerstellingen was gebaseerd, groeide het enthousiasme bij de clerus. Vanaf dat moment werd de geloofsgemeente vanaf de kansel opgewekt om de leerlingen naar school te zenden. Hoewel het effect hiervan door sommigen werd betwijfeld kan het velen hebben aangezet om het naar school zenden te overwegen.⁶⁷

De mate waarin ouders door de Kerk werden aangespoord om hun kinderen de school te laten bezoeken verschilde dus sterk naar geloofsrichting en periode.

2.4.3. *Staatkundige stimuli*

De staat hoeft niet alleen ideeën uit te voeren die door de heersende klassen worden aangedragen, maar kan ook eigen, intrinsieke idealen hebben die door de inrichting van het volksonderwijs beter te realiseren zijn. Een van de redenen die de negentiende-eeuwse staat kan hebben gehad, heeft betrekking op het realiseren van een unificatie van de staat. Reeds eerder is opgemerkt dat overheden in Europa gedurende het ancien régime het volksonderwijs koesterden op grond van religieuze of filosofische overtuigingen. Naast een idealistisch, altruïstisch of godsdienstig motief kon de overheid ook een nationalistisch motief hebben om te streven naar volksonderwijs. Het proces van staatsvorming in Europa had in de loop van de achttiende eeuw geleid tot vormen van gezag waarbij de

overheidstaken waren uitgebreid en centraler werden geregeld. Dit proces van uitdijende invloed van de staat ging niet zonder problemen. Het leidde tot wat genoemd wordt een *Legitimationskrise* van het overheidsgezag. Om die reden werd elke nieuwe mogelijkheid om het gezag van de staat te benadrukken en een *Nationale Selbstbehauptung* vorm te geven aangegrepen.⁶⁸ Onderwijs was een voorziening om een geïnternaliseerde vorm van gezag te vestigen. De activiteiten van verlichte vorsten als Frederik de Grote van Pruisen, Maria-Theresia van Oostenrijk, Karel III van Spanje en Frederik V van Denemarken, alsmede van de Nationale Conventie in Frankrijk kunnen hieruit worden verklaard.

Maar ook indirect speelde het onderwijs een rol in het streven naar de vorming van een nationale identiteit. De taalstrijd bijvoorbeeld, waarbij regionale talen en dialecten werden bestreden ten gunste van een nationale standaardtaal, werd via het onderwijs gewonnen.⁶⁹ In Frankrijk, waar rond 1800 grote groepen van de bevolking thuis een andere taal dan het Frans spraken, werd, via wetgeving, het Frans als eerste en enige volkstaal geïntroduceerd. Kinderen die geen andere taal machtig waren dan het Vlaams, Bretons, Occitaans, Provençaals, Italiaans of Duits, werden gedwongen om zich ofwel het Frans als standaardtaal aan te leren, ofwel niet naar school te gaan. In sommige streken, zoals bijvoorbeeld in Bretagne en in Baskenland, leidde de weerzin tegen dit culturele offensief tijdelijk tot een stijging van het analfabetisme, maar elders, zoals bijvoorbeeld in Picardië en in de Elzas, bleef dit effect uit. Het resultaat was spectaculair: binnen een halve eeuw was de positie van de dialecten in Frankrijk ondergeschikt geworden aan het Frans.⁷⁰ Een vergelijkbaar proces deed zich ook voor in Schotland, waar op de hooglanden de oude Gaelic dialecten werden verdrongen door het Engels, en in Spanje, waar de poging om het Catalaans te vervangen door het Castilisch echter mislukte.⁷¹

Ook waar de taalverschillen minder groot waren, kan de behoefte aan culturele unificatie een rol hebben gespeeld bij het bevorderen van het onderwijs. In Nederland is bijvoorbeeld vanaf het begin van de achttiende eeuw een actieve politiek gevoerd om op school de Nederlandse taal te onderwijzen met behulp van een standaard-Nederduitse spelling en een standaard-Nederduitse spraakkunst.⁷² En ook de aandacht die later door Willem I aan het onderwijs werd geschonken, sproot uit een dergelijk motief voort. Hoewel de staatsmacht, direct na de Franse overheersing, niet extra gelegitimeerd behoefde te worden, propageerde hij het onderwijs en de wetenschap als een duurzame basis voor het verbreiden van de nationale, vaderlandse, cultuur.⁷³

Het proces naar één nationale standaardtaal kan ook begrepen worden als de uitkomst van een machtsstrijd tussen lokale en nationale elites. Met name De Swaan heeft in zijn boek *Zorg en de staat* aandacht gevraagd voor dit gezichtspunt. Onder invloed van de groeiende onderlinge afhan-

kelijkheid van personen en groepen in de samenleving (door De Swaan de 'ontvouwning van afhankelijkheidsrelaties' genoemd) werd een strijd gevoerd om de toegang tot dit netwerk van relaties te beheersen. Hoofdstedelijke ondernemers en ambtenaren wedijverden hierin met de plaatselijke adel en geestelijkheid. De nationale elite kon een curriculum aanbieden dat een communicatienetwerk verschafte waarmee de gehele bevolking kon worden bereikt. Aangezien deze laatsten ook wel inzagen dat ze, door het leren van een standaardtaal, een *lingua franca*, beter in staat waren om zich een goede positie in dit communicatienetwerk te verschaffen dan degenen die van het lokale curriculum gebruik maakten, werd het pleit ten gunste van de nationale elites beslecht.⁷⁴

Een resultaat van het centralisatieproces was niet alleen dat de centrale overheid meer macht naar zich toetrok en dat de lokale overheid aan gezag inboette, maar ook dat er een toenemende bureaucratie ontstond in de relatie tussen overheid en burger. De overheid wenste meer inzicht te hebben in, en controle uit te oefenen op het doen en laten van haar onderdanen. Om die reden werd onder andere de bevolkingsregistratie ingevoerd, het belastingstelsel gereorganiseerd en het kadaster opgezet. Een dergelijke registratie kon alleen maar soepel verlopen als de bevolking de registratieformulieren kon lezen, kon invullen en kon ondertekenen. De overheid was er daarom veel aan gelegen te bewerkstelligen dat alle lagen van de bevolking het daartoe benodigde onderwijs zouden kunnen krijgen. Dat deze werkwijze een extra stimulans betekende voor het breken van de lokale autoriteit ten gunste van die van de centrale overheid, ten einde de gehele bevolking onder rechtstreeks bereik van het staatsapparaat te krijgen, was een extra bonus.⁷⁵

Of de volksklasse in het unificatie- en centralisatie-argument een voldoende stimulans vond om haar kinderen naar school te zenden valt te betwijfelen: tegenover het argument dat de bevolking door het aanleren van een *lingua franca* zich een betere toegang kon verschaffen tot het nationale communicatienetwerk staat het argument dat niet iedereen zich wenste te onderwerpen aan de cultuur van de nationale elite. In sommige streken, waar niet de standaardtaal werd gesproken, zal het zelfs tot een afkeer van het onderwijs hebben geleid.⁷⁶

2.4.4. *Stimuli via wet- en regelgeving*

Meer dan welke instelling heeft de overheid de financiële mogelijkheden en de machtsmiddelen om degenen die aan haar ondergeschikt zijn tot bepaalde keuzes aan te zetten. Zoals uit de vorige paragraaf blijkt, had de negentiende eeuwse staat haar eigen redenen om het volksonderwijs te propageren. Tot de machtsmiddelen die de overheid bezit om alle bevolkingsgroepen tot schoolgaan aan te zetten, behoren wettelijke maatregelen: in de eerste plaats maatregelen als de leerplicht, en in de tweede plaats maatregelen om het onderwijsprogramma vorm te geven. Ook

door regelgeving ten aanzien van het schoolgeld kan de overheid het schoolgaan stimuleren.

De meest effectieve vorm van wetgeving ten aanzien van het schoolgaan is natuurlijk het opleggen van leerplicht. Wanneer een wetgever kinderen verplicht om enige jaren een school te bezoeken, zal de onderwijsdeelname sterk groeien en het analfabetisme verminderen. Zo'n conclusie is even simpel als onweerlegbaar; de effecten van het instellen van leerplicht zijn dan ook tot in onze tijd merkbaar, vooral als de leerplicht vergezeld gaat van een campagne voor het bestrijden van analfabetisme onder volwassenen. Bekende voorbeelden van landen waar zich een spectaculaire daling van het analfabetisme heeft voorgedaan zijn de Sovjet-Unie, Algerije, Cuba, Zuid-Korea en Turkije.⁷⁷

In de negentiende eeuw zijn vergelijkbare processen te constateren: de leerplicht die in Württemberg reeds in 1810 werd voorgeschreven, zorgde er voor dat alle rekruten die zich in 1840 lieten keuren, konden lezen en schrijven.⁷⁸ Hetzelfde proces, maar dan enige decennia later, speelde zich af in Frankrijk. De wet van Jules Ferry van 1881 leidde ertoe dat het analfabetisme rond 1890 tot onder de 10 procent was gezakt.

In enige andere landen, waaronder Nederland, gebeurde echter iets anders. Daar werd pas een leerplichtwet van kracht op een moment dat vrijwel alle kinderen reeds de gewoonte hadden aangenomen om regelmatig naar school te gaan. In Nederland werd bijvoorbeeld pas in 1900 het wetsvoorstel aangenomen die het aan kinderen van 6 tot 12 jaar verplicht stelde om een of andere vorm van dag-onderwijs te volgen. In dat jaar was het schoolverzuim van kinderen tussen de 6 en 12 jaar al teruggelopen tot 2 procent; de wetgeving volgde dus de maatschappelijke ontwikkeling en zorgde slechts voor de bekrachtiging van een voltooid proces van groeiende onderwijsdeelname.⁷⁹ Ook andere wettelijke maatregelen, zoals bijvoorbeeld de kinderplichtwet van van Houten uit 1874, kunnen op de daling van het schoolverzuim geen grote invloed hebben uitgeoefend: in de eerste plaats, omdat in de wet de belangrijkste vorm van schoolverzuim, namelijk de kinderarbeid te velde, ongemoeid werd gelaten;⁸⁰ in de tweede plaats, omdat de onderwijsdeelname al gedurende een lange reeks van jaren voorafgaande aan 1874 sterk gestegen was.⁸¹

Maar ook zonder het opleggen van leerplicht kan de onderwijswetgeving het schoolgaan hebben gestimuleerd. Een gevolg van de toenemende belangstelling van de overheid voor het onderwijs (of dat nu uit ideologische, religieuze of staatkundige motieven geschiedde) was bijvoorbeeld dat er algemeen-geldende eisen geformuleerd gingen worden ten aanzien van de kwaliteit van het te geven onderwijs. De eerste onderwijswetten in Nederland bijvoorbeeld waren er niet op gericht om leerplicht in te voeren, maar om voorwaarden te scheppen waaronder de kwaliteit van het onderwijs verbeterd zou worden. Allereerst werd de inhoud van het onderwijs vastgesteld. Het curriculum werd vanuit het Verlichtingsideaal ingericht. Nieuwe leermethodes werden ontwikkeld om te leren

lezen, spellen, schrijven en rekenen, hulpmiddelen werden geïntroduceerd om allerlei zaken te kunnen uitleggen, er werd een klassikaal onderwijsstelsel ontworpen ter vervanging van het individuele onderwijs. Daarnaast werden ook eisen gesteld aan het niveau waaraan onderwijzers moesten voldoen om hun taak te kunnen uitoefenen. Vier rangen van onderwijzers werden onderscheiden. Slechts door het afleggen van een examen kon een onderwijzer zich voor een bepaalde rang kwalificeren. Een provinciale schoolinspectie had tot taak om de kwaliteit van onderwijs, onderwijzer en schoolgebouw te toetsen.⁸² Vergeleken met de lawaaierige scholen van voor 1800, waar een soms nauwelijks gekwalificeerde onderwijzer zijn leerlingen individueel trachtte te instrueren door ze op een mechanische wijze woorden en zinnen te laten opdreunen, zorgde de vernieuwing van het curriculum, mede gesteund door wettelijke maatregelen, voor een verbeterde inrichting van en controle op het onderwijs, voor een vorm van onderwijs die zinniger en functioneler was.

Tenslotte is er het schoolgeld. Naar school gaan kost geld. Er moet schoolgeld worden betaald, er moeten leermiddelen worden aangeschaft, en er moeten kleren worden gekocht opdat de kinderen er op school fatsoenlijk uitzien. De overheid heeft de mogelijkheid om deze kosten te beteugelen door het schoolgeld te minimaliseren. Wanneer de schoolgelden in de negentiende eeuw relatief zijn verminderd, kan dat voor ouders een stimulans hebben betekend om hun kinderen onderwijs te laten volgen. Helaas zijn weinig gegevens voorhanden die enig inzicht verschaffen in de ontwikkeling van het schoolgeld in de negentiende eeuw. In Nederland werd in 1857 bij wet vastgelegd dat de financiering van het openbaar onderwijs door de gemeenten moest worden geregeld. Dat zorgde er voor dat in sommige gemeenten besloten werd om de kosten via lokale belastingen te innen, en het schoolgeld af te schaffen.⁸³ In de overige gemeenten moest wel schoolgeld worden betaald, zij het niet door iedereen. In de schoolwet van 1857 was eveneens aan de gemeenten opgedragen om aan onvermogenen kosteloos onderwijs te verschaffen. Omdat het begrip 'onvermogen' niet nader was gedefinieerd, hing het van de vrijgevigheid van het gemeentebestuur af hoeveel van deze maatregel konden profiteren. Soms werd die vrijgevigheid bevorderd doordat gemeenten het schoolbezoek aan de eigen openbare school wensten te begunstigen boven het volgen van onderwijs op bijzondere scholen.⁸⁴ Hoewel er over dispensaties voor het betalen van schoolgeld in de eerste helft van de negentiende eeuw niets bekend is, lijkt het er toch op dat de kosten voor het volgen van onderwijs in de loop van de eeuw zijn afgenomen.

Samengevat kan gezegd worden dat wettelijke maatregelen tot op zekere hoogte een positieve invloed hebben uitgeoefend op het naar school gaan van de kinderen. Dat geldt niet voor de wettelijke regelgeving ten

aanzien van de leerplicht, omdat die maatregelen pas genomen werden toen het al gewoonte was geworden om naar school te gaan, maar wel voor de verbeteringen die in het curriculum, de onderwijzersopleiding en de schoolgebouwen werden aangebracht, en voor de relatieve verlaging van het schoolgeld.

2.4.5. *Macro-economische stimuli*

'L'ouvrier illettré n'a plus sa place dans l'industrie moderne', verkondigde een werkgever in Mulhouse in 1850.⁸⁵ 'De analfabeet is als moderne industriearbeider onbruikbaar' sprak de socialistische voorman Vliegen hem een halve eeuw later na.⁸⁶

Het argument dat onderwijs en economische ontwikkeling een versterkende invloed op elkaar uitoefenen is lange tijd onomstreden geweest. Anderson en Bowman constateerden voor de ontwikkelingslanden in de jaren '50 dat een voortgaande daling van het analfabetisme-niveau, met een startpunt beneden de 60 procent, noodzakelijk was om een economische groei op gang te brengen, terwijl een niveau beneden de 20 à 30 procent noodzakelijk was om de economische ontwikkeling te kunnen doorzetten. Op basis van dit uitgangspunt heeft Cipolla beargumenteerd dat een dergelijke drempel ook voor de analyse van de daling van het analfabetisme in West-Europa in de negentiende eeuw bruikbaar is: alleen in die landen waar, in een continu proces van daling, het percentage analfabeten onder die drempel was gekomen, zou een industriële revolutie geïnitieerd kunnen worden en kans van slagen hebben. Aangezien industriële vernieuwing niet kon voortgaan zonder dat volledig gebruik werd gemaakt van het kennispotentieel van de bevolking, was de industrialisatie uiteindelijk verantwoordelijk voor het einde van het analfabetisme.⁸⁷

De twee premissen waarop deze theorie leunt, zijn inmiddels heftig bekritiseerd. Ten eerste is de relatie tussen analfabetisme en het op gang brengen van economische groei niet zo duidelijk als Bowman en Anderson hebben beweerd. Dat geldt voor de ontwikkelingslanden in de twintigste eeuw, maar in nog sterkere mate voor de Westeuropese landen in de negentiende eeuw. De ontwikkeling van het onderwijs liep niet synchroon met het proces van industrialisatie zoals zich dat in de loop van de negentiende eeuw in diverse landen voltrok. Er zijn landen te vinden waar een hoge mate van geletterdheid gepaard ging met een geringe, trage industrialisatie, zoals Zweden, Schotland, Pruisen, de Verenigde Staten en Nederland, en er zijn landen waar de industrialisatie al inzette voordat de door Bowman en Anderson genoemde drempel was overschreden, zoals in Engeland en België.⁸⁸

De tweede premisse, dat economische vooruitgang de daling van het analfabetisme heeft versterkt omdat het een volledige benutting van het kennispotentieel vereiste, is eveneens door velen verworpen. In België bleef de daling van het analfabetisme bijvoorbeeld duidelijk achter in de

zich industrialiserende steden ten opzichte van het platteland. Ook in Engeland en in het noorden van Frankrijk is aangetoond dat juist in de steden het analfabetisme hoog bleef op het moment dat op het omringende platteland het niveau daalde.⁸⁹ De oorzaak moet in de eerste plaats gezocht worden in de toename van de kinderarbeid, die het naar school gaan ernstig bemoeilijkte.⁹⁰ Industriescholen en *half-time* systemen zoals die in Engeland werden ontwikkeld, of avond- en zondagscholen, die in Nederland, België en Frankrijk bestonden, boden maar gedeeltelijk soelaas.⁹¹ Anderen hebben het fenomeen verklaard uit het feit dat de industriële sector helemaal geen hoge kwalificatie-eisen stelde: het werk dat in de fabrieken moest worden gedaan kon over het algemeen door ongeschoolden worden verricht.⁹² Weer anderen menen dat de oorzaak is gelegen in de inhoud van het onderwijsprogramma, dat, met zijn nadruk op zedelijkheid en beschaving, onvoldoende was ingericht om als voorbereiding te dienen voor werk in de fabriek.⁹³ Daar staat tegenover dat het onderwijsprogramma misschien de toekomstige fabrieksarbeiders niet de vaardigheden aanleerde die een industrie-arbeider nodig heeft, maar wel de attitude om hem te laten functioneren in het industriële productiesysteem.

Al met al moet de conclusie luiden dat, vanwege de afwezigheid van een relatie tussen industrialisering en alfabetisering, ouders niet door macro-economische omstandigheden gestimuleerd kunnen zijn om hun kinderen naar school te laten gaan.

2.4.6. *Geografische stimuli*

Ook om geografische redenen kan het schoolbezoek zijn gestimuleerd. In *Educational change in a village community* beschrijft Roger Thabault de redenen die er toe leidden dat rond het midden van de vorige eeuw de analfabetisme-cijfers in zijn geboortedorp, het Franse Mazières-en-Gâtine, begonnen te dalen.⁹⁴ De belangrijkste reden was volgens hem dat het dorp enige jaren daarvoor uit zijn geografisch isolement was verlost. Vooral de aanleg van een spoorlijn en, enige jaren later, van een straatweg naar de hoofdstad van het departement zorgden er niet alleen voor dat Mazières werd opgenomen in de departementale agrarische markt, maar ook dat alle leden van de gemeenschap de gelegenheid kregen om vlug, veilig en voordelig grotere afstanden af te leggen. Deze topografische verbreding van het gezichtsveld zorgde ook voor een sociaal-culturele verbreding. Nieuwe, of andere methoden van bedrijfsvoering konden ingang krijgen, en sociale en politieke ideeën konden getoetst worden aan die van anderen die elders in identieke of andere posities verkeerden. Dat de school van Mazières nieuwe onderwijzers kreeg die, in tegenstelling tot de voorgaande, elders waren opgeleid en die dientengevolge niet de wens of de mogelijkheid hadden om de leerlingen van het

dorp op te voeden volgens de tradities van hun vaders, was zowel een effect van deze openstelling van het dorp, als ook een extra bijdrage aan de verdere ontsluiting er van. Thabault geeft echter wel aan dat zo'n ontsluiting pas resulteerde in een vernieuwing van houdingen en ideeën van een samenleving toen ook de leden van die samenleving de 'grote wereld' ontdekten. De eerste generatie nieuwe onderwijzers ondervond aanzienlijke tegenstand bij het doceren van nieuwe landbouwmethoden omdat de plaatselijke bevolking de deskundigheid van de nieuwe leraren in twijfel trok; pas toen leden van de gemeenschap zelf in contact kwamen met gebieden in Frankrijk waar deze nieuwe methoden werden geëxperimenteerd, werden de nieuwe methoden geaccepteerd en groeide de behoefte aan meer informatie, en dus aan meer onderwijs.

Knippenberg en de Pater beschouwen de geografische ontsluiting van een regio eveneens als een belangrijke voorwaarde voor de modernisering.⁹⁵ In *De eenwording van Nederland* wordt aangegeven dat, wat in de zeventiende eeuw de trekvaart betekende voor Holland, Groningen en Friesland, voor de overige provincies in de negentiende eeuw de ontwikkeling van straatwegen en spoorwegen was. De aanleg van straatwegen werd al in de Franse tijd ter hand genomen. Hoewel deze activiteit in eerste instantie een militair doel diende, zorgde ze wel voor groeiende mogelijkheden om vracht en reizigers op een vrij snelle en comfortabele wijze over grotere afstanden te vervoeren. De kosten van transport waren echter nog vrij hoog, zodat het belang er van misschien minder groot was. Anders lag het met de aanleg van spoorwegen. De ontwikkeling ervan, die vooral na 1860 plaats vond, zorgde voor een zeer aanzienlijke verlaging van reisduur en transportkosten. Men kan dus vermoeden dat het openleggen van het Nederlandse platteland pas vanaf 1860 de verbreiding van nieuwe, afwijkende ideeën mogelijk heeft gemaakt, en dus vanaf die tijd de behoefte aan onderwijs in deze nieuwe ideeën heeft bewerkstelligd.

De geografische ontsluiting heeft dus indirect gevolg gehad voor de groeiende onderlinge afhankelijkheid van personen en groepen in de samenleving. Zoals hierboven als is weergegeven, heeft De Swaan dat proces vertaald als een strijd tussen een nationale en een lokale elite. Alfabetisme was volgens hem een situatie die velen in de dorpsgemeenschap uitsloot van het open verkeer van feiten en ideeën, en hen dus afhankelijk hield van bemiddeling door de lokale elite.⁹⁶ Door gebruik te maken van de verbeterde verbindingen en door te leren lezen en schrijven kon de macht van de lokale elite worden gebroken. Een dergelijke veronderstelling is wat al te boud. Ten eerste hielden de afhankelijkheidsrelaties van de leden van de dorpsgemeenschap niet op bij de gemeentegrens: boeren produceerden voor een interlokale, soms zelfs internationale markt; voor fabrieken en trafieken gold hetzelfde. Ten tweede is het, gezien het feit dat slechts een minderheid van de bevolking analfabeet

was, zeer onwaarschijnlijk dat, als er al een zekere afhankelijkheid ten opzichte van de lokale elite heeft bestaan, deze berustte op het onvermogen te kunnen lezen en schrijven.

2.4.7. *Stimuli vanuit de sociale omgeving*

Analfabetisme mag een wijdverspreid verschijnsel zijn geweest, feit is dat er in alle bevolkingsgroepen huishoudens waren waarin de kinderen wel lezen en schrijven leerden. Het naar school sturen van de kinderen was dus geen abnormaal fenomeen: het valt dus uit te sluiten dat het analfabetisme bleef bestaan omdat men niet bekend was met het instituut school.

Welke personen en instellingen in de directe omgeving van een huishouden kunnen het naar school gaan hebben gestimuleerd? In de eerste plaats was er de kerk. Reeds eerder is vermeld dat de kerk, en met name de protestantse kerk, zich inspande voor de invoering van het volksonderwijs. Hoewel de belangstelling van katholieke zijde in de zeventiende en achttiende eeuw verflauwde, en door de katholieke kerk in het begin van de negentiende eeuw op sommige plaatsen aan ouders werd ontraden om kinderen naar school te zenden, begon de interesse in de loop van de negentiende eeuw weer te groeien, en werden ook katholieke kinderen in Nederland expliciet opgewekt om de school te bezoeken. Deze opwekking ging vergezeld van afspraken tussen de plaatselijke geestelijkheid en de plaatselijke ondernemers, dat geen kinderen in de fabriek mochten gaan werken, voordat ze hun Heilige Communie hadden gedaan.⁹⁷

In de tweede plaats zijn het de onderwijzers zelf geweest die actief het schoolgaan hebben bevorderd. De professionalisering van hun beroep bracht met zich mee dat ze de bezieling hadden gevonden om het gedachtengoed van de Verlichting onder de lagere klassen te verspreiden. In onderwijsgezelschappen werd hier met groot enthousiasme over gediscussieerd. Gezien het feit dat onderwijzers vaak zelf ook uit de arbeidersklasse waren voortgekomen, is het heel wel mogelijk dat ze in staat waren om ook de lagere klassen te motiveren hun kinderen naar school te zenden.⁹⁸

In de derde plaats waren er in veel gemeenten schoolcommissies ingesteld die onder meer als taak hadden om het schoolbezoek te bevorderen. Door toezicht te houden op schoolverzuim, en vooral door bij de gezinnen met kinderen in de schoolgaande leeftijd op huisbezoek te komen, kunnen ze weifelende ouders tot het naar school zenden van hun kinderen hebben overgehaald. In sommige plaatsen hadden de commissies ook een machtsmiddel tot hun beschikking: als kinderen van behoeftige ouders niet naar school gingen, werd hun het recht op bedeling ontzegd.

Concluderend kan gezegd worden dat het valt aan te nemen dat er, in

de loop van de negentiende eeuw, in de sociale omgeving van de gezinnen toenemende druk werd uitgeoefend om de kinderen naar school te zenden.

2.4.8. *Stimuli vanuit het gezin*

De beslissing om kinderen naar school te zenden werd door de ouders genomen. Er valt niet aan te ontkomen om binnen het huishouden naar motieven te zoeken. Ook binnen het huishouden kunnen ideologische, sociale of culturele argumenten een rol hebben gespeeld.

Een belangrijke stimulans kan het analfabetisme van de ouders zijn geweest. Kinderen werden aangemoedigd om naar school te gaan als ze uit een gezin kwamen waarvan de ouders zelf ook hadden leren lezen en schrijven. Onderzoek heeft aangetoond dat het inderdaad in sterke mate van het analfabetisme van de ouders afhangt of de zoons en dochters zelf ook al of niet analfabeet bleven: 'Mocht zij vroeger meer algemeen zijn, toen de ouders alle behoorden tot het geslacht dat vóór 1795 zijn opvoeding had genoten, en alzoo, in betrekkelijke duisternis groot geworden, het noodzakelijke der opvoeding niet inzag, – thans moet dit hoe langer hoe minder het geval zijn, nu de schoolsturende generatie zelve de weldaden der scholen persoonlijk heeft ondervonden'.⁹⁹

In Goes kon bijvoorbeeld rond 1850 65 procent van de zoons van alfabetische ouders een handtekening zetten, tegen 23 procent van de zoons van analfabetische ouders¹⁰⁰; in Reusel kon, in dezelfde periode, 55 procent van de zoons van een alfabetische vader een handtekening zetten, tegen 18 procent van de zoons van een analfabetische vader.¹⁰¹ In België en de Verenigde Staten was het verschil nog veel extremer.¹⁰² Belangrijk is ook om op te merken dat er gezinnen waren die 'eilanden van analfabetisme' vormden: de kans dat een analfabetische man een analfabetische vrouw trouwde was in de negentiende eeuw veel groter dan op grond van de kansberekening kan worden verwacht. Uit inmiddels verschenen onderzoek kan worden opgemaakt dat dit verschijnsel zich in geheel West-Europa voordeed.¹⁰³

Waarom analfabetische ouders terughoudend waren om hun kinderen naar school te laten gaan kan verschillende redenen hebben gehad: ze kunnen een afkeer hebben gehad van burgerlijke normen en waarden die het onderwijs begeleidden. Meer waarschijnlijk is dat ze er geen direct economisch voordeel van verwachtten. Nihaud (geb. 1815) voert in zijn autobiografie zijn grootvader op, die Nihaud's vader met de volgende woorden ontraadt om zijn zoon naar school te sturen: 'Ni mes frères, ni toi, ni moi, n'avons jamais appris à connaître nos lettres et nous avons mangé du pain tout de même'.¹⁰⁴

Een tweede stimulans kan zijn geweest dat kinderen het 'recht op een eigen jeugd' werd gegund. Ariès heeft in zijn *l'Enfant et la vie familiale* laten zien dat in de loop van de achttiende eeuw, maar in sommige streken,

waaronder Nederland, ook al enige eeuwen eerder, er een institutionalisering van de geborgen kindertijd plaats vond: het kind verwierf zich in het gezin een eigen plaats en groeide uit tot de spil ervan.¹⁰⁵ Ook binnen het raamwerk van de filosofie van de Verlichting werd deze visie geaccepteerd. Tegelijkertijd won ook de gedachte veld dat kinderen 'onvolledige' wezens zijn, en dus noodzakelijkerwijs opgevoed moesten worden. Of kinderen als *tabula rasa* werden beschouwd, zoals Locke en Rousseau deden, of als beesten of nobele wilden, zoals dat volgens Cunningham in de hogere Engelse kringen in het midden van de negentiende eeuw gebruikelijk was, in beide gevallen leidde dat tot de overtuiging dat kinderen recht hadden op een 'omkadering van de kindertijd': een jeugd die vrij was van de fysieke en morele inspanningen waaraan een volwassene zich moest onderwerpen.¹⁰⁶

Het kind moest het leven worden geleerd. Het gezin was de plaats waar de opvoeding van het kind gestalte moest krijgen. Daar waar echter gezinnen die taak niet konden vervullen, waar in 'de wanhebbelijke hutten der vuigste armoede' de zedeloosheid hoogtij vierde, moest de opvoedende functie worden uitbesteed aan het onderwijs.¹⁰⁷ De school kreeg de functie om het kind op een toekomstig leven voor te bereiden. Ook om te voorkomen dat kinderen in die periode van vrijstelling tot leegheid zouden vervallen, was onderwijs van wezenlijk belang om hen de elementaire waarden van de beschaving bij te brengen. Omdat het kind de ruimte kreeg om zich, afgezonderd in een eigen jeugd, tot volwassenheid te ontwikkelen, bood de school de mogelijkheid om die periode een zinvolle invulling te geven.

Ten derde kan het gezinsinkomen een rol hebben gespeeld bij de keuze van ouders om hun kinderen naar school te zenden: 'Wij houden dus vol: niet alleen gebrek aan scholen, niet alleen baatzucht en onverschilligheid der ouders, niet alleen bekrompenheid bij vele Gemeentebesturen, doch hoofdzakelijk: gebrek aan stoffelijke welvaart onder de lagere volksklasse, ja zelfs, onder de zoogenaamde mindere burgerstand, dringt er toe om de kinderen vroegtijdig tot arbeid te veroordelen'.¹⁰⁸

Voor onderwijs moest schoolgeld worden betaald. Vaak werden min- of onvermogenen vrijgesteld van schoolgeld, wat de drempel voor het laten volgen van onderwijs zeker zal hebben verlaagd.¹⁰⁹ Maar zelfs wanneer dat het geval was, moest er voor het schoolgaan geld worden vrijgemaakt: niet alleen geld om lesboeken, leytjes of pennen te kopen, maar ook geld om de kinderen fatsoenlijk gekleed naar school te laten gaan.¹¹⁰ Nog zwaarder woog het feit dat ouders, wanneer ze hun kinderen naar school zonden, afstand moesten doen van de bijdrage dat het werkende kind aan het gezinsinkomen kon leveren.¹¹¹ Nicholas en Nicholas menen daarom dat cyclische bewegingen in de ontwikkeling van het analfabetisme een goede afspiegeling vormen van wijzigingen in de algemene le-

vensstandaard.¹¹² Bewijzen voor de directe relatie tussen schooldeelname en economische omstandigheden zijn er legio. Vooral op het platteland was er een duidelijke relatie tussen de mate waarin er armoede heerste en de mate waarin ouders hun kinderen naar school zonden. Het was normaal dat de kinderen wat bijverdienden als aanvulling op het gezinsinkomen. Deze bijdrage werd echter noodzaak op het moment dat een economische terugslag het gezin tot aan de uiterste grens van de armoede dreef. Furet en Ozouf hebben laten zien dat in streken waar veel dagloners waren, een tweeslagstelsel werd toegepast en in sterke mate alleen voor eigen gebruik werd geproduceerd, het percentage analfabeten aanzienlijk hoger lag dan elders.¹¹³ Uit een onderzoek in Goes bleek dat de economische crises van 1840 en 1880 onmiskenbaar zorgden voor een vertraging in de daling van het analfabetisme.¹¹⁴ Reeds is vermeld dat in Vlaanderen het analfabetisme naar ongekende hoogten steeg ten tijde van sterke economische achteruitgang. Aan het einde van de achttiende eeuw waren in de Vlaamse gemeenten Ansegem en Kaster de percentages analfabete mannen en vrouwen tot ver boven de 70 procent gestegen.¹¹⁵

Tegenover een derving van het gezinsinkomen stond een potentiële accumulatie van cultureel en sociaal kapitaal: 'However, families also calculated the perceived benefits from sending their children to school'.¹¹⁶

Uit het feit dat er onder de dagloners en fabrieksarbeiders genoeg mensen waren die hun kinderen wel naar school stuurden, kan worden afgeleid dat sommigen een investering in onderwijs prefereerden boven direct gewin. De lagere klassen raakten blijkbaar geïnteresseerd in het onderwijs omdat ze voor hun kinderen er bepaalde voordelen van gingen verwachten: kunnen lezen en schrijven was misschien niet per sé noodzakelijk, maar het gaf een zeker gemak bij de uitoefening van het beroep; het bood een betere mogelijkheid tot sociale mobiliteit en leverde betere beroepskansen bij migratie: het bood een bepaald certificaat bij het krijgen van een baan.

Naast het economische voordeel was er misschien ook het culturele voordeel dat het onderwijs bood: door te kunnen lezen kreeg men deel aan de culturele opbrengsten van de samenleving; het verschaftte een zekere waardigheid, net zoals het niet kunnen lezen en schrijven langzamerhand iets begon te worden waarvoor men zich behoorde te schamen.¹¹⁷ Door naar school te gaan kon het kind ontsnappen aan de misere positie thuis of in de fabriek. Het kreeg een glimp van een perspectief voorgeschoteld waaraan het zich kon vastgrijpen.¹¹⁸

Naast een perspectief van economisch en cultureel voordeel bood het onderwijs aan de lagere klassen ook een sociaal voordeel. Volgens De Swaan was analfabetisme lastig; een analfabeet had niet zozeer te lijden onder het feit dat hij niet lezen kon, maar dat de anderen het wel konden en hij niet.¹¹⁹ Door de geografische ontsluiting van het platteland leerde men dat de samenleving complexer was dan men had verondersteld. De

inspanning die het kostte om alle aspecten ervan te leren kennen werd steeds groter. Om die reden meent Veld dat de opvoeding noodzakelijker werd naarmate de samenleving complexer werd, althans als complexer werd beoordeeld. Een volwassene moest, meer dan voorheen, bedreven raken in het beheersen van een uitgebreid aantal rollen. Omdat een kind daartoe nog niet was uitgerust, was het noodzakelijk om hem voorlopig uit te sluiten van de wereld van de volwassenen en zijn bestaan te vullen met onderricht om hem op het uitgebreide rol-repertoire voor te bereiden.¹²⁰ Leren lezen en schrijven stelde je meer op je gemak in de wereld; het verschaftte een zeker contact met het doen en laten van de machtingen.¹²¹

Kinderen van ouders die zelf hadden leren en schrijven bezochten trouw de school. Hoewel de ouders beseft moeten hebben dat er geen economisch gewin uit te halen was, maar integendeel wel direct economisch verlies opleverde, kozen ze er toch voor om in de opleiding van hun kinderen te investeren. Blijkbaar begon het culturele en sociale kapitaal dat een kind via scholing zou kunnen verwerven ruimschoots op te wegen tegen de derving van economisch kapitaal. De reden is gelegen in een verandering in het perspectief op de samenleving: door een verbreding van het contact met de samenleving werd onderkend dat deze complexer was dan daarvoor gedacht was. Om die complexiteit te leren kennen en te leren beheersen was onderwijs een noodzakelijk gereedschap.

2.5. HET EINDE VAN HET ANALFABETISME

Het begin van de twintigste eeuw markeert het einde van het analfabetisme in West-Europa. Na eeuwen waarin een groot gedeelte van de bevolking niet de gelegenheid nam of de behoefte had om zich te laten scholen, vond er in de negentiende eeuw een proces plaats waarbij ook de bevolkingsgroepen die dat voor die tijd niet deden, hun kinderen naar school lieten gaan. In de vorige paragraaf is getracht de overwegingen op te sporen die ouders tot een keuze ten gunste van schoolgaan hebben verleid. Mogelijke motieven zijn onderzocht binnen het raamwerk van in een achttal factoren, die zich op macro-, mezo- of micro-niveau onderscheidden.

Er waren allereerst ideologische en religieuze motieven. Vanuit de hogere klassen in de samenleving werd vanuit de filosofie van de Verlichting of, juist in strijd daarmee, vanuit een antirevolutionair conservatisme, het volksonderwijs gepropageerd als een systeem dat mens en samenleving ten goede zou komen. Organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen droegen die gedachte uit naar de middenklassen, en onderwijzers gaven het ideeëngoed door aan de scholieren. Op deze wijze kunnen

ook die groeperingen in de samenleving, waar het niet gebruikelijk was om de kinderen naar school te laten gaan, met dit idee zijn geconfronteerd. Hoewel de lagere klassen niet direct het ideaal van de Verlichting en van het anti-revolutionair conservatisme zullen hebben overgenomen om alle leden van de samenleving tot vrome, nuttige burgers te disciplineren, zullen ze zich niet geheel aan het burgerlijk ideaal van het volksonderwijs hebben kunnen onttrekken.

Belangrijk was ook de steun die de kerk aan het volksonderwijs heeft gegeven. De protestantse kerk had al vanaf de zestiende eeuw het leren lezen gepropageerd om iedereen de gelegenheid te geven zelfstandig de Bijbel te bestuderen; de katholieke kerk was hierin een stuk terughoudender geweest. De belangstelling die van katholieke zijde in de loop van de negentiende eeuw voor het onderwijs is ontstaan, kan zeker voor een extra stimulans hebben gezorgd.

Staatkundige motieven kunnen niet veel invloed hebben gehad op de keuze van ouders om hun kinderen naar school te sturen. De wens van de staat om via het onderwijs haar gezag te legitimeren, en alle onderdanen via het aanleren van een standaardtaal te unificeren, leidde in sommige streken, waar men zich afzette tegen deze tendens, zelfs tot een stijging van het analfabetisme. De bureaucratie was niet zo ver gevorderd dat alle burgers chronisch werden geplaagd met directieven van de overheid die ze dienden te lezen of te ondertekenen.

Wetgevende stimulansen kunnen maar tot op zekere hoogte een effect hebben gehad. De leerplicht kwam veelal te laat om resultaten te kunnen boeken: op het moment dat die werd ingevoerd ging vrijwel ieder kind al naar school. Daar staat tegenover dat via plaatselijke schoolcommissies of de kerk er op werd aangedrongen dat alle ouders hun kinderen naar school zouden laten gaan. Gebeurde dat niet, dan konden de ouders van bedeling worden uitgesloten.

Een direct economisch nut had het laten leren lezen en schrijven niet altijd: voor het uitoefenen van de meeste beroepen was het niet vereist dat men die vaardigheid bezat. Gedurende de eerste periode van industrialisatie daalde zelfs het aantal functies waarvoor de lees- en schrijfvaardigheid expliciet was gewenst: 'At one level the nineteenth-century drive to mass literacy could amount to little more than groups of ill-clothed, ill-disciplined children gabbling through incomprehensible paragraphs of the Bible or sterile vocabularies in primers before the demands of their family economy thrust them into a labour market largely indifferent to their barely grasped skills'.¹²²

Micro-economische motieven kunnen wel een rol hebben gespeeld. Een economische recessie had tot gevolg dat de kinderen eerder van school werden weggehouden om een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen. Maar ook in economisch voorspoedige tijden verlangde het wel naar school zenden een niet-onaanzienlijk financieel offer van de ouders. Dan is er het motief van de geografische ontsluiting van de maatschappij.

Door de aandacht die er in de negentiende eeuw werd besteed aan de aanleg van straatwegen, spoorwegen en kanalen werden de communicatiemogelijkheden verruimd. Niet alleen konden goederen gemakkelijker worden geïmporteerd en geëxporteerd, het resulteerde ook in een verbreding van het sociaal-culturele gezichtsveld: men leerde, letterlijk en figuurlijk, wat er in de wereld te koop was.

Tenslotte kan een reeks motieven gevonden worden in de directe omgeving van het kind. De gekwalificeerde onderwijzer had een positieve, en het analfabetisme van de ouders een negatieve invloed; het toekomstig cultureel en sociaal kapitaal woog al of niet op tegen de armoede die ouders ervan kon weerhouden om de kinderen naar school te sturen. Elke verandering in gunstige zin kan een omslag ten faveure van schoolgaan hebben betekend.

Resumerend moet de conclusie luiden dat wat analfabete ouders definitief over de drempel hielp om hun kinderen naar school laten gaan, niet uitsluitend uit algemeen politieke, religieuze of economische omstandigheden verklaard kan worden. Objectief gezien hadden de lagere klassen geen direct belang bij de kennis van het alfabet. Kunnen lezen en schrijven had in hun leven maar een beperkte waarde. Leren lezen en schrijven kostte ook nog geld: niet alleen schoolgeld, boekengeld of kledgeld, maar ook geld door derving van arbeid. Analfabete ouders moeten dus op een of andere manier tot de overtuiging zijn gekomen dat het waard was om deze kosten op te brengen. Vanzelfsprekend werden ze beïnvloed door de ideologische, religieuze, staatkundige, wetgevende en economische impulsen die in de vorige paragraaf zijn vermeld: die impulsen zullen zeker verantwoordelijk zijn geweest voor de verschillen in de mate van analfabetisme die op nationaal en regionaal niveau te constateren zijn.

De voornaamste oorzaak moet mijns inziens worden gezocht in een verandering in het perspectief waarmee men de samenleving, en zijn positie in de samenleving evalueerde. Die verandering in perspectief ontstond gedurende de langdurige periode waarin de Westeuropese samenleving zich transformeerde tot de moderne, industriële maatschappij van de twintigste eeuw. Hoe belangrijk de veranderingen ook zijn geweest in de economische structuur, voor het overgrote deel van de bevolking zijn vooral de sociaal-culturele verschuivingen die dit proces begeleidden relevant geweest voor de manier waarop zij de samenleving interpreteerden. Het is daarom onjuist om, zoals de Swaan doet, te beweren dat de afhankelijkheidsrelaties in het intermenselijk en economisch verkeer zich ontvouwd; wel verbreedde zich het perspectief op de samenleving: de mogelijkheden van verkeer en vervoer namen toe, en daarmee de mogelijkheden om met ideeën van buiten in aanraking te komen.

Door die verbreding van het perspectief leerde men de dynamiek van

de samenleving kennen. In dat perspectief zat ook dat men inzag dat men zelf een plaats in de orde van de maatschappij had, maar dat die plaats mede door eigen toedoen kon worden verworven. In zijn autobiografie tekent Hendrik Conscience (1812-1883) uit de mond van zijn vader, een eenvoudig zeeman, op:

‘De mensch kan al wat hij wil kunnen. Geene anderen dan luiards en lafaards is het mogelijk, van gebrek te sterven; de grootste domkop, indien hij slechts een greintje moed heeft, vindt altoos het noodige. Indien het den mensch niet aan wil en standvastigheid faalde, elkeen zou eens zijn uitgekozen doel bereiken, hoe verre of hoe hoog het ook gelegen weze. [...] Ieder is het kind zijner eigene werken’.¹²³

Vader Conscience beseft echter terdege dat bij het realiseren van eigen werken gereedschap onontbeerlijk was. Hij koos er daarom voor om zijn zoon naar school te zenden. Onderwijs, en met name het onderwijs in lezen en schrijven, vormde het basisgereedschap om de dynamiek van de samenleving te leren kennen en er in mee te gaan. Zoals Laqueur stelt: ‘[Literacy] came to be associated with the process of individual self-improvement that was an integral part of radical political and social change; it was part of the working class’s rise to political power and its defence against oppression’.¹²⁴

Onderwijs was het noodzakelijke gerei geworden om met een zich moderniserende samenleving mee te moderniseren.

3. DE IMPLICATIES VAN HET ALFABETISME: ASSUMPTIES EN HYPOTHESES

*“Ἐτι δὲ καὶ τῶν χρησίμων ὅτι δεῖ τινα παιδεύεσθαι
τοὺς παῖδας οὐ μόνον διὰ τὸ χρήσιμον, οἷον τήν τῶν
γραμμαμάτων μάθησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πολλὰς
ἐνδέχεσθαι γίγνεσθαι δι’ αὐτῶν μαθήσεις ἑτέρας.”*

‘Bovendien is het duidelijk dat kinderen onderwezen moeten worden in nuttige zaken, bijvoorbeeld in het lezen en schrijven, niet alleen omdat ze nuttig zijn, maar ook omdat ze er vele andere dingen door te weten komen’.¹

3.1. INLEIDING

Het vorige hoofdstuk is afgesloten met de conclusie dat het einde van het analfabetisme in West-Europa door veel factoren werd bewerkstelligd, maar uiteindelijk het resultaat was van een verandering in de optiek van de lagere klassen ten aanzien van de zich moderniserende samenleving. Volledig in strijd met alle conventies van het wetenschappelijk betoog is in deze conclusie een begrip opgevoerd dat voordien nog niet was geïntroduceerd: het begrip ‘moderniseren’. De reden waarom zulk een terughoudendheid is betracht ligt voor de hand. Bij gebruik van begrippen als ‘moderniseren’, ‘modernisering’, ‘modernisatie’ of, meer algemeen, ‘modern’, is het onmogelijk te ontsnappen aan de diversiteit in de manieren waarop ze gedefinieerd zijn en aan de veelheid van subjectieve connotaties waarmee ze zijn omgeven. Black onderscheidt bijvoorbeeld vijf dimensies aan het begrip modernisatie: een intellectuele, een politieke, een economische, een sociologische en een psychologische.² Het zijn dan ook vooral politicologen, economen, sociologen en psychologen geweest die het begrip binnen de kaders van hun wetenschappelijke discipline hebben geïntroduceerd en, zonder al te veel acht te slaan op het gebruik ervan in andere disciplines, verder hebben ontwikkeld. In hun spoor zijn ook sociaal-geografen, antropologen en historici het begrip gaan gebruiken.³

Een ander probleem is dat het concept ‘modernisering’ inmiddels een normatieve lading heeft gekregen. Black meende in 1966 nog dat ‘modernisering’ de voorkeur verdiende boven vergelijkbare begrippen als ‘industrialisatie’, ‘verwesterlijking’ en ‘vooruitgang’, omdat het ‘less encumbered with accretions of meaning’ zou zijn.⁴ Dat is tegenwoordig niet

meer zo. Modernisering is een ideologisch geladen begrip geworden waarop de normatieve lading van woorden als industrialisatie, verwestering en vooruitgang zich heeft vastgehecht. De opvatting dat alle wetenschappers het er over eens zijn dat het modernisatieproces een wenselijk, onherroepelijk, wereldomspannend, revolutionair proces is met technologische en culturele consequenties die even verreikend zullen zijn als de revolutie die de jagers in het Stenen Tijdperk tot landbouwers maakte, kan tegenwoordig gemakkelijk gefalsifieerd worden.⁵ Een bijkomend nadeel is dat de subjectieve connotaties die het begrip omgeven vaak ook nog tegengesteld zijn. Voor velen van ons heeft 'modern' waarschijnlijk een sociaal-culturele betekenis die samengaat met begrippen als *contemporain*, hedendaags, vrijzinnig, nieuwerwets, modieus of *up to date*; wat niet modern is, is antiek, klassiek, ouderwets of traditioneel. Voor wie meent dat we het moderne tijdperk inmiddels achter ons hebben gelaten en in het postmoderne tijdperk zijn aangeland, staat modern daarentegen juist voor ouderwets. De economische betekenis van 'modern' hangt voor sommigen samen met groeiende welvaart, industrialisatie en efficiency; voor anderen met consumptiemaatschappij, veramerikanisering en milieu-vervuiling.

Dat het begrip 'modern' op het eind van het vorige hoofdstuk toch is geïntroduceerd heeft te maken met het feit dat het, ondanks alles, in dit hoofdstuk een sleutelrol zal spelen. De diversiteit aan betekenissen die aan het woord kleven mag dan een nadeel zijn voor een eenduidig gebruik, voor het onderzoek dat ik wil gaan uitvoeren is dat juist een voordeel. Ik zal het woord namelijk hanteren in twee betekenissen, een historische en een psychologische. Er zal gesproken gaan worden over de 'moderniserende samenleving van de negentiende eeuw' en de 'individuele moderniteit', over moderniserende ontwikkelingen dus, die zich op macro- en micro-niveau hebben voorgedaan. 'Modernisering' is het woord dat als een scharnier het macro- en micro-niveau met elkaar verbindt. In paragraaf 3.2 zal worden nagegaan welke relatie er bestaat tussen het micro- en macro-niveau van de modernisering. Nagegaan zal worden of, en op wat voor manier, een modern individu heeft kunnen bijdragen aan de modernisering van de samenleving, en hoe de modernisering van de samenleving doorwerkt in het gedrag van de leden van de samenleving. In paragraaf 3.3 wordt deze relatie nader uitgewerkt. Er wordt de vraag aan de orde gesteld in hoeverre alfabetisme, en, wat algemener, onderwijs, in het aanbrengen van die relatie een rol kan hebben gespeeld. De paragraaf wordt besloten met een modelmatige beschrijving van de betekenis die het alfabetisme voor de modernisering van het individu heeft gehad. In paragraaf 3.4 worden tenslotte uit dit model drie vormen van modern gedrag geoperationaliseerd. Zij vormen de basis voor de onderzoeksvragen die in de volgende hoofdstukken empirisch zullen worden getoetst.

3.2. MODERNISERING

3.2.1. *Een historische definitie van modernisering op macro-niveau*

Gebruik van het begrip 'modernisering' brengt nog een aantal andere problemen met zich mee die hierboven onbesproken zijn gebleven. Eén ervan is de volgende. Het is vrijwel onmogelijk gebleken om de neiging te weerstaan om van de modernisering niet het proces, maar het begin- en eindpunt te beschrijven, en dus vooral de kenmerkende verschillen tussen de traditionele en de moderne samenleving te benadrukken. Hoewel het natuurlijk zeer zinnig is om begin- en eindpunt van een proces als ideaaltypen te markeren,⁶ leidt dat er ongewild toe dat van de traditionele en de moderne maatschappij de statische kenmerken worden benadrukt, en de dynamische kenmerken van het moderniseringsproces worden onderbelicht. De Duitse historicus Wehler heeft dit probleem als volgt geformuleerd: 'Die formelle Differenzierung von Tradition und Modernität, die unablässig vorangetriebene Vermehrung struktureller Dichotomien hat offenbar so viel Elan auf sich gezogen und die Kräfte so stark absorbiert, daß die Analyse der Transformationsepoche selber, durch die die Tradition doch offenbar erst zur Moderne geworden ist, arg vernachlässigt, das mühsame Geschäft historischer Verlaufsanalyse umgangen wurde'.⁷

In systeemtheoretische termen kan modernisering dus omschreven worden als een compleet gesloten systeem, waarbij de input en output zijn getypeerd, maar waarbij het proces zelf in de black box van het systeem geen object van analyse meer is.⁸

De uiterste consequentie van deze visie op modernisering is de opvatting dat de modernisering, gegeven een bepaalde input, een bepaalde output zal opleveren. Vanuit die gedachte is het verklaarbaar waarom zovelen menen dat het stramien van de modernisering van de Westeuropese en Noordamerikaanse samenleving in de negentiende eeuw over te dragen is op de modernisatieprocessen die in andere delen van de wereld, en in een ander tijdsgewricht, plaats vinden. Te gemakkelijk wordt over het hoofd gezien dat de modernisering in West-Europa en Noord-Amerika een uniek historisch verschijnsel is geweest dat tot ontwikkeling kon komen door omstandigheden die daar op dat moment, binnen de toenmalige politieke en economische constellatie, gunstig voor waren. Te gemakkelijk wordt er ook aan voorbij gegaan dat elk modernisatieproces een eigen vorm zal hebben in de overgang van traditioneel naar modern.

Bendix, degene die bovenstaande kritiek heeft verwoord, is dan ook van mening dat het allereerst wenselijk is om het begrip modernisering te beperken tot een specifieke, historische periode: de periode die een aanvang nam met de Industriële Revolutie in Engeland, 1760-1830, en in de politieke revolutie in Frankrijk, 1789-1794.⁹ Dat wil niet zeggen dat deze verschijnselen aan het einde van de achttiende eeuw een scherp breuk-

vlak vormden tussen een traditionele en een moderne periode: het waren veeleer 'culminations of specific continuities'.¹⁰ Er waren immers ook ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld de boekdrukkunst, die eveneens binnen het domein van de modernisering passen, maar die al van de vijftiende eeuw dateerden, net zo goed als er tot ver in de negentiende eeuw structuren bleven bestaan die 'historisch überkommen' waren.¹¹ Pas door deze begrenzing in tijd en ruimte aan te brengen wordt het mogelijk om het transformatieproces toen en daar, met alle discontinuïteiten die er optraden tussen 'eerder' en 'later', te onderzoeken.

Met Bendix en Wehler zal 'modernisering van de samenleving' gedefinieerd worden als het proces waardoor in de loop van de negentiende eeuw in West-Europa en Noord-Amerika structurele veranderingen tot stand kwamen in de economische, sociale, culturele en politieke kenmerken van de samenleving. Het was een proces dat onherroepelijke transformaties bewerkstelligde in de organisatie en produktiviteit van landbouw en industrie, in de welvaartsverdeling, in de klassenverhoudingen in de maatschappij en in de politieke betrokkenheid van de burgers. De modernisering van de Westeuropese samenleving in de negentiende eeuw is te beschouwen als een uitsnede uit de seculaire trend, op Braudels secundaire niveau van de economische en sociale conjunctuur.

3.2.2. *Een psychologische definitie van modernisering op micro-niveau*

Het begrip 'modernisering' hoeft niet alleen in verband te worden gebracht met de structurele transformaties die zich op macro-niveau voordeden in de economische en sociale kenmerken van de Westeuropese samenleving van de negentiende eeuw. Het is ook mogelijk individuen op hun 'moderniteit' onderzoeken. Volgens Inkeles zijn de volgende negen attitudes en waarden kenmerkend voor de moderne mens:

1. een bereidheid om open te staan voor innovatie en verandering;
2. de geneigdheid om een mening te hebben over onderwerpen die niet alleen op de directe omgeving, maar ook op de omgeving daarbuiten betrekking hebben; een besef dat anderen andere meningen kunnen hebben, die niet direct geaccepteerd of verworpen hoeven te worden op basis van de status of de macht die die anderen bezitten;
3. een oriëntatie op het heden en de toekomst, niet op het verleden;
4. een besef dat het leven structuur kan worden gegeven door planning en organisatie;
5. het vertrouwen dat de mens in staat is om zijn omgeving te beheersen;
6. het vertrouwen dat op andere mensen en instituties vertrouwd kan worden;
7. een besef van de waarde van de ander, en een geneigdheid om hem naar zijn waarde te schatten;

8. een vertrouwen in natuurwetenschap en technologie;
9. een geloof in een rechtvaardige, meritocratische samenleving die aan allen die dat verdienen de juiste beloning of de juiste straf toekent.¹²

Inkeles en zijn collega's van het *Harvard-Stanford Project on Social and Cultural Aspects of Modernization* hebben zich moeite gegeven om een schaal te construeren waarmee deze verzameling van psychosociale kenmerken bij individuen kan worden gemeten. De OM-schaal, de *Overall measure of Modernization*, die tenslotte werd ontwikkeld, is vervolgens op vele plekken in de wereld ingezet om de mate van moderniteit van de samenlevingen aldaar te meten.¹³

Hoewel bovenstaande definitie van individuele moderniteit uit 1966 doordrenkt blijkt van waarde-oordelen die we tegenwoordig niet meer voor onze rekening zouden willen nemen, is het toch belangrijk er kennis van te nemen, omdat het ons er in de eerste plaats op wijst dat moderniteit ook een mentale kwestie is: het gaat om bereidheid, geneigdheid, oriëntatie, besef, vertrouwen en geloof. In de tweede plaats wordt een reeks psychosociale kenmerken genoemd waarvan er enige, ook los van ideologische connotaties, de kern raken van wat individuele moderniteit inhoudt: een attitude van iemand die sceptisch is ten opzichte van bestaande waarden en normen, open staat voor verandering, een gevoel van kritische reflectie bezit, en de behoefte heeft zich te ontplooiën.

Als we over modernisering spreken op micro-niveau, hebben we het dus over een proces waarbij geleidelijk aan meer mensen in de samenleving zich een attitude aanmeten die het waardensysteem van de individuele moderniteit weerspiegelt.

3.2.3. *De relatie tussen modernisering op macro- en micro-niveau*

Het leidt geen twijfel dat er een relatie bestaat tussen de moderniteit van de samenleving en de moderniteit van het individu. Een niet-moderne samenleving vol moderne mensen is onbestaanbaar; een moderne samenleving zonder moderne mensen al evenmin. Maar de relatie is niet volledig gedetermineerd: in een moderne samenleving komen net zo goed niet-moderne mensen voor als er moderne mensen voorkomen in een niet-moderne samenleving.

Meer discussie kan er zijn over de mate waarin de psychologische modernisering bijdraagt aan, of gevolg is van de modernisering van de samenleving. Weiner, die een overzicht geeft van de discussie die hierover in de jaren '60 is gevoerd, geeft aan dat er twee opvattingen bestaan die diametraal tegenover elkaar staan. De ene opvatting gaat er van uit dat veranderingen in de houding en in het waardepatroon van individuen een voorwaarde zijn voor het moderniseren van de sociale, culturele en economische kenmerken van de samenleving; de andere opvatting koestert de gedachte dat individuele moderniteit, en meer bijzonder, modern

gedrag, slechts kan bestaan als reeds is voorzien in een aantal maatschappelijke stimulansen voor modernisering.¹⁴

Het ligt meer voor de hand om te veronderstellen dat micro- en macro-modernisering elkaar in een vaste greep van oorzaak en gevolg houden. Individuele moderniteit is een voorwaarde voor een moderniserende samenleving, en de modernisering van de samenleving zorgt voor een psychologische modernisering. Het zijn twee processen die elkaar wederzijds beïnvloeden en versterken.¹⁵ Samen maken ze een vorm van gedrag mogelijk die in navolging van Hofstee de resultante van een 'modern-dynamisch cultuurpatroon' kan worden genoemd: een bereidheid om veranderingen te overwegen die ontstaat onder voorwaarden van structurele sociale en economische ontwikkelingen, zoals verstedelijking, industrialisatie en verbeterde communicatie.¹⁶

Modern gedrag is dus niet alleen een consequentie van individuele moderniteit, maar ook een uitvloeisel van de modernisering van de samenleving. Mensen kunnen pas dan modern gedrag vertonen als ze (1) open staan voor verandering en kritisch staan tegenover het bestaande patroon van normen en waarden, en als (2) de maatschappij waarin zij zich bevinden een proces van modernisering doormaakt. Omgekeerd, wanneer modern gedrag op individueel niveau wordt gemeten, biedt dat de mogelijkheid om zicht te krijgen op de mate waarin een samenleving onderweg is in het transformatieproces, en op de mate waarin een individu zelf meegaat in het moderniseringsproces. Aan de mate waarin iemand modern gedrag vertoont, kan dus afgelezen worden in hoeverre hij of zij persoonlijk deelneemt aan het moderniseringsproces van de samenleving. In figuur 3.1 is de relatie in schema weergegeven.

FIGUUR 3.1. Schema van de samenhang tussen modernisering en modern gedrag.

De moderniserende samenleving is onlosmakelijk verbonden met de individuele moderniteit van leden van de samenleving; modern gedrag is alleen mogelijk als iemand modern is in een moderniserende samenleving.¹⁷ Vanwege de koppeling tussen modernisering en moderniteit zal ik het schema in figuur 3.1 het M&M-model noemen.

3.3. DE IMPLICATIES VAN ALFABETISERING EN ONDERWIJS OP DE MODERNISERING

Al in het vorige hoofdstuk is de mogelijke relatie tussen alfabetisering en modernisering aan de orde gekomen. Veel economen en sociaal-geografen zien in alfabetisme een noodzakelijke voorwaarde voor een samenleving om te kunnen moderniseren. Anderson en Bowman hebben op grond van vergelijking tussen derde-wereldlanden de stelling geponcerd dat het percentage analfabeten beneden de 20 à 30 procent moet liggen om tot een structurele economische ontwikkeling te komen.¹⁸ Bij het nalopen van de resultaten die het onderzoek heeft opgeleverd dat de afgelopen drie decennia is verricht naar de relatie tussen alfabetisme en modernisatie in derde-wereldlanden, lijkt deze relatie inderdaad te bestaan. Maatschappijen met een hoger percentage alfabeten tonen zich in economisch en sociaal, cultureel en economisch opzicht moderner dan maatschappijen met een lager percentage alfabeten. De interesse van vele onderontwikkelde landen om alfabetiseringscampagnes aan te gaan komt voort uit deze gedachte dat een economisch ontwikkelde samenleving niet kan bestaan zonder een ontwikkelde bevolking: kunnen lezen en schrijven boort talent aan dat anders verborgen zou zijn gebleven. Men moet echter niet uit het oog verliezen dat vele, zeer kostbare, alfabetiseringscampagnes in macro-economisch opzicht weinig resultaat hebben gehad.¹⁹

Op de vraag waarom niet in alle gevallen een stijging van het alfabetisme gepaard gaat met een stijging van de economische groei is, naar ik meen, een eenvoudig antwoord te geven. Er wordt een te simpel direct verband verondersteld tussen het leren lezen en schrijven van een individu en de modernisering van de samenleving. De assumptie dat het kunnen lezen en schrijven de individuele moderniteit bevordert, betekent hoogstens dat alfabetisering slechts op een indirecte manier gestalte geeft aan de modernisering van de samenleving. Pas wanneer er naast individuele moderniteit ook in de maatschappij mogelijkheden zijn gecreëerd om van de nieuw-verworven vaardigheden voordeel te trekken, kan het besef veld winnen wat met deze nieuw-verworven kennis kan worden gedaan. In de vorige paragraaf is beredeneerd dat modern gedrag slechts kan bestaan als gecombineerde consequentie van individuele moderniteit en modernisering van de samenleving. Een bepaald percentage analfabeten zegt dus nog niet veel over de moderniteit van de samenleving, net zo goed als niet aan een bepaalde mate van economische groei het effect van onderwijs afgelezen kan worden.

Impliciet is er hierboven van uitgegaan dat kunnen lezen en schrijven een vaardigheid is die individuele moderniteit bevordert. Een alfabeet zal, om Inkeles' lijst met kenmerken van individuele moderniteit nog

eens door te lopen, eerder de bereidheid moeten bezitten om open te staan voor innovatie en verandering en de geneigdheid moeten hebben om zich een mening te vormen over onderwerpen die niet alleen op de directe omgeving, maar ook daarbuiten betrekking hebben. Anderson en Bowman beweren iets dergelijks, wanneer ze menen dat alfabetisme een verandering behelst in iemands perceptie van de alternatieven waaruit hij kan kiezen.²⁰ Inderdaad worden in diverse publicaties de effecten van leren lezen en schrijven op het individu beschreven op een manier die sterke overeenkomsten vertoont met het concept van individuele moderniteit. In een Unesco rapport uit 1972 staat bijvoorbeeld het volgende te lezen:

'The illiterate man's thought [...] remains concrete. He thinks in images and not in concepts. His thought is, in fact, a series of images, juxtaposed or in sequence, and hence it rarely proceeds by induction or deduction. The result is that knowledge acquired in a given situation is hardly ever transferred to a different situation to which it could be applied'.²¹

De analfabeet denkt in beelden, niet in concepten; de alfabeet denkt daarentegen abstract: hij kan zijn intelligentie dus inzetten bij onderwerpen en situaties die ook buiten zijn directe omgeving bestaan. Goody en Watt zijn van mening dat het psychologische verschil tussen alfabeten en analfabeten te maken heeft met de radicale verschillen die er bestaan tussen de cultuur van het gesproken en de cultuur van het geschreven woord: iets wat geschreven staat nodigt meer uit tot kritische reflectie dan iets wat gesproken wordt.²² Volgens Scribner en Cole is de oorzaak van het verschil tussen analfabeten en alfabeten in abstract denken eerder gelegen in het feit dat het leren spellen van woorden een bijzondere activiteit is. Het heeft, in tegenstelling tot de andere handelingen die een kind heeft leren verrichten, geen directe, intrinsieke waarde, maar het ontleent zijn waarde pas aan een verder gelegen doel, het kunnen lezen en schrijven.²³ Welke opvatting de juiste is, is voor mijn betoog niet relevant. Wat precies de reden is dat alfabeten eerder geneigd zijn tot individuele moderniteit wordt daarom in het midden gelaten. Belangrijker is om te constateren dat de samenhang tussen alfabetisme en moderniteit ook empirisch is getoetst. Met behulp van multivariaat onderzoek heeft Inkeles bijvoorbeeld in diverse derde-wereldlanden onderzoek gedaan naar de factoren die van invloed zijn op de mate waarin iemand modern is. In een serie steekproeven is van inwoners van Argentinië, Chili, Bangla Desh, India, Nigeria en Israël niet alleen hun positie op de reeds eerder genoemde OM-schaal gemeten, maar is hun tevens gevraagd welk onderwijs ze hebben gevolgd, of ze aandacht schenken aan massa-media, wat hun beroep, hun inkomen, het beroep van hun vader, hun religie en geografische afkomst is, en of ze op het platteland of in de stad wonen. Het blijkt dat in al deze landen de factor 'onderwijs' de belangrijkste verkla-

rende variabele voor individuele moderniteit is.²⁴

Met Inkeles' onderzoek lijkt onomstotelijk bewezen te zijn dat er een sterke relatie bestaat tussen alfabetisme en individuele moderniteit. Iemand die kan lezen en schrijven bezit een vaardigheid die het hem mogelijk maakt open te staan voor innovatie en verandering en een neiging om een mening te hebben over onderwerpen die niet alleen op de directe omgeving, maar ook daarbuiten betrekking hebben. Maar er zijn ook geluiden te horen die er op wijzen dat de relatie tussen alfabetisme en modernisering minder sterk is dan wordt aangenomen. Scribner en Cole hebben bijvoorbeeld een kritisch geluid laten horen op basis van onderzoek dat ze in de jaren '70 hebben verricht onder de Vai in Liberia. Het merendeel van de Vai is analfabeet. Slechts 20 procent van de bevolking kan lezen en schrijven. Engels is de officiële taal van het land; op de staatsscholen in Liberia wordt dan ook in het Engels gedoceerd. Maar de Vai zijn Islamiet: veel kinderen gaan daarom naar de Koran-school waar in het Arabisch wordt lesgegeven. Tenslotte hebben de Vai een eigen schrift ontwikkeld dat voornamelijk voor zakelijke transacties wordt gebruikt. Dit schrift wordt niet op school, maar in de sociale omgeving, thuis of op het werk, geleerd. Degenen die het Vai schrift hebben geleerd, maar niet de staatsschool of de Koranschool hebben bezocht, zijn door Scribner en Cole vergeleken met degenen die wel naar school zijn gegaan en degenen die volstrekt analfabeet zijn gebleven. Op die manier kon worden nagegaan of het leren lezen en schrijven een eigen effect uitoefent op iemands individuele moderniteit, of dat deze moderniteit eerder tot stand wordt gebracht door de school. De uitkomst was dat degenen die uitsluitend Vai konden lezen en schrijven, attitudes en cognitieve vaardigheden bezaten die slechts in geringe mate afweken van die van de analfabete Vai. Degenen die Engels op school hadden geleerd, hadden daarentegen wel degelijk andere attitudes en cognitieve vaardigheden.²⁵ Scribner en Cole hebben hieruit de conclusie getrokken dat lezen en schrijven activiteiten zijn die alleen dan vaardigheden stimuleren die tot het domein van de individuele moderniteit behoren als ze op school zijn aangeleerd, in een omgeving die blijkbaar ook op andere manieren de modernisering bevordert. Vergelijkbare resultaten zijn niet alleen in de steden en op het platteland van andere derde-wereldlanden verkregen, maar ook in de sloppenwijken van Detroit.²⁶

Tenslotte kan ook gewezen worden op historisch onderzoek dat is verricht naar de relatie tussen alfabetisme en moderniteit. Lockridge heeft nagegaan of, in New England in de achttiende eeuw, alfabeten zich daarin van analfabeten onderscheidden. Op een ingenieuze wijze is het hem gelukt om de attitude van achttiende-eeuwse Amerikanen te achterhalen. Hij deed dat door testamenten inhoudelijk te analyseren. Vanuit de hypothese dat alfabeten, degenen die met een handtekening het testament bekrachtigden, minder beperkt zouden zijn door de traditionele sociale banden met de familie, nam hij aan dat in de laatste wilsbeschikking van

alfabeten eerder iets zou worden nagelaten aan personen of instellingen die niet tot de directe familie behoorden. De uitkomsten bevestigden echter op geen enkele manier de gestelde hypothese.²⁷ Als reden voor dit negatieve resultaat is genoemd dat het leren lezen en schrijven in New England, net als in veel andere landen in West-Europa, juist vanuit zeer conservatieve, protestants-religieuze, motieven werd aangemoedigd. Om na te gaan of een zelfde mechanisme ook in katholieke streken van West-Europa werkzaam was heeft Markoff onderzoek gedaan naar de inhoud van de *Cahiers de doléances*.²⁸ Hij nam een steekproef van 748 documenten die vanuit een geselecteerde groep plattelandsparochies waren verzonden. De documenten werden onderverdeeld naar vorm en inhoud, waarbij een document dat meerdere zaken behandelde, meerdere keren in de telling werd opgenomen. In totaal werden meer dan 26.000 grieven en wensen geteld. Vervolgens werd er voor elke parochie een frequentieverdeling gemaakt. Deze tellingen werden gekoppeld aan het percentage analfabeten dat voor de parochie bekend was. Door aldus te werk te gaan kon nagegaan worden of, en in hoeverre, er verschillen bestonden tussen parochies met relatief veel en weinig analfabeten ten aanzien van hun wensen ten faveure van drastische veranderingen. Ook bij dit onderzoek bleek analfabetisme een weinig discriminerende variabele. Grieven ten aanzien van de economische ontwikkeling, die uit alfabetische parochies afkomstig waren, waren wel wat algemener en abstracter geformuleerd en in een bredere context geplaatst. Eveneens leek het er op dat men het in alfabetische parochies wat belangrijker vond om kritische kanttekeningen te plaatsen bij de structuur, de organisatie en de werkzaamheden van de bestaande overheidsinstellingen. Hoewel de resultaten in het algemeen overeen kwamen met die van Lockridge, meent Markoff dat hij toch wel enige indicaties ziet voor een moderniserings-attitude in Frankrijk die door de alfabetisering werd veroorzaakt.

Het is dus maar de vraag of het kunnen lezen en schrijven de modernisering van het individu bevordert: het is eerder de school die daarvoor zorg draagt. Dat lijkt vreemd, omdat er geen school ter wereld bestaat waar de leerlingen worden onderwezen hoe ze open moeten staan voor verandering. Dat de school bij uitstek het instituut is dat individuele moderniteit kan verschaffen, is volgens Inkeles het gevolg van de manier waarop het onderwijssysteem is ingericht: de school bezit een structuur waarin planning en organisatie, een meritocratisch beloningssysteem en respect voor abstracte kennis kunnen gedijen.²⁹ Scribner en Cole menen dat de school een moderniserend instituut is omdat het de leerstof buiten de praktijk van alledag, in de abstracte omgeving van het schoollokaal, aanbiedt. De leerlingen raken er op deze manier aan gewend om abstract, de *conceptualized* te denken.³⁰ Maar ook bij de school als moderniserend instituut zijn vraagtekens te zetten. In een studie die van der Woude en ik hebben verricht naar het niveau en de daling van de geboortecijfers

in Nederland is gewezen op een dubbelzijdigheid in de relatie tussen onderwijs en modernisering. Hoewel het leren lezen en schrijven als een belangrijke voorwaarde wordt beschouwd voor het verspreiden van nieuwe ideeën in de samenleving, wordt de waarschuwing uitgesproken dat het onderwijs daarom niet per definitie een kraamkamer voor individuele moderniteit hoeft te zijn. De school kan ook de impliciete of expliciete doelstelling hebben om traditionele waarden en opvattingen te versterken.³¹ Lehning, Lesthaeghe, Lockridge en, in mindere mate, Markoff hebben op grond van empirische waarnemingen dezelfde waarschuwing laten horen.³²

Voor mijn onderzoek lijkt het op het eerste gezicht niet zwaar te wegen wanneer de directe relatie tussen alfabetisme en modernisering wordt opgegeven en vervangen door een relatie school-modernisering. Tenslotte is de school in de negentiende eeuw het instituut waarbinnen de overgrote meerderheid van kinderen in West-Europa leerde lezen en schrijven. 'Alfabetisme' kan dan als een indicator voor 'onderwijsdeelname' worden beschouwd. Het blijft dan echter wel zaak om op de hoede te blijven voor de omstandigheid dat op school normen en waarden kunnen zijn aangeleerd met een traditioneel, anti-moderniserend karakter.

Omdat leesvaardigheid mijns inziens toch de meest directe mogelijkheid biedt om van nieuwe ideeën en opvattingen, die buiten de eigen sociale omgeving bestaan, kennis te nemen, blijf ik op het standpunt staan dat alfabetisme een variabele is die een eigen intrinsieke, moderniserende, waarde bezit.

Modelmatig is de relatie tussen onderwijs, alfabetisme, modernisering en moderniteit in figuur 3.2 weergegeven.

FIGUUR 3.2. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme en modernisering.

Het M&M-model keert in de figuur in een genuanceerdere vorm terug. De moderniserende samenleving is onlosmakelijk verbonden met de individuele moderniteit van leden van de samenleving. Deze samenhang wordt onder andere door het onderwijs tot stand gebracht. Op school leren kinderen lezen en schrijven, hetgeen de individuele moderniteit be-

vordert; de school is aan de andere kant een instituut dat door de modernisering van de samenleving wordt begunstigd. Het alfabetisme is dus ook een exponent van de modernisering op macro-niveau.

In combinatie met het schema dat in paragraaf 3.2. is gepresenteerd levert dat het volgende model op dat de relatie tussen alfabetisme en modern gedrag toont (zie figuur 3.3).

FIGUUR 3.3. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme, modernisering en modern gedrag.

De moderniserende samenleving is onlosmakelijk verbonden met de individuele moderniteit van leden van de samenleving; modern gedrag is alleen mogelijk als iemand modern is in een moderniserende samenleving. Aangezien het kunnen lezen en schrijven de individuele moderniteit bevordert, is alfabetisme een variabele die in een modernere samenleving op het gedrag van mensen invloed zal uitoefenen.

3.4. ONDERZOEKSVRAGEN

Hoofdstuk 2 is afgesloten met de woorden dat onderwijs, en met name het onderwijs in lezen en schrijven, het basisgereedschap vormde om de dynamiek van de samenleving te leren kennen en er in mee te gaan. Onderwijs was het noodzakelijke gerei om met een zich moderniserende samenleving mee te moderniseren. De veronderstelling luidde dus dat er een relatie zou bestaan tussen onderwijs en analfabetisme aan de ene kant, en de modernisering van het individu aan de andere kant. In die relatie speelde de zich moderniserende samenleving ook een rol.

Het onderzoek dat in de komende hoofdstukken zal worden gepresenteerd, stelt zich ten doel om na te gaan of, en in hoeverre, deze relatie kan worden aangetoond. Om die reden is in de vorige paragrafen geprobeerd de wat losse beschrijving van de veronderstelde relatie meer modelmatig uit te werken. In het hart van het model staat een systeem van elkaar wederzijds beïnvloedende individuele en maatschappelijke moder-

niteit. Onder de moderniserende samenleving wordt de Westeuropese samenleving van de negentiende eeuw verstaan; onder individuele moderniteit een open houding van mensen ten aanzien van verandering. In historisch onderzoek is het vrijwel onmogelijk om de attitude van individuele moderniteit te meten, hoewel dat wel is geprobeerd. Meer perspectief biedt het wanneer men er voor kiest om 'modern gedrag' te meten. In paragraaf 3.2 is aangegeven dat modern gedrag slechts kan bestaan als de samenleving moderniseert en het individu modern is. Als individuen op de moderniteit van hun gedrag worden onderzocht op een moment dat de samenleving moderniseert, geeft dat dus een indicatie voor de moderniteit van het individu. Modern gedrag staat dus aan de outputzijde van het model.

Een nadere beschouwing van de inputzijde leert dat de relatie tussen alfabetisme en moderniteit minder eenduidig is dan op het eerste gezicht zou denken. Het leren lezen en schrijven is geen handeling die als directe consequentie heeft dat mensen meer cognitieve vaardigheden krijgen, abstracter kunnen denken, op die manier beter in staat zijn om een oordeel te vellen over abstractere zaken die buiten hun eigen omgeving plaats vinden, en, als gevolg daarvan, kritischer staan ten opzichte van de bestaande normen en waarden en meer open staan ten opzichte van verandering. Onderzoek in derde-wereldlanden heeft aangetoond dat die vaardigheden wel ontwikkeld kunnen worden binnen de kaders van het schoolsysteem: de gestructureerdheid en planmatigheid van de school, waar dingen worden geleerd die slechts buiten de klas betekenis krijgen, bieden wel een omgeving die individuele moderniteit bevordert.

Toch geef ik de gedachte niet op dat ook analfabetisme een eigen, direct effect heeft op de moderniteit van het individu. Mensen die hebben leren lezen en schrijven hebben de mogelijkheid om zich toegang te verschaffen tot nieuw, onbekend gedachtengoed; ze krijgen alternatieven aangeboden waardoor ze tot een kritischer reflectie kunnen komen van het bestaande patroon van normen en waarden. Het is mede om deze reden dat ik de variabele 'alfabetisme', als indicator voor individuele moderniteit, in het onderzoek zal handhaven.

Nu alfabetisme als indicator voor individuele moderniteit is gekozen, rest nog de taak om een keuze te maken voor indicatoren waarmee vormen van modern gedrag gemeten kunnen worden in het West-Europa van de negentiende eeuw. De keuze wordt beperkt door de volgende randvoorwaarden: (1) het moet een vorm van gedrag zijn waarvan bekend is dat zij met de modernisering van de samenleving mee verandert, (2) het moet een vorm van gedrag zijn die voor de gehele bevolking te meten is. Vooral de laatste voorwaarde beperkt het aantal keuzemogelijkheden. Een variabele als consumptiegoederenbezit, die Schuurman heeft gebruikt in zijn onderzoek naar veranderingen in de materiële cultuur en levensstijl op het Nederlandse platteland in de negentiende

eeuw, zou bijvoorbeeld bijzonder geschikt zijn om er de moderniteit van een individu aan af te lezen, ware het niet dat de boedelinventarissen, de bronnen waarop dit onderzoek is gebaseerd, niet representatief voor alle lagen van de bevolking beschikbaar zijn.³³ Potentieel bruikbare variabelen kunnen niet anders dan afkomstig zijn uit de bekende canon van negentiende-eeuwse 'volksbronnen': de akten van de burgerlijke stand: de doop-, trouw- en begraafboeken, en het bevolkingsregister. Aan de trouwakte kunnen bijvoorbeeld gegevens worden ontleend over de leeftijd waarop iemand huwt, en uit het bevolkingsregister en de geboorte-akten kan het aantal en het moment afgelezen worden waarop kinderen werden geboren. Aangezien het proces van de modernisering van de samenleving samenviel ging met een demografische transitie, waarbij de huwelijksfrequentie steeg, de huwelijksleeftijd daalde en vormen van actieve geboortenbeperking binnen het huwelijk ingang vonden, kan demografisch gedrag dus geoperationaliseerd worden als een variabele waaraan modern gedrag is af te lezen. Op dezelfde manier is het mogelijk om uit de huwelijksakte het beroep van bruidegom en diens vader te weten komen. Aangezien de modernisering van de samenleving gepaard ging met groeiende mogelijkheden voor stijging en daling op de maatschappelijke ladder, kan dus ook intergenerationele sociale mobiliteit als variabele gebruikt worden. Tenslotte biedt het bevolkingsregister mogelijkheden om iemand van woonplaats tot woonplaats te volgen. Aangezien de modernisering van de samenleving de mogelijkheden voor geografische mobiliteit bevorderde, is ook deze variabele goed te gebruiken in het onderzoek.

Sociale mobiliteit, geografische mobiliteit en demografisch gedrag zijn de drie vormen van gedrag waarvan de relatie met alfabetisme onderzocht zal gaan worden. Het definitieve model ziet er nu dus als volgt uit:

FIGUUR 3.4. Schema van de samenhang tussen onderwijs, alfabetisme, modernisering en vormen van modern gedrag.

Hieronder zullen de relaties tussen deze drie variabelen en alfabetisme nader worden geoperationaliseerd.

3.4.1. *Alfabetisme en intergenerationele sociale mobiliteit*

In de publieke opinie strijden voortdurend twee stellingen om voorrang die zowel de mogelijkheid als de onmogelijkheid van gelijke kansen beklemtonen: 'Wie voor een dubbeltje is geboren, wordt nooit een kwartje' verwoordt de berusting in het feit dat afkomst de maatschappelijke mogelijkheden bepaalt, en 'Een ieder is het kind zijner eigen werken' beklemtoont het idee dat door eigen initiatief het allerhoogste te bereiken valt.

Beide opvattingen zijn in hun extreemheid niet onjuist; de praktijk toont vaak genoeg voorbeelden van personen die ofwel vanwege hun lage afkomst gedoemd zijn om lage maatschappelijke posities in te nemen, ofwel vanwege hun hoge afkomst in de voornaamste kringen vertoeven, of die het op grond van uitzonderlijke prestaties ver hebben geschopt in de maatschappij. De eerste twee voorbeelden tonen het effect van wat in het Engels *ascription* genoemd wordt: de intergenerationele transmissie van maatschappelijke kansen op basis van de overdracht van sociaal en cultureel kapitaal.³⁴ Het derde voorbeeld is een kenmerk van *achievement*: sociale mobiliteit op grond van eigen verdiensten.

Met de vaststelling dat het aannemelijk is dat iemands kansen in de maatschappij zowel door afkomst als door eigen prestaties zullen worden beïnvloed, zijn we er niet uit. Het blijft interessant om na te gaan hoe door de eeuwen heen de verhouding tussen *ascription* en *achievement* heeft gelegen, en om na te gaan wanneer, en waarom er verandering in die verhouding heeft plaats gevonden. Welnu, om in de huidige tijd te beginnen: een cross-sectionele vergelijking van de betekenis van beide factoren tussen verschillende landen laat zien dat de effecten van *achievement* en *ascription* niet in alle landen even groot zijn. Met name in voormalige socialistische landen lijkt de relatie tussen *ascription* (geoperationaliseerd als beroep van de vader) en bereikte maatschappelijk status (geoperationaliseerd als beroep van de respondent) minder sterk dan men in westerse landen aantreft. De relatie tussen *achievement* (geoperationaliseerd als genoten opleiding) en maatschappelijke status lijkt er daarentegen sterker, hoewel de verschillen met de Westerse landen statistisch gezien niet erg groot zijn.³⁵ Bij analyses door de tijd heen worden de effecten van *achievement* en *ascription* onderzocht bij diverse geboortecohorten. De resultaten zijn niet altijd consistent: Peschar kon bijvoorbeeld in Nederlandse geboortecohorten (1915-1955) niet aantonen dat het effect van *ascription* was afgenomen ten gunste van het effect van *achievement*; Ganzeboom en De Graaf constateerden in Nederlandse geboortecohorten (1891-1960) daarentegen wel een groeiende openheid in de Nederlandse samenleving.³⁶

Uit dit contemporair onderzoek valt nog niet af te leiden dat het effect van *achievement* in de eeuwen die aan de twintigste vooraf gingen gering zal zijn geweest. Integendeel, volgens Ariès was de sociale mobiliteit ook

in de zeventiende en achttiende eeuw groter dan algemeen wordt aangenomen.³⁷ Daar staat tegenover dat vele anderen van mening zijn dat pas in de negentiende eeuw, toen de economische expansie van de maatschappij de geleidelijke overgang mogelijk maakte van een statische standen- naar een dynamische klassenmaatschappij, zich reële mogelijkheden voor sociale mobiliteit aandienden. Met zekerheid kan men zeggen dat sociale mobiliteit niet een fenomeen is dat uitsluitend gekoppeld kan worden aan de zich moderniserende negentiende-eeuwse samenleving van West-Europa. Wat wèl geldt, is dat de mogelijkheden om in de zich moderniserende samenleving van de negentiende eeuw hoger of lager op de sociale ladder te geraken in mindere mate door toeval, geld of geweld, maar in steeds sterkere mate door de iemands eigen kwaliteiten werden beïnvloed.

Uit het model dat in figuur 3.4 is afgebeeld komt naar voren dat structurele veranderingen in de openheid van de samenleving niet voldoende zijn om voor een grotere intergenerationele sociale mobiliteit te zorgen: ook de mensen zelf moeten een attitude bezitten waardoor ze sneller geneigd zullen zijn een vorm van werk te aanvaarden die afwijkt van de functies die door hun ouders, of in hun sociale omgeving, worden vervuld. Individuele moderniteit is dus mede een voorwaarde voor sociale mobiliteit: alfabetisme speelt daarbij een rol, omdat het het instrumentarium biedt om open te staan voor verandering en alternatieven te overwegen: 'Literacy contributes awareness of nonconventional and nontraditional possibilities – of ways to do things – including other kinds of jobs or career than kin or neighbors have followed'.³⁸

Hoewel naar intergenerationele mobiliteit in de negentiende eeuw inmiddels voldoende empirisch onderzoek is verricht, is de betekenis van onderwijs of analfabetisme daarin, bij gebrek aan data, onderbelicht gebleven. Het onderzoek van Sanderson is een voorbeeld waarbij dit aspect wel aan de orde is gekomen. In een discussie met Lawrence Stone over de relatie tussen alfabetiseringsniveau en industrialisatie, heeft hij de intergenerationele sociale mobiliteit bestudeerd van kinderen die in het begin van de negentiende eeuw de Lancaster Charity School bezochten en daar leerden lezen en schrijven. Hij constateert een duidelijke sociale stijging naar beroepen waarvoor de lees- en schrijfvaardigheid noodzakelijk was. Na 1830 stagneerden echter de stijgingskansen.³⁹ Van Dijk en Mandemakers hebben niet analfabetisme als afhankelijke variabele gekozen, maar zich geconcentreerd op de mobiliteitskansen van jongens en meisjes die in 1880 of 1920 de middelbare school in Rotterdam bezochten.⁴⁰ In een complex multivariaat model werd onderzocht welke factoren op het bereiken van een bepaalde sociale status invloed zouden uitoefenen. Hoewel de resultaten veel ruimte voor interpretatie laten, werd wel duidelijk dat de sociale status die een jongen bereikte, in eerste instantie afhankelijk was van de sociale status van zijn vader. Maar deze sociale status

van de vader had ook op een indirecte manier effect. Het leidde tot de keuze voor een bepaald schooltype, en deze keuze voor een bepaald schooltype leidde vervolgens weer tot een bepaalde sociale status van de zoon. Van Dijk en Mandemakers concluderen daarom: 'Without some elevated social origin pupils did not succeed in society, but school attendance did make some contribution'.⁴¹

Harvey Graff komt tot enigszins vergelijkbare uitkomsten. In zijn boek *The literacy myth* heeft hij een studie gemaakt van de factoren die van invloed zijn geweest op het feit of mensen, in 1861 woonachtig in de steden Hamilton, Kingston en London in Ontario, Canada, geschoold of ongeschoold werk verrichtten.⁴² Op basis van een zeer complexe kruistabel (die in zijn boek twee volle pagina's beslaat) toonde hij aan dat de vraag of iemand geschoold of ongeschoold werk deed niet zozeer bepaald werd door iemands opleiding (geoperationaliseerd als analfabetisme) maar door iemands culturele achtergrond (geoperationaliseerd als etnische afkomst en religie). Het waren vooral protestantse autotochtone Canadezen die geschoold werk verrichtten, terwijl aan de andere kant het katholieken van Ierse afkomst waren die het ongeschoolde werk voor hun rekening namen. In de woorden van Graff:

'In these three mid-nineteenth century commercial cities, ascription was the first and most important fact of inequality and social position. Ethnic origins, primarily, determined the process of social differentiation, and in so doing, their impact was shared by literate and illiterate'.⁴³

Graff concludeert dus dat iemands sociale afkomst de mogelijkheden voor het bereiken van een bepaalde maatschappelijke status bepaalde. De negentiende-eeuwse Canadese samenleving was een statische standenmaatschappij waarin geen plaats was voor sociale mobiliteit door middel van onderwijs. Helaas is Graff zeer onzorgvuldig te werk gegaan bij de analyse van zijn kruistabel. Een twee-pagina's beslaande tabel is moeilijk met het blote oog te analyseren: de conclusies die men trekt kunnen al snel worden beïnvloed door de resultaten die men wenst. De titel van Graff's boek (en van de betreffende tabel) duiden al aan dat hem een bepaalde uitkomst voor ogen stond; zijn interpretatie van de tabel maakt dat alleen maar duidelijker. Wanneer de tabel met behulp van een moderne statistische techniek wordt geanalyseerd blijken Graff's conclusies onjuist te zijn: zowel afkomst, religie als analfabetisme beïnvloedden de kans op een geschoolde baan, maar analfabetisme was van deze drie de belangrijkste. In weerwil van Graff moet de conclusie dus luiden dat in het midden van de negentiende eeuw *achievement* (gemeten als alfabetisme) zeker mede de kans bepaalde op een goede beroepspositie.⁴⁴

De onderzoekshypothese is dus op de volgende redenering gebaseerd: De negentiende-eeuwse samenleving was niet volledig open. De plaats op

de maatschappelijke ladder werd tot op zekere hoogte bepaald door het sociale en culturele kapitaal dat kinderen via hun ouders hadden verworven. De economische expansie van de maatschappij zorgde er echter voor dat er kansen kwamen om op de maatschappelijke ladder te stijgen: mensen die hebben leren lezen en schrijven zullen die kans eerder hebben aangegrepen.

3.4.2. *Alfabetisme en geografische mobiliteit*

Een van de meest kenmerkende processen die de modernisering van de samenleving van West-Europa in de negentiende eeuw begeleidden was niet alleen de industrialisatie op zichzelf, maar vooral ook het feit dat in de agrarische sector een steeds kleiner, en in de industriële sector een steeds groter deel van de beroepsbevolking zijn bestaan vond. Het leidde tot een proces van verstedelijking, en van migratie van het platteland naar de stad. Dit patroon is typisch voor de migratie die plaats vond toen de maatschappij veranderde van een traditionele naar een geïndustrialiseerde samenleving.⁴⁵

Op grond van de assumpties die ten aanzien van de implicaties van de alfabetisering zijn gemaakt kan de verwachting worden uitgesproken dat het geen representatieve bevolkingsgroep is geweest die de stap zette om van het platteland naar de stad te verhuizen. Omdat mensen die konden lezen en schrijven meer open hebben gestaan voor verandering, en in staat waren om keuze-alternatieven te overwegen, zijn zij degenen geweest die eerder bereid waren om het modernisatieproces te volgen en het platteland de rug toe te keren. De literatuur die over de relatie tussen alfabetisme en migratie bestaat laat echter zien dat ook andere theorieën worden gebezigd. Een van deze theorieën, die onder andere door Sandberg wordt gepropageerd, stelt dat het de geschoolde, alfabete werkers zijn geweest die migreerden, omdat de moderne industrie nu eenmaal aan geschoolde arbeidskrachten behoefte had.⁴⁶ Een andere opvatting is dat het juist ongeschoolde, analfabete werkers waren die migreerden, omdat er in de fabriek voor hen meer viel te verdienen.⁴⁷ Interessant is dat voor beide theorieën in de empirie steun is gevonden. Sanderson heeft bijvoorbeeld aangetoond dat het alfabetismeniveau in Lancashire, het epicentrum van de Engelse industriële revolutie, in het begin van de negentiende eeuw in aanzienlijke mate daalde onder invloed van een toestroom van nieuwe, ongeschoolde industrie-arbeiders.⁴⁸ Graff is echter de andere opvatting toegedaan. Sprekend over Frankrijk constateert hij dat aldaar, op het platteland, voorafgaande aan de negentiende eeuw, het feit dat iemand leerde lezen en schrijven vrijwel automatisch betekende dat de betreffende persoon naar de stad migreerde: alleen daar waren de voorwaarden aanwezig om ook daadwerkelijk iets met de verworven kennis te doen. Voor boeren was schrijven op geen enkele manier zinvol.⁴⁹ Furet en Ozouf komen tot dezelfde conclusie wanneer ze over de kinde-

ren spreken die, op de dorpsscholen in het Franse hooggebergte, het schrijven hebben geleerd: 'Quand le pauvre enfant des Alpes quitte le toit paternel pour aller ailleurs tirer un meilleur parti de son travail et de son intelligence, il compte avec raison sur le succès de son entreprise s'il a fréquenté assidûment l'école communale de son pays'.⁵⁰

Heffernan is een van de weinigen die de relatie tussen analfabetisme en migratie empirisch op micro-niveau heeft getoetst. In een analyse van het migratiepatroon van rekruten, bruidegoms en bruiden in het Departement Ille-et-Vilaine tussen 1800 en 1900 komt naar voren dat de gemiddelde geografische mobiliteit in die periode verdubbelde van 25 tot 50 kilometer. Deze mobiliteitsstijging was voor alfabeten en analfabeten gelijk: alfabete mannen migreerden echter gemiddeld 10 kilometer verder dan analfabeten, terwijl voor alfabete en analfabete vrouwen geen verschil kon worden geconstateerd.⁵¹ Åkerman, Cassel en Johansson verrichtten onderzoek naar emigratie en interprovinciale migratie vanuit de parochie Kõinge, in het zuidwesten van Zweden, tussen 1878 en 1888. Ze relateerden daarin onder andere de cijfers die mensen tijdens het *husförhör* voor hun leesvaardigheid hadden gekregen aan hun neiging om te migreren. Veel verschil in het migratiepatroon ontdekten ze niet: zowel mensen met heel lage, als mensen met heel hoge cijfers migreerden wat vaker dan gemiddeld; mensen met hoge cijfers verhuisden wel over een grotere afstand.⁵² Tenslotte komt ook Nicholas tot de conclusie dat vooral geschoolde alfabeten van het platteland naar de stad verhuisden: in een multivariaat onderzoek naar de 'intercounty' mobiliteit in Engeland tussen 1817 en 1840 (mobiliteit dus die binnen één county plaatsvond), constateert hij dat alfabetisme een belangrijke variabele was voor het verklaren van verschillen in geografische reallocatie. Men bedenke echter wel dat Nicholas' onderzoek gebaseerd is op een steekproef van ruim 3000 veroordeelde, en uiteindelijk naar Australië verbannen, gevangenen, zodat de representativiteit van de steekproef enigszins te wensen overlaat.⁵³

Hoewel het lijkt alsof beide theorieën diametraal tegenover elkaar staan, passen ze beide in het paradigma dat Bouvier, Masco en Zarate in 1976 hebben geformuleerd. Zij hebben een poging gewaagd om alle relatievormen die er tussen onderwijs en migratie kunnen bestaan, in één theoretisch model te vangen. Daarin maken ze een onderscheid naar periode (traditioneel/moderniserend/modern), naar plaats van vertrek (stad/platteland), naar plaats van bestemming (stad/platteland) en naar onderwijsniveau (lager dan gemiddeld/hoger dan gemiddeld). Per periode was het migratiepatroon anders: in de traditionele periode, bijvoorbeeld, verhuisde men over het algemeen van de ene plattelandsstreek naar de andere. Per periode was ook het onderwijsniveau van de migranten verschillend: in de traditionele periode was het niveau van de vertrekkers lager dan het niveau van degenen die niet migreerden.

Gedurende de periode van modernisering verliep de migratie overwe-

gend van platteland naar stad, lag het onderwijsniveau van de vertrekkers hoger dan dat van de blijvers, maar was het niveau van de aankomers lager dan dat van de oorspronkelijke bewoners op de plaats van bestemming.⁵⁴ Dat het alfabetismeniveau in Lancashire dus daalde, maar dat onder degenen die migreerden een relatief hoger niveau kon worden aangetroffen, kunnen we dus heel goed vanuit dit schema verklaren.

Gelet op hetgeen hierboven is beweerd, valt te verwachten dat in de moderniserende samenleving het migratieproces een patroon liet zien waarbij mensen van het platteland naar de stad verhuisden. Het waren mensen die in het algemeen beter waren opgeleid dan degenen die achterbleven. Zij waren beter in staat hun kansen in te schatten op een nieuwe arbeidsmarkt. Zij migreerden vaker, en over grotere afstand. Op de plaats van bestemming was hun onderwijsniveau echter lager dan dat van degenen die al in de stad woonden.

3.4.3. *Analfabetisme en demografisch gedrag*

In het spoor van de modernisering van de samenleving voltrok zich in West-Europa tevens een verandering die diep ingreep in de manier waarop de procreatie van bevolking tot stand kwam: de demografische transitie. Het was een proces waarin een demografisch patroon dat werd gekenmerkt door een geringe huwelijksfrequentie, een hoge huwelijksleeftijd en een hoge vruchtbaarheid werd vervangen door een patroon met een hogere huwelijksfrequentie, een lagere huwelijksleeftijd en een bewuste geboortenbeperking binnen het huwelijk. Het transitieproces voltrok zich niet gelijktijdig in geheel Europa: er waren streken waar het moderne patroon al in het begin van de negentiende eeuw op de voorgrond trad, en er waren streken waar het patroon pas ver in de twintigste eeuw dominant werd.⁵⁵ De demografische transitie vertelt de geschiedenis van een verandering in huwelijksgedrag: een overgang van een traditionele naar een moderne vorm van gedrag. Het is de overgang naar een vorm van gedrag die de exponent is van een moderniserende samenleving en van individuele moderniteit. Het ligt dan ook voor de hand om een onderzoek in te stellen naar de relatie tussen analfabetisme (als indicator voor modernisering) en het huwelijksgedrag (als indicator voor modern gedrag).

De literatuur waarin hierover in historisch perspectief gerapporteerd is, heeft de laatste decennia een enorme omvang gekregen. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan de activiteiten van het Princeton European Fertility Project dat onder leiding van Ansley Coale tussen 1963 en 1980 aan de Universiteit van Princeton is uitgevoerd. Hoewel Coale en de zijnen er in de eerste plaats op uit waren om de regionale verschillen in het patroon van de demografische transitie gedurende de laatste twee eeuwen in geheel Europa in kaart te brengen, werd ook ruime aandacht

geschonken aan de sociale, economische en culturele factoren die op het niveau en de daling van de fertiliteit van invloed zouden kunnen zijn geweest.⁵⁶ Livi-Bacci onderzocht de relatie in Portugal en Italië, Matthiessen in Denemarken, Teitelbaum in Groot-Brittannië, Lesthaeghe in België, Knodel in Duitsland, F. van de Walle in Zwitserland en Coale zelf in Rusland.⁵⁷ Vergelijkbare studies werden buiten het stramien van het project uitgevoerd in Nederland, Scandinavië en de Verenigde Staten.⁵⁸ In enige studies werd daarbij ook de rol van onderwijs en analfabetisme onderzocht.

Alvorens over te gaan tot een bespreking van de relatie tussen analfabetisme en demografisch gedrag, zoals die in de empirie is gevonden, is het goed om even stil te staan bij enige theoretische vooronderstellingen die er aan ten grondslag liggen. De meest directe vooronderstelling is dat via onderwijs toegang wordt verkregen tot informatie over mogelijkheden tot geboortenbeperking.⁵⁹ Iets minder direct is de assumptie dat onderwijs, omdat het zorgt voor een spreiding van rationeel, gesecculariseerd denken, en mensen de gelegenheid geeft een open houding aan te nemen ten opzichte van vernieuwingen, de mogelijkheid verschaft om geboortenbeperking als alternatief te beschouwen voor meer traditionele vormen van regulering van de bevolking.⁶⁰ Een derde vooronderstelling is dat onderwijs indirect werkt omdat het als economisch effect heeft dat het de kosten voor het krijgen van kinderen verhoogt. Dat komt in de eerste plaats omdat voor het grootbrengen van kinderen meer geld nodig is: de kennis die door het onderwijs wordt verschaft over persoonlijke hygiëne, over nieuwe standaarden voor kinderopvang en opvoeding, brengen extra kosten met zich mee. In de tweede plaats zullen vrouwen met een gegde opleiding beseffen dat het krijgen van kinderen hun beroeps carrière in de weg zal staan: het krijgen van kinderen belemmert dus het verkrijgen van potentiële inkomsten. In de derde plaats is onderwijs er voor verantwoordelijk dat ouders gaan calculeren.⁶¹ Bij het berekenen van een mogelijk profijt van het krijgen van kinderen kan de weegschaal op bovengenoemde gronden eerder naar de andere kant doorslaan.⁶² Tenslotte is er ook nog de assumptie dat onderwijs, als mede-veroorzaker van individuele moderniteit, bij mensen leidt tot een betere beheersing van de omgeving, en een betere controle over wat men kan overkomen. Actieve geboortenbeperking is een vorm van gedrag die deze mogelijkheid verschaft.⁶³ Aan de assumpties ligt dezelfde gedachtengang ten grondslag die de basis vormde voor het model dat in de vorige paragraaf is gepresenteerd: de relatie tussen onderwijs en 'modern' demografisch gedrag komt tot stand via moderniserende tendensen in de samenleving (het creëren van mogelijkheden tot actieve geboortenbeperking) en individuele moderniteit (het open staan voor nieuwe ideeën).

Een nadere beschouwing van de uitkomsten die het historisch onderzoek naar de relatie tussen onderwijs en fertiliteit heeft opgeleverd, levert

als belangrijkste conclusie op dat de samenhang toch wat problematischer lijkt te zijn dan op grond van bovengenoemde assumpties mocht worden verwacht. Bij het onderzoek naar regionale verschillen in het niveau van de fertiliteit oefent de variabele analfabetisme over het algemeen een sterk effect uit. In streken waar veel analfabeten woonden, was de gemiddelde huwelijksleeftijd hoog, (mede daardoor) het geboortecijfer laag, maar de huwelijksvruchtbaarheid hoog. Dat geldt in Rusland evenzeer als in de Verenigde Staten en in Duitsland.⁶⁴

Er zijn echter streken waar de relatie minder sterk, ja zelfs omgekeerd was. In België constateerde Lesthaeghe dat de veronderstelde samenhang in Wallonië inderdaad aanwezig was, maar dat in de Vlaamse gemeenten een laag percentage analfabeten samenging met een hoge huwelijksvruchtbaarheid.⁶⁵ Lesthaeghe vermoedt dat de vorm van het onderwijs hierop van invloed kan zijn geweest: het onderwijs was zo sterk op het doorgeven van traditionele, katholieke waarden gericht, dat het leren lezen niet nieuwe mogelijkheden opende, maar traditionele opvattingen versterkte:

'As a tentative conclusion, it seems that the eradication of illiteracy through the development of primary-school education contributed more to the continuity of existing moral norms than to their change. As a result, the degree of literacy in Belgium could be a better indicator of traditionalism than of modernization'.⁶⁶

In de vorige paragraaf zijn aan deze waarschuwing al enige woorden gewijd.

In de reeds eerder genoemde studie naar het niveau en de daling van de geboortecijfers in Nederland tussen 1850 en 1890 hebben Van der Woude en ik laten zien dat analfabetisme een factor was die zeer zeker een significante bijdrage leverde aan verklaring van de regionale verschillen in niveau van de geboortecijfers. Met behulp van een multi-pele regressie-analyse, waarin een reeks andere factoren onder controle werden gehouden kwam naar voren dat de geboortecijfers in gemeenten met een fors percentage analfabeten hoger waren dan elders. Minstens zo belangrijk was de conclusie dat het een factor was die ook via omwegen opereerde: in gemeenten met een hoog niveau van analfabetisme was de kindsterfte een stuk groter; aangezien deze variabele een groot effect uitoefende op de hoogte van de geboortecijfers, heeft analfabetisme op deze manier een tweede, indirect effect gehad. Langs deze omweg werd dus een krachtig bewijs geleverd dat onderwijs, gemeten met behulp van de variabele alfabetisme, door het vergroten van hygiënisch bewustzijn invloed uitoefende op de vruchtbaarheid.⁶⁷ Wel blijken de effecten in de katholieke streken van het land minder groot te zijn geweest. Van een negatief verband was echter geen sprake, zodat de visie van Lesthaeghe geen ondersteuning vond. De kracht van het bewijs werd wel verzwakt doordat de variabele bij de verklaring van de vruchtbaarheidsdaling geen rol van

betekenis speelde.⁶⁸

Het lijkt er dus op dat er tussen onderwijs en alfabetisme aan de ene, en demografisch gedrag aan de andere kant, een sterke samenhang bestaat. De relatie is op theoretische gronden aannemelijk gemaakt, en de empirie levert bewijzen dat ze ook in de praktijk bestaat. Geen enkel empirisch bewijs is echter goed genoeg om kritiek te voorkomen. Opnieuw is het Graff die de kritiek verwoordt. Hij verwerpt alle vooronderstellingen over de relatie tussen analfabetisme en fertiliteit die hierboven zijn aangehaald. Hij accepteert niet dat alfabetisme, of onderwijs, een directe invloed kan hebben uitgeoefend op het reproductief gedrag: hoogstens 'less directly and less linearly, functioning and mediating through and with other structural and attitude-shaping factors' kan het effect hebben gesorteerd.⁶⁹ Ook vindt hij het absurd om te veronderstellen dat een echtpaar daadwerkelijk een kostenberekening zou maken van het marginaal nut dat het krijgen van een kind zou kunnen hebben.⁷⁰ Hoewel Graff er niet met zoveel woorden over rept, is een belangrijk punt van kritiek ook de 'ecological fallacy' van het onderzoek. De vooronderstellingen hebben betrekking op het gedrag van individuen, maar in het onderzoek worden gemiddelde fertiliteitsverschillen tussen gemeenten, counties of arrondissementen gemeten. Het gevonden, geaggregeerd patroon kan de resultante kan zijn van een verzameling afwijkende patronen.⁷¹ Het is daarom van wezenlijk belang om de samenhang tussen analfabetisme en fertiliteit op het niveau van huishoudens te onderzoeken.

Dit laatste punt van kritiek is zeker steekhoudend. De laatste jaren hebben steeds meer onderzoekers dan ook de beslissing genomen om de uitkomsten van het multivariaat, geaggregeerd historisch onderzoek nogmaals te toetsen, maar dan via een bestudering van het micro-niveau. Engelen en Hillebrand hebben bijvoorbeeld een micro-model gepresenteerd waarbij het reproductief gedrag van huishoudens afhankelijk wordt gesteld van begrippen als motivatie en acceptatie. Het is de economische situatie die het economisch 'nut' van het kindertal, en daarmee het motief voor een hoge of lage huwelijksvruchtbaarheid en nuptialiteit bepaalt. De mentaliteit is een filter dat een barrière vormt om het motief ook daadwerkelijk te accepteren: 'Een conservatieve houding vormt een barrière voor de eventuele economische motivatie tot verandering, terwijl een moderne, geseculariseerde houding nieuwe economische rationaliteit snel omzet in veranderende fertiliteit en trouwgedrag'.⁷²

Iedereen die me in dit hoofdstuk tot hier heeft gevolgd zal in het Engelen-Hillebrand-model kenmerken herkennen die sterk overeenkomen met het M&M-model dat in figuur 3.1 is gepresenteerd. Engelen en Hillebrand menen dat modern demografisch gedrag slechts mogelijk is wanneer een economische stimulans voor een verandering van het reproductiepatroon ook daadwerkelijk mentaal geaccepteerd wordt; wij hebben beweerd dat modernisering van de samenleving en individuele moderniteit twee elementen zijn die slechts in combinatie 'modern gedrag'

kunnen oproepen. Het Engelen-Hillebrand-model is in zoverre flexibeler, dat het toestaat dat een economische stimulans ook een eigen, direct effect op het reproductief gedrag kan uitoefenen; het M&M-model is flexibeler, omdat het toestaat dat ook andere dan economische moderniseringsen een verandering in houding en gedrag kunnen opleveren. Omdat in dit model individuele moderniteit en modernisering elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden, heeft het als tweede voordeel dat analfabetisme niet alleen direct, maar ook indirect invloed op het huwelijksge-drag kan uitoefenen.

3.5. TOT SLOT

In paragraaf 3.3 is een model gepresenteerd waarin een relatie werd gelegd tussen analfabetisme en modern gedrag. Leren lezen en schrijven opent de mogelijkheid voor een open houding ten aanzien van veranderingen, en dus voor individuele moderniteit. Individuele moderniteit is in een moderniserende samenleving een voorwaarde voor modern gedrag. De consequentie is dat binnen een zich moderniserende samenleving het alfabetisme eerder zal leiden tot vormen van modern gedrag. In paragraaf 3.4 is aangegeven hoe 'modern gedrag' zal worden gemeten. De keuze is gemaakt om de sociale mobiliteit, de geografische mobiliteit en het demografisch gedrag van alfabeten en analfabeten te gaan onderzoeken. Op deze manier is het theoretisch model geoperationaliseerd dat in de hoofdstukken 7, 8 en 9 op zijn waarde zal worden onderzocht.

Rest nog één, niet geheel onbelangrijke, handeling die verricht moet worden alvorens met het feitelijke onderzoek kan worden begonnen: er zullen gegevens opgespoord moeten worden waarmee de onderzoeksvragen daadwerkelijk kunnen worden beantwoord. Het volgende hoofdstuk bevat het verslag van deze speurtocht.

4. EEN ONDERZOEK NAAR DE IMPLICATIES VAN HET ALFABETISME OP HET LEVEN VAN INWONERS VAN EINDHOVEN EN OMLIGGENDE GEMEENTEN, 1800-1920: BESCHRIJVING VAN BRONNEN EN BESTANDEN

4.1. INLEIDING

Dit boek is geschreven met de bedoeling om de implicaties van het alfabetisme te onderzoeken op het gedrag van mensen in een tijd waarin de modernisering van de samenleving gestalte kreeg. Niet alleen zal worden onderzocht welke factoren iemands kans om te leren lezen en schrijven beïnvloedden, maar de aandacht zal vooral uitgaan naar de mogelijke effecten die deze stap in de geletterdheid op hun gedrag heeft gehad. Het onderzoek richt zich dus op het doen en laten van individuen; het meetniveau is dus het micro-niveau. Een analyse op micro-niveau heeft consequenties voor de manier waarop aan het onderzoek gestalte wordt gegeven. Het betekent in de eerste plaats dat met gegevens gewerkt zal moeten gaan worden die op micro-niveau zeggingskracht hebben. Een algemene beschrijving van de effecten van de ontwikkeling van het analfabetisme op nationaal, provinciaal of zelfs gemeentelijk niveau is voor de verklaring van de effecten van de alfabetisering op individueel niveau van weinig waarde. Als men op die manier te werk gaat is het zeker mogelijk om vast te stellen dat gemeenten waarin de economische omstandigheden beter waren dan die van andere gemeenten, lagere percentages analfabeten kenden; over de persoonlijke mogelijkheden van het individu komt men per definitie niets te weten. Het is daarom noodzakelijk om van reeksen personen een veelheid van individuele gegevens bijeen te brengen die aan een verklaring van het proces van alfabetisering kunnen bijdragen. Van al die personen moeten gegevens bekend zijn over hun vaardigheid in het lezen en schrijven, van hun geboortjaar, geboorteplaats, woonplaats, beroep, inkomen, van het ouderlijk milieu waaruit ze afkomstig zijn, enzovoort. Er zullen dus bronnen gebruikt moeten worden van waaruit deze informatie is af te leiden en analysemethodes gekozen moeten worden waarmee uit deze veelheid van informatie betekenisvolle conclusies kunnen worden getrokken.

De keuze voor een onderzoek dat op het individu is georiënteerd brengt dus met zich mee dat van véél personen gegevens zullen moeten worden opgespoord. Individuen hebben de hebbelijkheid om individueel gedrag te vertonen; als het de bedoeling is om uit deze oneindige gevarieerdheid van persoonlijke lotgevallen een meer gegeneraliseerde geschiedenis van de effecten van het alfabetiseringsproces te distilleren, is het noodzakelijk een verzameling individuen bijeen zien te krijgen die groot en representatief genoeg is om er betrouwbare, algemene bevindingen aan te ontleen.

Tevens betekent een keuze voor onderzoek op individueel niveau welhaast per definitie een keuze voor onderzoek in een bepaalde regio. Zoals reeds in hoofdstuk 2 is beschreven, is het proces van alfabetisering in West-Europa gekenmerkt door een grote regionale verscheidenheid. Een onderzoek naar de manier waarop de alfabetisering in alle lagen van de maatschappij zijn beslag heeft gekregen wordt door zo'n grote regionale verscheidenheid aanzienlijk bemoeilijkt. Een keuze voor een specifieke regio maakt het echter mogelijk om de grote variatie aan variabelen die van invloed kunnen zijn geweest op de manier en het moment waarop mensen leerden lezen en schrijven in te perken. Dat een keuze voor een bepaalde regio de algemene zeggingskracht van de analyses zal beperken, zal op de koop toe moeten worden genomen.

Een keuze voor een analyse op individueel niveau heeft dus verregaande gevolgen: het bepaalt de bronnen die gebruikt worden, de manier waarop de gegevens uit de bronnen worden gehanteerd, de hoeveelheid gegevens die aan de bronnen worden ontleend, de analysemethoden en het geografisch bereik van de analyse. In de volgende paragrafen worden deze consequenties nader onder de loupe genomen. Paragraaf 4.2 behandelt de speurtocht die is gevoerd om gegevens op micro-niveau boven water te krijgen, en een verantwoording van de keuze om een secundaire analyse te gaan uitvoeren op een reeds bestaand gecomputeriseerd bestand met negentiende-eeuwse Eindhovense gegevens: de 'Eindhoven-dataset'. In paragraaf 4.3 wordt nagegaan of de ontwikkelingen die Eindhoven in de negentiende eeuw doormaakte, een keuze voor deze regio rechtvaardigen. De manier waarop de 'Eindhoven-dataset' is gestructureerd wordt verantwoord in paragraaf 4.4, terwijl in paragraaf 4.5 de kenmerken van de dataset op een rijtje worden gezet. Paragraaf 4.6 bevat een discussie over de betrouwbaarheid van de verzamelde gegevens, en paragraaf 4.7 een discussie over de validiteit van enige variabelen die in de analyses gebruikt zullen gaan worden.

4.2. OP ZOEK NAAR EEN RELEVANTE DATASET

Zoals reeds in het voorgaande hoofdstuk is beschreven, werd de daling van het analfabetisme in Nederland niet overal op de zelfde tijd ingezet: het noord-westen van Nederland, d.w.z. Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland, en ook Drenthe liepen voorop, terwijl de zuid-oostelijke provincies achteraan kwamen. Er zijn duidelijke relaties met de overheersende godsdienst in die provincies, en met de samenlevingsvormen die er, door de aanwezigheid van zand- of kleigrond, gebruikelijk waren. Eén en ander heeft tot gevolg dat de betekenis van het in een bepaald decennium leren lezen en schrijven een regionaal totaal verschillende waarde kan hebben: Een verver uit Tilburg die in 1850 leerde lezen en schrijven kan te midden van zijn Tilburgse collega's een voorhoedepositie hebben

ingenomen; voor een verver uit de Zaanstreek zal dat zeker niet hebben gegolden. Onderzoek in geografisch sterk verspreide gebieden zal tot aanzienlijke complicaties leiden bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten. Om die reden is de keuze voor één specifieke regio gewenst.

Een volgende overweging bij de keuze van een onderzoeksgebied betreft de aanwezigheid van een sociaal en economisch gedifferentieerde bevolking. Deze overweging sluit uit dat de regio tot één stad of tot enige plattelandsgemeenten wordt beperkt, maar leidt tot een keuze voor een regio waarin tenminste één stad en haar ommelanden aanwezig zijn.

Een derde overweging die bij de keuze van een onderzoeksgebied een rol speelt heeft te maken met de aanwezigheid en de kwaliteit van de bronnen. Omdat het de bedoeling is om het proces van alfabetisering te volgen op grond van handtekeningen die in huwelijksregisters en bij de burgerlijke stand zijn gezet, is het voordelig om te kiezen voor een regio waarin nog een groot aantal mensen analfabeet was op het moment dat de registers in gebruik werden genomen en de daling naar het einde van het analfabetisme vertraagd plaats vond. Hoe dichter we bij onze tijd deze daling kunnen volgen, des te meer kunnen we beschikken over betrouwbare bronnen die ons daarover inlichten. Het lijkt daarom verstandig om te kiezen voor een gebied waarin tot ver in de negentiende eeuw aanzienlijke aantallen kinderen werden geboren die niet leerden lezen en schrijven en waarin het tot aan het einde van de negentiende eeuw duurde voordat het proces van alfabetisering werd voltooid. Deze overweging leidt tot de conclusie dat, als de onderzoeksregio in Nederland moet liggen, ze het best gevonden kan worden in het zuiden van het land.

Tenslotte is er nog een vierde overweging bij de keuze van een onderzoeksregio: de aan- of afwezigheid van gegevensmateriaal dat reeds door anderen is verzameld en wel op zo'n manier dat er secundaire analyses mee kunnen worden verricht. Speciaal wanneer gegevens in machineleesbare vorm zijn aangelegd bieden ze de mogelijkheid om ze opnieuw, zonder al te grote inspanningen, in een onderzoek te betrekken.¹

Het hergebruik van zo'n historische dataset staat of valt niet alleen met de manier waarop de gegevens als machineleesbaar bestand zijn opgeslagen, maar vooral met de manier waarop de dataset is gedocumenteerd. Wanneer een goede documentatie ontbreekt, en de onderzoeker maar moet raden wat de betekenis is van gebruikte codes en afkortingen, is hergebruik vrijwel uitgesloten.²

Het beoogde onderzoek zou bijzonder gebaat zijn met de aanwezigheid van een goed-gedocumenteerde, omvangrijke dataset van individuen waaruit informatie kan worden afgeleid over de vaardigheid in lezen en schrijven en waarmee de ontwikkelingen van het individu kunnen worden gevolgd op het gebied van demografisch gedrag, sociale mobiliteit en migratie. De betrokken personen moeten in de negentiende eeuw in gebied gewoond hebben dat zich geografisch beperkt tot een stad en

haar ommelanden in het zuiden van Nederland. Uit een overzicht van machineleesbare databestanden in Nederland blijkt dat er inderdaad een dataset bestaat die in grote lijnen voldoet aan de gestelde eisen.³ Het betreft een steekproef van huishoudens die in 1850, 1890 en 1921 aanwezig waren in gemeenten die later werden samengevoegd tot Groot-Eindhoven. De steekproef is getrokken ten behoeve van een historisch-demografisch onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van Eindhoven in de negentiende en twintigste eeuw ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad Eindhoven in 1982. Onder leiding van prof.dr. A.M. van der Woude van de Landbouwniversiteit van Wageningen en prof.dr. H. van Dijk van de Erasmusuniversiteit van Rotterdam zijn tientallen vrijwilligers in de slag geweest om duizenden gegevens boven water te krijgen. Een eerste resultaat van dit onderzoek is vermeld in het boek dat van Oorschot ter gelegenheid van Eindhovens jubileum publiceerde.⁴ De dataset bevat informatie over ongeveer 12.000 personen in 1700 huishoudens. De gegevens hebben betrekking op de gezinssamenstelling, het beroep, de migratie, en, *sine quod non!*, het alfabetisme.

Met toestemming van Van der Woude en Van Dijk is besloten om van dit gegevensmateriaal gebruik te maken. De consequenties die deze keuze met zich mee bracht, zoals een beperking van de regio tot Eindhoven en het hanteren van een steekproef, worden hieronder besproken.

4.3. GROOT-EINDHOVEN ALS REGIO VAN ONDERZOEK

Gezien bovenstaande overwegingen lijkt Groot-Eindhoven geen slechte keuze te zijn.

Eindhoven was in de negentiende eeuw een kleine plattelandstad in het zuid-oosten van de Nederlandse provincie Noord-Brabant. Nadat het in 1232 stadsrechten had verworven, ontwikkelde het zich vanaf de zestiende eeuw tot een handelsstad met een marktfunctie voor de omgeving. Aldaar, in het zuidelijk kwartier van de Meijerij van 's-Hertogenbosch, op de zandgronden van het Kempenland, werd een armoedig bestaan in de landbouw gevonden. Het verzorgingsgebied van de stad was klein: alleen waar de uitgestrekte heidevelden, die vlak ten noorden, zuiden en oosten van de stad begonnen, door beekdalen werden doorsneden waren nederzettingen ontstaan en landbouwgebieden tot ontwikkeling gebracht. De economische situatie van Eindhoven was grotendeels afhankelijk van de economische omstandigheden waarin deze nabijgelegen dorpen verkeerden. Wat dat betreft waren de omstandigheden tot aan het eind van de achttiende eeuw verre van gunstig geweest. Naast misoogsten die zich met enige regelmatigheid voordeden zorgde de voortdurende oorlogsdreiging waar Nederland mee geconfronteerd voor een vrijwel permanente inkwartiering van soldaten; de financiële offers die dit vroeg leidde er toe dat het gewest zienderogen verarmde.⁵ Een duidelijke graadmeter voor

TABEL 4.1. Ontwikkeling van het aantal huizen in Eindhoven en omliggende gemeenten en de Meijerij van 's-Hertogenbosch, 1437-1849.

	1437 1)	1525 2)	1736 1)	1766 1)	1771 1)	1792 2)	1806 1)	1815 1)	1840 1)	1849 3)
Eindhoven	248	225	300	300	300	328	305	327	556	588
Gestel	—	124	157	144	143	140	125	138	189	267
Stratum	—	71	62	62	62	64	90	73	163	274
Strijp	104	—	171	154	154	141	150	156	132	212
Tongelre	—	110	132	133	126	118	127	118	135	164
Woensel	153	195	397	367	371	368	322	419	421	631
Meijerij	17125	20547	23786	24410	24918	21838	25767	26337	30314	—

Bronnen: 1) HERMANS, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1845, pp. 49-92; 2) 'Den geheelen Staat', 1965, p. 517; 3) *3e Volkstelling*, 1849.

de geringe economische expansie kan men aflezen aan de stagnatie van de bevolking. Rond 1700 woonden er in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel ongeveer 7000 mensen.⁶ Een eeuw later was het bevolkingsaantal met nauwelijks 500 personen toegenomen. Bij ontstentenis van nauwkeurige bevolkingscijfers voorafgaande aan de achttiende eeuw is in tabel 4.1 de ontwikkeling van het aantal huizen in Eindhoven, de omliggende gemeenten en de Meijerij weergegeven.

Met het verbeteren van de zandweg naar Breda, en vooral met de aanleg van de straatweg van Den Bosch op Luik, waarvan het traject tussen Den Bosch en Eindhoven in 1806, en het traject naar Hasselt en Luik in 1818 werd voltooid, kreeg de handel in Eindhoven een belangrijke economische impuls.⁷ De industriële produktie die men er bij aanvang van de negentiende eeuw kon aantreffen, beperkte zich nog vrijwel uitsluitend tot de fabricage van textiel. De belangrijkste fabrieken hielden zich bezig met de linnen-, baaien-, flanellen-, laken- en katoenindustrie, en dan vooral met het nabewerken van weefsels die in de huisnijverheid waren aangemaakt. Tot dezelfde sector behoorden ook een tiental wollen-, garen- en roodververijen.⁸ Enige hoedenfabrieken, die in de Franse tijd nog aan zo'n tweehonderd werkers arbeid hadden geboden, verdwenen in de loop van de jaren '30 en '40. Daarvoor in de plaats kwamen andere industrieën, die zich bezighielden met de fabricage van bijvoorbeeld sigarenkisten, strohulzen en lucifers. Belangrijker bronnen die in het midden van de negentiende eeuw voor inkomsten in de stad en de omgeving zorgden, waren de sigaren-, zeep- en textiel-industrie. Pas na de opening van het Eindhovens kanaal naar Helmond in 1846 en het aanleggen van spoorwegverbindingen met 's-Hertogenbosch, Venlo en Hasselt in 1866 werd Eindhoven opgenomen in een infrastructuur die het regionale karakter te boven ging. Het was een ontwikkeling die mede tot gevolg had

GRAFIEK 4.1. Ontwikkeling van de bevolking van Eindhoven en omliggende gemeenten 1790-1900.

Bronnen: HERMANS, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1845, p. 49; 'Beschreevene staat', 1965, p. 526; *Hofstee-archief*, 1811-1850; *Historisch-Ecologische Databank*, 1851-1899; *Volkstellingen*, 1796, 1840, 1849, 1859, 1869, 1879, 1889, 1899.

dat in de laatste decennia van de eeuw grootschalige industrie op gang kwam.⁹ De enorme economische expansie weerspiegelde zich in een sterke groei van de bevolking, zoals grafiek 4.1 laat zien.

Eindhoven was ook het financieel-administratieve centrum van de regio: het was tot 1877 de hoofdplaats van het gerechtelijk kanton; de schoolopziener van het vijfde district had er zijn kantoor; de 'Landhuishoudkundige Maatschappij voor het Arrondissement Eindhoven' was er gezeteld; er was een actieve Kamer van Koophandel; de Eindhovense Bankvereniging leverde kredieten; de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank werd er opgericht. Ook had het als cultureel centrum een regionaal belang.

De oppervlakte van de gemeente Eindhoven was gering: 56 hectare om precies te zijn. Aan de noord-, oost- en zuidzijde was de gemeentegrens direct buiten de wallen van de stad getrokken. Alleen aan de westzijde, tussen de Vest en de gemeente Gestel, lagen temidden van de weilanden van de Bergen twee bebouwde straten die tot de gemeente behoorden. Vier gemeenten omsloten Eindhoven: Gestel en Blaarthem ten westen, Strijp ten noord-westen, Woensel ten noorden en Stratum ten zuiden.

KAART 4.1. Topografische kaart van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1850.

Ten oosten lag de gemeente Tongelre, die door een 200 meter brede uitstulping van de gemeente Woensel niet direct aan de stad grensde. Hoewel het oorspronkelijk echte plattelandsgemeenten waren geweest, waar de landbouw de boventoon voerde, kon men er al vanaf het slechten van de muren van de stad in de zestiende eeuw, en in toenemende mate in het verloop van de negentiende eeuw, rondom de stad woonhuizen aantreffen van mensen die in Eindhoven een bestaan vonden. Dezelfde *banlieue* werd ook gebruikt voor de vestiging van de eerste grote industrieën van Eindhoven: op de Fellenoord in Woensel en op Stratum's eind. Zelfs het spoorwegstation van Eindhoven lag op het grondgebied van Woensel, net zoals de haven in de gemeente Stratum lag. Een gemeentegrenswijziging in 1874, waarbij 23 hectare van Woensel en Tongelre naar Eindhoven overging, maakte aan deze situatie maar gedeeltelijk een einde. Kaart 4.1 toont de zes gemeenten omstreeks 1850.

Met Gestel, Stratum, Strijp en Woensel vormde Eindhoven dus een duidelijk geheel. De dorpen lagen op een steenworp afstand van de stad, en ze waren economisch en administratief met de stad verbonden. Veel mensen die er woonden werkten in Eindhoven; veel nieuw-gevormde industriële bedrijvigheid vond direct onder de rook van de stad plaats. Ook vanuit Blaarthem, een dorp in de gemeente Gestel, was het niet meer dan een kwart uur gaans naar de stad. Alleen het gehucht Acht, in de gemeente Woensel, lag geografisch gezien buiten het directe bereik van Eindhoven. De werkelijke afstand bedroeg weliswaar niet meer dan 5 kilometer, maar de Woenselsche heide vormde een reële barrière. Wat verder van de stad verwijderd lag ook Tongelre; ook in dit geval niet zozeer vanwege het aantal kilometers dat het dorp in vogelvlucht van Eindhoven af lag, maar omdat een rechtstreekse verbindingsweg ontbrak. Tongelre was ook geen deel van het Kempenland, maar ressorteerde onder het kwartier Peelland dat Helmond als hoofdplaats had. Pas met de openstelling van het kanaal dat in 1846 tussen Eindhoven en de Zuid-Willemsvaart bij Helmond werd gegraven kwam Tongelre meer binnen de invloedssfeer van de stad te liggen.

De sterke economische, administratieve en culturele vervlochtenheid van Eindhoven, Woensel, Gestel, Stratum, Strijp en tenslotte ook Tongelre leidde er uiteindelijk toe dat de zes gemeenten in 1920 tot één gemeente Eindhoven werden samengevoegd.

Als geografische basis voor de komende analyses valt de keuze dus op Eindhoven, inclusief de daaromheen liggende gemeenten Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel. Het is een regio van 5.445 hectare die in de negentiende eeuw een sterke economische opbloei meemaakte en die een redelijk gedifferentieerde beroepsstructuur bezat: naast louter agrarische en ambachtelijke beroepen waren er ook professionele niet-ambachtelijke beroepen. Er zijn dus voldoende voorwaarden aanwezig om er een zich moderniserende samenleving aan te kunnen treffen.

4.4. HET GEGEVENSBESTAND

Het door Van Dijk en Van der Woude verzamelde materiaal is, zoals gezegd, verkregen op basis van een steekproef van huishoudens die op een bepaald moment in Eindhoven en omliggende gemeenten aanwezig waren. In deze paragraaf zal worden beschreven hoe de steekproef is getrokken, uit welke bronnen de gegevens zijn verzameld, hoe de gegevens zijn verwerkt, en hoe er uiteindelijk een gecomputeriseerd gegevensbestand van is gemaakt dat de basis voor de komende analyses zal vormen.

4.4.1. *De steekproef*

Van Dijk en Van der Woude hebben hun materiaal niet op basis van één, maar op basis van drie steekproeven verzameld. De eerste steekproef had betrekking op huishoudens die op 1 januari 1850 in de gemeenten Eindhoven, Strijp, Tongelre of Woensel aanwezig waren. De tweede was ook een steekproef van huishoudens, namelijk van huishoudens die op 1 januari 1890 aanwezig waren. Bij deze steekproef zijn huishoudens uit het gehele onderzoeksgebied geselecteerd.

Basis van de steekproef was het bevolkingsregister. Op 31 december 1849 en 1889 was een volkstelling gehouden; gegevens over de aanwezige bevolking werden genoteerd in een nieuw bevolkingsregister dat de volgende dag werd geopend en de daarop volgende tien jaar, tot de volgende volkstelling, werd bijgewerkt. Het bevolkingsregister was in 1850 en 1890 meestal geordend op huizen; elk huis kreeg een blad in het register. Wanneer een huishouden verhuisde, en een ander huishouden de woning betrok, werd het eerste huishouden doorgestreepd en vervangen door het tweede. Sommige bevolkingsregisters waren echter alfabetisch geordend op huishoudens; wanneer het huishouden verhuisde werd het oude adres doorgestreepd en vervangen door het nieuwe. In 1921 werd van deze werkwijze afgestapt en werd de registratie van de bevolking op gezinsbasis georganiseerd. Elk gezin kreeg vanaf 1 januari 1921 een eigen gezinskaart. Wanneer een gezin verhuisde binnen de gemeente, behield het de eigen gezinskaart.

Uit de bevolkingsregisters zijn de gegevens als volgt geselecteerd. In 1850 is in vier van de zes gemeenten, te weten Eindhoven, Strijp, Tongelre en Woensel, een systematische steekproef getrokken door op elke vijf huizen of huishoudens er één te selecteren. In 1890 is in alle zes gemeenten een systematische steekproef getrokken door op elke tien huizen of huishoudens er één te selecteren.¹⁰ De steekproef van 1921 is eveneens systematisch getrokken; uit het alfabetische gezinsregistratie van de nieuw-gevormde gemeente Eindhoven werd, met weglating van gezinnen die op een later tijdstip werden ingeschreven, elk tiende gezin in de steekproef opgenomen.¹¹

De steekproef levert vier potentiële problemen op. Het eerste pro-

bleem is dat de eenheid van analyse van de steekproeven van 1850 en 1890 een andere is dan die van 1921: in de eerste twee jaren zijn personen geselecteerd op grond van hun aanwezigheid in *huizen*; in 1921 was de eenheid van analyse het *gezin*. Aangezien in het onderzoeksgebied per huis slechts één huishouden wordt aangetroffen, beperkt het probleem zich tot het verschil tussen huishoudens en gezinnen. Een essentieel verschil tussen een huishouden en een gezin is dat in het eerste ook niet-verwanten kunnen zijn opgenomen. De samenstelling van het huishouden zal dus tussen de steekproeven verschillen vertonen.

Het tweede probleem is dat in 1850 niet in alle gemeenten een steekproef is getrokken. Gegevens van huishoudens uit Gestel en Stratum ontbreken. Daardoor is de verhouding tussen huishoudens die in de stad wonen en huishoudens op het platteland niet meer conform de werkelijke verhouding in 1850. Het derde probleem betreft de afwijkende steekproeffractie die in 1850 is gehanteerd, waardoor de verzameling van steekproeven geen representatief beeld meer geeft van 'Eindhovense huishoudens tussen 1850 en 1920'.

Het vierde probleem is dat alle geselecteerde gemeenten op 1 januari 1920 tot één gemeente Eindhoven werden samengevoegd. Verschillen tussen de gemeenten zijn vanaf dat moment niet meer te meten.

4.4.2. *De bronnen*

De basis van het gegevensbestand wordt dus gevormd door een steekproef van huishoudens die, volgens de bevolkingsregisters van 1850 en 1890 en de gezinskaarten van 1920, op 1 januari 1850, 1 januari 1890 of 1 januari 1921 in een van deze zes gemeenten aanwezig waren. Van deze huishoudens staan de personen vermeld die gedurende de tienjarige periode 1850-1860, 1890-1900 of volgens de gezinskaart tot het huishouden hebben behoord. Daarmee zijn de huishoudens niet compleet weergegeven: personen die voorafgaande aan het openen van de registers het huishouden hebben verlaten of zijn overleden, ontbreken; personen die na het sluiten van de registers deel zijn gaan uitmaken van het huishouden, ontbreken eveneens. Om gegevens over de huishoudens compleet te krijgen, zijn daarom ook registers uit vorige en volgende decennia geraadpleegd. Er kon niet mee worden volstaan om uitsluitend de voorgaande of volgende registers van de gemeenten Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel na te pluizen; wanneer huishoudens van elders kwamen, of naar elders vertrokken, werden te bestemder plaatse de registers onderzocht.¹²

Het *bevolkingsregister* en de *gezinskaart* zijn bronnen met een tabel-achtige structuur. In de kolommen van de tabel is plaats voor gegevens als voor- en achternaam, adres, geboortedatum, geboorteplaats, geslacht, religie, burgerlijke staat, relatie tot het hoofd van het huishouden, beroep, plaats en datum van vestiging, plaats en datum van vertrek, overlijdensda-

tum en enige ruimte voor opmerkingen. Niet altijd zijn de kolommen volledig ingevuld. Soms is dat volstrekt logisch: wanneer een huishouden niet naar een andere gemeente vertrekt, blijven de kolommen 'datum van vertrek' en 'plaats waarheen vertrokken' leeg. Soms is de oorzaak van het leegblijven van kolommen echter gelegen in de onnauwkeurigheid waarmee de registers gedurende de tien jaar van het bestaan werden bijgehouden. Gevolg is dan dat personen of huishoudens die bijvoorbeeld volgens het register van 1850 in de gemeente Woensel zijn blijven wonen, in het register van 1860 ontbreken: blijkbaar zijn ze toch verhuisd. Een ware zoektocht is dan noodzakelijk om ze weer op te sporen.¹³

De onnauwkeurigheid van bevolkingsregisters wordt ook veroorzaakt doordat de personen bij de volkstelling onjuiste informatie hebben verschaft: een bekend voorbeeld is de geboortedatum die in de registers niet altijd correct is weergegeven. Mede om hierop controle uit te voeren is van alle personen getracht om uit de *geboorteregisters*, of, indien de persoon voor 1812 was geboren, uit de *doopboeken*, de juiste geboortedatum te verkrijgen. Het geboortenregister geeft informatie over de voor- en achternaam van de boreling, de geboortedatum, de geboorteplaats, de namen van de ouders, de leeftijd van de ouders, de beroepen van de ouders, en de handtekening van degene die het kind is komen aangeven. In vrijwel alle gevallen is dat de vader van het kind.

De geboortedatum staat ook vermeld in het *trouwboek* of het *huwelijksregister*. Gegevens uit dit register zijn verzameld voor alle personen die (partner van een) hoofd van een geselecteerd huishouden zijn geweest. Het huwelijksregister biedt informatie over de huwelijksdatum, de huwelijksplaats, de namen van de bruidegom en de bruid, hun woonplaatsen, beroepen en handtekeningen, de woonplaatsen, beroepen en handtekeningen van hun ouders, en de namen en handtekeningen van de getuigen.

4.4.3. *Het 'kaarten' bestand*

Ten behoeve van historisch-demografisch onderzoek van Van Dijk en Van der Woude zijn de meeste gegevens die in de bronnen voorkomen ook daadwerkelijk verzameld. In eerste instantie zijn de gegevens op formulieren geplaatst. Deze formulieren vertoonden een vorm die in sterke mate overeenkwam met die van de oorspronkelijke bronnen. Zo was er een formulier voor het bevolkingsregister, een formulier voor de geboorte-aktes en een formulier voor de huwelijksakten. Gegevens uit andere bevolkingsregisters werden op een verzamelformulier aangetekend; gegevens over vestiging en vertrek van en naar andere gemeenten werden eveneens op een apart formulier vermeld.

Niet alle gegevens uit de bronnen zijn op de formulieren overgenomen: op de formulieren waarop gegevens uit de geboorteakte zijn geno-

teerd ontbrak bijvoorbeeld de mogelijkheid om de naam van het kind, de vader of de moeder in te vullen.

In tabel 4.2 is aangegeven welke gegevens wel en niet zijn overgenomen. Met name het ontbreken van de namen van de ouders op geboorte- en huwelijksakte is een gemis.

De gegevens die op de formulieren zijn vermeld zijn vervolgens per steekproef op ponskaarten in zeven aparte bestanden overgebracht. De aldus verkregen 21 bestanden vormen samen het 'kaarten' bestand. Drie bestanden, KAART1, KAART2 en KAART3 bevatten de gegevens uit de in de steekproef geselecteerde bevolkingsregisters; KAART4 en KAART5 bevatten gegevens uit voorgaande of opvolgende registers; KAART6 bevat de geboorte-aktes en KAART7 de huwelijksaktes. Aan alle bestanden is een identificatienummer toegevoegd dat een unieke waarde heeft voor elke persoon en elk huishouden.

Sommige gegevens zijn in gecodeerde vorm op de ponskaarten aangebracht. Over het algemeen zijn de codes direct terug te vertalen in de oorspronkelijke gegevens; slechts bij de gegevens over godsdienst is een code ontwikkeld waarin alle personen zijn ondergebracht die niet katholiek, hervormd, gereformeerd, Israëliet of zonder godsdienst zijn. Gezien hun zeer geringe aantal is het informatieverlies te verwaarlozen.

Met het verstrijken van de tijd zijn alle ponskaartbestanden, met uitzondering van KAART1, bij de vakgroep Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit van Rotterdam gecopieerd naar bestanden op computertape. Tegelijkertijd is aldaar een begin gemaakt met een eerste controle van de ingevoerde gegevens. Dit werk is halverwege gestaakt.

Om na te gaan of de gegevens voor het beoogde onderzoek te gebruiken zouden zijn, zijn de tapes overgebracht naar het computersysteem van de KU Nijmegen. Bij een eerste controle bleek dat het aangeleverde materiaal enige grote omissies vertoonde. Niet alleen ontbrak KAART1 (dat bestand was immers niet op computertape gezet), maar inmiddels was in Rotterdam, als gevolg van interne verhuizingen van de vakgroep Maatschappijgeschiedenis en de introductie van nieuwe mainframe-computersystemen, een gedeelte van de computertapes zoek- of in onbruik geraakt. Met name de gegevens van 1921 waren verre van compleet. Dankzij de bereidwillige medewerking van drs. F. Ector van het Streekarchief Zuid-Oost Brabant werd echter de mogelijkheid geboden om de originele ponskaarten, die zich ten dele in Rotterdam, en ten dele in Eindhoven bevonden, opnieuw naar een machineleesbare informatiedrager te kopiëren. Deze gegevens werden toegevoegd aan de reeds verkregen bestanden. Helaas waren daarmee de datasets nog niet compleet: ongeveer 15 procent van KAART2 en KAART7 van 1921 en KAART1 van 1890 was ook op ponskaart niet meer op te sporen. Hier moesten dus de originele formulieren uitkomst bieden waarop de gegevens uit de bronnen waren verzameld. De formulieren met de gegevens uit 1850 en 1890 wa-

TABEL 4.2. Selectie van gegevens uit bevolkingsregister, geboorte- en huwelijksakten ten behoeve van het 'kaarten' bestand.

	BVR	GR	HR
<i>Persoon:</i>			
naam	x	0	0
geboortedatum	x	x	x
leeftijd	—	—	0
geboorteplaats	x	0	x
overlijdensdatum	x	—	—
geslacht	x	0	0
burgerlijke staat	x	—	0
relatie tot hoofd van het huishouden	x	—	—
adres	x	—	—
woonplaats	x	x	x
huwelijksdatum	—	—	x
huwelijksplaats	—	—	x
datum vestiging	x	—	—
plaats waarvandaan gekomen	x	—	—
datum vertrek	x	—	—
plaats waarheen vertrokken	x	—	—
godsdienst	x	0	—
beroep	x	—	x
opmerkingen	x	0	0
<i>Ouders:</i>			
naam	—	0	0
leeftijd	—	x	—
beroep	—	x	x
handtekening	—	x	x
woonplaats	—	x	x
<i>Getuigen:</i>			
naam	—	0	0
leeftijd	—	—	0
woonplaats	—	—	0
beroep	—	—	0
handtekening	—	0	0

— niet in de bron aanwezig

x in de bron aanwezig

0 in de bron aanwezig, maar niet op formulier overgenomen

ren op het Streekarchief Zuid-Oost Brabant in bewaring gegeven; de formulieren van de 1921-steekproef werden in Rotterdam teruggevonden. KAART7 is in Rotterdam opnieuw ingevoerd en naar Nijmegen overgezonden; KAART1 en KAART2 werden in Nijmegen ingevoerd. Op deze manier is het oorspronkelijke 'kaarten' bestand gereconstrueerd en op één plaats, in één systeem ondergebracht. Slechts twee gezinnen moesten uit de steekproef van 1921 worden verwijderd omdat informatie over hen slechts fragmentarisch op formulier, ponskaart en tape was overgeleverd.

Het aldus verkregen 'kaarten' bestand is aan een 25-tal controles onderworpen waarin werd nagegaan of de gegevens wel correct ingevoerd waren. Indien dat niet het geval was, zijn de oorspronkelijke formulieren gebruikt om verbeteringen aan te brengen. Een beschrijving van het 'kaarten' bestand is te vinden in Bijlage A.

4.4.4. *De Eindhoven-dataset*

Alle 21 bestanden, KAART1 t/m KAART7, voor 1850, 1890 en 1921, zijn vervolgens samengevoegd in één informatiesysteem, de Eindhoven-dataset. Dit systeem heeft een structuur gekregen die in sterke mate afwijkt van het 'kaarten' bestand. Gegevens uit de oorspronkelijke bestanden zijn allereerst verzameld in twee typen bestanden: een bestand dat informatie over huishoudens bevat, en een bestand dat informatie over personen bevat. Van beide typen bestanden zijn alle gegevens die aan verandering onderhevig kunnen zijn verwijderd en in aparte bestanden geplaatst, en de gegevens die onveranderlijk zijn bewaard. Zo is er een statisch personenbestand ontstaan dat de naam van de persoon bevat, de geboortedatum, de geboorteplaats, het geslacht en de overlijdensdatum, terwijl een reeks dynamische personenbestanden gegevens bevatten over de relatie tot het hoofd van het huishouden, de godsdienst, het beroep, het verlaten van het huishouden en het terugkeren in het huishouden.

Een tweede verschil met het 'kaarten' bestand is dat informatie over personen ook werkelijk aan die personen is opgehangen. Dat betekent dat gegevens over iemands ouders, zoals die op geboorte- of huwelijksakte voorkomen, in de Eindhoven-dataset als aparte records zijn opgenomen. Deze ouders hebben, voorzover ze nooit deel van het geselecteerde huishouden hebben uitgemaakt, een nieuw identificatienummer gekregen. Tegelijkertijd zijn aan het statische personenbestand twee velden toegevoegd waarin de identificatienummers van de ouders van de persoon staan vermeld.

Voordeel van deze bestandsstructuur is dat er een eenheid in de bestanden is verkregen die helder is en de analysemogelijkheden sterk vergroot.¹⁴ In Bijlage B staat een beschrijving van de structuur van de Eindhoven-dataset.

4.5. KENMERKEN VAN DE EINDHOVEN-DATASET

4.5.1. *De onderzoekspopulatie*

Normaal gesproken bestaat een geselecteerd huishouden uit twee generaties: generatie 0, het hoofd van het huishouden en de echtgenote, en generatie +1, de kinderen. Slechts wanneer ook de ouders of schoonouders van het hoofd van het huishouden tot het huishouden hebben be-

TABEL 4.3. Overzicht van de onderzoekspopulatie.

	1850	1890	1921	Totaal
Oorspronkelijke bestand	2729	3311	8185	14225
Gegenereerd bestand	1724	2046	4074	7844
Gecorrigeerd bestand	-43	-7	-651	-701
Totaal aantal personen	4410	5350	11608	21368
Aantal huishoudens	327	411	914	1652

hoord, is ook van generatie -1 het een en ander bekend. Evenzeer komen in huishoudens kleinkinderen voor: er is dan informatie beschikbaar over generatie +2.

Omdat uit gegevens over generatie 0 ook informatie valt af te leiden over de ouders van het hoofd en de echtgenote, is in het bestand veel meer informatie over generatie -1 aanwezig dan men op het eerste gezicht zou denken. Uit de geboorte-aangifte is de leeftijd van de ouders bekend; er kan daarom een schatting worden gemaakt van de geboortedatum van de vader en de moeder. Uit de huwelijksakte is hun beroep en bekend en kan de handtekening worden afgelezen. Als leden van generatie -1 tot het huishouden hebben behoord, is er via dezelfde werkwijze over hun ouders ook informatie aanwezig: er is dan sprake van een generatie -2. Een deel van de onderzoekspopulatie is dus *gegenereerd* uit de gegevens.

Er zijn ook personen *verwijderd* uit de onderzoekspopulatie. In de bestanden van 1850 en 1890 is bij hoge uitzondering een persoon twee keer bij hetzelfde huishouden vermeld; in het bestand van 1921 komt dit veel vaker voor. Deze dubbeltellingen zijn verwijderd. De steekproef van 1850 bevatte twee huishoudens die, omdat ze in de periode tussen 1850 en 1860 binnen het onderzoeksgebied verhuisd waren, twee maal in de steekproef waren opgenomen. Ook deze dubbeltellingen zijn verwijderd.

Op deze wijze is de omvang van het totale gegevensbestand aanzienlijk toegenomen. Bevatte de oorspronkelijke steekproef 14.225 personen, na het genereren en corrigeren is dat aantal uitgebreid tot 21.368 personen. Zie tabel 4.3.

In tabel 4.4 is een overzicht gegeven van enige kerncijfers van deze personen.

4.5.2. *De variabelen*

In tabel 4.2 is reeds een overzicht gegeven van de gegevens die uit bevolkingsregister, gezinskaart, geboorteakte, doopboek, huwelijksakte en trouwboek in het kader van het historisch-demografisch onderzoek van Van Dijk en Van der Woude werden verzameld. Deze gegevens vormen het materiaal waaruit de variabelen zijn gecreëerd die in dit onderzoek

BRONNEN EN BESTANDEN

TABEL 4.4. Enige kerncijfers van de onderzoekspopulatie.

	1850	1890	1921	Totaal
Totaal aantal personen	4410	5350	11608	21368
waarvan:				
man	2169	2637	5828	10634
vrouw	2202	2642	5693	10537
waarvan:				
generatie -2	24	392	289	705
generatie -1	1671	1814	3807	7292
generatie 0	959	1027	2155	4141
generatie +1	1747	2104	5324	9175
generatie +2	9	13	33	55
waarvan gerelateerd aan een huishouden uit:				
Eindhoven	1018	864	873	2755
Gestel		478	822	1300
Stratum		616	1285	1901
Strijp	365	303	1198	1866
Tongelre	258	178	507	943
Woensel	1060	865	2860	4785
waarvan geboren:				
voor 1760	2	1		3
1760-1770	11	8		19
1770-1780	94	45		139
1780-1790	208	157	10	375
1790-1800	287	313	43	643
1800-1810	321	395	123	839
1810-1820	349	350	224	923
1820-1830	478	383	388	1249
1830-1840	536	334	573	1443
1840-1850	454	288	729	1471
1850-1860	209	333	745	1287
1860-1870	32	450	622	1104
1870-1880	1	551	623	1175
1880-1890		600	855	1455
1890-1900		388	1150	1538
1900-1910		92	1285	1377
1910-1920		11	1446	1457
1920-1930			1222	1222
1930-1940			237	237
na 1940			8	8

zullen worden gebruikt. Een overzicht van de variabelen is vermeld in Bijlage B.

4.5.3. *De classificatie van beroepen*

Geen enkel sociaal-historisch onderzoek waarin de sociale stratificatie in de analyse wordt betrokken ontkomt aan een discussie over de metho-

de die gehanteerd is om de respondenten een plaats te geven op de maatschappelijke ladder. Engelen en Hillebrand hebben de inmiddels gevestigde uitspraak gedaan dat in ons land de traditie is gegroeid dat 'elke onderzoeker zijn eigen stratificatie ontwerpt'.¹⁵ Hoe betreurenswaardig dit verschijnsel ook is, er zijn gegronde redenen voor het optreden ervan. Historici zijn onderzoekers die haast per definitie de beschikking hebben over een 'eigen' verzameling van bronnen; het is geheel afhankelijk van de mogelijkheden die deze bronnen bieden om de modus te vinden op grond waarvan een beroepsstratificatie kan worden ontworpen.

Zo is voor het onderhavige onderzoek, geleid door de beschikbaarheid van de bronnen, het besluit gevallen om de sociaal-economische status uitsluitend af te leiden uit het beroep dat door de persoon wordt uitgeoefend. Een voordeel van de Eindhoven-dataset is de overvloed aan en de kwaliteit van de beroepsaanduidingen. Omdat in geboorte-, huwelijks- en bevolkingsregisters veelal is aangegeven welk beroep de bruid, de bruidegom, de ouders en schoonouders verrichtten, bevat het bestand een schat aan informatie over beroepen: in totaal 41.402 aanduidingen van 1508 verschillende beroepen die door 14.684 verschillende personen zijn uitgeoefend. De beroepen variëren van aanbrandster en aannemer tot zoutzieder en zijdefabrikant. Een overzicht van alle beroepen is opgenomen in Bijlage C.

De beroepen die in bijlage C zijn opgesomd worden vergezeld van 3 classificaties. Het zijn codes waarmee de beroepen in een beperkt aantal categorieën kunnen worden ondergebracht. Doel van de classificatie is om individuen op grond van hun beroep in te delen in een beperkt aantal goed van elkaar te onderscheiden *strata*. Een dergelijke sociale stratificatie is een voorwaarde om de beroepsmobiliteit binnen en tussen generaties te kunnen onderzoeken. Een verandering van beroep binnen hetzelfde stratum kan dan worden veronachtzaamd, terwijl een verandering waarbij een overgang van het ene naar het andere stratum plaats vindt juist met aandacht kan worden bestudeerd.

Zeër belangrijk is het dus om een juiste, verantwoorde keuze te maken ten aanzien van de manier waarop de strata onderscheiden moeten worden. Niet alleen de visie die men heeft over de negentiende eeuwse samenleving speelt daarbij een rol, maar ook de opvatting die men heeft over de waarde van 'beroep' in de samenleving. Zo kan men een stratificatie aanbrengen op grond van het *prestige* dat men een beroep in de samenleving veronderstelt te bezitten, of op grond van het *bezit van de produktiemiddelen* dat een beroep met zich mee brengt. Deze twee uiterste mogelijkheden van stratificatie worden hieronder behandeld aan de hand van de classificatie-indelingen. Het zijn de *G-code*, gebaseerd op de classificatie van Gielen en Van Oenen, de *T-code*, gebaseerd op de indeling van Van Tulder. Voor het beoogde onderzoek zal van beide indelingen in ruime mate gebruik worden gemaakt: in sporadische gevallen zal

gekozen worden voor een derde indeling, de *E-code*, die gebaseerd is op het EGP-klassenschema van Erikson, Goldthorpe en Portocarero. Deze code verenigt beide andere stratificaties tot op zekere hoogte. Voor een goed begrip van de E-code worden de G-code en de T-code hieronder als eerste behandeld.

De T-code: de indeling van Van Tulder

De indeling van Van Tulder is het resultaat van een onderzoek naar de beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Uitgangspunt bij het onderzoek was een lijst van 57 beroepen. Door middel van een representatieve steekproef werden deze beroepen in volgorde van hun prestige een plaats gegeven. De aldus verkregen beroepsprestigeschaal werd vervolgens aangevuld tot 217 beroepen. Voor het mobiliteitsonderzoek werden deze beroepen geënclassificeerd in zes groepen:¹⁶

- I Hoofdzakelijk vrije en academische beroepen, directeurs van grote ondernemingen, leraren M.O., zeer hoge ambtenaren
- II Hoofdzakelijk hoge employées, directeurs kleine ondernemingen, hoofdamttenaren, grote landbouwers en tuinders, middelbare technici
- III Hoofdzakelijk grote tot middelgrote oude en nieuwe middenstand, ambtenaren middenpositie, middelgrote landbouwers en tuinders, middel employées
- IV Hoofdzakelijk kleine oude en nieuwe middenstand, geschoolde arbeiders, kleine landbouwers en tuinders, kantoorbedienden, lagere employées, lage ambtenaren
- V Hoofdzakelijk geëfende arbeiders, lagere beambten
- VI Hoofdzakelijk ongeëfende arbeiders.

Deze indeling is door Beekink en Van Poppel genuanceerd tot een drie-cijferige codering ten behoeve van de analyse van beroepsgegevens uit de negentiende eeuw.¹⁷ Daarbij zijn de volgende criteria gehanteerd:

- Bij onduidelijkheid over de positie van de beroepsuitoefenaar is het laagste of het middenniveau gekozen. Fabrikanten vallen dus in categorie II, ambtenaren voornamelijk in categorie III.
- Voor kleine ondernemers en de middenstand geldt dat handelaren, kooplieden en winkeliers van niet-dagelijkse behoeften in categorie III zijn ondergebracht, en handelaars, kooplieden en winkeliers van dagelijkse behoeften in categorie IV een plaats hebben gevonden. Venters en ventsters treft men in categorie VI aan.

Voor dit onderzoek is deze indeling vrijwel volledig overgenomen.

De G-code: de indeling Van Giele en Van Oenen

Met 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', een artikel dat in 1974 in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* verscheen, hebben Giele en Van Oenen een aanzet gegeven voor een stratificatie van de Nederlandse negentiende-eeuwse beroepsbevolking op basis van hun klasse-positie, d.w.z. op de mogelijkheid voor een individu om andermans arbeidskracht te exploiteren. De indeling die zij voorstaan is de volgende:¹⁸

- I Grote burgerij
- II Kleine burgerij
- III Boerenklasse
- IV Arbeidende klasse
- V Lompenproletariaat.

Door Beekink en Van Poppel is ook deze indeling genuanceerd tot een drie-cijferige code:¹⁹

- 100 Grote burgerij
- 101 Militairen hoge rangen
- 211 Winkeliers, kleine ondernemers en kooplui
- 212 Molenaars
- 213 Zelfstandige ambachtslieden
- 221 Intellectuelen en kleine vrije beroepen
- 222 Kleine artistieke beroepen
- 223 Lager toezichthoudend personeel
- 300 Zelfstandige boerenklasse
- 302 Vissers
- 411 Handwerkslieden
- 412 Handwerkslieden in de industrie
- 413 Handwerkslieden in de bouw
- 414 Geschoolde fabrieksarbeiders
- 415 Dienstpersoneel
- 421 Losse arbeiders
- 422 Ongeschoolde arbeiders
- 423 Landarbeiders
- 424 Ongeschoolde industriearbeiders
- 425 Militairen lagere rangen
- 500 Lompenproletariaat
- 600 Huisarbeid op stukloon.

Deze indeling vormt de basis van de indeling die in dit onderzoek is gebruikt. Enige kleine aanpassingen zijn gemaakt ten aanzien van de code voor fabrikanten: deze hebben allemaal code 211 gekregen.

De E-code: de indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero

Het EGP-klassenschema is ontwikkeld door Erikson, Goldthorpe en Portocarero om de intergenerationele mobiliteit in drie Europese landen

tussen 1940 en 1975 te meten.²⁰ Het schema is gebaseerd op een schaal waarbij elk beroep volgens vier afzonderlijke criteria een waarde krijgt toebedeeld. Het eerste criterium onderscheidt beroepen in hoofd- en handenarbeid; het tweede onderscheidt beroepen naar de mate van scholing die voor het beroep vereist is; het derde naar het bezit van produktiemiddelen en het vierde naar het aantal mensen waaraan leiding wordt gegeven. Om de speciale positie van landbouwers te markeren is door Ganzeboom c.s. daarvoor een aparte categorie ingeruimd.²¹

1.	hoofd of hand:	1	hoofdarbeid
		2	handarbeid
		3	landbouw
2.	vaardigheid:	1	hoog-geschoold
		2	geschoold
		3	ongeschoold
3.	betrekking:	1	zelfstandig
		2	niet-zelfstandig
4.	leiding:	1	leidinggevend,
		2	niet-leidinggevend

Er zijn in totaal 36 verschillende scores: van 1111, voor iemand die hoofdarbeid verricht, hooggeschoold is, zelfstandig is en een leidinggevende functie vervult, (bijvoorbeeld een architect), tot 3322, voor een ongeschoolde, niet-zelfstandige en niet-leidinggevende landbouwer, (bijvoorbeeld een dagloner).

Voordeel van deze werkwijze is dat men de verschillende dimensies die aan een beroep kleven kan onderscheiden: iemand die ongeschoolde hoofdarbeid verricht, kan in een andere categorie worden geplaatst dan iemand die ongeschoold werk in een fabriek verricht. Klasse en prestige kunnen dus samen een stratificatie bepalen. Op grond van de scores op deze variabelen is door Ganzeboom e.a. een EGP-indeling gemaakt in tien klassen:

- I Grote zelfstandigen, hogere leidinggevendenden, academici
1111,1112,1121,1122,2111,3111
- II Lagere leidinggevendenden en geschoolde hoofdarbeiders
1211,1212,1221,1222
- III Routine hoofdarbeiders
1311,1312,1321,1322
- IVa Kleine zelfstandigen met personeel
2211,2311
- IVb Kleine zelfstandigen zonder personeel
2112,2212,2312
- IVc Zelfstandige boeren
3112,3121,3122,3211,3212,3221,3222,3311,3312
- V Supervisoren handarbeid; hooggeschoolde handarbeiders
2121,2122,2221

- VI Geschoolde handarbeiders
2222
- VIIa Half- en ongeschoolde handarbeiders
2321, 2322
- VIIb Landarbeiders
3321, 3322.

Ten behoeve van het beoogde onderzoek zal soms met een vereenvoudigd schema worden gewerkt, waarbij de tien EGP-categorieën zijn gecondenseerd tot vier klassen:

1. intellectuele en leidinggevende beroepen: de EGP-categorieën I, II en III
2. geschoold werk: de EGP-categorieën IVa, IVb, V, VI
3. ongeschoold werk: EGP-categorie VIIa
4. beroepen in de landbouw: de EGP-categorieën IVc en VIIb.

4.5.4. *De classificatie van plaatsnamen*

In het bestand staan 807 verschillende plaatsnamen vermeld, van Aalst tot Zwollerkerspel. Deze plaatsen zijn van diverse classificaties voorzien:

- land
- provincie
- stad of platteland
- katholiek of protestant
- op klei- of zandgrond gelegen.

Ook is, voorzover de precieze locatie getraceerd kon worden, bij elke plaats een geografisch coördinatenpaar gevoegd, waarmee de afstanden tussen de plaatsen onderling kunnen worden uitgerekend. Kaart 4.2 toont de spreiding over Nederland van de geboorteplaatsen. In België zijn 134 personen geboren, in Duitsland 119, en elders 54.

4.6. DE BETROUWBAARHEID VAN DE VERZAMELDE GEGEVENS

Voor de enorme moeite die is gedaan om de steekproefgegevens te verzamelen en in het 'kaarten' bestand onder te brengen past niets minder dan groot respect. Honderden archieven, over de gehele wereld verspreid, zijn aangeschreven om informatie in te winnen over de lotgevallen van personen die ooit tot huishoudens behoorden die ooit, op één van drie willekeurig geselecteerde tijdstippen, in Eindhoven aanwezig zijn geweest. Alle binnenkomende informatie is minutieus op de formulieren verzameld; de gegevens op de formulieren zijn op tienduizenden ponskaarten overgebracht. Toch valt niet te ontkomen aan een evaluatie van de betrouwbaarheid van de steekproef, om na te gaan in hoeverre de gegevens voldoende nauwkeurig zijn verzameld.

KAART 4.2. Geboorteplaatsen van respondenten in Nederland.

4.6.1. *De betrouwbaarheid van de steekproef: ontbrekende personen*

De belangrijkste vraag die beantwoord moet worden is of van de geselecteerde huishoudens werkelijk alle leden zijn opgespoord. Als dat niet het geval is, zal zeer behoedzaam moeten worden omgesprongen met de resultaten van enige analyses die in de komende hoofdstukken op het programma staan.

De kans is niet denkbeeldig dat niet alle leden van een huishouden zijn

verzameld. Wanneer men het spoor dat een huishouden door de tijd heeft getrokken bijster is geraakt wordt het onmogelijk om zekerheid te krijgen over het aantal personen dat ooit deel van dat huishouden heeft uitgemaakt. Er kunnen kinderen zijn geboren die reeds voordat het spoor is opgepikt zijn overleden of het huis hebben verlaten; andere kinderen kunnen misschien zijn geboren nadat het spoor is verloren gegaan, en er kunnen tijdelijk verwanten in huis hebben gewoond waarvan het bestaan onbekend is gebleven. Vooral wanneer een huishouden veelvuldig is verhuisd, zal er een zeker risico zijn dat ze in de bevolkingsadministratie 'zoek' zal zijn geraakt. De kans is afhankelijk van de kwaliteit van het bevolkingsregister. Die kwaliteit is op zijn beurt afhankelijk van de zorg die een gemeentesecretarie aan het register besteedt. In zijn algemeenheid zijn de registers van kleine gemeenten kwalitatief beter (hoewel er uitzonderingen zijn!); in zijn algemeenheid zijn de registers in de periode 1850-1880 beter dan de registers uit de periode 1890-1920. Een extra probleem doet zich voor in de steekproef van 1850. In dat jaar werden de eerste bevolkingsregisters in gebruik genomen; voorafgaande aan dat tijdstip kan men een huishouden slechts via de doop-, trouw- en begraafboeken traceren. Wanneer een gezin in die periode vaker verhuisde is de kans hun spoor te verliezen wel erg groot.

Alvorens van de Eindhoven-dataset gebruik te gaan maken, moet enige zekerheid zijn verkregen over de betrouwbaarheid van de steekproef. Het is echter een groot probleem om zo'n betrouwbaarheidstest uit te voeren. De beste methode zou zijn om een steekproef uit de steekproef te nemen, en informatie over deze groep huishoudens voor een tweede keer te verzamelen. Nadeel van deze methode is niet alleen dat het een zeer tijdrovende kwestie is, maar ook dat men op precies dezelfde problemen zal stuiten die in de oorspronkelijke steekproef zijn opgetreden. Men verkrijgt wel enige informatie over de nauwkeurigheid waarmee de gegevens zijn verzameld, maar geen informatie over de volledigheid van de gegevens. Een tweede methode zou zijn om te kiezen voor een vergelijkende analyse tussen huishoudens die niet, en huishoudens die vaak zijn verhuisd. Als de samenstelling van de sedentaire huishoudens significant afwijkt van die van migrerende huishoudens, kan men tot de conclusie komen dat de informatie over de migrerende huishoudens onnauwkeurig is verzameld. Helaas kan ook deze methode niet gebruikt worden, aangezien een van de hypothesen die in de historische demografie worden gebezigd juist een verschil in samenstelling tussen sedentaire en migrerende huishoudens veronderstelt.²²

De enige methode die gehanteerd kan worden om enig zicht te krijgen op de nauwkeurigheid van de steekproef is de volgende. Een aantal huishoudens, een achttiental om precies te zijn, is zowel in de steekproef van 1850, 1890 en/of 1921 opgenomen. Onder de assumptie dat informatie over deze huishoudens onafhankelijk is verzameld, kan op grond van ge-

vonden verschillen een indicatie worden verkregen van de nauwkeurigheid waarmee dat is gebeurd.

De uitkomsten van deze test zijn verontrustend. De 18 huishoudens leveren 36 vermeldingen in de registers. Van de 18 huishoudens zijn er acht die zowel in het ene, als in het andere bestand, in exact dezelfde samenstelling voorkomen. Als we aannemen dat deze huishoudens volledig zijn verzameld, betekent dat dat er dus $8 + 8 = 16$ vermeldingen in orde zijn. Voor de tien andere huishoudens geldt dat niet. Acht van de tien zijn in het ene bestand vollediger aanwezig dan in het andere bestand: voor het overgrote deel ontbreken jong-gestorven kinderen. Als we aannemen dat de meer volledige huishoudens correct zijn verzameld, betekent dat dat 8 vermeldingen in orde zijn, en 8 vermeldingen niet. Tenlotte zijn er twee huishoudens die zowel in het ene als in het andere bestand een of meer verschillende personen missen. Alle vier vermeldingen zijn dus niet in orde. Als we optimistisch calculeren zijn er dus $8+8+8=24$ vermeldingen van huishoudens in orde, en zijn er $8+4=12$ vermeldingen niet in orde. Hoewel het vanwege het kleine aantal huishoudens feitelijk onmogelijk is om er een wat algemenere conclusie uit af te leiden, moet er toch rekening mee worden houden dat *minstens 30 procent van alle verzamelde huishoudens niet volledig is verzameld*.

4.6.2. *De geografische representativiteit van de steekproef*

Een andere waarschuwing moet worden uitgesproken ten aanzien van de geografische representativiteit van het bestand. Hoewel de gegevens uitgaan van personen die in 1850 of in 1890 in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel aanwezig waren, zijn in de databank ook gegevens te vinden van personen die niet in de geselecteerde gemeenten zijn geboren, ja, er zelfs nooit hebben gewoond.

4.6.3. *Representativiteit: ontbrekende gegevens bij geselecteerde personen*

Van niet alle geselecteerde personen is het gehele scala aan gegevens bekend. Omissies kunnen het gevolg zijn van drie factoren. Ten eerste kunnen bepaalde gegevens afwezig zijn, domweg omdat ze nimmer hebben bestaan, of omdat ze nog niet bestaan. Van een jong-gestorven kind zullen bijvoorbeeld gegevens over beroep en analfabetisme logischerwijze ontbreken. Ook waren er bij het sluiten van het onderzoek van Van Dijk en Van der Woude, op 1 januari 1980, nog meer dan 300 geselecteerde personen in leven: hun overlijdensdatum ontbreekt derhalve. Ten tweede is het mogelijk dat de gegevens in principe aanwezig zijn, maar niet konden worden getraceerd. Het is bijvoorbeeld niet altijd gelukt om de hoofden van huishoudens en hun echtgenoten tot het einde van hun leven te volgen. Daardoor ontbreken er overlijdensdata. Een derde reden voor het ontbreken van gegevens is gelegen in het feit dat er niet naar ge-

zoekt is. Van de kinderen in een huishouden is slechts informatie verzameld tot het moment dat ze definitief het huishouden verlieten. In het eerste geval betreft het dus een structurele, in het tweede geval een spontane, en in het derde geval een systematische omissie. Om nog een voorbeeld te geven: gegevens over de huwelijksdatum kunnen afwezig zijn omdat de respondent nimmer getrouwd is, omdat het betreffende huwelijksregister onvindbaar bleek, of omdat er, bijvoorbeeld voor de kinderen van de huishoudens, niet naar is gezocht. In tabel 4.5 is een overzicht gegeven van de verzamelde gegevens, waarbij tevens is vermeld voor hoeveel procent van de respondenten van de verschillende generaties informatie beschikbaar is.

Tabel 4.5 leert dat van generatie 0 de meeste gegevens bekend zijn. Informatie over naam, voornaam, geboortedatum, geboorteplaats, relatie en godsdienst zijn ook voor generatie +1 ruim voorhanden, informatie over beroep en analfabetisme treft men ook in generatie -1 aan. De ontbrekende waarden zijn geenszins willekeurig gespreid over het bestand. De gegevens van 'autochtone' personen zijn over het algemeen vollediger aanwezig.

TABEL 4.5. De volledigheid van de verzamelde gegevens.

	Generatie				
	-2	-1	0	+1	+2
Naam	52.2	53.9	98.9	99.9	100.0
Voornaam	4.7	7.7	96.8	97.3	100.0
Geslacht	100.0	100.0	100.0	97.9 ¹	100.0
Relatie tot het hoofd v.h. huishouden	0.0	5.0	96.8	99.5	100.0
Geboortedatum	30.8	61.9	97.8	99.5	100.0
Geboorteplaats	4.8	7.2	96.6	99.2	100.0
Huwelijksdatum ²	0.0	0.0	95.1	100.0	0.0
Huwelijksplaats ²	0.0	0.0	85.1	60.0	0.0
Overlijdensdatum	4.5	5.7	79.1	37.0	23.6
Analfabetisme	21.6	58.4	76.7	1.6	0.0
Beroep	36.9	79.0	94.1	50.9	43.6
Godsdienst	4.7	7.2	96.1	96.6	100.0

noten: ¹: Van levenloos geboren kinderen is het geslacht niet opgenomen.

²: Gemeten is het aantal bekende huwelijksdata en -plaatsen t.o.v. het aantal bekende huwelijken.

4.6.4. *De nauwkeurigheid van de gegevens*

Niet alle gegevens in het gegevensbestand kunnen bogen op een even grote accuratesse. Met name de geboortedata zijn niet altijd even nauwkeurig. Twee redenen liggen daaraan ten grondslag. Ten eerste geeft het bevolkingsregister van 1850 slechts een geboortear, zonder dat wordt vermeld op welke dag en in welke maand de betreffende persoon is geboren. Dit euvel is ten dele op te vangen door de geboortedatum te ontleenen aan de andere gebruikte bronnen: vooral de gegevens die in de geboorteakte staan vermeld zijn veel nauwkeuriger. Indien in het bevolkingsregister slechts een geboortear stond vermeld, en geboorteakte of huwelijksakte geen informatie boden is als geboortedatum de (niet-bestaande) 31e juni van het betreffende jaar genoteerd. Deze werkwijze is 116 maal gehanteerd, dat is 0.6 procent van alle geboortedata.

Ten tweede is in sommige gevallen een schatting gemaakt van de geboortedatum. Dat gebeurde wanneer van een persoon geen geboortedatum bekend was, maar wel in de geboorteakte van zijn of haar kind de leeftijd van de betreffende persoon stond vermeld. De geboortedatum van het kind is als uitgangspunt genomen, waarvan vervolgens de gemelde leeftijd van vader of moeder + zes maanden werd afgetrokken. Wanneer een kind werd geboren op 16 maart 1843, en de vader 32 jaar oud was, dan werd de geboortedatum van de vader geacht 16 september 1810 te zijn. Op deze manier zijn 4366 geboortedata geschat, dat is 24.3 procent van alle geboortedata.

4.6.5. *Dubbeltellingen*

Al eerder is gememoreerd dat in de oorspronkelijke dataset personen soms meer dan een keer voorkomen. Wanneer zich dat binnen hetzelfde huishouden voordeed, zijn de dubbeltellingen verwijderd. Het is echter ook mogelijk dat dezelfde persoon tot diverse geselecteerde huishoudens heeft behoord. Vooral tussen de drie bestanden komt dat met enige regelmaat voor: kinderen in het bestand van 1850 kunnen bijvoorbeeld als hoofd of echtgenote terugkeren in het bestand van 1890. Dit soort dubbeltellingen is niet verwijderd uit de bestanden. In tabel 4.6 is aangegeven hoeveel personen uit het ene bestand in een volgend bestand opnieuw aanwezig zijn. Een heel speciaal geval zijn de mensen die zowel in de bestanden van 1850, 1890 als 1921 voorkomen: in totaal zijn dat er zeven.

Van de aantallen die in tabel 4.6 worden genoemd is *zeker* dat ze meerdere keren in de bestanden aanwezig zijn; het is aannemelijk dat het werkelijke aantal een stuk hoger ligt. Een voorbeeld om dat te verduidelijken. In het bestand van 1890 komt ene Johanna van der Heijden voor, echtgenote in het huishouden van Franciscus van Acht. Van haar is onder andere bekend dat ze op 12 mei 1848 te Woensel is geboren. Bij de ge-

TABEL 4.6. Dubbeltellingen in en tussen de gegevensbestanden van 1850, 1890 en 1921.

	1850	1890	1921
1850	14	190	39
1890		14	390
1921			22

boorteaangifte staat vermeld dat haar vader, een landbouwer, op dat moment 30 jaar oud is. De vader, waarvan bekend is wat zijn beroep is, en waarvan de geboortedatum geschat wordt op 12 november 1817, is als apart record opgenomen in het bestand. Van Peter van der Heijden, hoofd van een huishouden, is bekend dat hij op 30 november 1844 in Woensel is geboren. Zijn vader was volgens de geboorte-akte op dat moment een landbouwer van 26 jaar oud. Ook deze vader, met een geschatte geboortedatum van 30 mei 1818, is als een apart record in het bestand opgenomen. Als Peter de broer is van Johanna, dan is er sprake van een dubbeltelling; zijn ze geen naaste verwanten, dan is het terecht dat de twee vaders als aparte records zijn opgenomen. Uit de voorliggende gegevens is het onmogelijk om met zekerheid te zeggen dat het om dezelfde vader gaat. Om die reden zijn de twee records in het bestand blijven staan. Het is dus zeer waarschijnlijk dat er dubbeltellingen in de bestanden voorkomen die niet zijn opgespoord.

4.7. DE VALIDITEIT VAN DE VARIABELEN

Het beoogde onderzoek is kwantitatief van aard. Dat betekent dat van alle geselecteerde personen kenmerken zijn verzameld die in de vorm van variabelen in de Eindhoven-dataset zijn opgenomen. Op basis van deze variabelen worden de analyses gemaakt. Essentieel is dat met behulp van de variabelen ook werkelijk gemeten kan worden wat we willen meten. De variabelen moeten dus als meetinstrument valide zijn. Over het algemeen is de validiteit van de gebruikte variabelen evident: een variabele als 'sexe', die mannen van vrouwen onderscheidt, zal geen problemen geven. Anders ligt dat bij de variabele 'alfabetisme', die gebaseerd is op het al of niet zetten van een handtekening, en de variabele 'beroep', op basis waarvan een beroepsstratificatie is ontworpen. De validiteit van deze twee variabelen wordt in deze paragraaf geëvalueerd.

4.7.1. *De validiteit van het gebruik van de handtekening bij het meten van analfabetisme*

Van 7733 personen in de Eindhoven-dataset is bekend of ze alfabeet of analfabeet waren. Die informatie is ontleend aan de officiële documen-

ten die ze tijdens hun leven moesten ondertekenen: uit huwelijksaktes, waarin ze als bruid, bruidegom of getuige optraden, of uit geboorte-aktes waarin ze de geboorte van hun kind kwamen aangeven. In beide gevallen moest men, om het document te bekrachtigen, er een handtekening op plaatsen. Velen waren daartoe in staat; anderen niet. In het laatste geval noteerde de ambtenaar van de burgerlijke stand op het document dat iedereen de akte had ondertekend, 'uitgezonderd N.N., welke verklaart niet te kunnen schrijven noch tekenen'.

Een voorbeeld van een geboorte-akte waarbij zowel de vader als de getuigen niet in staat waren hun handtekening te zetten, treft U aan in figuur 4.1.

Men kan zich afvragen of uit het al of niet zetten van een handtekening afgeleid kan worden of mensen alfabeet of analfabeet waren. Er zijn vier bedenkingen te maken.

In de eerste plaats heeft het begrip analfabetisme betrekking op de onkunde te lezen en te schrijven. Het ontbreken van een handtekening geeft slechts aan dat men de schrijfvaardigheid niet beheerst; over de leesvaardigheid tast men in het duister. Deze bedenking heeft een zeker extra gewicht wanneer men bedenkt dat het onderwijsprogramma in het begin van de negentiende eeuw zodanig was ingericht dat het leren lezen

FIGUUR 4.1. Voorbeeld van een geboorteakte.

Foto: Streekarchief Zuid-Oost Brabant

vooraf ging aan het leren schrijven; het is dus goed mogelijk dat er mensen zijn geweest die, hoewel ze niet in staat waren om de pen te voeren, toch konden lezen. Van analfabetisme in de zuivere zin des woords is dan geen sprake. Dat dit verschijnsel zich in aanzienlijke mate voordeed is vastgesteld in Zweden, waar in de loop van de zeventiende eeuw een enorme inspanning werd geleverd door de Lutherse kerk om de gelovigen de Bijbel te leren lezen. Schrijven werd van zodanig weinig belang geacht, dat het onderzoek tijdens de huisbezoeken zich niet uitstreckte tot het vaststellen van de schrijfkunst.²³ Gevolg was dat in Zweden in de zeventiende en achttiende eeuw de percentages 'kan lezen' en de percentages 'kan lezen en schrijven' zeer sterk uiteenliepen. Met name gold dit voor vrouwen. Aangezien vergelijkbare, zij het minder grote verschillen ook in andere delen van Europa zijn aangetoond, wordt dit 'semi-analfabetisme' gezien als een tussenfase in het proces waarin de orale cultuur van de Europese samenleving veranderde in een cultuur van het geschreven woord.²⁴ In de negentiende eeuw was deze tussenfase reeds afgesloten. De school was het instituut geworden waar men onderricht ontving, en waar lezen en schrijven werd geleerd.

In de tweede plaats is, althans in onze ogen, het bekennen analfabeet te zijn iets waarvoor men zich zou kunnen schamen. Wanneer mensen op de man af wordt gevraagd of ze analfabeet zijn, zullen velen die vraag onterecht ontkennend beantwoorden.²⁵ Men kan vermoeden dat mensen, ook als er werkelijk geschreven moet worden, zullen trachten hun onkunde te verbergen door een handtekening op papier te zetten waarvan de letterlijke betekenis hen ontgaat.²⁶ Nu valt tegen deze bedenking in te brengen dat het niet waarschijnlijk is dat in een samenleving die in aanzienlijke mate analfabeet is, de schaamte daarover een rol heeft gespeeld.

De derde bedenking die men kan hebben bij het gebruik van de handtekening bij het onderscheiden van alfabeten en analfabeten is dat het zetten van een handtekening geen uitsluitel geeft ten aanzien van de vraag of men ook werkelijk functioneel de schrijfvaardigheid beheerst. Een negentiende-eeuws schrijver verwoordt de problematiek als volgt: 'Wanneer men in het oog houdt, dat het teekenen der huwelijksakten als eene gewichtige daad beschouwd wordt, die de belanghebbenden zoo veel mogelijk trachten te volbrengen, is het getal van hen die niet kunnen schrijven inderdaad nog veel te groot; te meer daar het veelal op eenen leeftijd plaats heeft, dat het ontvangen onderwijs in die kunst niet reeds vervloeid moest zijn, en het alleen eene naamteekening geldt'.²⁷

Naar de samenhang tussen 'handtekening zetten' en 'kunnen lezen en schrijven' is in Frankrijk onderzoek gedaan. Vanaf 1866 zijn er drie bronnen beschikbaar die inlichtingen verschaffen over het analfabetisme in de Franse departementen: (1) de volkstelling, (2) het jaarlijkse overzicht van het analfabetisme onder rekruten, en (3) de huwelijksakten. De eerste twee maken een onderscheid in vier categorien: – kan alleen lezen; –

TABEL 4.7. Vergelijking van alfabetenpercentages tussen Volkstelling en Maggiolo enquête, Frankrijk, 1866.

	Volkstelling 1866 kan lezen en schrijven (bevolking > 5jr)	Maggiolo enquête 1866 kan handtekening zetten
Mannen	61.31	71.79
Vrouwen	49.90	55.48

Bron: FURET ET OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 28.

kan lezen en schrijven; – kan lezen noch schrijven; – onbekend of niet ingevuld. De derde bron bevat informatie over het al dan niet kunnen zetten van een handtekening. Analyse van deze drie bronnen wijst uit dat de samenhang tussen kunnen lezen en schrijven en het zetten van een handtekening groot is, zowel voor mannen als vrouwen. De correlatiecoëfficiënt is .91. Men moet echter wel bedenken dat het onderzoek betrekking heeft op gegevens die op departementaal niveau zijn geaggregeerd. De uitkomst laat slechts zien dat er in departementen waarin relatief veel personen konden lezen en schrijven ook veel mensen woonden die hun handtekening konden zetten, en dat in departementen waarin relatief veel inwoners niet konden lezen en schrijven er ook relatief weinig handtekeningen werden gezet.

Bij vergelijking van de uitkomsten van de volkstelling van 1866 met de huwelijksakten van hetzelfde jaar, blijkt dat er wel degelijk een frictie bestaat tussen beide waarnemingen. Voor de frictie die uit tabel 4.7 naar voren komt kan een gedeeltelijke verklaring worden gevonden in het feit dat huwenden een bijzondere selectie uit de bevolking vormden. Hun gemiddelde leeftijd was lager dan die van de bevolking als geheel. In een tijd waarin zich een daling van het analfabetisme optrad mag verwacht worden dat hun analfabetisme-score lager zal zijn geweest. Een tweede verklaring betreft het feit dat men niet van alle kinderen boven de vijf jaar mag verwachten dat ze kunnen lezen en schrijven.²⁸

Uit de hierboven geciteerde tekst komt nog een vierde probleem naar voren: bij het analyseren van handtekeningen moet gelet worden op de leeftijd van de persoon die de handtekening zet. Het is te verwachten dat iemand die pas onlangs zijn schoolloopbaan heeft afgerond beter in staat is om te tekenen dan iemand die, reeds grijs en bejaard, aangespoord moet worden om na jaren weer eens de pen te vatten.

‘Faute de pratique, ma mère perdit peu à peu l’habitude d’écrire. Et elle la perdit si bien que, plus tard, quand j’ai pu la connaître, la nécessité de prendre une plume lui causait une émotion assez profonde pour lui faire trembler la main, et c’était pour elle ‘toute une affaire’ que d’apposer sa signature au bas d’une lettre ou d’une acte quelconque quand cela était nécessaire’.²⁹

Tegen deze verwachting spreken echter ook andere gegevens. De volkstelling van 1901, bij welke gelegenheid het analfabetisme van de Franse bevolking is gemeten en weergegeven naar leeftijdsklasse, maakt het mogelijk om de uitkomsten in de tijd terug te projecteren tot het moment waarop de keuring voor militaire dienst plaats vond. Furet en Ozouf, die deze exercitie hebben verricht, komen tot de verrassende conclusie dat het alfabetisme voor alle leeftijdsklassen beter is dan op grond van de keuringscijfers verwacht mocht worden.³⁰ Kon bijvoorbeeld in de periode 1836-1840 47 procent van de dienstplichtigen niet lezen, van de 80-84 jarigen in 1901 bleek 38 procent daar niet toe in staat te zijn. Furet en Ozouf menen dat een gedeelte van de verklaring moet worden gevonden in het feit dat men op latere leeftijd, buiten de school om, met name gedurende de diensttijd, in het lezen en schrijven is onderwezen.³¹ Inderdaad is het leger actief betrokken bij het scholen van rekruten. Zelfs tegenwoordig zijn er in sommige landen speciale actieprogramma's om het analfabetisme in het leger te bestrijden.³² Andere mogelijkheden om te leren lezen en schrijven konden op het werk, in de avondschool, of in de sociale omgeving worden gevonden.³³

Ook de gegevens uit de Eindhoven-dataset bieden de mogelijkheid om te controleren of alfabeten het schrijven verleerden, dan wel analfabeten het juist leerden. Omdat gegevens over het analfabetisme zijn verzameld bij huwelijk en geboorte-aangifte, komt het regelmatig voor dat van een persoon meerdere analfabetisme-gegevens beschikbaar zijn: bij zijn of haar huwelijk; bij de geboorte-aangifte van de kinderen, en als getuige bij het huwelijk van deze kinderen. Van hen valt dus na te gaan of ze het schrijven verleerden. Dit blijkt nauwelijks het geval te zijn. Van 2802 personen is meer dan één analfabetisme-gegeven bekend. In 92.2 procent van de gevallen was er sprake van uniformiteit, in 3.8 procent van de gevallen raakten de onderzochte personen hun schrijfvaardigheid kwijt, terwijl in 2.9 procent van de gevallen juist het omgekeerde het geval was: zij waren bij het huwelijk analfabeet, maar leerden in de loop van de tijd lezen en schrijven. De resterende 1.1 procent kon, zonder dat er een patroon aan ten grondslag lag, soms wel, soms niet een handtekening zetten.

Hoe die 2.9 procent analfabeten leerde schrijven valt uit de gegevens niet na te gaan. Het effect van schrijfonderricht tijdens de militaire dienst kan uitgesloten worden, omdat de eerste gegevens van de huwelijksakte afkomstig zijn. De andere redenen die hierboven zijn genoemd, de avondschool of de sociale omgeving, kunnen wel een rol hebben gespeeld. Opvallend is in ieder geval dat het moment waarop men weer een handtekening zette soms samenviel met het moment waarop de oudste kinderen de leeftijd hadden bereikt om naar school te gaan. Aan te nemen is dat in deze groep reeds bij het huwelijk de vaardigheid tot schrijven verloren was gegaan, maar dat, toen de tijd daarvoor gunstig bleek, deze recessieve vaardigheid weer dominant kon worden.

Het lijkt er dus inderdaad op dat er mensen waren die de vaardigheid om een handtekening te zetten verleerden: voor sommigen gebeurde dat op latere leeftijd, voor anderen gebeurde dat eerder. Het aantal mensen dat zoiets overkwam was echter niet groot. Het valt daarom niet aan te nemen dat dit proces het interpreteren van de uitkomsten die in de volgende hoofdstukken zullen worden gepresenteerd zal belemmeren.

Welke conclusie kan nu getrokken worden ten aanzien van het ontbreken van een handtekening als maat voor iemands analfabetisme? Er zitten duidelijk enige haken en ogen aan. Vooral het feit dat iemand zichzelf kan leren een handtekening te zetten zonder dat hij werkelijk kan lezen en schrijven zal er voor zorgen dat sommige analfabeten onrechte als alfabeten zullen worden beschouwd. Het percentage fouten zal echter niet groot zijn. Daarom kan er gevoeglijk van uit worden gegaan dat het al of niet kunnen plaatsen van een handtekening een goede benadering is van iemands analfabetisme: 'It is probable that the level of literacy measured by counting signatures and marks overestimates the number able to write with ease, underestimates the number able to read with hesitation, and indicates with some accuracy the number who were functionally literate [...]'.³⁴

4.7.2. *De validiteit van het gebruik van de beroepsaanduiding als maat voor een beroepsstratificatie*

In paragraaf 4.4.3. is een drietal methoden gepresenteerd om op basis van beroepsaanduidingen de negentiende-eeuwse beroepsbevolking in afzonderlijke strata onder te brengen. Er zijn enige bedenkingen aan te voeren tegen het uitsluitend gebruik van de beroepsaanduiding als maat voor een beroepsstratificatie.

De eerste bedenking betreft de vermeende relatie tussen beroep en sociaal-economische status. Aan het beroepsgegeven sec kan men, zij het soms met moeite, heel wat afleiden over de beroepssector, de mate van scholing die voor uitoefening van het beroep vereist is, de mate van zelfstandigheid waarmee men het beroep kan uitoefenen, enzovoort. Maar de sociale status die men in de samenleving heeft verworven, is hoogstens voor een gedeelte afhankelijk van het beroep dat men uitoefent. Naast sociaal en cultureel kapitaal bepaalt ook het economisch kapitaal de positie die men in de samenleving bekleedt. Gezien de spreiding in inkomen en vermogen die binnen één beroepsgroep kan optreden, zou het zeker de voorkeur verdienen om ook informatie over inkomen, bijvoorbeeld uit de Kohieren van de Hoofdelijke Omslag en de Patentregisters, in het onderzoek te betrekken. Van Dijk en Kooij hebben onder andere van dit soort informatie gebruik gemaakt bij hun stratificatie-indeling.³⁵

Helaas beschikt de Eindhoven-dataset niet over dergelijke gegevens. Door Van Dijk en Van der Woude is weliswaar een poging gedaan om ge-

gevens uit de Kohieren van den Hoofdelijke Omslag van 1890 te koppelen met gegevens uit het bevolkingsregister van 1890, maar bij ontstentenis van informatie over geboortedatum, geboorteplaats en adres van de belastingschuldigen in de Kohieren bleek een koppeling slechts bij uitzondering te maken.

De tweede bedenking heeft te maken met de veranderende status van het beroep. Het oudste beroepsgegeven in de dataset is dat van de vader van Johannes van der Loo, die op 6 oktober 1779 de geboorte van zijn zoon kwam aangeven. Hij werd geboekstaafd als herbergier. De laatste vermelding is van 27 januari 1972. Bijna tweehonderd jaar zijn er tussen beide vermeldingen verlopen. Het is de vraag of één stratificatie op beroepsvermeldingen volstaat om alle personen over de gehele periode op een correcte manier in strata in te delen. Het is wel zeker dat een klerk in 1848 een andere positie bekleedde dan een klerk in 1920; het is niet zeker of een tolpaalster uit 1832 gelijk gesteld kan worden aan een parkeer knecht uit 1935. Het aantal beroepen dat een mars door de strata heeft gemaakt is gelukkig niet groot. Ook de spreiding in de tijd is minder groot dan hierboven wordt gesuggereerd: het overgrote gedeelte van de beroepsaanduidingen is afkomstig uit de periode 1850-1920. Ook die periode is nog vrij lang, maar uit onderzoek is gebleken dat strata over een langere periode stabiel blijven.³⁶

Een veel groter probleem lijkt te zijn dat twee van de drie stratificaties niet expliciet voor de negentiende eeuw zijn ontwikkeld. De T-code is een beroepsprestige-schaal die door respondenten uit een steekproef en deskundigen in 1954 is vastgesteld; de E-code is in 1976 gemaakt. Mande-makers heeft echter kunnen constateren dat de T-code ook voor de periode rond 1900 een goede indicator vormt voor onderzoek naar sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit.³⁷ Gezien de vrij objectieve criteria die gebruikt worden om beroepen in de E-code te schalen, lijkt het onwaarschijnlijk dat ook deze indeling niet voor de negentiende eeuw bruikbaar zou zijn.

Tenslotte valt de bedenking te maken dat het aan de beroepsvermelding vaak niet af te lezen of het beroep zelfstandig of in loondienst wordt uitgeoefend. Aangezien zowel de G- als de E-code die personen krijgen toegekend afhankelijk is van het feit of ze zelfstandig of in loondienst hun beroep uitoefenen, is er voldoende ruimte voor twijfel. Hier zouden de patentregisters stellig uitkomst hebben geboden. Nu deze ontbreken kan slechts op twee manieren, via 'circumstantial evidence', meer zekerheid worden verkregen. De eerste manier is om gebruik te maken van de kennis die beschikbaar is over de industriële structuur van Eindhoven. Het maken van hoeden en het blazen van glas kan bijvoorbeeld in principe zelfstandig worden uitgevoerd, maar gezien het feit dat er in Eindhoven vele hoedenfabrieken bestonden, en een niet onaanzienlijke fabriek van gloeilampen, kan gevoeglijk worden aangenomen dat het hier loonarbeid betreft. De tweede manier bestaat er in om de reeks beroeps-

vermeldingen die van iemand bekend is aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Een reeks 'sigarenmaker – popper – sigarenmeester' geeft een indicatie dat het om een sigarenmaker in loondienst gaat; een reeks 'sigarenmaker – tapper – sigarenmaker – herbergier' geeft een indicatie dat het sigarenmaken zelfstandig zal zijn uitgeoefend.

Zelfs met gebruikmaking van beide methoden blijft het echter onmogelijk om met volledige zekerheid een persoon in het juiste stratum te plaatsen.

5. DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN EINDHOVEN, 1775-1900

5.1. INLEIDING

Nadat in hoofdstuk 2 de daling van het analfabetisme in West-Europa in algemene termen is beschreven en getracht is haar te verklaren vanuit de onderwijskundige, economische, staatkundige en sociaal-culturele veranderingen die zich aan het eind van de achttiende en in de negentiende eeuw hebben voorgedaan, zal in dit hoofdstuk de aandacht worden verplaatst naar Eindhoven, althans naar degenen die deel uitmaken van de Eindhoven-dataset. Met deze gegevens dalen we af naar het lokale niveau. Het zal de gelegenheid scheppen om de ontwikkeling van het analfabetisme die zich daar heeft voorgedaan veel nauwkeuriger te bestuderen dan in hoofdstuk 2 mogelijk was. Het beeld dat in dat hoofdstuk is geschilderd van het einde van het analfabetisme in West-Europa in de negentiende eeuw was gebaseerd op geaggregeerde gegevens. Voor Eindhoven staan individuele, niet-geaggregeerde gegevens ter beschikking. Hoe paradoxaal het ook klinkt, ondanks het inwisselen van de groothoeklens voor de microscoop zal geprobeerd worden om de optiek van dit onderzoek niet te veranderen. Ook in dit hoofdstuk zal worden ingegaan op dezelfde twee aspecten die in hoofdstuk 2 aan de orde zijn gesteld. Het ene aspect is een beschrijving van de ontwikkeling van het analfabetisme tussen 1775 en 1900, het tweede aspect is een onderzoek naar de factoren die voor de daling van het analfabetisme verantwoordelijk zijn geweest. De nauwkeurigheid die nu betracht kan worden zorgt er wel voor dat zowel de beschrijving van de daling als de speurtocht naar de achterliggende oorzaken veel gedetailleerder kan geschieden dan eerder mogelijk was. Het micro-niveau van het onderzoek brengt met zich mee dat vooral aandacht zal worden besteed aan lokale factoren die voor de daling van het analfabetisme in Eindhoven betekenis kunnen hebben gehad. Te denken valt aan specifieke onderwijskundige, economische, staatkundige of sociaal-culturele omstandigheden: waren er wettelijke maatregelen die het schoolgaan in Eindhoven bevorderden? Traden er verbeteringen op in de economische situatie? Werd het schoolgaan bevorderd of belemmerd door kerkelijke instanties? Breidde het aantal scholen zich uit? In paragraaf 5.3 zal worden nagaan op wat voor manier deze omstandigheden zich aan het eind van de achttiende en in de negentiende eeuw in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel manifesteerden, en zal worden onderzocht of, en in hoeverre, ze op de daling van het analfabetisme invloed kunnen hebben uitgeoefend. Daaraan voorafgaand wordt in paragraaf 5.2 een beschrijving gegeven van de ontwikkeling van het analfabetisme zoals die zich tussen 1775 en 1900 in Eindhoven heeft voorgedaan. Het hoofdstuk wordt afgesloten met paragraaf 5.4, waarin de

bevindigen die dit onderzoek heeft opgeleverd nog eens worden samengevat.

5.2. DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN EINDHOVEN, 1775-1900

In hoofdstuk 2, in de grafieken 2.3 en 2.4, is de ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland grafisch weergegeven. Grafiek 2.3 liet onder andere zien dat zo'n 25 procent van de mannen die rond 1825 huwden, niet in staat waren hun handtekening onder de huwelijksakte te zetten; uit grafiek 2.4 viel op te maken dat te zelfder tijd het percentage onder huwende vrouwen net boven de 40 procent lag. De percentages daalden geleidelijk, totdat, rond 1890, het analfabetisme vrijwel was verdwenen. De daling in Noord-Brabant bleef bij deze ontwikkeling achter; rond 1820 waren de percentages analfabete bruiden en bruidegoms er een stuk hoger dan gemiddeld in Nederland, en de daling zette zich ook later in dan elders.

De Eindhoven-dataset bevat 6769 personen, 4380 mannen en 2389 vrouwen, waarvan we weten of ze konden lezen en schrijven en wanneer ze zijn geboren. Dat het aantal vrouwen zo veel geringer is dan het aantal mannen vindt zijn oorzaak in het feit dat de gegevens gebaseerd zijn op zowel huwelijks- als geboorte-aktes. Omdat het vrijwel uitsluitend mannen waren die aangifte van geboorte deden en daarbij al of niet hun handtekening zetten is hun aantal groter.

Aangezien uit kaart 4.2 in hoofdstuk 4 naar voren kwam dat de geboorteplaats van de meeste personen in de Eindhoven-dataset in Noord-Brabant was gelegen, ligt het voor de hand om de ontwikkeling van het analfabetisme binnen de dataset te vergelijken met die van de provincie als geheel. Grafiek 5.1 toont daarom vier curves: het toont opnieuw de ontwikkeling van het analfabetisme voor Brabant als geheel, voor mannen en vrouwen afzonderlijk, zoals die ook in de grafieken 2.3 en 2.4 is af te lezen, en de ontwikkeling binnen de Eindhoven-dataset, ook voor mannen en vrouwen afzonderlijk, in de vorm van negenjarig voortschrijdende gemiddeldes. Om de provinciale ontwikkelingen te laten sporen met die van de Eindhoven-dataset, is van de huwelijksdatum voor mannen 30 jaar, en van de huwelijksdatum van vrouwen 25 jaar afgetrokken. Wat in grafiek 5.1 getoond wordt is dus de ontwikkeling van het analfabetisme naar *geboorteejaar*.

De overeenkomst tussen beide grafieken is groot. De curves in de Eindhoven-dataset hebben weliswaar een grilliger verloop dan die in Brabant als geheel, maar de oorzaak daarvan is grotendeels gelegen in het feit dat de Brabantse curve op basis van veel meer gegevens is verkregen, en in het feit dat van de Brabantse gegevens vijfjaarlijkse gemiddeldes zijn berekend. Er valt te constateren dat de ontwikkeling van het analfabetisme in Eindhoven een goede afspiegeling was van de ontwikkeling van het analfabetisme in Noord-Brabant als geheel: in de onderzochte periode ver-

GRAFIEK 5.1. De ontwikkeling van het analfabetisme in Noord-Brabant en Eindhoven voor mannen en vrouwen, op basis van hun geboortedatum, 1775-1900.

Noot: de ontwikkeling van het analfabetisme in Noord-Brabant is weergegeven in de vorm van vijfjaarlijkse gemiddelden. De ontwikkeling in Eindhoven is weergegeven als een negenjarig voortschrijdend gemiddelde.

dween het analfabetisme in onze dataset op dezelfde manier als het uit de Brabantse samenleving verdween.

Grafiek 5.1 biedt zicht op nog twee andere kenmerken van de ontwikkeling van het analfabetisme in Eindhoven. Het eerste is het verschil in de mate van analfabetisme tussen mannen en vrouwen. De ontwikkeling van het analfabetisme verliep voor mannen anders dan voor vrouwen. Tot ver in de negentiende eeuw bestond er een aanzienlijke discrepantie in de mate van analfabetisme van beide geslachten. Vaak bedroeg die meer dan 20 procent: van de jongens die aan het einde van de achttiende werden geboren, leerde ongeveer 60 procent lezen en schrijven, tegenover ongeveer 40 procent van de meisjes; rond 1840 waren de percentages respectievelijk 75 en 50 procent. De discrepantie blijkt tussen 1800 en 1840 dus zelfs groter te zijn geworden. Dit fenomeen is opmerkelijk: uit grafiek 2.1 en grafiek 2.2 viel af te lezen dat in West-Europa de verschillen in analfabetisme tussen mannen en vrouwen in de negentiende eeuw over het algemeen zijn afgenomen, of hoogstens gelijk zijn gebleven. Dat laatste geldt ook voor Nederland, waar het verschil in de periode 1800-1840 niet groter of kleiner werd. Uit de grafieken 2.4 en 2.5 valt echter wel op te maken dat er sprake was van regionale verschillen: in Zeeland, Brabant en

Limburg nam het verschil in analfabetisme tussen mannen en vrouwen in de periode tot 1840 toe, terwijl het in Drente afnam.

Het tweede kenmerk betreft de manier waarop de perioden van daling in het analfabetisme werden afgewisseld met perioden van stagnatie en perioden van stijging. Voor mannen en vrouwen vertonen de curves, vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw, afwijkende fluctuaties. Beginnend met een percentage van 40 procent analfabeten onder mannen die aan het einde van de achttiende eeuw werden geboren, daalde de curve over het algemeen langzaam maar gestaag totdat rond 1880 een percentage van nul werd bereikt. De dalende tendens werd op sommige momenten onderbroken door perioden van vertraging en van versnelling. Zo was er tussen 1775 en 1795 een lichte stijging, en tussen 1820 en 1840 en gedurende korte perioden rond 1850 en 1875, een stagnatie te bespeuren, terwijl tussen 1800 en 1820, en tussen 1845 en 1850 een duidelijke acceleratie zichtbaar is. Onder vrouwen was de variatie groter. Tot 1795 daalde het analfabetisme onder vrouwen bijzonder sterk, om na dat jaar weer te stijgen tot meer dan 60 procent. Met uitzondering van een kortstondige verlaging in de periode rond 1820 bleef het percentage analfabete vrouwen hoog tot 1840. Na dat jaar trad er een zeer sterke daling op die, voor enige tijd onderbroken rond 1850, voortduurde tot 1870. Na een korte stagnatie rond 1875 werd ook voor vrouwen vlak na 1880 het percentage nul bereikt. Verliep de ontwikkeling van het analfabetisme onder mannen dus vrij geleidelijk, voor vrouwen was dat veel minder het geval.

Op grond van deze gegevens kan dus de volgende periodisering in de ontwikkeling van het analfabetisme worden aangebracht:

	mannen	vrouwen
1775-1795	stijging	sterke daling
1795-1810	daling	sterke stijging
1810-1820	daling	daling
1820-1840	gelijk	gelijk
1840-1850	daling	sterke daling
1850-1855	stijging	stijging
1855-1870	daling	sterke daling
1870-1880	gelijk	gelijk
1880-1900	daling tot 0	daling tot 0.

Vanaf 1810 trok de ontwikkeling van het analfabetisme sporen die voor mannen en vrouwen sterke overeenkomsten vertoonden. Momenten van stijging, stagnatie en daling dienden zich voor mannen en vrouwen in dezelfde periode aan. Alleen de amplitude in dit golfpatroon verschilde: de stijgingen en dalingen deden zich onder vrouwen in sterkere mate voor dan onder mannen. Voor een deel kan dit het gevolg zijn van het geringere aantal vrouwen in de dataset.

TABEL 5.1. Ontwikkeling van het analfabetisme voor mannen en vrouwen per tienjarige periode, gehele dataset, op basis van geboortedatum, 1770-1900.

Geboortedatum periode	M		V	
	perc.	aantal	perc.	aantal
1770-1780	41.8	79	92.3	13
1780-1790	39.2	199	59.6	52
1790-1800	39.5	311	53.0	117
1800-1810	34.1	381	62.7	150
1810-1820	26.7	375	52.5	160
1820-1830	23.4	402	57.9	209
1830-1840	22.4	495	54.5	213
1840-1850	19.1	535	34.9	249
1850-1860	11.4	526	29.2	298
1860-1870	7.5	373	14.2	246
1870-1880	3.0	270	7.0	214
1880-1890	0.0	235	0.1	242
1890-1900	0.1	177	0.1	201

De ontwikkeling van het analfabetisme is in tabel 5.1 ook per tienjarige periode weergegeven. Hieruit blijkt dat men aan de uitkomst die grafiek 5.1 liet zien, namelijk dat er een zeer hoog percentage analfabeten was onder de vrouwen die rond 1780 werden geboren, niet teveel waarde kan hechten, omdat het aantal vrouwen in dat geboortecohort van de dataset niet erg groot was. Het lijkt er meer op dat het percentage analfabete vrouwen in de periode 1770-1840 vrij stabiel bleef.

De Eindhoven-dataset biedt de gelegenheid om de regionale ontwikkeling van het analfabetisme meer in detail te onderzoeken. Aannemende dat de overgrote meerderheid van de kinderen in dezelfde plaats naar school had kunnen gaan als waar ze geboren zijn, is het mogelijk om de ontwikkeling van het analfabetisme in afzonderlijke gemeenten Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel uit de dataset af te lezen. Deze gegevens zijn per twintigjarige periode weergegeven in tabel 5.2. Wanneer het aantal mannen of vrouwen dat in één periode geboren werd, kleiner was dan 10, zijn twee perioden samengevoegd.

Hoewel de aantallen op sommige momenten wel heel klein zijn, toont tabel 5.2 toch enige interessante details. De belangrijkste is dat het analfabetisme in Eindhoven een geheel andere ontwikkeling heeft gevolgd dan in de omliggende gemeenten. Van de jongens die voor 1800 in Eindhoven werden geboren leerde ruim een-derde niet lezen en schrijven. Het percentage daalde al aan het begin van de negentiende eeuw tot onder de 10 procent, om na 1840 blijvend tot ver onder de 5 procent te zakken. Het analfabetisme onder Eindhovense meisjes was groter, en daalde veel geleidelijker: beginnend met een percentage van bijna 30 procent onder

ANALFABETISME IN EINDHOVEN

TABEL 5.2. Ontwikkeling van het analfabetisme voor mannen en vrouwen per twintigjarige periode, Eindhoven en omliggende gemeenten, op basis van geboortedatum, 1780-1900.

Periode	M		V	
	perc.	aantal	perc.	aantal
<i>Eindhoven</i>				
1780-1800	38.5	26	27.3	22
1800-1820	8.1	37	28.1	32
1820-1840	5.6	36	20.0	25
1840-1860	0.0	46	7.1	42
1860-1880	2.9	35	8.6	35
1880-1900	0.0	19	0.0	36
<i>Gestel</i>				
1780-1800	} 27.2	11	} 36.8	19
1800-1820		18		
1820-1840	5.6	18		
1840-1860	4.8	21	24.0	25
1860-1880	5.0	20	4.5	44
1880-1900	0.0	32	5.6	18
<i>Stratum</i>				
1780-1800	} 25.0	12	} 75.0	12
1800-1820		26		17
1820-1840	23.1	17	52.9	19
1840-1860	29.4	29	5.3	21
1860-1880	3.4	30	23.8	31
1880-1900	0.0		0.0	
<i>Strijp</i>				
1780-1800	76.9	13	47.4	19
1800-1820	40.0	30	70.0	20
1820-1840	25.0	20	72.0	25
1840-1860	26.7	30	25.0	16
1860-1880	0.0	21	0.0	16
1880-1900	0.0	22	0.0	26
<i>Tongelre</i>				
1780-1800	52.9	17	} 68.2	22
1800-1820	35.7	14		
1820-1840	20.0	20		
1840-1860	} 10.5	19	} 11.1	18
1860-1880		16		
1880-1900	0.0			
<i>Woensel</i>				
1780-1800	46.0	63	65.0	40
1800-1820	37.3	59	64.9	37
1820-1840	25.5	51	61.2	49
1840-1860	12.5	48	30.0	50
1860-1880	7.4	54	17.9	56
1880-1900	0.0	53	0.0	59

Vervolg tabel 5.2.

Periode	M		V	
	perc.	aantal	perc.	aantal
<i>Overig Noord-Brabant en Limburg</i>				
1780-1800	40.4	52	70.8	48
1800-1820	39.1	69	60.9	69
1820-1840	42.2	66	54.0	87
1840-1860	15.4	143	32.5	154
1860-1880	4.6	194	7.6	210
1880-1900	0.0	145	0.1	182
<i>Overig Nederland</i>				
1780-1800	} 7.7	26	} 23.1	13
1800-1820				
1820-1840	20.0	10	36.4	11
1840-1860	0.0	29	13.8	29
1860-1880	6.0	50	6.4	47
1880-1900	0.0	74	1.3	76

degenen die in de achttiende eeuw werden geboren, duurde het tot 1880 voordat alle meisjes leerden lezen en schrijven. In de omliggende gemeenten was het analfabetismeniveau een stuk hoger. Voor jongens lag dat in sommige gemeenten rond 1800 ver boven de 40 procent, en voor meisjes zelfs ver boven de 60 procent. De daling onder jongens verliep voorspoedig, maar in Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel duurde het tot na 1840 voordat ook bij de meisjes de percentages begonnen te dalen. Alleen in Gestel gaven de cijfers een gunstiger beeld: daar was het niveau van analfabetisme lager, en begon de daling eerder.

De ontwikkeling van het analfabetisme onder personen die buiten het onderzoeksgebied in Brabant en Limburg zijn geboren, volgde in grote lijnen het spoor van Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel. Ook onder hen zien we een percentage dat voor 1800 voor jongens boven de 40, en voor meisjes boven de 70 procent lag. Een werkelijke daling zette pas na 1840 in. Van een ontwikkeling van het analfabetisme onder degenen die in Noord-Nederland werden geboren was eigenlijk geen sprake. Reeds voor 1800 was een zeer ruime meerderheid in staat om te lezen en te schrijven, zij het dat ook hier jongens in mindere mate analfabeet bleven dan meisjes.

5.3. MOGELIJKE VERKLARINGSGRONDEN VOOR DE DALING VAN HET ANALFABETISME IN EINDHOVEN

Hoofdstuk 2 bevatte een paragraaf waarin diverse factoren werden besproken die ouders gestimuleerd zouden hebben kunnen om hun kinde-

ren al of niet naar school te zenden. De volgende stimuli werden onder de loupe genomen: stimuli van ideologische, religieuze, staatkundige, legislatieve, economische en geografische aard, stimuli vanuit de sociale omgeving en stimuli vanuit het gezin. In deze paragraaf worden deze factoren nogmaals behandeld; het doel is nu om na te gaan of er bepaalde stimuli verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de mate waarin de daling van het analfabetisme in Eindhoven is vertraagd of versneld. Getracht zal dus worden om te achterhalen of er in Eindhoven in de negentiende eeuw eigen, specifieke effecten zijn opgetreden die op die vertraging of versnelling invloed hebben uitgeoefend. Omdat we over sommige factoren kort kunnen zijn, terwijl andere een meer uitgebreide behandeling verdienen, zullen we ze niet afzonderlijk behandelen. We kiezen er daarentegen voor om een periodisering aan te brengen. Aangezien ook de ontwikkeling van het lager onderwijs in de negentiende eeuw meestal in gedeelten wordt beschreven, namelijk aan de hand van de belangrijkste onderwijswetten waaraan in die eeuw uitvoering is gegeven, ligt het voor de hand om ook in dit onderzoek die jaren als een caesuur te gebruiken: 1806 en 1857.

5.3.1. *De periode tot 1806*

Voordat in Nederland de Schoolwet van 1806 werd aangenomen, bestond er in Nederland geen algemene *regelgeving* op het gebied van leerplicht, toezicht, benoeming van onderwijzers en inhoud van het onderwijs. Steden en gewesten hadden gewoonlijk hun eigen regels, die vaak naar de letter nog wel overeenstemming vertoonden, maar niet naar de geest. Zo was er in Drente een soort 'de facto' leerplicht ontstaan nadat de Drentse Landdag van 1630 had bepaald dat ouders van kinderen van 7 jaar en ouder vijftien stuivers per jaar schoolgeld moesten betalen, 'hetzij ze dezelve ter school seynden ofte niet'. Door de ridderschap en steden van Overijssel werd in 1686 een vergelijkbare regeling in het leven geroepen.¹ Soms kwamen er binnen één gewest ook per stad afwijkingen voor.² Voor Noord-Brabant was er op het eerste gezicht minder sprake van een chaotische situatie, omdat het aan de Staten Generaal was toevertrouwd om zich te belasten met regelgeving van het onderwijs in de Generaliteitslanden. Het 'Schoolreglement in de steden en ten platte Lande in de Heerlijkheden en dorpen, staande onder de Generaliteit', dat op 3 mei 1655 werd vastgesteld, schreef voor dat slechts na examinering door de Gereformeerde classis en na goedkeuring door de Raad van State een schoolmeester zijn vak kon gaan uitoefenen. In het onderwijsprogramma was niet alleen het leren lezen, schrijven en rekenen voorgeschreven, maar ook het 'bequaamlijk kunnen zingen van de Psalmen Davids', terwijl de schooldag begonnen en beëindigd diende te worden met gebed. Om die reden dienden de onderwijzers 'Godsalige Liederen' te zijn, 'in de Fondamenten van de Christelijke Gereformeerde Religie wel ervaren',

en werden niet-gereformeerden van het ambt van schoolmeester uitgesloten. Er werd gestreefd naar de aanwezigheid van een schoollokaal in alle dorpen van Brabant.³

Het reglement van 1655 zorgde voor enige problemen. Hoewel in dat jaar speciaal 51 gereformeerde schoolmeesters uit de Noordelijke Nederlanden naar de Meierij van 's-Hertogenbosch werden gezonden, bleef het aantal gekwalificeerde, gereformeerde onderwijzers onvoldoende om in de behoefte te voorzien.⁴ Het had tot gevolg dat sommige scholen, die voor de Reformatie als parochiescholen hadden bestaan, hun deuren moesten sluiten bij ontstentenis van een gekwalificeerde protestantse onderwijzer.⁵ Op andere plaatsen werd het met de noodzaak tot het afleggen van een examen niet zo nauw genomen: juist in Brabant moest, noodgedwongen, een beroep worden gedaan op niet of slecht opgeleide schoolmeesters. Tenslotte zorgde het leerstellige karakter van het onderwijs voor weinig animo bij de ouders om hun kinderen deze scholen te laten bezoeken.⁶

Omdat het toezicht op de uitvoering van het reglement werd toevertrouwd aan de plaatselijke kerkelijke autoriteiten, hing het van lokale omstandigheden af in hoeverre het reglement strikt werd toegepast. Dat kon als voordelig effect hebben, dat er 'bijscholen' konden blijven bestaan die door katholieke onderwijzers, door kloppen en nonnen, werden gedreven.⁷ Ook werd aan het leerstellig karakter van het gereformeerde onderwijs vaak minder aandacht besteed dan men uit het schoolreglement zou kunnen afleiden: protestantse onderwijzers namen in Brabant een tolerante houding aan en trachtten hun onderwijs zo neutraal mogelijk te geven.⁸ Een nadelig effect van het gebrek aan toezicht was dat er weinig aan werd gedaan om schoollokalen in te richten en ouders te bewegen hun kinderen naar school te laten gaan. Ook aan de manier waarop onderwijs werd gegeven werd niet getornd. Dat bleef zoals het al eeuwen was geweest: individueel onderwijs, waarbij leerlingen afzonderlijk hun lessen leerden en ook afzonderlijk bij de schoolmeester werden geroepen om zich het geleerde te laten overhoren. De schooltijd varieerde sterk, maar bedroeg gemiddeld vier uur per dag; in Brabant werd normaliter alleen in de wintermaanden, van Allerheiligen tot Pasen, les gegeven.⁹ Ook na de Bataafse omwenteling bleven plaatselijke autoriteiten zich verantwoordelijk achten voor de wijze waarop het onderwijs werd ingericht, hoewel het gewestelijk bestuur van het Departement Brabant er met zeker succes naar streefde om zeggenschap te krijgen over het aanstellen van onderwijzers.¹⁰

Veel belangrijker voor het onderwijs in Brabant dan de wettelijke regelingen die gedurende de Bataafse tijd ten aanzien van de inrichting van het onderwijs werden getroffen waren de maatregelen die betrekking hadden op de *maatschappelijke gelijkstelling van de katholieken*. Toen de Provisionele Representanten van Bataafs Brabant in hun publicatie van 18

september 1795 bekend maakten dat ontslag kon worden aangevraagd voor schoolmeesters die voor hun ambt onbekwaam waren, en tevens aan katholieken werd toegestaan om het onderwijzersambt te gaan uitoefenen, was dat voor vele municipaliteiten het sein om hun protestantse schoolmeesters van hun functie te ontheffen. Dat overkwam bijvoorbeeld Lambertus Greeve, de schoolmeester, koster, doodgraver en voorlezer van Gestel. Zijn wijze van les geven was zo abominabel dat de municipaliteit van het dorp in 1796 de nieuw-geboden mogelijkheid aangreep om hem te ontslaan. Hoewel Greeve het er niet bij liet zitten en bij de Agent van Nationale Opvoeding van de Bataafsche Republiek zijn gram probeerde te halen vanwege de 'religiehaat en partijzucht' van het gemeentebestuur, wees dit bestuur de beschuldigingen van de hand en maakte de onderwijzer nog zwarter door niet alleen zijn 'onachtsaame en ieverloose manier van onderwijzen' aan te rekenen, maar ook het feit dat hij een 'Oranjeklant van het allerslechtste soort' zou zijn.¹¹ In andere gevallen werd het verzoek tot ontslag echter niet gehonoreerd.¹²

Het vervangen van een protestantse schoolmeester door een katholieke betekende misschien wel dat de belangstelling voor schoolgaan groeide, maar niet dat de *kwaliteit van het onderwijs* op slag verbeterde. Integendeel, zolang katholieken geen gelegenheid hadden om een opleiding tot schoolmeester te volgen, kon dat niet het geval zijn. Dat hun een gebrek aan inhoudelijke kennis en didactische vaardigheden verweten kon worden is, gezien de onmogelijkheid om dergelijke kennis op te doen, niet verwonderlijk. Stephanus Hanewinkel, de zoon van een gereformeerde dominee uit Nuenen, die in 1798 en 1799 de Meierij van Den Bosch bereisde, getuigt meermalen van zijn afschuw van het onderwijs dat door deze 'ellendige breekbeenen' werd gegeven¹³:

[te Aarle:] 'Er is thands een Kapuçijn tot Schoolmeester aangesteld; eerst leest hij 's morgens de Misse, en vervolgens houd hij School. Zo ik mij niet bedrieg, was deeze Kapuçijn voor eenige jaaren Molenaarsknecht op even deeze zelfde plaats'.¹⁴

'Te Zon heeft men den Hervormden Schoolmeester afgezet, en eenen Roomschen in zijne plaats aangesteld, deeze is een domme, waanwijze en allerdweepzuchtigste kaerel; hij stoort zich aan geen Wetten, maar laat de Jeugd in Roomsche boeken leeren'.¹⁵

[te Tongelre:] 'Men haat daar de Hervormden meer dan de Jooden, die 'er woenen. Men heeft 'er den Schoolmeester afgezet, die echter honderd Guldens van zijne Wedde behouden heeft, en 'er deszelfs plaats eenen bekende Dronkenlap, maar die bitter Roomsch was, aangesteld'.¹⁶

'Te Nunen is een verloopen Student, die reeds verscheidene wijngen tot Priester ontvangen had, Schoolmeester; Hij kan nauwelijks schrijven, en niet eens behoorlijk spellen'.¹⁷

Wat Hanewinkel niet vermeldt is dat ook van de protestantse schoolmeesters de kwaliteit van het lesgeven niet zelden te wensen over liet. Het was niet ongebruikelijk om bij de aanstelling van een onderwijzer andere overwegingen een rol te laten spelen dan de didactische vaardigheden van de sollicitant.¹⁸ Het uiterst karig traktement dat schoolmeesters in Brabant gewoonlijk ontvingen zorgde er trouwens al voor dat gekwalificeerde onderwijzers van solliciteren afzagen, en dat degenen die wel een betrekking aanvaardden zich liever bezighielden met het verwerven van neveninkomsten dan met het schoolhouden.¹⁹

In ons onderzoeksgebied was er rond 1800 geen sprake van een achteruitgang in *het aantal scholen*, van een toename echter evenmin. Er waren er acht: Eindhoven had er twee, Gestel, Strijp, Stratum en Tongelre bezaten alle één dorpsschool, en in de gemeente Woensel waren er twee: één op het Broek, en één in het geïsoleerd gelegen gehucht Acht.

Sommige scholen kenden een geschiedenis van eeuwen. Eindhoven bezat bijvoorbeeld reeds aan het einde van de veertiende eeuw een Latijnse school die met de kapittelkerk was verbonden.²⁰ De school was al snel niet alleen ingericht ten behoeve van aanstaande priesters: rond 1640 werd aan 200 leerlingen volksonderwijs gegeven.²¹ Hoewel de katholieke geestelijkheid de school in 1601 uit handen moest geven, en vanaf dat moment leken als hoofd ervan werden aangesteld, bleven deze, ook na 1655, overwegend katholiek.²² Dit deed het schoolbezoek zeker geen kwaad, maar zorgde er wel voor dat de inmiddels opgerichte Nederduits-Gereformeerde school goeddeels van leerlingen verstoken bleef.²³ Daar kwam echter in de loop van de achttiende eeuw verandering in. In het begin van de achttiende eeuw werden vele Latijnse scholen gedwongen om hun poorten te sluiten. Die van Eindhoven bleef bestaan, maar kwijnde langzaam weg. In 1795 kreeg het voortgezet onderwijs in Eindhoven een nieuwe impuls met de komst van een Franse school onder leiding van de katholieke onderwijzer Hermanus Antonius Boex. Hij maakte er een Dag- en Kostschool voor Jonge Heren van die al snel in het gehele land onder de katholieke bevolking bekendheid verwierf.²⁴

De taak om te voorzien in het lager onderwijs voor de kinderen van Eindhoven werd in de achttiende eeuw overgenomen door de Nederduitse school. Het aantal leerlingen van die school nam gestaag toe, met als gevolg dat de school al rond 1800 was uitgegroeid tot een goed-functionerend instituut met drie aparte klassen.²⁵

Uit de Kohieren van de Honderdste Penning van 1571 blijkt dat aan het einde van de zestiende eeuw ook in Gestel, Stratum en Woensel een school aanwezig was. In Stratum en Woensel was hij, net als in Eindhoven, op het kerkhof gebouwd.²⁶ In Gestel was de school in een kleine kapel gevestigd: 'Alsoo is binnen den voorseyt dorpken een cleyn capelle sonder erffenis dan daer het op staet ende daer inne hout men schole'.²⁷

Waarschijnlijk is dit de Sint-Nicolaaskapel die tot 1846, dus misschien wel meer dan drie eeuwen, als school heeft dienst gedaan.²⁸ Deze kapel was blijkbaar geschikt om als schoollokaal te dienen, maar voor andere scholen in de buurt gold dit niet: in Woensel was het schoollokaal bijvoorbeeld niet alleen te lang, te smal en te klein, maar ook niet wind- en waterdicht: wanneer het stormde of stortregende moest het onderwijs worden gestaakt.²⁹

Ook de *economische omstandigheden* waren niet bijster gunstig. Over het algemeen waren ze in Nederland gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw weinig florissant. De handelsprotectionistische maatregelen die het internationale verkeer van goederen in ernstige mate belemmerden, zorgden er voor dat de handel, een van de peilers van de Nederlandse welvaart, aanzienlijke schade werd berokkend. Voor de Meierij van Den Bosch waren de gevolgen minder zorgwekkend. De buitenlandse blokkades die elders in Nederland de internationale handel deden verminderen hadden in de Meierij een geringer effect, omdat het handelsverkeer met Holland al van oudsher aan tariefstelling onderworpen was. Het handelsverkeer was dus van bescheiden omvang en de productie vooral op de lokale markt gericht. Van de meer interlokaal georiënteerde nijverheid ontwikkelde de Eindhovense linnenindustrie zich onder invloed van de importbelemmeringen in Ierland en Engeland ongunstig: het aantal getouwen daalde tussen 1750 en 1800 van 1200 tot 100.³⁰ De hoedenfabricage, die vooral op België en Frankrijk was gericht, ontwikkelde zich daarentegen voorspoedig.³¹ Gelet op het aantal arbeiders was de industrie in Eindhoven omvangrijk. Volgens de Goldberg-enquête van 1800 werkten er wel 4000 mensen in de linnen-, katoen-, baaïen-, flanel- en lakenfabrieken.³² Verreweg het grootste deel van hen vond echter hun bezigheid in de thuisweverij, waarvan de produkten door de Eindhovense entrepreneurs werden afgenomen. Belangrijkste bron van bestaan werd echter in de landbouw gevonden. De grond was echter schraal, en de landbouwbedrijven klein. Het was daarom onontkoombaar om extra inkomsten, zoals uit de thuisweverij of door het maken van boter, te verwerven. Het leidde er echter niet toe dat iedereen voldoende financiële middelen kon vinden om het bestaan zeker te stellen. De percentages minvermogenden, onvermogenden en armen waren per gemeente verschillend, zoals uit tabel 5.3 blijkt, maar in het algemeen was ruim een derde van de bevolking aangewezen op een zekere mate van onderstand.

De Franse tijd zorgde wel voor een aanzienlijke verbetering in de *geografische ontsluiting* van het Kempenland. Niet alleen werd in 1806 het laatste gedeelte van de straatweg tussen Eindhoven en Den Bosch voltooid, ook de lokale infrastructuur onderging een aanzienlijke verbetering door het gereedkomen van vele verbindingswegen, zandwegen en verharde

TABEL 5.3. Percentages vermogenden, minvermogenden, onvermogenden en armen in het onderzoeksgebied, 1792.

	vermogend	minvermogend	onvermogend	armen
Eindhoven	69.6	10.8	14.7	4.8
Gestel	71.8	16.1	3.5	8.6
Stratum	78.5	5.9	12.8	2.8
Strijp	53.1	20.4	14.3	12.2
Tongelre	81.3	6.0	6.2	6.5
Woensel	47.6	11.8	22.8	18.3
Onderzoeksgebied	61.9	12.1	15.2	10.7

Bron: 'Beschreevene Staat', 1965, pp. 525-527.

aardbanen die tussen de verschillende dorpen in het Kempenland werden aangelegd.³³

Gezien het bovenstaande kunnen we tot de *conclusie* komen dat het met het onderwijs in Brabant aan het einde van de achttiende eeuw niet goed was gesteld. Het officiële onderwijs kon slechts worden verzorgd door lidmaten van de Gereformeerde Kerk. Hun aantal was in Brabant echter bijzonder klein, zodat het moeilijk was om gekwalificeerde onderwijzers te vinden, terwijl er aan de andere kant vanuit de bevolking een zeker ressentiment tegen deze protestantse onderwijzers werd gevoeld. Er zijn dan ook aanwijzingen dat de onderwijssituatie in de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw verslechterde: scholen werden gesloten, en ouders hielden hun kinderen thuis.

De Franse tijd leidde een tijdperk in waarin veel veranderde. Sommige veranderingen hadden een positief effect op het schoolgaan, andere een negatief. Een positieve ontwikkeling was dat vanaf 1795 ook katholieke onderwijzers de gelegenheid kregen om onderwijs te gaan geven. De vervanging van protestantse door katholieke schoolmeesters zal de belangstelling voor schoolgaan zeker hebben aangewakkerd, maar daar staat tegenover dat degenen die de ontslagen protestantse schoolmeesters kwamen vervangen zeker niet beter gekwalificeerd waren. In het schoolaanbod en in het programma dat op school werd aangeboden trad geen verandering op. Het onderwijsniveau was, met uitzondering van dat te Eindhoven, laag. Ook de economische omstandigheden aan het einde van de achttiende eeuw waren in Eindhoven niet veel anders dan in de jaren daarvoor. Hoewel in vele gezinnen kinderen noodgedwongen zullen hebben moeten bijspringen om een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen, en het aantal gezinnen dat geheel of gedeeltelijk van de bedeling afhankelijk was, vrij groot was, ontwikkelden de economische omstandigheden zich niet zodanig dat daarvan extra stimulansen zullen zijn uitgegaan om kinderen naar school te laten gaan of thuis te houden. Positief kan de

verbetering van het wegennet hebben gewerkt, waardoor de bereikbaarheid van de scholen zal zijn vergroot.

Brok, die onderzoek heeft gedaan naar de ontwikkeling van het lager onderwijs in Breda in de negentiende eeuw, komt na een evaluatie van de positieve en negatieve ontwikkelingen tot de conclusie dat de kwaliteit van het onderwijs in die stad in de jaren na 1795 verslechterde.³⁴ Zowel het aantal schoolmeesters als het aantal leerlingen nam er af. Brok wijt deze achteruitgang aan de heersende economische malaise, maar, gelet op het bovenstaande, kan de oorzaak mede gelegen hebben in de wijze waarop protestantse onderwijzers werden vervangen door katholieke, waardoor de organisatie van het onderwijs danig in het ongereide raakte.

In Eindhoven hebben dezelfde factoren een rol gespeeld als in Breda. Aangezien de economische situatie er minder ongunstig was, was er echter geen sprake van een voor- of achteruitgang van de kwaliteit van het onderwijs. Uit grafiek 5.1 valt dan ook, over het geheel genomen, geen toe- of afname van het analfabetisme af te lezen. Voor jongens steeg in deze periode het analfabetisme enigszins, maar onder meisjes nam het analfabetisme af.

5.3.2. *De periode 1806-1857*

De *wettelijke maatregelen* die in het eerste decennium van de negentiende eeuw werden getroffen en uiteindelijk resulteerden in de Schoolwet van 1806, vormden het sluitstuk van een proces waarin de toenemende bezorgdheid van de centrale overheid over de kwaliteit van het onderwijs convergeerde met het verlaten van de geprivilegeerde positie van het protestantisme als staats-godsdienst en het doordringen van de idealen van de Verlichting. De wet van 1806 had als eerste doel om orde te scheppen in de manier waarop het onderwijs werd verzorgd. Er werd een lesprogramma opgesteld dat op iedere school moest worden gegeven, zodat: 'de Jeugd van allerlei ouderdom en van beiderlei kunne, het zij gezamenlijk, het zij ieder afzonderlijk, in de eerste beginselen van kennis en beschaving, als Lezen, Schrijven, Rekenen en de Nederduitsche Taal, of in derzelver hulpmiddelen, als de Fransche en andere hedendaagsche of ook geleerde Talen, de Aardrijks-, Geschiedkunde en dergelijke, onderwezen, of ook alleenlijk tot hoogere beschaafdheid gevormd wordt'.³⁵

Om dit programma te verwezenlijken werd een aantal indelingen gemaakt. De lagere scholen werden geordend in drie types: openbare scholen, bijzondere scholen van de eerste en bijzondere scholen van de tweede klasse. Alleen de openbare scholen werden uit een openbare kas onderhouden. Het verschil tussen bijzondere scholen van de eerste en de tweede klasse bestond uit de rechtspersoon die de school onderhield. Als het ging om een persoon of stichting die speciaal voor het doel onderwijs te geven waren opgericht, was er sprake van een bijzondere school van de eerste klasse.³⁶

Een tweede indeling betrof de schooldistricten. Elk departement werd opgedeeld in schooldistricten waarbinnen een schoolopziener toezicht zou houden. De schoolopzieners in een departement vormden samen een Commissie van Onderwijs.³⁷

Het Departement Brabant werd in eerste instantie ingedeeld in zeven districten. Eindhoven en omgeving vormden het derde district. De Commissie van Onderwijs kreeg als eerste taak een Huishoudelijk Schoolreglement vast te stellen. Dit reglement was niet, zoals in de andere Departementen, een aan plaatselijke omstandigheden aangepaste versie van het door Van den Ende opgestelde model-reglement. Belangrijkste verschil was dat het aan de scholen werd overgelaten om zelf de schoolorde te ontwikkelen.³⁸ Schoolmeesters konden dus zelf blijven bepalen op welke dagen er hoeveel uur werd les gegeven. Tevens had de commissie tot taak om examens af te nemen van onderwijzers wanneer dat gewenst was³⁹, om aan de hand van de rapporten van de schoolopzieners de kwaliteit van schoolgebouw, meubilair en onderwijs te bespreken, het schoolgaan te bevorderen, na te gaan of de wet werd nageleefd en om de centrale overheid te informeren over de staat van het lager onderwijs in het Departement. Vol goede moed toog deze commissie in 1807 aan het werk. In de jaarlijkse rapportage aan de Minister van Binnenlandse Zaken sloeg binnen enkele jaren de teneur van de evaluatie-rapporten om van positief naar uiterst negatief. Vanaf 1810 werd gesproken van een deerlijk verval:

‘En waarlijk, het schoolwezen in dit Departement is in een allerellendigsten toestand. De meeste schoolopzienersposten zijn vacant; nog doen de heeren Maires aanstellingen en afzettingen, zonder de schoolwet, of den schoolopziener ergens in te kennen. Slaat men verder het oog op de schoolzaken in dit Departement, overal en van alle zijden ontdekt men de allerellendigsten verwarring, afwijking van, ja tegenkanting der Wet. Hier ziet men onderwijzers op eene enkele aanklacht van Maire of ingezetenen zonder verder onderzoek eensklaps van hunnen post gezet – door nieuwe aangesteld zonder rang of verdiensten, zonder bekwaamheden of geschiktheid voor het onderwijs en zonder vooraf eenig onderzoek te vorderen’.⁴⁰

Van toezicht en kwaliteitscontrole kwam dus niet zoveel. Dat was ook geen wonder omdat de financiële middelen voor het toezichthouden ontbraken. Bij het overlijden van schoolopzieners bleven de posten vaak jarenlang onbezet. Pas na 1829 werd het toezicht weer beter nadat een wetswijziging een grotere autonomie had gegeven aan het Provinciaal Bestuur, terwijl er tegelijkertijd voor een inspecteur-generaal werd gezorgd. Deze inspecteur, Wijnbeek, wachtte niet enkel de rapporten af die hem door schoolopzieners werden toegestuurd, hij ging zelf ook regelmatig op pad om de situatie in ogenschouw te nemen; daarbij schuwde hij het niet om aan de Minister ook (soms minder vleierende) opmerkingen te maken over diverse schoolopzieners.⁴¹

Hoewel de wet van 1806 in *katholieke kring* in eerste instantie welwillend was ontvangen⁴², begonnen al vrij snel bezwaren te komen tegen de praktische uitvoering ervan. De kritiek richtte zich op twee punten: ten eerste bleek het vrijwel onmogelijk om goedkeuring te verkrijgen voor het oprichten van bijzondere, in dit geval katholieke scholen, en ten tweede ergerde men zich aan de nog heersende protestantse geest van het onderwijsprogramma. Juist omdat het aantal katholieke schoolmeesters in het departement aanmerkelijk was toegenomen (in 1806 waren er van de 201 onderwijzers buiten de steden nog maar 76 gereformeerd⁴³), werd dit bezwaar extra gevoeld. Er werden twee strategieën gevolgd om de protestantse geest te verminderen: een negatieve, door katholieke ouders aan te raden hun kinderen niet naar school te laten gaan⁴⁴, en een positieve, door de regering en de volksvertegenwoordiging middels een regen van petitie's te bestoken met de eis om werkelijke vrijheid van onderwijs te realiseren. De klachten werden onderzocht en in een klachtenboek, 'De Memorie tot staving van de klagten der Roomsche Katholijken betreffende het Lager Onderwijs' vastgelegd dat aan Willem II werd aangeboden. Het leidde er toe dat in 1842 een Koninklijk Besluit werd uitgevaardigd dat onder meer behelsde dat bij de benoeming van onderwijzers gelet moest worden op de godsdienstige gezindheid van de bevolking en dat aan de katholieke geestelijkheid een zekere controle werd toegestaan op de gebruikte schoolboeken.⁴⁵ Hoewel het Koninklijk Besluit geen veranderingen aanbracht in de mogelijkheden om scholen op bijzondere grondslag in te richten, werden de mogelijkheden in de praktijk versoepeld. Zo werden bijvoorbeeld in de jaren 1832-1850 28 huizen van de Tilburgse Zusters van Liefde canoniek goedgekeurd, zonder dat de overheid daartegen optrad.⁴⁶

Eén van dit soort *scholen* was het Huis van het Heilig Hart van Jesus dat in 1843 in Eindhoven werd opgericht. De zusters hielden zich bezig met het verzorgen van zieken en bejaarden, maar hadden ook een school ingericht die bedoeld was voor het kosteloos onderwijzen van behoeftige en minvermogende meisjes.⁴⁷ Het was niet de enige school die in die periode in Eindhoven werd gesticht, maar wel de enige die zich voor een lange tijd zou handhaven. De anderen was maar een kort leven beschoren. Aan de twee scholen die te Eindhoven aan het begin van de negentiende eeuw bestonden, te weten de Nederduitse en de Franse, werden achtereenvolgens toegevoegd: een Israëlitische school, opgericht rond de jaren '30, een Franse dag- en kostschool voor meisjes, opgericht in 1839, de reeds vermelde meisjesschool van de Tilburgse Liefdezusters (opgericht in 1843), een Franse jongensschool (opgericht 1850) en een bijzondere dagschool voor meisjes, die in 1855 de deuren opende.⁴⁸ In de omliggende gemeenten kwamen er geen nieuwe scholen bij.

Zoals hierboven reeds is gezegd ontbrak er op het platteland het een

en ander aan de *kwaliteit van de scholen*. Ze bestonden uit één lokaal dat vaak te klein was om de leerlingen te kunnen herbergen. Tot 1840 kwam er niet veel verbetering in deze situatie. Het lokaal in Woensel werd in 1819 vervangen door een steviger exemplaar dat ook bij slecht weer kon worden gebruikt, maar daar bleef het voorlopig bij. Het gevolg was dat de Schoolopziener van het vijfde district rond 1840 moest constateren dat nergens in de provincie zoveel ongeschikte scholen te vinden waren als rond Eindhoven. In 1841 werden drie van de 36 scholen in het district als 'slecht' beoordeeld: de scholen van Gestel, Woensel en Acht. Mede als gevolg van deze diskwalificatie werd spoedig actie ondernomen om de scholen te verbeteren. Zo kreeg Acht in 1844, Gestel in 1846 en Woensel in 1849 een nieuwe school. De school van Strijp was al in 1840 vervangen door een beter exemplaar, dat in 1849 alweer plaats maakte voor een nieuw gebouw. Het leidde er toe dat in 1849 alle onderhavige scholen als 'goed' of 'zeer goed' werden beoordeeld.⁴⁹

Een ander probleem was dat veel scholen uitpuilden van leerlingen zonder dat het aantal leerkrachten voldoende was. Rond het midden van de negentiende eeuw had in Nederland elke schoolmeester gemiddeld 80 kinderen in de klas.⁵⁰ In ons onderzoeksgebied was de situatie gemiddeld genomen iets gunstiger. De plaatselijke verschillen waren echter groot. De dorpsschool van Gestel werd in 1846 bijvoorbeeld bezocht door 139 leerlingen, terwijl er maar één onderwijzer was.⁵¹ In Tongelre gingen in 1847 111 leerlingen naar school met eveneens maar één onderwijzer; in Strijp was ook maar één onderwijzer op een aantal van 136 leerlingen. Alleen in Stratum kon de school, die 172 leerlingen telde, beschikken over een schoolmeester en een hulpmeester, terwijl er op de twee scholen in Woensel, met in totaal 301 leerlingen, drie onderwijzers waren⁵². Men bedenke dat de aanwezigheid van hulponderwijzers niet altijd de kwaliteit van het onderwijs ten goede kwam. De gunstige verhouding in ons onderzoeksgebied kwam voornamelijk voor rekening van Eindhoven: daar waren in 1857 18 onderwijzers werkzaam op een totaal van 513 leerlingen. De verhouding was hier dus 29 : 1.⁵³

Hoewel in de wet van 1806 een regeling was getroffen die de *kwaliteit van de onderwijzer* moest garanderen, kwam daar in de praktijk nog niet veel van terecht. Bij gebrek aan een pensioenregeling bleven veel schoolmeesters zo lang mogelijk op hun post, ook al waren ze al lang niet meer in staat om hun functie naar behoren te vervullen. Aan anderen die al voor 1806 waren aangesteld, ontbrak de kwaliteit ten enenmale. De gemeente Gestel liet schoolopziener De Jong bijvoorbeeld weten dat hun onderwijzer nooit in staat was geweest tot het geven van behoorlijk onderwijs. Inspecteur Wijnbeek trof in 1835 in Stratum een volledige chaos aan op school, met een onderwijzer wiens onderwijs 'jammerlijk' was.⁵⁴ Van katholieke zijde kwam er kritiek op het vergelijkend examen dat onderwijzers moesten afleggen om op een vacante positie te kunnen worden

benoemd. Men twijfelde er aan of voldoende objectiviteit in acht werd genomen bij het beoordelen van een katholieke kandidaat: "t Kan niet anders, of het uiterst sceptische antwoord, dat een Katholiek candidaat op een vraag over 't nut van de gezegende Hervorming kon geven, moest het bij vergelijking tegenover de Protestanschen examiner, vaak nog predikant, glansrijk afleggen bij de dithyrambe door zijn Protestanschen collega, met een stellige benoeming in 't zicht, geestdriftig ten beste geven".⁵⁵

Waarschijnlijker is dat de meeste katholieke onderwijzers onvoldoende opleiding (en opleidingsmogelijkheden) hadden gehad om zich in een vergelijkend examen te meten. Niet voor niets plaatste de regering van Willem I verschillende onderwijzers uit het noorden in de provincie ter verheffing van het lager onderwijs, en kende zij aan jongemannen uit Noord-Brabant een beurs toe om aan de kweekschool van Lier een opleiding te volgen.⁵⁶ Vooral voor de Zusters van Liefde, die in overgrote meerderheid geen officiële opleiding hadden genoten, was het vergelijkend examen een zware last. Voor hen werd als voorlopige oplossing gevonden ze niet als onderwijzer, maar als 'kwekeling' te beschouwen.⁵⁷

De *economische ontwikkeling* van Brabant kenmerkte zich in de eerste helft van de negentiende eeuw door een golfbeweging. Na de Restauratie waren de vooruitzichten gunstig, maar al snel bleek dat de Nederlandse industrie niet was opgewassen tegen de internationale concurrentie. Willem I reageerde weliswaar door de Nederlandse Handelsmaatschappij op te richten, die door het verstrekken van leningen en subsidies de industriële produktie trachtte te bevorderen, maar zijn beleid werd door de Belgische kwestie doorkruist. Het conflict zorgde er bijvoorbeeld voor dat voor Brabant belangrijke afzetgebieden vervielen, waardoor de economie alsnog in het slop geraakte.⁵⁸ Tussen 1820 en 1850 stegen de prijzen meer dan de lonen.⁵⁹ In 1831 merkte het gemeentebestuur van Eindhoven op dat 25% van de bevolking tot de behoeftigen gerekend moest worden.⁶⁰ Men bedenke wel dat de economische situatie in Eindhoven ook ten opzichte van andere plaatsen in Noord-Brabant verslechterde. De linnen-, bontjes- en katoennijverheid daalde tussen 1815 en 1830 in Eindhoven en Stratum, waar die in Helmond sterk steeg; het aantal stukken laken dat er werd vervaardigd verminderde eveneens, terwijl de productie van laken toenam in Tilburg.⁶¹ Ondanks de economische malaise werden in de eerste helft van de negentiende eeuw in Eindhoven de eerste aanzetten merkbaar voor een structurele verandering van de industrie. De belangrijkste daarvan waren de sterke afname van de thuisspinnerij en de (veel geleidelijker) afname van het belang van de thuisweverij ten gunste van een geconcentreerde, fabrieksmatige produktie van wollen en katoenen stoffen.⁶²

De Brabantse landbouw ontwikkelde zich, vergeleken met andere zandstreken in Nederland, in de eerste helft van de negentiende eeuw

slechts langzaam. Deels was dit een gevolg van het feit dat de produktie in 1800 al behoorlijk hoog was. De toename werd grotendeels veroorzaakt door de groei van het areaal aardappelen. Probleem was het gebrek aan kapitaal. Boter was vrijwel het enige produkt dat op de markt werd aangeboden.⁶³ Juist het feit dat de boeren op de rand van het bestaansminimum vertoefden, zorgde er voor dat één moment van economische tegenspoed tot een acute crisis kon leiden. In de Brabantse landbouw waren de perioden van tegenspoed daarom geconcentreerd rond jaren waarin de oogst van de belangrijkste veldgewassen, te weten rogge, boekweit, haver en aardappelen, mislukte. Aangezien deze gewassen op de Brabantse zandgronden in de eerste plaats voor eigen behoefte werden geteeld, zorgde een mislukte oogst voor een direct effect op de levensomstandigheden van de boerenhuishoudens. Een zeer slecht jaar was bijvoorbeeld 1816, toen de aardappeloogst grotendeels verloren ging; de aardappelziekte zorgde ervoor dat de opbrengsten tussen 1845 en 1850 gedecimeerd werden. De oogst van het belangrijkste gewas, de rogge, mislukte in 1830 en 1846. Het aantal bededen onder de boerenbevolking steeg in die jaren zeer sterk.⁶⁴ Een indruk van de economische voor- en tegenspoed in deze periode biedt grafiek 5.2, waarin de ontwikkeling van de boter- en roggeprijzen op de Eindhovense weekmarkt is weergegeven.⁶⁵

Deze boter- en roggeprijzen vertonen een grote mate van overeenkomst, zij het dat de roggeprijzen wat sterker fluctueerden en na 1860, als gevolg van de komst van Amerikaans graan op de Europese markt, enigszins achterbleven bij die van boter. Gelet op de jaren waarin de prijzen bovenmatig stegen, kan verondersteld worden dat de perioden 1800-1815, 1820-1828, 1832-1843 en 1858-1880 perioden waren van relatieve economische voorspoed, en de perioden 1815-1820, 1828-1832, 1843-1848 en 1853-1858 daarentegen perioden waren van economische tegenspoed.

Tussen 1810 en 1850 lag de verdere *geografische ontsluiting* van Eindhoven vrijwel stil. De straatweg van Eindhoven naar Luik kwam in 1818 gereed. De enige andere activiteit die plaats vond was echter belangrijk genoeg. Het betreft de aanleg van het Eindhovens kanaal, dat in 1846 gereed kwam, nadat het, zonder dat er een cent overheids subsidie was verleend, op initiatief van de stad zelf was aangelegd. Het gaf aansluiting op de Zuid-Willemsvaart, die een twintigtal jaren daarvoor was gegraven. Het positieve effect werd vanaf 1850 zichtbaar.⁶⁶

Onder de bevolking in Eindhoven begon langzaam een zekere belangstelling te ontstaan voor het lezen en dus ook een zekere *behoefte om te kunnen lezen*, nadat enige provinciale kranten waren opgericht die lokaal nieuws begonnen te brengen en periodieken begonnen te verschijnen die zich inzetten voor de ultramontaanse zaak. De *Provinciale Noord-Brabantsche en 's Hertogenbossche Courant* bestond al sinds 1771. Perio-

GRAFIEK 5.2. Gemiddelde rogge- en boterprijzen op de Eindhovense weekmarkt, 1814-1879.

Noot: Afgebeeld zijn de gemiddelde jaarcijfers en daarop gebaseerde curves die zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM30, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416).

Bron: VAN MIERLO, 'De graan-, boter- en aardappelprijzen', 1988, pp. 98-99.

dieken die in Brabant veel werden gelezen waren de *Godsdienstvriend* (opgericht in 1818) en de *Catholijke Nederlandsche Stemmen* (opgericht in 1835). De *Noord-Brabanter*, die in 1829 werd opgericht, combineerde plaatselijk nieuws met katholieke actie: het speelde een belangrijke rol bij het organiseren van de petitiebeweging voor vrijheid van onderwijs.⁶⁷ De eerste echt lokale krant voor Eindhoven was de *Meijerijse Courant*, die in 1857 voor het eerst twee maal per week verscheen.⁶⁸ Boekdruckers en boekhandelaren waren er al eerder: aan het einde van de achttiende eeuw was er in Eindhoven één actief, terwijl er rond 1830 drie boekdruckers in de stad waren en één in Stratum.⁶⁹ In 1819 werd het *Leesgezelschap tot Nut en Vermaak* opgericht dat, gelet op de verschuldigde contributie en, vooral, op de hoogte van de boetes, uitsluitend voor de hogere standen was bedoeld.⁷⁰ Veel mensen zullen het niet zijn geweest die zich frequent of incidenteel boeken aanschaften. Onderzoekingen in vergelijkbare plattelandssteden als Middelburg en Zwolle wijzen uit dat het lezerspubliek hoogstens vijf procent van de bevolking omvatte.⁷¹

We kunnen de *conclusie* trekken dat de periode 1806-1857 zich kenmerkte door een professionalisering van het onderwijs. De wet van 1806 zorgde voor een structuur waarin zowel het onderwijsprogramma, de kwaliteit van het onderwijs, de kwaliteit van de onderwijzer als de controle op het onderwijs was geregeld. Het duurde echter enige decennia voordat deze wettelijke regelingen ook in de praktijk hun beslag kregen. In 1852 werd dan ook nog steeds geklaagd over het aanzienlijke schoolverzuim in de provincie:

‘De oorzaken van schoolverzuim zijn geenszins te zoeken in de kinderen, die bij eenige aanleiding en opwekking gretig zijn op het geregeld en trouw te school gaan; evenmin, ja minder nog in de onderwijzer, wiens belang het is, het hoogst mogelijke getal in zijne school te ontvangen; maar helaas!, voornamelijk zijn zij te vinden in de verregaande onverschilligheid en zorgeloosheid der ouders, die te nauwnood hunne kinderen van schoolpligtigen leeftijd, gedurende eenige maanden ter schoole zenden, om ze voor een groot gedeelte reeds met April terug te houden. Deze komen later doch niet vóór November terug, meest allen het vroeger geleerde vergeten zijnde; anderen die meer getrouw ter school gingen, zijn deze dan verre vooruit, – doch wee den onderwijzer, die ze dan durft te verlagen; en uit vrees voor schade geeft hij meestal toe. Zoo wel uit gewoonte; als door gelegenheid, om hen, of door geringen arbeid, eenige centen te laten verdienen, – of wat erger is, te laten rond loopen’.⁷²

De potentieel positieve effecten van deze professionalisering lieten dus op zich wachten. Aan de ene kant was dat het gevolg van het feit dat het in de eerste decennia van de negentiende eeuw onmogelijk bleek om de wettelijke regelingen in de praktijk toe te passen en te controleren, aan de andere kant zetten de verslechterende economische omstandigheden de ouders onder druk om hun kinderen te laten werken om een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen. Het leidde tot het handhaven van de gewoonte om de kinderen slechts in de wintermaanden te laten schoolgaan. In Noord-Brabant was bijvoorbeeld in 1826 in de zomer maar 57 procent van de leerlingen aanwezig, vergeleken met het aantal van de voorgaande winter.⁷³ Op Limburg na was dat het laagste percentage in het Rijk.

Gevoegd bij de toenemende negatieve houding die van katholieke zijde aan de dag werd gelegd ten opzichte van het openbaar onderwijs, hoeft het geen verwondering te wekken dat de daling van het analfabetisme in de periode 1820-1840 stagneerde. Pas toen die negatieve houding werd vervangen door een positieve actie om bijzonder onderwijs van de grond te krijgen, had dat tot gevolg dat de analfabetismecijfers begonnen te dalen. Dat gebeurde vooral onder meisjes, die immers het meest profiteerden van de nieuwe mogelijkheden om kosteloos onderwijs te volgen op de school van de Zusters van Liefde die in 1843 in Eindhoven werd opgericht. Maar ook onder jongens daalde het analfabetisme in de periode

1840-1850 sterk. De verklaring daarvoor kan wellicht worden gevonden in het feit dat in die tijd in de meeste fabrieken de bepaling van kracht was geworden om geen kinderen in de fabriek op te nemen of aan het werk te stellen voordat zij, op twaalfjarige leeftijd, hun eerste Heilige Communie hadden gedaan.⁷⁴

5.3.3. *De periode 1857-1900*

Wat de petitiebeweging van de katholieken aan het begin van de jaren '40 nog niet wist te bewerkstelligen, een in de *grondwet* vastgelegde vrijheid van onderwijs, kwam enige jaren later wel tot stand dankzij de bemoeienissen van de Liberalen. De grondwetswijziging van 1848 bepaalde een onbelemmerd recht om onderwijs te geven en daartoe scholen te stichten, vooropgesteld dat de bekwaamheid en de zedelijkheid van het onderwijzend personeel in orde waren bevonden.⁷⁵

Het *stichten van bijzondere scholen* werd voortvarend ter hand genomen. De Zusters van Liefde uit Tilburg speelden hierbij een vooraanstaande rol. Na de school in Eindhoven, die in 1843 was opgericht, volgde in 1860 een meisjesschool in Strijp en in 1868 een meisjesschool in Stratum. De Liefdezusters van Schijndel zetten in 1880 het werk voort met een meisjesschool in Woensel en zes jaar later met een zelfde type school in Gestel. In Eindhoven werd in 1876 een Nutsschool opgericht. Vermeldenswaard is tenslotte de oprichting van een lagere armenschool voor jongens in Eindhoven in 1874 en een winteravondschool in Woensel, waar vanaf 1859 een tiental jaren een school heeft bestaan waar jonge fabrieksarbeiders kosteloos onderwijs konden krijgen in lezen, schrijven en een weinig rekenen.⁷⁶

Met de komst van katholiek bijzonder onderwijs werd een belangrijke impuls gegeven aan ouders om hun kinderen naar school, in dit geval natuurlijk de katholieke school, te laten gaan. Een extra stimulans daartoe kwam van het mandement dat de Nederlandse bisschoppen in 1868 uitvaardigden, waarin tegen de openbare school en voor de katholieke bijzondere school werd gekozen. Het openbare neutrale onderwijs, waaruit de invloed van de Kerk en van de godsdienst was verbannen, was volgens de bisschoppen een droevige noodzakelijkheid. Ouders werden daarom opgeroepen hun kinderen 'op eene school, volgens onze heilige godsdienst ingericht, te doen onderwijzen.'⁷⁷ Dat gebeurde in grote getale, hoewel de reden misschien wat minder heilig en wat meer prozaïsch is geweest: de concurrentie die tussen het openbaar onderwijs en het bijzonder katholiek onderwijs begon te ontstaan had tot gevolg dat in sommige gemeenten geen schoolgeld meer hoefde te worden betaald, terwijl in andere gemeenten, waaronder de gemeenten in het onderzoeksgebied, meer kinderen in staat werden gesteld om *kosteloos onderwijs* te volgen. Het aantal leerlingen per gemeente dat kosteloos onderwijs ontving,

groeide in de periode 1860-1880 enorm. Rond 1860 kregen 15 à 25 procent van de leerlingen op grond van de min- of onvermogenheid van hun ouders vrijstelling om schoolgeld te betalen; een twintigtal jaren later was het percentage leerlingen dat kosteloos onderwijs ontving opgelopen tot 60 à 75 procent.⁷⁸ Aan het einde van de eeuw daalde dat aantal weer.

De toename van het aantal leerlingen dat kosteloos onderwijs ontving was dus niet het gevolg van een verslechtering van de *economische situatie* in het onderzoeksgebied. Integendeel, tot 1870 maakte de Eindhovense industrie een periode van grote bloei door, terwijl zich ook degenen die in de landbouw werkzaam waren profiteerden van een algemene welvaartsstijging. Het aantal fabrieksarbeiders, met name in de textiel- en tabaksverwerkende industrie, steeg sterk.⁷⁹ Na 1870 begon een periode van stagnatie, die zich vooral in de textielindustrie voordeed. Verberne wijt dit aan het ontbreken van een protectionistische wetgeving nadat in 1862 een tariefwet was aangenomen die de vrije-markt-economie propageerde. De vorm die de industrie aannam was in deze periode duidelijk veranderd. De industriële werkzaamheid werd in toenemende mate in fabrieksgebouwen geconcentreerd. Het thuis weven of spinnen kwam niet meer voor. Alleen het strippen van tabak en het maken van sigaren werd nog thuis beoefend.⁸⁰ Omdat het emplooi op het fabriek moest worden gezocht, ontstond er wel een vorm van arbeid die voordien in veel mindere mate was voorgekomen: de industriële kinderarbeid. In de zes textielfabrieken in het onderzoeksgebied werkten volgens de enquête van 1860 394 personen. Daarvan waren er 82 (21 procent van alle werknemers) die waren jonger dan 18; 32 waren zelfs jonger dan 14 jaar. In de sigarenindustrie was het aandeel van de kinderarbeid nog een stuk groter. In de vijf tabak, snuif- en sigarenfabrieken in ons onderzoeksgebied werkten in 1860 211 kinderen onder de 18 jaar (50 procent van alle werknemers), waarvan 101 die jonger waren dan 14 jaar. Volgens een enquête die het Nederlands Schoolverbond in 1874 hield, was er één sigarenfabriek in Eindhoven waar kinderen vanaf 5 jaar werkzaam waren.⁸¹ Gelet op hun 12-urige werkdag was er weinig gelegenheid tot schoolgaan. De gemeente Woensel berichtte daarover: 'Tot dusver bestaat er geen gelegenheid om de kinderen, op de fabrieken werkzaam, ter school te zenden, vermits de kinderen evenzooveel uren als de mannen op het fabriek moeten werken en overzulks, zoodra zij op de fabrieken worden geplaatst, de gelegenheid en lust voor het schoolgaan voorbij is'.⁸²

Ook in de landbouw verslechterde aan het einde van de negentiende eeuw de economische situatie. Vanaf 1880 begonnen de prijzen die voor agrarische produkten werden verkregen te dalen. Net als de handelscrisis aan het begin van de negentiende eeuw, had de agrarische crisis op de zandgronden minder ernstige gevolgen voor de inkomsten van de boeren dan elders.⁸³ Het proces van verder gaande specialisatie, waarbij een

beperktere variëteit aan gewassen werd geteeld die in sterkere mate op de markt werden verhandeld werd in deze periode niet onderbroken.

Met deze verder gaande specialisatie verminderden de mogelijkheden voor kinderen om een bijdrage aan het inkomen van landbouwersgezinnen te leveren geenszins. Bijverdiensten konden kinderen in de Meierij van oudsher vinden in het hoeden van de koeien, in de wei of langs de berm, het plukken van wilde hop, het rapen van krotten voor de bakkersovens, het eekelen voor de schaapsboeren, het binden van rogge en haver, het aardappelen rapen, het hooien, en het plukken van groenvoer.⁸⁴ Zolang ouders ervan overtuigd bleven dat het economisch nut van schoolgaan niet opwoog tegen het directe economische nut dat de arbeid van kinderen zou opleveren, bleef het schoolverzuim een reden tot zorg. A.M. Sassen, de schoolopziener van het district Tilburg had daar wel begrip voor en zei tegen de leden van de Arbeidsenquêtecommissie van 1887, toen hem naar de redenen voor het schoolverzuim werd gevraagd: 'Er komt een tijd in het najaar dat het kind werkelijk voor den minderen man van groot nut is. Dan is het een zeer drukke tijd. De vader gaat werken bij vreemden, en het kind gaat met zijne moeder naar de akkers om aardappelen te rooien'.⁸⁵

En ook de kinderen zelf vonden meer voldoening in het hoeden van de koeien dan in het bezoeken van de school. Van Dam (geboren 1882) schrijft bijvoorbeeld: 'Zolang de koeheerd, of het nu een meisje of een jongen betrof, bij zijn boer de hem opgedragen taak volbracht, werd de taak voorname, althans meer winstgevend beschouwd dan het schoolgaan, waarvan gedurende de hele zomer niets terecht kwam en dat hij enkel kon hervatten gedurende de winter, indien hij tenminste het (door hem maar zelden beseftte) geluk had dat zijn ouders althans gedurende de winter het schoolgaan vóór de boer dienen stelden'.⁸⁶

Velen in Nederland zagen dit *schoolverzuim* met bezorgdheid aan. Vanaf het midden van de negentiende eeuw klonken steeds luider de stemmen die pleitten voor een algemene leerplicht. Aan de vrijheid die ouders hadden om hun kinderen al of niet naar school te laten gaan, kwam echter pas een definitief einde op 7 juli 1900, toen de leerplichtwet werd aangenomen. Voortaan waren kinderen die de leeftijd van 7 jaren hadden bereikt verplicht om zes jaar lang, gedurende het gehele jaar, de school te bezoeken.⁸⁷ Tot die tijd waren er wel veel maatregelen genomen om de *kwaliteit van het onderwijs* te verbeteren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1878 en 1889, toen wetten werden aangenomen om de onderwijzersopleiding te verbeteren, de salarissen te verhogen, de kwaliteit van de schoolgebouwen te verhogen, en, vooral, door het kwekelingen te verbieden als zelfstandige leerkracht te opereren en het maximum aantal leerlingen per onderwijzer te verlagen.⁸⁸

Wat dit laatste punt betreft: in Nederland verminderde tussen 1860 en 1900 het aantal leerlingen per onderwijzer met de helft van 80:1 tot 40:1.⁸⁹ Ook in ons onderzoeksgebied trad een vergelijkbare verbetering

TABEL 5.4. Verhouding leerlingen : onderwijzer, in het onderzoeksgebied en Nederland, 1860-1900.

	1860	1870	1880	1890	1900
Eindhoven	32	39	35	32	31 ¹
Gestel	144	72	61	45	40 ²
Stratum	60	56	52	54	41 ²
Strijp	131	41	46	45	41 ²
Tongelre	47	106	68	46	39 ²
Woensel	53	53	35	52	36 ²
Te zamen	46	49	40	42	36
Nederland	81	74	—	—	39

¹ 1895² 1901

Bronnen: HOEKS, *Op zoek naar een relatie tussen schoolverzuim en kinderarbeid*, 1979, pp. 44-51; DASBERG en JANSING, *Meer kennis, meer kans*, 1979, p. 15, p. 48.

op. Tabel 5.4 laat weliswaar zien dat de kwalitatieve voorsprong die Eindhoven gedurende de gehele negentiende eeuw had gehad, gehandhaafd bleef, maar ook dat de verhouding tussen het aantal leerlingen en het aantal onderwijzers in de omliggende gemeenten convergeerde naar het wettelijk streefgetal.

Aan de groeiende *behoefte om te lezen* werd in Eindhoven tegemoet gekomen door de komst van nieuwe boekhandels, de inrichting van bibliotheken en de oprichting van nieuwe, plaatselijke kranten. Boekhandel van Piere had in 1857 een leesinrichting geopend die in 1863 tot een leesbibliotheek uitgroeide. De boekerij met 1740 banden bevatte vooral stichtelijke Roomse werken.⁹⁰ Een meer algemene leesbibliotheek was de Volksbibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen die in 1878 met 300 banden startte.⁹¹ De afschaffing van het dagbladzegel in 1869 leidde tot een hausse van nieuwe kranten. In Eindhoven kreeg de Meijerij'sche Courant met ingang van 1876 concurrentie van de Peel- en Kempenbode.

De *geografische ontsluiting* van het Kempenland kreeg in de tweede helft van de negentiende eeuw verder gestalte. Nieuwe straatwegen werden aangelegd van Eindhoven naar Turnhout (1865), Strijp (1883) en Zeelst (1884), van Gestel naar de Belgische grens (1855) en naar Middelbeers (1880), van Stratum naar Lieshout (1869), van Woensel naar Son (1860) en naar Nuenen (1885).⁹² In 1866 kwamen tegelijkertijd de spoorlijnen naar Breda, Maastricht en Hasselt gereed, in 1870 gevolgd door de verbinding met Den Bosch. In 1888 kreeg Eindhoven met de opening van de lijn naar Geldrop een eerste tramwegverbinding.⁹³

Tussen 1857 en 1900 kwam er in het Kempenland een einde aan het analfabetisme. Het lijkt gewettigd de *conclusie* te trekken dat er niet één enkele factor is geweest die alleen verantwoordelijk was voor deze daling. Wettelijke maatregelen die de kwaliteit van het onderwijs bevorderden zullen een rol hebben gespeeld; het aanleggen van straatwegen en spoor- en tramverbindingen, waardoor het Kempenland geografisch werd ontsloten, zullen de mogelijkheden om zelfstandig informatie te verkrijgen hebben aangewakkerd, mogelijkheden waaraan gestalte werd gegeven door de komst van plaatselijke kranten en boekhandels. Toch zijn er twee factoren die van bovenmatig belang zijn geweest voor het doen verdwijnen van het analfabetisme. De eerste factor was de economische ontwikkeling van het Kempenland. De welvaart nam toe, zodat de noodzaak voor kinderen om door arbeid een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen verminderde: het naar school laten gaan van de kinderen werd voor meer ouders een optie die het overwegen waard was. Ook op een andere manier werkte de economische ontwikkeling het schoolgaan in de hand: de snelle industrialisatie die zich in het laatste helft van de eeuw in en om Eindhoven versneld doorzette, zorgde ervoor dat een groter deel van de bevolking in fabrieken ging werken. Werkvormen en werktijden werden gereguleerd; aan kinderen onder de 12 jaar werd de toegang tot de fabriek ontzegd. Naar school gaan was een van de weinige keuzes die er voor kinderen overbleef. De tweede factor was de oprichting van bijzondere katholieke scholen in de plattelandsgemeenten. Niet alleen werden ouders nu ook door de katholieke kerk gemaand om hun kinderen naar de katholieke school te zenden, maar ook het feit dat het onderwijs kosteloos was zorgde voor een belangrijke stimulans.

De jaren 1855-1870 waren jaren van economische voorspoed en katholiek engagement. In grafiek 5.1 is het effect van beide factoren zichtbaar. Vooral onder meisjes daalde het analfabetisme sterk: van 30 procent in 1855 tot onder de 10 procent in 1870. Na een korte periode van stagnatie (een periode waarin geen nieuwe katholieke scholen werden opgericht), kwam er voor de kinderen die in 1880 werden geboren een definitief einde aan het analfabetisme, zij het dat er aan het eind van de negentiende eeuw nog een klein golfje in de curve zichtbaar is. De oorzaak hiervan was de economische recessie die tussen 1890 en 1895 zowel de Kempense landbouw als de Kempense industrie trof. De geringe mate waarin deze eruptie van analfabetisme zich voordeed is echter het sterkste bewijs voor het feit dat het analfabetisme echt zijn einde had gevonden. Ook in Eindhoven kwam de leerplichtwet van 1900 als mosterd na de maaltijd.

5.4. CONCLUSIE

Na afloop van zijn rondreis door de Meierij tekende Hanewinkel in

1801 het volgende op: 'Al wat de Roomsche Meiërijē naar zijnen Kinderen laat leeren, bestaat, behalven een Handwerk, in een weinig lezen en schrijven; en van de honderd Kinderen is 'er naauwlijks één, die dit regt verstaat; dit vloeit daaruit voort, omdat men, zodra men maar enig voordeel van een Kind meent te kunnen trekken, hetzelfde tot den Arbeid opleid'.⁹⁴ Ruim honderd jaar later schreef Barentsen in zijn sociografie van het Kempenland, een streek die hij had leren kennen in de jaren tussen 1903 en 1916, toen hij er als huisarts in Bergeijk praktijk had gehouden: 'De Kempenlander, praktisch is hij analfabeet. (..) Schrijf- en rekenkunst worden in het dagelijks leven bijna niet onderhouden en gaan snel achteruit'.⁹⁵

Hanewinkel en Barentsen hebben ongelijk. Hanewinkel's opmerking over het analfabetisme in de Meijerij aan het begin van de negentiende eeuw is schromelijk overdreven. Niet één, maar ongeveer vijftig van de honderd kinderen leerden lezen en schrijven, 60 procent van de jongens en 40 procent van de meisjes. Vergelijken met andere streken van Nederland was het percentage analfabeten echter vrij hoog, en waarschijnlijk zelfs hoger dan in de eeuw daarvoor. Uit de gegevens die wij hebben van kinderen die tussen 1775 en 1806 werden geboren, blijkt dat het analfabetisme onder meisjes weliswaar afnam, maar onder jongens juist steeg. Een ontwikkeling in de richting van algemeen volksonderwijs werd in Noord-Brabant in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw niet gerealiseerd.

Ook de opvatting van Barentsen is bezijden de waarheid. Als we aannemen dat hij het Kempenland beschreef zoals hij het bij zijn komst naar Bergeijk had aangetroffen, hebben we het over de periode vlak na de eeuwwisseling. Als we op de gegevens uit de Eindhoven dataset afgaan, moet rond 1905 iedereen die jonger was dan 30 hebben kunnen lezen en schrijven, en van de ouderen kan niet meer dan een kleine minderheid analfabeet zijn geweest. Als Barentsen zijn opmerking zo'n 60 jaar eerder had gemaakt, was zijn conclusie steekhoudender geweest. Meisjes die rond 1840 werden geboren bleven nog steeds in meerderheid analfabeet; van de jongens was het percentage sinds 1800 gedaald, maar nog altijd leerde rond die tijd meer dan een kwart niet lezen en schrijven. Groot was echter het verschil tussen de Kempense stad Eindhoven en de Kempense plattelandsgemeenten: in de stad ging iedereen naar school, op het platteland bleven zeer velen thuis.

De ontwikkeling van het analfabetisme in de Eindhoven-dataset vertoonde tussen 1775 en 1900 een patroon waarbij perioden van daling werden afgewisseld door perioden van stagnatie of zelfs van stijging. In dit hoofdstuk is nagegaan of deze vertragingen en versnellingen die zich in de daling van het analfabetisme hebben voorgedaan verklaard zouden kunnen worden uit veranderingen in lokale, Eindhovense omstandigheden. Ten dele bleek dat het geval te zijn. De Franse tijd had alles in zich

om het onderwijs in Brabant een geweldige impuls te geven: de scheiding van kerk en staat maakte het mogelijk om het onderwijs aan de katholieke kinderen van Brabant ook door katholieken te laten verzorgen. Het enthousiasme waarmee protestantse schoolmeesters werden vervangen door katholieke ging helaas ten koste van de kwaliteit van het onderwijs; het provinciale schooltoezicht was nog niet voldoende ontwikkeld om voor een verbetering zorg te kunnen dragen. De chaotische situatie die er het gevolg van was kunnen we terugzien in de stagnatie van de daling van het analfabetisme onder kinderen die in de periode 1775-1810 werden geboren. In de periode 1810-1820 verbeterde de situatie. De schoolwet van 1806 begon effect te sorteren, wat tot gevolg had dat de kwaliteit van het onderwijs steeg. Niet alleen werden de onderwijzers zelf beter opgeleid, ook de kwaliteit van de schoolgebouwen verbeterde: de oude scholen, die op het platteland vaak niet meer waren geweest dan donkere, tochtige schuren waarin één meester orde moest zien te houden over meer dan honderd kinderen, werden in de loop van de eeuw vervangen door grotere, luchtiger scholen met meerdere klassen. Daarnaast gaf ook de gunstige economische ontwikkeling die zich in die periode voordeed meer ouders de gelegenheid om hun kinderen naar school te laten gaan. Het waren vooral jongens die van deze situatie profiteerden: het analfabetismeniveau onder hen begon af te nemen, terwijl het onder meisjes tot 1840 hoog bleef. De snelle daling die grafiek 5.1 voor meisjes na die datum laat zien, kan voor een groot deel op het conto worden geschreven van de initiatieven die van katholieke zijde werden genomen om kosteloos onderwijs te gaan verzorgen voor behoeftige meisjes. Met uitzondering van Tongelre werden vanaf 1843 in alle gemeenten in het onderzoeksgebied door de Zusters van Liefde van dit soort scholen gesticht. De mogelijkheden om hun kinderen kosteloos naar school te laten gaan heeft vele ouders, ook als ze niet min- of onvermogend waren, er toe aanzet om voor deze scholen te kiezen. Daartoe werden ze extra gestimuleerd door de Rooms-Katholieke Kerk. In het heetst van de schoolstrijd werd geen middel geschuwd om de bijzondere lagere school te propagieren boven de openbare. Onder invloed van de economische recessie van 1845-1850 stagneerde de groei van het schoolbezoek, maar de periode van voorspoed die daarop volgde deed de analfabetismecijfers weer dalen. Beide effecten zijn in grafiek 5.1 terug te vinden, net als de economische crisis van 1885-1895, hoewel de impact van deze laatste crisis minimaal is geweest. In feite was op dat moment het einde van het analfabetisme in Eindhoven bereikt. Mede onder invloed van de wettelijke maatregelen die al eerder, in 1878 en 1889, waren genomen om de kwaliteit van het lager onderwijs te verbeteren, namelijk door de onderwijzersopleiding te professionaliseren, de salarissen te verhogen, de kwaliteit van de schoolgebouwen te verhogen, en, vooral, door het kwelkeningen te verbieden als zelfstandige leerkracht te opereren en het maximum aantal leerlingen per onderwijzer te verlagen, was het aan het eind van de ne-

gentiende eeuw zo ver dat het lager onderwijs in Eindhoven volksonderwijs was geworden.

In hoofdstuk 2 is de conclusie getrokken dat het einde van het analfabetisme niet uitsluitend op rekening kon worden geschreven van wettelijke maatregelen, van religieuze of ideologische stimuli, of van economische ontwikkelingen. Veeleer lag de oorzaak in het feit dat bij mensen de gedachte post had gevat dat het, om deel te hebben aan de modernisering van de maatschappij, noodzakelijk was om daarvoor adequaat gereedschap te bezitten. Kunnen lezen en schrijven was het juiste gereedschap om met de zich moderniserende samenleving mee te moderniseren.

In het licht van hetgeen in dit hoofdstuk naar voren is gebracht, is het niet nodig de eerder getrokken conclusies te herzien. Reeds in hoofdstuk 2 is aangegeven dat allerlei factoren een stimulerende invloed kunnen hebben gehad op ouders om hun kinderen naar school te laten gaan, maar dat ze, afzonderlijk en gezamenlijk, een onvoldoende verklaring kunnen bieden voor het alfabetiseringsproces. Ze kunnen het proces hebben vertraagd of bespoedigd, maar ze kunnen het einde van het analfabetisme niet hebben bewerkstelligd. Alleen een leerplichtwet zou daar toe in staat zijn geweest, maar aangezien die wet in Nederland pas in 1900 is aangenomen, en dus pas enige jaren later effect kan hebben gesorteerd, kan daaruit het einde van het analfabetisme in Eindhoven niet verklaard worden. Zo hebben ook lokale Eindhovense factoren slechts in beperkte mate vorm gegeven aan de curve die de daling van het analfabetisme in het onderzoeksgebied heeft getrokken. Bepaalde stagnaties en stijgingen in de curve konden uit het optreden van enkele factoren worden verklaard; de algemene tendens echter niet. De verklaring daarvoor blijft voorbehouden aan de ouders in het onderzoeksgebied die, in de loop van de negentiende eeuw, eerder in Eindhoven, later in de omliggende gemeenten, er voor kozen om hun kinderen, eerder jongens, later meisjes, naar school te laten gaan, omdat ze meenden dat de school hun kinderen het gereedschap bood om zich te verzekeren van een plaats in de moderniserende samenleving van Eindhoven.

6. ALFABETEN EN ANALFABETEN IN EINDHOVEN, 1770-1900

'De oorzaken van schoolverzuim zijn geenszins te zoeken in de kinderen, die bij eenige aanleiding en opwekking gretig zijn op het geregeld en trouw te school gaan; evenmin, ja minder nog in de onderwijzer, wiens belang het is, het hoogst mogelijke getal in zijne school te ontvangen; maar helaas!, voornamelijk zijn zij te vinden in de verregaande onverschilligheid en zorgeloosheid der ouders, die te nauwernood hunne kinderen van schoolpligtigen leeftijd, gedurende eenige maanden ter schoole zenden, om ze voor een groot gedeelte reeds met April terug te houden. Deze komen later doch niet vóór November terug, meest allen het vroeger geleerde vergeten zijnde; anderen die meer getrouw ter school gingen, zijn deze dan verre vooruit, – doch wee den onderwijzer, die ze dan durft te verlangen; en uit vrees voor schade geeft hij meestal toe –'.¹

6.1. INLEIDING

In de loop van de negentiende eeuw voltrok zich in Zuid-Oost Brabant een spectaculaire daling van het analfabetisme. Van de kinderen die rond 1800 werden geboren, leerde slechts de helft lezen en schrijven; van de kinderen die een eeuw later ter wereld kwamen, bleek nog maar een uiterst bescheiden percentage niet in staat om zich in deze kunsten te bekwamen. De daling was echter geen lineair proces. Gedurende de eeuw waren er golven in de ontwikkeling van het analfabetisme: de daling werd soms onderbroken door perioden van stagnatie, soms zelfs door perioden van stijging. Opvallende momenten van toename van het analfabetisme waren er onder jongens die geboren werden tussen 1780 en 1790, onder meisjes die geboren werden tussen 1800 en 1810, en onder meisjes die geboren werden tussen 1820 en 1830. Een duidelijke daling van het analfabetisme vond plaats onder jongens die 1800 en 1820, en onder meisjes die na 1840 werden geboren. Rond 1880 was het einde van het analfabetisme aangebroken: kinderen die toen werden geboren, leerden vrijwel zonder uitzondering lezen en schrijven.

In het vorige hoofdstuk is al enig zicht verkregen op deze verschijnselen, en is tevens geconstateerd dat de ontwikkeling naar een alfabete Brabantse samenleving geen proces was waar alle groepen van de bevolking in gelijke mate, of op hetzelfde moment, in participeerden. In het begin van de negentiende eeuw leerden bijvoorbeeld al meer jongens dan meisjes lezen en schrijven; in de eerste helft van de eeuw, toen de daling van het analfabetisme begon in te zetten, waren het opnieuw de jongens die als eersten van deze ontwikkeling profiteerden. De kloof tussen de geslachten werd daardoor nog groter. Pas na 1850 vond er een inhaalmanoeuvre plaats die er toe leidde dat jongens en meisjes gelijke kansen

kregen om onderwijs te volgen. Een ander voorbeeld is dat de ontwikkeling van het analfabetisme zich in de stad Eindhoven geheel anders voltrok dan op het omringend platteland.

In eerdere hoofdstukken is geprobeerd om deze ontwikkeling van het analfabetisme als macro-sociaal verschijnsel te beschrijven met behulp van exogene factoren, dat wil zeggen op basis van macro-sociologische en macro-economische stimuli die ouders van buiten af beïnvloedden om hun kinderen naar school te laten gaan. Voorbeelden van dergelijke stimuli waren de ontwikkeling in de onderwijswetgeving, de verbeteringen in de kwaliteit en het aanbod van scholen, en de veranderingen in de economische omstandigheden. Tot op zekere hoogte kon de invloed van deze exogene factoren, zowel op landelijk niveau in hoofdstuk 2 als op lokaal niveau in hoofdstuk 5, worden getraceerd. Maar uit beide hoofdstukken kwam naar voren dat de ontwikkeling van het analfabetisme hiermee maar ten dele kon worden verklaard. De belangrijkste reden voor het einde van het analfabetisme was een reden op micro-niveau: het waren de ouders die er in de loop van de negentiende eeuw steeds meer van overtuigd raakten dat de school hun kinderen het gereedschap zou bieden om zich te verzekeren van een plaats in de moderniserende samenleving van Eindhoven.

Deze conclusie heeft consequenties voor de manier waarop het onderzoek moet worden opgezet dat een antwoord probeert te leveren op de vraag wie nu, in Eindhoven in de negentiende eeuw, alfabeet werd en wie analfabeet bleef. In dat onderzoek zal een belangrijke plaats moeten worden ingeruimd voor endogene factoren, factoren die hun oorsprong vinden in de directe omgeving van het huishouden, omdat zij een belangrijke rol hebben gespeeld bij de keuze van ouders om hun kinderen naar school te laten gaan. Het verschil in analfabetisme tussen mannen en vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw kan bijvoorbeeld niet uitsluitend worden toegeschreven aan exogene factoren: het waren in eerste instantie de ouders die van mening waren dat het belangrijker was om hun zoons te laten leren lezen en schrijven dan hun dochters. De differentiële ontwikkeling van het alfabetisme roept de vraag op of er ook nog andere elementen zijn geweest die er voor hebben gezorgd dat bepaalde groepen uit de bevolking eerder dan wel later, of sneller dan wel langzamer in het alfabetiseringsproces gingen participeren. Als iemands vader ongeschoold werk deed, maakte dat de kans groter dat die persoon niet leerde lezen en schrijven? Als iemands moeder analfabeet was, bleef die persoon dat dan ook? Maakte het uit of iemand katholiek of protestant was? Welke waren de endogene factoren, kortom, die er verantwoordelijk voor waren dat sommige ouders een 'verregaande onverschilligheid en zorgeloosheid' aan de dag legden, hun kinderen aan het onderwijs onttrokken en analfabeet lieten blijven, terwijl andere hun kinderen wel naar school stuurden om te leren lezen en schrijven? In dit

hoofdstuk zal een poging worden gewaagd om deze factoren in kaart te brengen.

Door na te gaan in hoeverre analfabeten een gemeenschappelijke achtergrond hebben gehad die afweek van de achtergrond van alfabeten, wordt in dit hoofdstuk een 'prosopografie' van de negentiende-eeuwse alfabeten en analfabeten geschreven. De werkwijze is als volgt. In paragraaf 6.2 worden, op basis van reeds verricht onderzoek, de achtergrondvariabelen geselecteerd die geacht worden een substantieel onderscheid in analfabetisme op te leveren. In paragraaf 6.3 worden alle geselecteerde achtergrondvariabelen afzonderlijk geconfronteerd met de alfabeten en analfabeten in de Eindhoven-dataset. Daarbij worden de alfabeten en analfabeten in 20-jarige geboortecohorten onderverdeeld om mogelijke veranderingen in de betekenis van de achtergrondvariabelen te kunnen achterhalen. Sommige variabelen zullen van meer betekenis blijken te zijn dan andere. Een goed inzicht in de werkelijke waarde van de ene factor ten opzichte van de andere is op deze manier niet goed te verkrijgen: veel achtergrondvariabelen hangen onderling met elkaar samen. Daarom wordt in paragraaf 6.4 een multivariaat regressiemodel gepresenteerd waarmee de zuivere eigen effecten van elke factor kunnen worden gemeten. Op basis van de bevindingen wordt tenslotte in paragraaf 6.5 de uiteindelijke prosopografie van de negentiende-eeuwse analfabeet gepresenteerd.

6.2. OP ZOEK NAAR DE ACHTERLIGGENDE FACTOREN VAN HET ANALFABETISME

In deze paragraaf zal worden geprobeerd om de endogene factoren te achterhalen die in Brabant mogelijk invloed hebben uitgeoefend op de kans om alfabeet te worden of analfabeet te blijven. Factoren die elders relevant zijn geweest, zoals verschillen in taal of dialect, waardoor kinderen die niet de standaardtaal spraken in het nadeel waren bij het leren lezen en schrijven, of verschillen die er tussen diverse, op dezelfde plaats levende, nationaliteiten in analfabetisme hebben bestaan, kunnen gevoeglijk onbesproken blijven. Ook factoren die mogelijk wel van invloed zijn geweest, maar in historisch onderzoek onmeetbaar zijn, zoals de intelligentie en de leergierigheid van het kind, zullen niet aan de orde worden gesteld. Er blijven echter nog genoeg achtergrondvariabelen over waarvan het mogelijk belang uit andere onderzoeken is gebleken. Deze worden hieronder geëvalueerd.

De gender achtergrond: het analfabetisme van mannen en vrouwen

Elke analyse van het analfabetisme in de negentiende eeuw komt tot de conclusie dat er een aanzienlijk verschil tussen mannen en vrouwen in analfabetisme heeft bestaan. Verrassend genoeg worden er zelden veel

woorden besteed aan het beantwoorden van de vraag waarom dit verschil bestond. Van der Heijden is een van de weinigen die er een nader onderzoek aan heeft gewijd. In zijn beschrijving van de ontwikkeling van het analfabetisme in de Brabantse gemeente Hooge- en Lage Mierde heeft hij onder andere nagegaan hoe het met het maandelijks schoolbezoek van jongens en meisjes was gesteld. In twee steekjaren, 1870 en 1890, onderzocht hij de percentages schoolgaande kinderen, waarbij hij een onderscheid maakte naar jongens en meisjes en naar leeftijdsklasse. Uit de analyse bleek in de eerste plaats dat het regelmatig schoolbezoek tussen 1870 en 1890 fors was toegenomen. Interessanter was echter om te zien dat meisjes over het algemeen eerder van school gingen, en, nog belangrijker, dat hun schoolgaan zich in tegenstelling tot dat van de jongens beperkte tot enige maanden in het jaar. Van januari tot mei 1870 ging bijvoorbeeld 70 tot 80 procent van de jongens en meisjes in de leeftijd van 7 en 8 jaar naar school; vanaf juni daalde het percentage van de meisjes tot 40 à 50 procent, terwijl het percentage van de jongens tussen de 60 en 70 procent bleef schommelen.² Aan een verklaring komt Van der Heijden helaas niet toe; hij constateert weliswaar dat de frequentie van het schoolbezoek samenhangt met perioden waarin de hoeveelheid arbeid die op het boerenbedrijf moest worden verricht toe- en afnam, maar verzuimt de conclusie te trekken dat blijkbaar meisjes de eerst-aangewezenen waren om een handje mee te helpen op de boerderij. Jongens werden ontzien: zij kregen meer gelegenheid om naar school te gaan. Het sexe-verschil in analfabetisme werd dus grotendeels bepaald door de omstandigheid dat ouders er eerder de voorkeur aan gaven om hun zoons vrij te stellen van huisarbeid dan hun dochters.

De religieuze achtergrond: de godsdienst

In geheel West-Europa treft men in de negentiende eeuw nog belangrijke verschillen aan in analfabetisme tussen religieuze groeperingen. Protestant en katholieken vormen de twee uiteinden van het spectrum: joden en andersdenkenden vormen de middenmoot.³ De reden van dit verschil wordt algemeen toegeschreven aan één van de uitgangspunten van het protestantisme, dat ieder mens in staat moet worden gesteld om nader tot God te komen via een persoonlijke geloofsbeleving. Daartoe moet het mogelijk zijn om niet alleen via een intermediair maar ook met eigen ogen de inhoud van de Bijbel te leren kennen. Het protestantisme gaf een prikkel tot alfabetisering die bij katholieken ontbrak: zij hechtten meer aan beeldcultuur.⁴ Daartoe gestimuleerd door dominee en ouderling, zullen protestantse ouders sterker de neiging hebben gehad om hun kinderen naar school te zenden dan katholieke.

De sociale achtergrond: het analfabetisme van de ouders

‘Van tijd tot tijd komen in alle standen verstandige ouderen, die de waardij van eene vroege redelijke opleiding hunner kinderen regt weten

te beseffen, en zonder welke, zelfs de beste, voorbereidsels van hunne opvoeding altijd gebrekkig zullen blijven. Door eigen vroegtijdige vorming, hebben zij derzelver gewigt en weldadigheid leeren inzien, en nu is het hen ook pligt geworden, om hunne kinderen daarin op te voeden. De beschaving is nu niet meer het eigendom van den zoogenaamden grootsten stand: neen! van den eerwaardige burgerstaat, dien wij met het grootste regt het hart eener natie noemen, moet zelfs gene hare beschaving ontleenen: ja: de arbeidzaamste ouders zullen, zelfs in de weinige uren van rust, onder het eten van hun stuk hard brood, of aan het weefgetouw, hunne genotene onderrichting voor hunne kinderen gewigtig kunnen maken'.⁵

Als de veronderstelling die in bovenstaand citaat wordt geuit juist is, en ouders die zelf zijn school gegaan 'hunne onderrichting voor hunne kinderen gewigtig kunnen maken', dan zullen die kinderen minder analfabeet zijn dan de kinderen van ouders die zelf niet hebben leren lezen en schrijven. In de hierboven reeds aangehaalde studie heeft Van der Heijden getracht ook deze hypothese te onderzoeken door het ouderlijk milieu van de analfabete bruiden en bruidegoms in kaart te brengen. Hoewel de door hem gepresenteerde cijfers inderdaad indiceren dat de vaders en moeders van analfabete bruiden en bruidegoms zelf eerder analfabeet waren, zijn de tabellen zo ongelukkig ingericht dat een nauwkeurige analyse onmogelijk is.⁶ Een betere mogelijkheid daartoe bieden Hoogerhuis en Jansen met hun onderzoek naar het analfabetisme en de onderwijsdeelname in Goes gedurende de negentiende eeuw.⁷ Op grond van de 3749 huwelijksakten die tussen 1811 en 1900 in Goes werden gesloten is onder andere de generationele overdracht van analfabetisme nader onderzocht. Hoewel zij in een bijlage dezelfde weinig inzichtelijke tabellen presenteren als Van der Heijden heeft gedaan, is in de tekst een tabel opgenomen waarmee het effect van de overerving van analfabetisme wel kan worden bestudeerd. Duidelijk blijkt dat de overgrote meerderheid van bruiden en bruidegoms met analfabete ouders zelf ook analfabeet was, terwijl een iets minder grote meerderheid van bruiden en bruidegoms met alfabetische ouders zelf ook kon lezen en schrijven: analfabete ouders hadden voor het merendeel analfabete kinderen, alfabetische ouders voor het merendeel alfabetische.⁸

De geografische achtergrond: de geboorteplaats

Hoogerhuis en Jansen hebben ook aandacht besteed aan de geografische herkomst van analfabeten. Tot ver in de negentiende eeuw werden er onder de bruiden en bruidegoms die in Goes huwden, maar buiten Goes waren geboren, meer analfabeten aangetroffen.⁹ Het is moeilijk om precies aan te geven wat deze uitkomst wil zeggen, omdat onbekend is wat het analfabetismeniveau buiten Goes is geweest. Het valt dus niet vast te stellen of de migranten een groep vormden met een relatief hoog of laag analfabetismeniveau. Gelet op de theorie van Bouvier, Macisco en

Zarate, die in hoofdstuk 3 is gepresenteerd, zou verondersteld kunnen worden dat de migranten vertrokken uit gebieden waar hun alfabetisameniveau gunstig afstak bij dat van de achterblijvers, naar gebieden waar het alfabetisameniveau weer gunstiger was dan dat van hen zelf.¹⁰ Alvorens alle migranten over één kam te scheren is het niet onverstandig om een nader onderscheid te maken naar de plaats waaruit de migrant afkomstig is. Ten eerste moet nagegaan worden of de immigrant uit een stad, of van het platteland afkomstig was. De sociale structuur van een stad is gedifferentieerder dan op het platteland, met een groter aantal personen werkzaam in handel en op kantoor. De groep die beroepsmatig moest kunnen lezen en schrijven was er dus een stuk groter. Ook de bereikbaarheid van scholen is in steden beter. De school ligt bij wijze van spreke om de hoek, terwijl op het platteland er één, hoogstens twee scholen per gemeente konden worden aangetroffen. Het relatieve gemak om in steden de weg naar school te vinden zal de mate van analfabetisme zeker hebben beïnvloed.¹¹

Een tweede geografisch onderscheid hangt samen met de mate van commercialisering van de landbouw. In de kleistreken van ons land was die aan het einde van de achttiende eeuw reeds ver gevorderd. Dat deze omstandigheid de noodzaak om te lezen en schrijven vergrootte spreekt voor zich.¹² Een extra argument voor het belang van een zand-klei onderverdeling is dat dit onderscheid zich ook op andere gebieden manifesteerde. In Nederland is vanouds een scheiding aan te brengen tussen personen die afkomstig zijn van de noord-westelijke kleigebieden en degenen die op de oostelijke en zuidelijke zandgronden zijn opgegroeid. De grondsoort grijpt in op de sociale structuur in die gebieden en wel in zo'n mate dat er van oudsher significante verschillen zijn te constateren tussen deze gebieden in het sociaal, economisch, demografisch en politiek gedrag van de bewoners.¹³ Deze verschillen bleven tot in de twintigste eeuw zichtbaar. Te vermoeden valt dat de grondsoort ook op de onderwijscultuur effect zal hebben uitgeoefend.

De sociaal-economische achtergrond: het beroep van de vader

'Er zijn sommige mensen, vooral bij de boerenstand, die niet veel op hebben met de scholen. – Niet zelden zijn het diegenen die vroeger zelf niet school gingen, en die alzoo meenen, daarin een sprekend voorbeeld te zien, dat men het al zeer ver kan brengen zonder dat. – Er komt misschien eene soort van heimelijke angst bij, dat de jongen het op den duur verder zou brengen dan zijn vader; doch hoe het zij, er zijn mensen die er niet veel mede op hebben, en die zich te nauwnood onderwerpen aan het ter school sturen hunner kinderen'.¹⁴

In modern sociologisch onderzoek wordt het beroep van de vader, met het opleidingsniveau van de vader, als belangrijke determinant beschouwd ter verklaring van de schoolloopbaan van de kinderen. Leerlingen die uit lagere beroepsklassen afkomstig zijn hebben minder kans

om een opleidingsniveau te bereiken dat vergelijkbaar is met dat van kinderen uit hogere klassen.¹⁵ Over de reden waarom dat zo is, is de afgelopen decennia in brede kring gediscussieerd. Sommigen menen dat een hoger-gestratificeerd beroep een waarde-oriëntatie met zich mee brengt, die er toe leidt dat het nemen van initiatieven positief wordt gewaardeerd; anderen menen dat kinderen uit hogere klassen op jonge leeftijd een cultureel kapitaal meekrijgen dat in het onderwijs gunstig wordt beoordeeld.¹⁶ In bovenstaand citaat wordt een eenvoudiger redenering gevolgd: omdat in bepaalde beroepsgroepen veel analfabeten voorkomen, en analfabete ouders minder geneigd zijn hun kinderen onderwijs te laten volgen, zullen in die beroepsgroepen minder kinderen naar school gezonden worden. Hoe het ook zij, de meeste analyses tonen inderdaad aan dat er verband bestaat tussen het beroep van de vader en de schoolloopbaan van de kinderen. In historisch onderzoek zijn minder resultaten voorhanden. Ganzeboom en De Graaf gaan het verst in de tijd terug in hun onderzoek naar het effect van vaders beroep en opleidingsniveau op de schoolloopbaan van kinderen op basis van een veertiental landelijke steekproeven die tussen 1970 en 1985 werden gehouden. Uit deze steekproeven kunnen de ontwikkelingen van de factoren worden bestudeerd omdat ze gegevens bevatten van personen die tussen 1891 en 1960 zijn geboren. Hun conclusie is dat de invloed van het beroepsniveau van de vader op de opleiding van het kind in het begin van de twintigste eeuw groter is geweest dan tegenwoordig, maar dat de invloed van het opleidingsniveau van de vader altijd een belangrijke factor is gebleven.¹⁷

De demografische achtergrond: de rangorde van kinderen

Sommige onderzoekers gaan er van uit dat ook demografische factoren van invloed waren op de mate waarin kinderen naar school gingen. In de analyse die Knippenberg bijvoorbeeld heeft gemaakt van regionale verschillen in onderwijsdeelname in Nederland rond 1870, gebruikt hij als maat de relatieve hoogte van de zuigelingen- en kindersterfte per regio, omdat deze cijfers wellicht enige indicatie geven over de mate waarin ouders betrokken zijn bij het wel en wee van hun kinderen.¹⁸ Deze redenering is ver gezocht: er zijn waarachtig wel relevantere verklaringsgronden te vinden voor regionale verschillen in zuigelingen- en kindersterfte. Beter zou het zijn om de rangorde van het kind in een gezin als achtergrondvariabele te gebruiken. Door modern sociologisch onderzoek is vast komen te staan dat de oudste kinderen uit een gezin over het algemeen tot betere schoolprestaties komen dan de jongere kinderen omdat zij van hun ouders meer aandacht krijgen.¹⁹ Of deze redenering ook in de negentiende eeuw geldig was, mag niet zonder meer worden aangenomen. Hoewel de affectie voor de oudste kinderen wellicht groter is geweest, kan als tegenargument genoemd worden dat de oudste kinderen minder mogelijkheden zullen hebben gekregen om regelmatig naar

school te gaan, omdat ze eerder in aanmerking kwamen om mee te helpen in het huishouden.

6.3. EEN ANALYSE VAN ACHTERGRONDVARIABLEN

Met de Eindhoven-dataset is het mogelijk om vrijwel alle endogene factoren die hierboven zijn opgesomd te analyseren. Van alle personen is het geslacht bekend: het is dus eenvoudig om het effect van deze variabele te meten. Ook zijn van velen gegevens beschikbaar over de geboorteplaats: het is dus mogelijk om het geografisch effect van het analfabetisme te leren kennen. Eveneens is in sommige gevallen bekend of de ouders hun handtekening konden zetten, en wat het beroep van de vader was. Onbekend is de geboorte-rangorde; het zal dus niet lukken om deze demografische achtergrondvariabele te onderzoeken.²⁰

In deze paragraaf zal van de volgende achtergrondvariabelen worden bekeken of ze voor een onderscheid zorgen tussen alfabeten en analfabeten:

- <i>gender</i> achtergrond	1. geslacht
- religieuze achtergrond	2. godsdienst
- sociale achtergrond	3. analfabetisme van de ouders
- geografische achtergrond	4. geboorteplaats en -regio
stad/platteland
zand/klei
- sociaal-economische achtergrond	5. beroep van de vader
beroepssector van de vader
geschooldheid van het beroep van de vader
zelfstandigheid van het beroep van de vader
mate van leidinggeven van de vader
	6. status van het beroep de vader.

Helaas is niet van alle personen in de dataset informatie beschikbaar over de religieuze, sociale, geografische, of sociaal-economische achtergrond. De komende analyses zijn dus gebaseerd op een soort steekproef uit het databestand, waarvan niet met zekerheid valt te zeggen in hoeverre het een representatieve is.

6.3.1. *De gender achtergrond: analfabetisme van mannen en vrouwen*

In hoofdstuk 5 is reeds weergegeven hoe het analfabetisme zich onder mannen en vrouwen ontwikkelde. De grafiek is gebaseerd op een negenjarig voortschrijdend gemiddelde van het percentage analfabeten dat in

TABEL 6.1. Analfabetisme voor mannen en vrouwen, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Man	40.1 (n=609)	30.4 (n=756)	22.9 (n=897)	15.3 (n=1061)	5.6 (n=643)	.2 (n=414)
Vrouw	57.9 (n=183)	57.4 (n=310)	56.2 (n=422)	31.8 (n=547)	10.9 (n=460)	1.1 (n=467)
Vershil	17.8	27.0	33.3	16.5	5.3	.9

een bepaald jaar is geboren. Allen die bijvoorbeeld tussen 1777 en 1783 zijn geboren bepalen op die manier het percentage analfabeten in 1780. Het alfabetiseringsproces lijkt duidelijk sexe-bepaald te zijn geweest. Jongens kregen eerder dan meisjes de gelegenheid om schrijfvvaardigheid aan te leren; pas onder meisjes die rond 1840 werden geboren begon het alfabetisme zich snel te ontwikkelen, hetgeen er toe leidde dat rond 1870 evenveel meisjes als jongens geboren werden die leerden lezen en schrijven.

Grafiek 5.1 vormt de basis voor tabel 6.1, waarin de geboortedata in zes perioden van twintig jaar zijn samengevat.

Uit de tabel blijkt eens te meer dat het verschil in analfabetisme tussen jongens en meisjes in de eerste decennia van de negentiende eeuw toenam. Het grootste verschil valt in de periode 1820-1840, toen het analfabetisme onder mannen al tot 22.9 procent was gedaald, terwijl het analfabetisme onder vrouwen nog ver boven de 50 procent was gebleven. Sexever verschillen vormen een belangrijke achtergrondvariabele voor de verklaring van verschillen in analfabetisme.

6.3.2. *De religieuze achtergrond: de godsdienst*

Van 3666 personen uit de dataset is zowel hun schrijfvvaardigheid, hun geboortjaar als hun godsdienst bekend. Van hen is een ruime meerderheid, om precies te zijn 92.0 procent, Rooms Katholiek. Van de overigen zijn er 192 protestant, 58 Israëliet, en eveneens 58 zonder godsdienst. De aantallen protestanten, joden en niet-godsdienstigen zijn zo klein dat een beschrijving voor elke groep apart weinig zin heeft. De drie groepen zijn daarom bijeengevoegd tot één groep 'niet-katholiek'. In tabel 6.2 is dus slechts de ontwikkeling van het analfabetisme van katholieken en niet-katholieken weergegeven.

De tabel toont dat de ontwikkeling van het analfabetisme onder katholieken niet afweek van de algemene ontwikkeling van het analfabetisme. Gezien de overweldigende meerderheid aan katholieken in de Eindhoven-dataset mag dat ook geen wonder heten.

TABEL 6.2. Analfabetisme, onderscheiden naar godsdienst, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Katholiek	51.0 (n=314)	42.2 (n=431)	35.4 (n=463)	18.8 (n=653)	7.3 (n=776)	.5 (n=736)
Niet katholiek	36.4 (n=22)	5.3 (n=19)	26.3 (n=19)	8.1 (n=37)	2.8 (n=72)	.8 (n=124)
Vershil	14.6	36.9	9.1	10.7	4.5	-.3

Interessanter is de ontwikkeling van het analfabetisme onder niet-katholieken. Ondanks de grote fluctuaties die door de tijd heen zichtbaar zijn, en die grotendeels veroorzaakt worden door hun geringe aantal, is duidelijk dat er een grote discrepantie bestond tussen de mate van analfabetisme tussen de katholieken en de niet-katholieken: al vóór 1800 leerde meer dan 60 procent van de niet-katholieken lezen en schrijven, terwijl dit percentage onder katholieken minder dan 50 procent was. Het aanzienlijke verschil bleef tot 1860 gehandhaafd. Pas na 1860 daalde het percentage analfabete katholieken tot onder de 10 procent. Het lijkt er op dat vooral niet-katholieken als eerste hebben geprofiteerd van de nieuwe onderwijsmogelijkheden in Eindhoven. Enige terughoudendheid bij de interpretatie van deze gegevens is echter op zijn plaats: het aantal niet-katholieken was zo klein dat het tot grote schommelingen in het analfabetisme-cijfer heeft kunnen leiden.

6.3.3. *De sociale achtergrond: het analfabetisme van de ouders*

Van 2893 kinderen zijn gegevens over het analfabetisme van de vader beschikbaar; van 1497 kinderen gegevens over het analfabetisme van de moeder. Binnen deze groep kan dus onderzocht worden of ouders die zelf naar school zijn gegaan er zorg voor hebben gedragen dat hun kinderen dat ook deden, en of ouders die niet konden lezen en schrijven hun kinderen in sterkere mate onderwijs onthielden. Tabel 6.3 toont de uitkomst.

Tabel 6.3 bevestigt tot op zekere hoogte de gestelde hypothese. Kinderen van analfabete ouders waren inderdaad zelf ook eerder analfabeet. Het analfabetisme van kinderen met analfabete ouders lag voor 1800 boven de 50 procent, en steeg in de periode 1800-1820 zelf tot boven de 60 procent. Tegelijkertijd daalde het analfabetisme onder kinderen met alfabete ouders van minder dan 40 procent naar minder dan 25 procent. Vooral de omvang van het analfabetisme van kinderen met een alfabete moeder was minimaal: het bleef gedurende de gehele negentiende eeuw onder de 10 procent. Het effect van de vader was minder groot: tussen

TABEL 6.3. Analfabetisme, onderscheiden naar het analfabetisme van vader en moeder, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Vader analfabeet	51.7 (n=29)	60.5 (n=81)	48.8 (n=162)	31.1 (n=177)	13.5 (n=178)	2.7 (n=111)
Vader alfabeet	40.0 (n=35)	24.0 (n=121)	26.1 (n=230)	13.0 (n=423)	4.5 (n=628)	.3 (n=718)
Verschil	11.7	35.5	22.7	18.1	9.0	2.4
Moeder analfabeet	61.2 (n=49)	63.5 (n=85)	48.8 (n=82)	27.0 (n=152)	8.2 (n=182)	.8 (n=130)
Moeder alfabeet	33.3 (n=21)	6.1 (n=49)	9.1 (n=44)	6.8 (n=118)	3.3 (n=210)	.8 (n=375)
Verschil	27.9	57.4	39.7	20.2	4.9	.0

1800 en 1840 leerde een kwart van de kinderen met een alfabete vader zelf niet lezen en schrijven. Het was kennelijk de moeder die 'hare genotene onderrigting voor hare kinderen gewigtig kon maken'. Deze uitkomst kan geadstrueerd worden met behulp van tabel 6.4, waarin, voor de 1388 kinderen waarvoor dit bekend is, het effect van het analfabetisme van beide ouders in één tabel is weergegeven.

Tussen kinderen van alfabete ouders en kinderen van analfabete ouders gaapt een wereld van verschil: kinderen van alfabete ouders leerden in overgrote meerderheid lezen en schrijven, terwijl kinderen van analfabete ouders die voor 1840 werden geboren in grote meerderheid van onderwijs verstoken bleven. Kinderen van 'gemengd-alfabete' ouders namen een tussenpositie in, maar in deze groep hadden kinderen met een alfabete moeder meer kans om onderwijs te volgen dan kinderen met een alfabete vader. Enige nuancering is echter wel op zijn plaats: het is opvallend dat ook kinderen van totaal analfabete ouders leerden lezen en schrijven. Van degenen die voor 1840 werden geboren was dat nog een minderheid, maar na 1840 ging het overgrote deel wel naar school. Het einde van het analfabetisme werd na 1840 vrijwel binnen één generatie gerealiseerd.

6.3.4. *De geografische achtergrond: de geboorteplaats*

Reeds in hoofdstuk 2 is melding gemaakt van de aanzienlijke regionale verschillen die er in Nederland bestonden in het moment en de mate van alfabetisering in de negentiende eeuw. Om die reden dienen de personen in het gegevensbestand ook regionaal te worden onderscheiden.

TABEL 6.4. Analfabetisme van zonen en dochters, onderscheiden naar het analfabetisme van de beide ouders, 1770-1900.

Vader	Moeder	Zoon		Dochter	
		< 1840	> 1840	< 1840	> 1840
alfabeet	alfabeet	3.6 (n=28)	1.8 (n=280)	10.0 (n=40)	2.7 (n=338)
analfabeet	alfabeet	20.0 (n=10)	.0 (n=32)	36.4 (n=11)	10.0 (n=40)
alfabeet	analfabeet	27.6 (n=29)	4.7 (n=127)	45.9 (n=37)	14.0 (n=164)
analfabeet	analfabeet	53.3 (n=45)	13.3 (n=75)	75.0 (n=48)	17.9 (n=84)
Maximaal verschil		49.7	11.5	65.0	15.2

Hoewel de meerderheid van de onderzochte personen ooit in hun leven in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre of Woensel heeft gewoond, wil dat niet zeggen dat ze daar ook naar school zijn gegaan. Het is beter om een indeling naar geboorteplaats te hanteren, omdat aannemelijk is dat een overgrote meerderheid in die gemeente de lagere school heeft kunnen bezoeken.

Van 3699 personen uit de Eindhoven-dataset zijn gegevens beschikbaar over de geboorteplaats, de geboortedatum en het vermogen om een handtekening te zetten. Van hen werd de helft, om precies te zijn 1806 personen, in het onderzoeksgebied zelf geboren, en werden er 1421 in de rest van de provincie Noord-Brabant en Limburg, 371 in de rest van Nederland en 93 in het buitenland geboren. De buitenlanders kwamen voornamelijk uit België en Pruisen.

Tabel 6.5 laat de relatie tussen geboorteregio en analfabetisme zien. Net als in de vorige tabellen is het percentage analfabeten afgezet tegen de geboortedatum.

Uit de tabel komen diverse verschillen en overeenkomsten tussen de regio's naar voren. Opnieuw kan geconstateerd worden dat het analfabetisme in Eindhoven een geheel andere ontwikkeling heeft doorgemaakt dan in de omliggende gemeenten. Van de kinderen die voor 1800 in Eindhoven werden geboren leerde een-derde niet lezen en schrijven. Het percentage daalde tot iets meer dan 10 procent in de periode 1820-1840, om in de volgende periode nog verder te dalen tot onder de 5 procent. Het percentage analfabeten in Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel lag daarentegen voor 1800 tussen de 50 en 60 procent, en daalde in de eerste veertig jaar van de negentiende eeuw maar zeer geleidelijk. Vanaf 1840 vond een versnelling plaats die er toe leidde dat na 1860 het analfabetisme vrijwel was verdwenen. Rekening houdend met het geringe aan-

TABEL 6.5. Analfabetisme, onderscheiden naar geboorteplaats, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Eindhoven	33.3 (n=48)	17.4 (n=69)	11.5 (n=61)	3.4 (n=88)	5.7 (n=70)	1.7 (n=60)
Gestel	50.0 (n=4)	17.6 (n=17)	22.2 (n=27)	15.2 (n=46)	4.5 (n=44)	2.0 (n=51)
Stratum	40.0 (n=10)	57.1 (n=14)	34.9 (n=43)	16.7 (n=36)	12.0 (n=50)	.0 (n=63)
Strijp	59.4 (n=32)	52.0 (n=50)	51.1 (n=45)	26.1 (n=46)	.0 (n=37)	.0 (n=48)
Tongelre	59.1 (n=22)	50.0 (n=28)	26.1 (n=23)	28.6 (n=14)	.0 (n=20)	.0 (n=19)
Woensel	53.4 (n=103)	47.9 (n=96)	43.0 (n=100)	21.4 (n=98)	12.7 (n=110)	.0 (n=114)
Overig Brabant en Limburg	55.0 (n=100)	50.0 (n=138)	41.2 (n=153)	24.2 (n=297)	6.2 (n=404)	.3 (n=337)
Overig Nederland	18.2 (n=11)	10.7 (n=28)	28.6 (n=21)	6.9 (n=58)	6.2 (n=97)	.6 (n=156)
Buitenland	42.9 (n=7)	26.7 (n=15)	9.1 (n=11)	.0 (n=15)	9.5 (n=21)	4.2 (n=24)
Max. verschil	31.6	46.5	42.0	28.6	12.0	4.2

tal personen per gemeente zijn er tussen Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel geen al te grote verschillen in de ontwikkeling zichtbaar. In Gestel en Tongelre verliep de ontwikkeling iets sneller, in Woensel iets langzamer.

De ontwikkeling van het analfabetisme onder personen die buiten het onderzoeksgebied in Brabant en Limburg zijn geboren, volgde in grote lijnen het spoor van Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel. Ook onder hen is een percentage te zien dat vóór 1800 boven de 50 procent lag, waarna het, tot 1840, heel langzaam begon te dalen, en pas na die datum een versnelde daling doormaakte.

Van een ontwikkeling van het analfabetisme onder degenen die in Noord-Nederland zijn geboren is eigenlijk geen sprake. Reeds voor 1800 was een zeer ruime meerderheid in staat om te lezen en te schrijven.

De ontwikkeling van het analfabetisme van personen die buiten de grenzen van het huidige Nederland werden geboren, verliep langs een andere lijn. Het analfabetisme onder hen was het grootst vóór 1800; in de

TABEL 6.6. Analfabetisme per geboorteplaats, onderscheiden naar steden en platteland, en naar zand- en kleigebieden, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Stad	31.0 (n=71)	15.9 (n=113)	17.9 (n=95)	3.3 (n=151)	5.8 (n=172)	.4 (n=224)
Platteland	55.3 (n=226)	48.8 (n=342)	39.3 (n=389)	22.8 (n=545)	7.2 (n=680)	.6 (n=646)
Vershil	22.3	32.9	21.4	19.5	1.4	.2
Klei	.0 (n=10)	13.0 (n=23)	8.3 (n=12)	10.9 (n=46)	5.2 (n=96)	.0 (n=106)
Zand	51.9 (n=320)	42.7 (n=417)	36.5 (n=460)	19.5 (n=635)	7.1 (n=735)	.5 (n=740)
Vershil	51.9	29.7	28.2	8.6	1.9	.5

periode 1840-1860 was het percentage gedaald tot 0, maar steeg nadien. Het geringe aantal personen dat uit het buitenland afkomstig was, waar- bij het soms ook nog om gehele families ging, kunnen grote schommelin- gen in de percentages hebben veroorzaakt, zodat harde conclusies niet te trekken zijn.

Er zijn twee meer algemene gevolgtrekkingen te maken: De eerste is dat er een groot verschil was in het alfabetismeniveau tussen degenen die in Eindhoven en degenen die in de omliggende gemeenten werden ge- boren. De tweede is dat er een duidelijk verschil was in de mate van anal- fabetisme tussen Noord- en Zuid-Nederland.

Beide conclusies staven de reeds eerder gemaakte opmerking dat het bij het analyseren van het niveau van analfabetisme ook belangrijk is om onderscheid te maken tussen stad en platteland, en om een onderscheid te maken naar de noord-westelijke klei- en de zuid-oostelijke zandge- bieden van ons land. In tabel 6.6 is dit onderscheid aangebracht. Alle ge- boorteplaatsen zijn van twee codes voorzien: één waarmee de gemeente als 'stad'- of 'platteland'-gemeente is gekenschetst, en één waarmee de gemeente als 'zand'- of 'klei'-gemeente is gedefinieerd. De steden die het meest als geboorteplaats worden genoemd zijn Eindhoven (n=396), Helmond (n=49), Tilburg (n=45), 's-Hertogenbosch (n=41), Amsterdam (n=29) en Weert (n=26). De uitkomsten staan vermeld in tabel 6.6.

De tabel bevestigt het beeld dat reeds in tabel 6.5 naar voren is geko- men. Er bestonden aanzienlijke verschillen in analfabetisme tussen men- sen die in steden en mensen die in plattelandsgemeenten waren gebo- ren, en tussen mensen die op de zand- en mensen die op de kleigronden

waren geboren. Voor steden geldt dat vanaf 1800, en voor kleigebieden geldt dat gedurende de gehele periode het analfabetisme bij degenen die daar geboren waren vrijwel afwezig was. Als er onder degenen die in de steden en in de kleigebieden waren geboren een daling van het analfabetisme heeft plaats gevonden, gebeurde die grotendeels vóór 1800; in de plattelandsgemeenten en op de zandgronden kwam dat proces pas in de loop van de negentiende eeuw op gang.

6.3.5. *De sociaal-economische achtergrond: het beroep van de vader*

Beroepen kunnen op diverse manieren worden onderscheiden. Men kan een onderverdeling maken naar beroepssector, naar de mate waarin het beroep zelfstandig wordt uitgeoefend, naar de mate van scholing die voor het beroep vereist is, naar de mate waarin leiding gegeven wordt, of naar de status die het beroep verschaft. Aangezien de eerste vier kenmerken onderdeel uitmaken van de viercijferige beroepenclassificatie van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (de E-code), die in de dataset is opgenomen, is het mogelijk om ze afzonderlijk te onderzoeken. Een analyse van de beroepsstatus zal in paragraaf 6.3.6 worden gemaakt. Zoals in hoofdstuk 4 is uiteengezet is de E-code gebaseerd op vier getallen. Elk getal verwijst naar één van de vier criteria die hierboven zijn genoemd: beroepssector, mate van scholing, zelfstandigheid van het beroep en mate van leiding geven. Uit bijlage C valt op te maken in welke klassen elk beroep volgens deze criteria is ondergebracht.

De keuze om het beroep van de vader als economische achtergrondvariabele te kiezen heeft tot gevolg dat het aantal gegevens sterk wordt beperkt: van slechts 2925 personen is zowel de vaardigheid tot het zetten van een handtekening, het geboortjaar en het beroep van de vader bekend. Met name ontbreken gegevens van personen die voor 1850 zijn geboren. Het zorgt er voor dat niet te veel waarde kan worden toegekend aan de uitkomsten die in de tabellen 6.7 t/m 6.10 zijn weergegeven.

Tabel 6.7 toont het onderscheid in analfabetisme per beroepssector, waarbij de categorieën met minder dan 5 observaties zijn weggelaten. Uit de tabel blijkt dat er een groot verschil bestond in analfabetisme tussen degenen die een vader hadden die werkzaam was in de overheids- en dienstensector, en degenen die een vader had die tot de handel, industrie of landbouw behoorde. In de eerste sector kwam analfabetisme vrijwel niet voor; in de laatstgenoemde des te meer. Het analfabetisme onder kinderen van landbouwers daalde echter wat sneller dan het analfabetisme onder kinderen van vaders uit de handel en de industrie.

Tabel 6.8 toont het verschil in hooggeschoolde, geschoolde en ongeschoolde beroepen. De Eindhoven-dataset bevat beroepen waarvoor een hoge opleiding vereist was, zoals notarissen, rechters, geneesheren en kolonels, beroepen die een minder hoge opleiding vereisten, zoals banketbakers, boekhouders, glasblazers en machinisten, en beroepen waarvoor

ALFABETEN EN ANALFABETEN

TABEL 6.7. Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens beroepssector, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Overheid en diensten	–	5.3 (n=19)	6.3 (n=16)	.0 (n=45)	4.3 (n=46)	.0 (n=93)
Handel en industrie	54.3 (n=35)	35.1 (n=114)	35.1 (n=271)	20.0 (n=419)	6.9 (n=623)	.8 (n=646)
Landbouw	39.4 (n=33)	47.2 (n=72)	40.4 (n=109)	17.8 (n=135)	5.5 (n=145)	.0 (n=103)
Max. verschil	–	41.9	34.1	20.0	2.6	.8

TABEL 6.8. Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens mate van scholing, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Hooggeschoold	–	.0 (n=6)	–	.0 (n=12)	–	.0 (n=6)
Geschoold	40.0 (n=5)	17.1 (n=35)	20.0 (n=45)	5.7 (n=106)	.8 (n=124)	.0 (n=173)
Ongeschoold	48.4 (n=64)	42.1 (n=164)	37.4 (n=350)	21.2 (n=481)	7.6 (n=686)	.8 (n=663)
Max. verschil	–	42.1	–	21.2	–	.8

de scholing beperkt was, zoals matrozen, kruiers, klerken, brievenbestellers en benenzagers.

Het aantal hooggeschoolde vaders dat in de Eindhoven-dataset voorkomt is te verwaarlozen. Dat hun kinderen zonder uitzondering kunnen lezen en schrijven zal weinig verbazing wekken. Opvallender is dat er onder kinderen met een geschoolde vader wel degelijk analfabetisme voorkwam. Van de kinderen die tot deze categorie behoorden en tussen 1820 en 1840 werden geboren, leerde een vijfde deel niet lezen en schrijven.

In tabel 6.9 is het verschil in analfabetisme weergegeven tussen kinderen waarvan de vader een zelfstandig beroep uitoefende en kinderen waarvan de vader in loondienst werkzaam was. Of iemand zelfstandig werkte of niet, is op basis van de beroepsvermelding besloten. Landbouwers, winkeliers, artsen, venters en scharenslijpers zijn als 'zelfstandige' gecodeerd, fabrieksarbeiders, knechten en commiesen als 'onzelfstandige'. De verschillen in tabel 6.9 zijn veel minder groot dan die, welke in de vorige twee tabellen naar voren kwamen. Hoewel kinderen met een vader in loondienst in wat grotere mate verzuimden om te leren lezen en schrij-

TABEL 6.9. Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens de mate van zelfstandigheid van beroepsuitoefening, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Zelfstandig	39.7 (n=58)	34.7 (n=170)	34.4 (n=279)	16.0 (n=444)	4.9 (n=550)	.4 (n=497)
Onzelfstandig	90.9 (n=11)	45.7 (n=35)	37.6 (n=117)	23.9 (n=155)	9.8 (n=264)	.9 (n=345)
Vershil	51.2	11.0	3.2	7.9	4.9	.5

TABEL 6.10. Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens mate van leidinggeven bij de uitoefening van het beroep, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Leidinggevend	-	11.1 (n=9)	.0 (n=5)	.0 (n=22)	.0 (n=32)	.0 (n=37)
Niet leidinggevend	47.8 (n=69)	37.8 (n=196)	35.8 (n=391)	18.7 (n=571)	6.8 (n=782)	.6 (n=805)
Vershil	-	26.7	35.8	18.7	6.8	.6

ven, was het analfabetisme ook onder kinderen van zelfstandigen een regelmatig voorkomend verschijnsel.

Tabel 6.10 laat tenslotte het verschil in analfabetisme zien tussen kinderen van leidinggevende en niet-leidinggevende vaders. Of een vader leiding gaf of niet, is afgeleid uit de beroepsvermelding: iedereen die als directeur, fabrikant, opzichter, chef, baas of meesterknecht werd betiteld is als leidinggevend genoteerd. Van de 2596 kinderen hadden er slechts 105 een vader waarvan op grond van de beroepsvermelding duidelijk was dat hij een leidinggevende functie had. Van die kinderen was er één die niet leerde lezen en schrijven. Het was de dochter (geb. 1811) van de burgemeester van Strijp.

De bovenstaande vier tabellen laten duidelijk zien dat het beroep van de vader gevolgen had voor het analfabetisme van de kinderen. Vooral kinderen van vaders die in de overheid of dienstensector werkzaam waren leerden in beduidend grotere aantallen lezen en schrijven. Tussen de sectoren handel en industrie enerzijds en landbouw anderzijds waren de verschillen veel minder groot. Ook wanneer de beroepen van de vaders worden onderscheiden in geschoolde en ongeschoolde beroepen, vallen verschillen te constateren. Kinderen van vaders met een ongeschoold beroep bleven veel vaker analfabeet dan kinderen van vaders met een ge-

schoold beroep. Het maakte ook heel wat uit of iemands vader al of niet een leidinggevende functie vervulde. Alleen het onderscheid naar de zelfstandigheid van het beroep van de vader had minder grote gevolgen. De lees- en schrijfvaardigheid van kinderen van vaders die in loondienst werkten bleef niet ver achter bij die van kinderen van wie de vader een zelfstandig beroep uitoefende.

Welke van de vier beroepsfactoren zijn nu de belangrijkste bij het maken van een onderscheid tussen alfa- en analfabeten? De vier bovenstaande tabellen lijken er op te wijzen dat alle vier achtergrondvariabelen een eigen effect bezaten. Het is echter onjuist om deze conclusie te trekken. De vier variabelen hangen ten nauwste met elkaar samen. In de dienst- en overheidssector waren in de negentiende eeuw meer mensen leidinggevend werkzaam dan in de industrie; in de industrie werkten meer mensen in loondienst dan in de landbouw; in de landbouw waren minder mensen werkzaam in een beroep waarvoor een geschoolde opleiding was vereist dan bij de overheid. Om de werkelijke, 'zuivere' effecten van elke variabele te meten moeten gebruik worden gemaakt van een multivariate analyse, in dit geval een logit-analyse. In deze analyse wordt een bepaalde groep personen als referentiepunt genomen, bijvoorbeeld de groep van geschoolde, leidinggevende, zelfstandige landbouwers. Beroepssector, scholing, leiding en zelfstandigheid zijn de onafhankelijke variabelen. Analfabetisme is de afhankelijke variabele. De referentiegroep heeft een bepaald percentage analfabeten. Van elke categorie van elke onafhankelijke variabele wordt vervolgens een schatting gemaakt van de mate waarin die categorie afwijkt van het referentiepunt. Hoe groter de afwijking is, des te sterker is de discriminerende waarde van die categorie. Het is ook mogelijk om de categorieën van meerdere onafhankelijke variabelen tegelijkertijd te bekijken: naast de discriminerende waarde van elke categorie afzonderlijk kunnen dan ook interactie-effecten optreden, die het tegelijkertijd voorkomen van de categorieën kunnen versterken of verzwaken. De logit-analyse wordt normaliter ingezet om uit de veelheid van categorieën en interactie-effecten een model te creëren dat met zo min mogelijk onafhankelijke variabelen zo goed mogelijk de verschillen tussen de categorieën van de afhankelijke variabele kan verklaren. Deze procedure is hier ook toegepast.

Tabel 6.11 toont de uitkomst van twee logit-analyses: één voor degenen die voor 1840, en één voor degenen die na 1840 zijn geboren.

Uit de berekeningen komen twee modellen naar voren. Onder degenen die voor 1840 zijn geboren zijn slechts twee van de vier variabelen relevant. 'Leidinggeven' en 'scholing' leveren geen significante resultaten op: ze zijn om die reden uit het model geëlimineerd. Onder degenen die na 1840 zijn geboren is 'scholing' daarentegen wel een relevante variabele. In beide tabellen komen geen significante interactie-effecten voor.

De tabel kan als volgt gelezen worden. Het referentiepunt in de tabel

TABEL 6.11. Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens logit-analyse, 1770-1900.

		< 1840		> 1840	
		schatting	p	schatting	p
Intercept		-1.00	.000	-3.61	.000
Sector	overheid	-1.50	.000	-1.29	.008
	industrie	.56	.009	.65	.011
	landbouw	.94		.64	
Geschoold	niet	¹		.76	.000
	wel	¹		-.76	
Zelfstandig	niet	.30	.002	.18	.036
	wel	-.30		-.18	
Leiding	niet	¹		¹	
	wel	¹		¹	
Interactie-effecten		¹		¹	
N		671		2255	

¹ Wegens insignificantie uit het model geëlimineerd.

zijn de kinderen van leidinggevende, zelfstandige, geschoolde landbouwers. Het analfabetismepercentage van hen die na 1840 werden geboren, was zeer laag, nl. $(e^{-3.61 + .64 - .76 - .18}) / (1 + e^{-3.61 + .64 - .76 - .18}) = 2.0$ procent. Waren het kinderen van landbouwers die niet zelfstandig werkten, dan stijgt de logit met .18. Hadden de landbouwers geen geschoolde functie, dan stijgt de logit met .76. Onder de kinderen van onzelfstandige, ongeschoolde landarbeiders was er dus een analfabetismepercentage van $(e^{-3.61 + .64 + .76 + .18}) / (1 + e^{-3.61 + .64 + .76 + .18}) = 11.6$ procent. Waren hun vaders niet in de landbouw, maar bij de overheid werkzaam, dan daalt de logit tot maar liefst -1.29; werkten de vaders in de industrie, dan stijgt de logit marginaal tot .65. Aan de hoogte van de schattingen kan afgelezen worden welke variabelen in meer of minder sterke mate een bijdrage leverden aan het analfabetisme: voor kinderen die na 1840 werden geboren waren dat vooral de beroepssector en de scholing. Resultaat van de logit-analyse is dus dat voor degenen die voor 1840 werden geboren maar één aspect van het beroep telde, namelijk de beroepssector waarin de vader werkzaam was. Voor degenen die na 1840 werden geboren was het ook belangrijk of de vader een geschoolde functie uitoefende. Zelfstandigheid speelde nauwelijks een rol; het leidinggeven in het geheel niet.²¹ De beroepssector was dus de variabele die voor de grootste verschillen zorgde, maar waarvan de betekenis na 1840 afnam ten gunste van de scholing.

TABEL 6.12. Analfabetisme naar beroepsklasse van de vader, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Grote burgerij	—	10.0 (n=10)	—	.0 (n=19)	.0 (n=9)	—
Kleine burgerij	50.0 (n=10)	14.0 (n=50)	14.4 (n=90)	6.3 (n=143)	3.3 (n=209)	.5 (n=216)
Boerenklasse	37.5 (n=32)	44.1 (n=68)	39.6 (n=111)	20.3 (n=128)	6.3 (n=160)	.0 (n=113)
Arbeidende klasse	59.3 (n=27)	48.1 (n=77)	43.2 (n=192)	23.6 (n=309)	8.3 (n=436)	.8 (n=510)
Max. verschil	—	38.1	—	23.6	8.3	—

6.3.6. *De sociaal-economische achtergrond: de sociale status van het beroep van de vader*

In hoofdstuk 4 zijn twee maten geïntroduceerd waarmee het mogelijk is om een sociale stratificatie te maken op basis van beroepsgegevens. De ene is de indeling van Giele en Van Oenen, die speciaal is ontworpen om negentiende-eeuwse beroepen te classificeren. Volgens hun stratificatie valt er in de negentiende eeuw een onderscheid te maken in zes groepen, van hoog (grote burgerij) tot laag (huisarbeid). Tabel 6.12 laat zien in hoeverre analfabeten afkomstig waren uit gezinnen waarvan de vader tot de grote burgerij, kleine burgerij, boerenklasse of arbeidende klasse behoorde. Vanwege het zeer geringe aantal vaders dat tot de laagste twee beroepsklassen (lumpenproletariaat en huisarbeid) behoorden, zijn zij aan de arbeidende klasse toegevoegd.

Analfabeten hadden voornamelijk vaders die tot de boerenklasse of de arbeidende klasse behoorden; uit de kleine en de grote burgerij waren in veel mindere mate analfabeten afkomstig.

De tweede indeling die in hoofdstuk 4 werd gepresenteerd was die van Van Tulder. Hoewel deze indeling halverwege de twintigste eeuw werd ontworpen op basis van een steekproef waarbij proefpersonen een rangorde aanbrachten in een reeks van op dat moment bestaande beroepen, is niet bij voorbaat uitgesloten dat deze stratificatie ook in de negentiende-eeuwse situatie zeggingskracht heeft. In tabel 6.13 is de uitkomst gegeven. Omdat het aantal personen, waarvan het beroep van de vader bekend is, beperkt is (n=2925), is de indeling vereenvoudigd tot drie categorieën.

TABEL 6.13. Analfabetisme naar beroep van de vader, volgens de indeling van Van Tulder, 1770-1900, per geboortecohort.

	< 1800	1800-20	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Sociale laag I + II + III	–	4.5 (n=22)	10.5 (n=19)	1.7 (n=60)	.0 (n=50)	.0 (n=50)
Sociale laag IV	40.4 (n=47)	37.3 (n=134)	30.7 (n=238)	12.3 (n=326)	4.0 (n=429)	.2 (n=440)
Sociale laag V + VI	61.9 (n=21)	49.0 (n=49)	46.8 (n=139)	31.5 (n=213)	10.7 (n=335)	1.1 (n=352)
Max. verschil	–	44.5	36.3	29.8	10.7	1.1

De twintigste-eeuwse indeling in drie sociale lagen blijkt ook voor de negentiende-eeuwse Eindhoven-dataset uitstekend te werken. Uit tabel 6.13 komt eens te meer naar voren dat het analfabetisme in de negentiende eeuw een verschijnsel was dat zich beperkte tot de laagste sociale lagen van de samenleving. Onder kinderen uit de hoogste drie sociale lagen kwam het verschijnsel hoegenaamd niet voor, onder kinderen uit de lagere lagen daarentegen wel. Sociale laag IV onderscheidde zich van de lagen V en VI door een wat lager analfabetismeniveau en door het feit dat het analfabetisme er eerder, en sneller, begon te dalen.

6.4. EEN MULTIVARIATE ANALYSE

Een reeks achtergrondvariabelen is nu nader onderzocht. De meeste leverden aanmerkelijke verschillen op in de mate van analfabetisme; slechts het onderscheid tussen enige beroepssectoren bleek zonder belang. Ondanks de significante verschillen is de precieze waarde van elk effect afzonderlijk moeilijk te bepalen. Dat heeft te maken met het feit dat veel achtergrondvariabelen samenhangen met andere achtergrondvariabelen: het onderscheid stad-platteland heeft bijvoorbeeld niet alleen een eigen geografische connotatie, maar bepaalt ook verschillen in de economische en sociale structuur; de godsdienstvariabele is, zeker in Eindhoven, gekoppeld aan geboorteplaats en sociale status.²²

Om nu het zuivere, eigen effect van elke achtergrondvariabele ten aanzien van het analfabetisme te meten kan gebruik worden gemaakt van multivariate regressietechnieken. Met behulp van zo'n techniek worden alle relevante variabelen in samenhang onderzocht, waarbij eventuele correlaties tussen de variabelen worden weggefilterd, en alleen de 'zuivere, eigen effecten van iedere variabele worden gemeten.

Er zijn twee vormen van multivariate regressie: de multi-pele regressie,

waarbij de effecten van een reeks van 'onafhankelijke' variabelen ten opzichte van één 'afhankelijke' variabele worden gemeten, en de pad-analyse, waarbij ook tussen de onafhankelijke variabelen causale samenhangen worden verondersteld. Beide technieken zullen worden beproefd. Allereerst zullen met behulp van multiële regressie analyse de effecten van alle achtergrondvariabelen worden onderzocht die in de vorige paragraaf relevant zijn gebleken bij het aanduiden van verschillen in het analfabetisme-niveau. De achtergrondvariabelen die daarbij een significante bijdrage leveren, zullen in een padanalyse nader worden onderzocht.

6.4.1. *Multiële regressie*

In deze analyse keren vrijwel alle variabelen terug die in de vorige paragraaf als achtergrondvariabele hebben gediend. De meeste variabelen zijn op nominaal niveau gemeten. Ze bestaan uit twee of meer categorieën. Indien het aantal categorieën tot twee beperkt is, zijn de variabelen ten behoeve van de analyse gedichotomiseerd, waarbij de categorieën de waarde 0 of 1 hebben gekregen. Vijf variabelen hebben meer dan twee categorieën: de variabelen 'beroepssector van de vader' en 'scholing van de vader', die uit drie categorieën bestaan; de variabele waarmee het beroep van de vader volgens de indeling van Giele en Van Oenen is gemeten, en die vier beroepsklassen beslaat; de variabele waarmee volgens de indeling van Van Tulder de sociale status van het beroep van de vader gemeten wordt, en die drie categorieën kent; en de variabele waarmee het geboortjaar wordt aangeduid. Deze laatste variabele is gemeten op intervalniveau en levert daarom geen problemen in de analyse. Voor de overige vier variabelen zijn afzonderlijke oplossingen gezocht. De variabele 'beroepssector van de vader' is gedichotomiseerd door er twee 'dummy' variabelen van te maken: OVE_V, die de waarde 1 heeft als het beroep van de vader tot de overheid of de dienstensector behoorde, en 0 als dat niet het geval was, en IND_V, die de waarde 1 heeft als het beroep van de vader tot de sector van handel en industrie behoorde. De variabele 'scholing van de vader' is gedichotomiseerd door de hooggeschoolden en geschoolden in één groep onder te brengen. De variabele waarmee volgens de indeling van Van Tulder de sociale status van het beroep van de vader gemeten wordt, is niet aangepast, ondanks het feit dat ze op ordinaal niveau is gemeten. Hoewel rekenkundige vergelijkingen met deze variabele eigenlijk onmogelijk zijn, omdat niet te berekenen is hoeveel meer status iemand bezit die tot sociale laag I behoort ten opzichte van iemand die tot sociale laag VI gerekend wordt, blijkt het in empirisch-statistisch onderzoek niet ongebruikelijk te zijn om ordinale variabelen in regressie-analyses op te nemen. Er is daarom weinig reden om er in dit onderzoek van af te zien.²³ Drie variabelen zijn niet in de analyse opgenomen. De eerste is de variabele waarmee het beroep van de vader in een

categorie 'leidinggevend' of 'niet leidinggevend' is ondergebracht. Deze variabele is weggelaten omdat het effect ervan, volgens tabel 6.11, te verwaarlozen was. Ook de variabele waarmee het beroep van de vader volgens de indeling van Giele en Van Oenen in vier beroepsklassen is ingedeeld, is uit de analyse gelaten. Bij het splitsen van deze variabele in meerdere dummy-variabelen bleek dat deze dummy-variabelen niet alleen onderling sterk correleerden, maar ook met de variabele 'beroepsector', die reeds voor de analyse was geselecteerd.²⁴ Tenslotte is ook de variabele niet in de analyse opgenomen waarmee een onderscheid werd gemaakt naar godsdienst. De reden is dat het aantal niet-katholieken zo gering is dat de variabele statistisch gezien geen significante effecten kan opleveren.

Aan de analyse is één variabele toegevoegd die in de vorige paragraaf niet is behandeld. Die variabele is het geboortjaar. Deze variabele is opgenomen omdat de kans om te leren lezen en schrijven veel kleiner was voor kinderen die in het begin van de negentiende eeuw werden geboren dan voor kinderen die aan het einde van de eeuw ter wereld kwamen. In deze variabele komen dus tot op zekere hoogte de exogene factoren tot uitdrukking die een bijdrage leverden aan het ten einde komen van het analfabetisme.

In tabel 6.14 is het codeboek vermeld van de variabelen die in de multi-pele regressie-analyse zullen worden gebruikt. ALF is de afhankelijke variabele; de overige zijn de onafhankelijke variabelen. We moeten, gezien het feit dat al deze variabelen een behoorlijk onderscheid wisten te bewerkstelligen in de mate waarin men alfabeet of analfabeet was, verwachten dat ze alle een behoorlijke eigen bijdrage leveren aan de verklaring van de afhankelijke variabele ALF. De variabelen SEXE, STAD, ALF_O, OVERH_V, GESCHOOL_V en GJAAR zullen een positief effect hebben: wie bijvoorbeeld de waarde 1 bezit voor de variabele STAD, zal ook eerder de waarde 1 bezitten voor de variabele ALF; wie de waarde 0 bezit voor de variabele GESCHOOL_V, zal ook eerder de waarde 0 bezitten voor ALF. De variabelen ZAND, INDU_V en TULDER_V zullen daarentegen een negatief effect hebben: iemand die de waarde 1 bezit voor de variabele ZAND, en dus in een gemeente is geboren die op de zandgronden, in het zuiden of oosten van Nederland is gelegen, zal eerder de waarde 0 bezitten voor ALF. Het effect van elke achtergrondvariabele wordt uitgedrukt in een coëfficiënt waarvan de waarde tussen -1 (een perfecte negatieve samenhang) en +1 (een perfecte positieve samenhang) ligt. Een coëfficiënt van 0 geeft aan dat een causale relatie ontbreekt.²⁵

Van 2813 personen zijn gegevens beschikbaar over alle variabelen. Tabel 6.15 toont de uitkomst van de multi-pele regressie-analyse. De uitkomst van deze multi-pele regressie-analyse is enigszins verrassend. Van alle variabelen die in de vorige paragraaf zijn opgevoerd, en die daar alle een zeker onderscheid wisten te bewerkstelligen in het analfabetisme-ni-

TABEL 6.14. Codeboek van variabelen, gebruikt in multivariate analyse.

ALFA	Alfabetisme 0 = analfabeet 1 = alfabeet
SEXE	Geslacht 0 = vrouw 1 = man
STAD	Geboren in stad 0 = dorp 1 = stad
ZAND	Geboren op zand 0 = klei 1 = zand
ALF_O	Alfabetisme van ouders 0 = een van beiden analfabeet 1 = beiden alfabeet
OVERH_V	Vader werkzaam bij overheid of diensten 0 = niet werkzaam bij overheid of diensten 1 = werkzaam bij overheid of diensten
INDU_V	Vader werkzaam in ambacht of industrie 0 = niet werkzaam in ambacht of industrie 1 = werkzaam in ambacht of industrie
GESCHOOL_V	Vader werkzaam in een geschoold beroep 0 = werkzaam in een ongeschoold beroep 1 = werkzaam in een geschoold of hooggeschoold beroep
TULDER_V	Sociale status van het beroep van de vader volgens de indeling van van Tulder 1 = sociale laag I + II + III 2 = sociale laag IV 3 = sociale laag V + VI
GJAAR	Geboortejaar

veau, blijven er maar vijf over die werkelijk effect sorteren. Het zijn, in volgorde van belangrijkheid, GJAAR, SEXE, ALF_O, TULDER_V en STAD. De ideaaltypische alfabeet blijkt een man te zijn geweest die in de tweede helft van de negentiende eeuw in een stedelijke omgeving werd geboren, een vader had die een beroep uitoefende met een hoge sociale status, en ouders had die zelf ook konden lezen en schrijven. De ideaaltypische analfabeet in de Eindhoven-dataset was daarentegen een vrouw die in de eerste helft van de negentiende eeuw op het platteland werd geboren, een vader had met een lage sociale status, en ouders had waarvan de vader of de moeder niet kon lezen en schrijven. Of het beroep van de vader in overheidsdienst, in de industrie of in de landbouw werd uitgeoefend speelde geen rol; evenmin was de mate van scholing die de vader voor het uitoefenen van zijn beroep nodig had van belang.

Het zou kunnen zijn dat met het beschrijven van 'de' alfabeet en 'de' analfabeet voldaan is aan de wens om een prosopografie van het analfabetisme te schrijven. Men dient echter het volgende te bedenken: van de

TABEL 6.15. Meerdere regressie-analyse van achtergrondvariabelen ten opzichte van het analfabetisme.

	Gestandaardiseerde regressie- coëfficiënt	p
intercept		
SEXE	.14	.000
STAD	.07	.000
ZAND	-.01	.586
ALF_O	.12	.000
OVERH_V	.03	.132
INDU_V	.03	.196
GESCHOOL_V	-.01	.740
TULDER_V	-.11	.000
GJAAR	.38	.000
% verklaarde variantie	22.7	
N	2813	

ideaaltypische alfabeet, de man dus die na 1850 in de stad werd geboren, wiens vader een hoge beroepsstatus had en ouders had die beiden konden lezen en schrijven, zijn er in de dataset precies 32 te vinden. De andere 2440 personen die eveneens alfabeet zijn voldoen dus slechts gedeeltelijk aan het beschreven profiel. Toch konden ook zij, om wat voor reden dan ook, lezen en schrijven. Hetzelfde geldt voor de analfabeten: slechts 46 van hen (11.6 procent) voldoen aan het profiel, maar toch konden allen, om wat voor reden dan ook, niet lezen en schrijven. Belangrijkste conclusie moet dan ook zijn dat een portret van de analfabeet slechts in vage contouren geschilderd kan worden. Deze conclusie wordt ook statistisch gestaafd door het percentage verklaarde variantie van 22.7 procent. Alle achtergrondvariabelen tesamen verklaren nog geen kwart van alle variatie in het alfabetisme: ruim 75 procent is alfabeet of analfabeet om redenen waar de achtergrondvariabelen geen verklaring voor kunnen geven.

6.4.2. *Padanalyse*

Een multivariate analyse vereist een multivariaat model waarin de relaties tussen de achtergrondvariabelen is vastgelegd. In deze paragraaf zal het model worden onderzocht dat in figuur 6.1 is afgebeeld. Uit het model zijn dus de achtergrondvariabelen weggelaten die afzonderlijk geen effect bleken te sorteren.

Het model moet van links naar rechts worden gelezen. In elk vak staat de naam van een achtergrondvariabele met daarbij de waarden die deze variabele kan aannemen. Aan de rechterkant van elk vak ontspringen één of meer lijnen die aan de linkerkant van een ander vak uitkomen. De lijn

FIGUUR 6.1. Achtergrondvariabelen en analfabetisme. Causaal model.

geeft de causale relatie weer die tussen de twee achtergrondvariabelen wordt verondersteld. Tussen SEXE en ALF loopt zo'n lijn: de verwachting is dat sexe-verschillen effect zullen hebben op de kans om alfabeet of analfabeet te zijn.

Bij elke lijn staat een (+) of een (-) teken. Dit teken geeft aan of er een positief of negatief causaal verband wordt verondersteld tussen de twee achtergrondvariabelen. Bij de lijn die van SEXE naar ALF loopt staat een (+) teken. De verwachting is dus dat als SEXE de waarde 0 heeft, de kans groter is dat ook ALF de waarde 0 heeft, terwijl als SEXE de waarde 1 heeft de kans groter is dat ook ALF de waarde 1 heeft. Met andere woorden: de veronderstelling is dat mannen beter kunnen lezen en schrijven dan vrouwen. Bij de lijn die van TULDER_V naar ALF loopt staat een (-) teken: hier wordt dus de verwachting uitgesproken dat iemand wiens vader een beroep uitoefende met een lage status, en dus een waarde 4, 5 of 6 bezat op de schaal van Van Tulder, een kleinere kans heeft om alfabeet (1) te zijn.

In totaal zijn van 2846 personen de benodigde gegevens bekend. Zij vormen dus het bestand waarop de padanalyse is gebaseerd. De analyse is uitgevoerd met behulp van de LISREL-procedure. Net als bij de multiple regressie wordt het effect van elke achtergrondvariabele uitgedrukt in een coëfficiënt waarvan de waarde tussen -1 (een perfecte negatieve samenhang) en +1 (een perfecte positieve samenhang) ligt. Omdat er causale relaties tussen de variabelen worden verondersteld, kunnen de effecten worden uiteengehaald in directe causale, indirecte causale en niet-causale effecten.²⁶

In figuur 6.2 is de uitkomst van de padanalyse grafisch weergegeven. De directe en indirecte effecten van deze variabelen zijn ook in tabelvorm te presenteren (zie tabel 6.16).

Figuur 6.2 en tabel 6.16 leveren resultaten op die weinig verbazing

FIGUUR 6.2. Achtergrondvariabelen en analfabetisme. Uitkomsten van het causaal model.

wekken. De effecten van de achtergrondvariabelen voldoen aan de veronderstelde verwachtingen: daar waar een positief of negatief verband was verondersteld, is die ook in de praktijk te vinden. Bij nadere bestudering van de zuivere effecten van de diverse achtergrondvariabelen ten aanzien van het analfabetisme blijkt dat de uitkomst vrijwel identiek is aan die van de multipele regressie-analyse. Het sterkste effect wordt veroorzaakt door het geboortjaar. Gezien de aanzienlijke daling van het analfabetisme in de negentiende eeuw wekt deze uitkomst geen verwondering. Op de tweede plaats is het analfabetisme van de ouders een belangrijke factor, op de voet gevolgd door het sexe-onderscheid tussen mannen en vrouwen en de sociale status van het beroep van de vader. Pas op de laatste plaats blijkt het onderscheid stad/platteland een rol te hebben gespeeld. Voor mannen was de kans om te leren lezen en schrijven groter, voor vrouwen kleiner; voor personen die in de stad geboren waren was die kans groter, voor personen die van het platteland kwamen kleiner; voor kinderen van alfabetische ouders was de kans groter, voor kinderen van analfabetische ouders kleiner; voor personen die op grond van hun beroep een hoge sociale status hadden verworven was de kans groter; voor wie een lage sociale status had was de kans kleiner. Sommige variabelen oefenden ook indirect een effect uit. Dat geldt bijvoorbeeld voor STAD. Deze variabele zorgde er al voor dat mensen die op het platteland werden geboren vaker analfabeet bleven dan mensen die in de stad werden geboren, maar omdat de mensen op het platteland over het algemeen een beroep uitoefenden met een lagere sociale status, en die lagere sociale status óók een effect had op de mate van alfabetisme, werden zij op die manier met een dubbele handicap geconfronteerd. Echt groot waren de indirecte effecten echter niet.

TABEL 6.16. Achtergrondvariabelen en analfabetisme. Directe en indirecte effecten.

	Totaal	Direct causaal	Indirect causaal	Totaal causaal	Niet- causaal
SEXE	.13	.13	–	.13	.00
STAD	.14	.08	.04	.12	.02
ALF_O	.24	.13	.03	.16	.08
TULDER_V	–.12	–.11	–	–.11	–.01
GJAAR	.40	.38	.02	.40	.00

Het totale effect van vijf geselecteerde achtergrondvariabelen tezamen was opnieuw niet groot: slechts 22.2 procent van de variatie in het analfabetisme kon worden verklaard door de achtergrondvariabelen.

6.5. EEN PROSOPOGRAFIE VAN ALFABETEN EN ANALFABETEN

In dit hoofdstuk is geprobeerd om in de directe omgeving van het kind de endogene factoren te traceren die er voor hebben gezorgd waarom de ene Eindhovenenaar wel leerde lezen en schrijven en de andere niet, in de hoop op die manier een prosopografie van ‘de analfabeet’ te kunnen schrijven.

Tot op zekere hoogte is dat gelukt. Opnieuw kon geconstateerd worden dat het sexe-verschil een belangrijke factor was. Een betere kans op onderwijs hadden ook degenen die in de stad, in Eindhoven, opgroeiden. Voor hen gold dat al in 1800 een ruime meerderheid leerde lezen en schrijven; voor hun generatiegenoten in de omliggende dorpen bleef het percentage analfabeten tot aan het einde van de eeuw een stuk hoger. Wat voor Eindhoven gold, gold ook voor jongens en meisjes die elders in een stedelijke omgeving waren geboren: zij profiteerden al in het begin van de negentiende eeuw van de mogelijkheden om te leren lezen en schrijven. Tussen katholieken en niet-katholieken bestond er eveneens een duidelijk verschil. Onder niet-katholieken trof men veel minder analfabeten aan dan onder katholieken. De ontwikkeling van het analfabetisme was een proces dat zich grotendeels in de lagere sociale strata voltrok. Alleen onder degenen met een beroep dat weinig sociale status verschaftte kwam analfabetisme voor. Tenslotte bleek het sterk af te hangen van het analfabetisme van de ouders, met name van de moeder, of een kind leerde lezen en schrijven.

Er waren ook andere achtergrondvariabelen die, op het eerste gezicht, van invloed leken te zijn geweest op iemands kans om analfabeet te blijven. De geboortestreek, Noord- en West-Nederland versus Oost- en Zuid-Nederland leek van belang te zijn, net als het beroep van de vader. In een multivariate analyse bleek echter dat het effect van deze variabelen vooral was toe te schrijven aan het tegelijkertijd optreden van andere factoren.

De conclusie moet luiden dat kinderen die leerden lezen en schrijven zich in zekere mate onderscheidde van degenen die dat niet hadden gedaan. Sexuele, geografische, sociale en economische factoren speelden een rol: ze zorgden er voor dat sommige kinderen minder kans hadden om naar school te gaan dan andere. Ze bepaalden deze kans echter maar tot op zekere hoogte. Uit de multivariate analyse die in paragraaf 6.4 werd uitgevoerd bleek dat ze niet meer dan 22 procent van de variatie konden verklaren. Deels wordt de niet-verklaarde variatie veroorzaakt door het feit dat niet alle mogelijke achtergrondvariabelen in het onderzoek konden worden betrokken. Het valt bijvoorbeeld te verwachten dat het welstandsniveau van de ouders zeker een grote rol zal hebben gespeeld bij de keuze om kinderen al of niet naar school te laten gaan. Anderzijds is er ook geen reden om de hoop te hebben om het gedrag van personen volledig te kunnen verklaren: ook in contemporain onderzoek naar het succes van schoolloopbanen van leerlingen blijken de sociale omgevingsfactoren niet meer dan 15 à 25 procent van de variatie te kunnen verklaren.²⁷ De geselecteerde achtergrondvariabelen hadden een waarde, maar die waarde was beperkt: de stimulansen die een kind kreeg om naar school te gaan en te leren lezen en schrijven waren voor een veel groter deel volstrekt uniek. Zo waren er ouders die, zoals in het citaat aan het begin van dit hoofdstuk is opgemerkt, van een 'verregaande onverschilligheid en zorgeloosheid' waren ten aanzien van het schoolgaan van hun kinderen; er waren echter ook ouders die de 'waardij van eene vroege opleiding hunner kinderen' beseften.

Dat dit verschil slechts ten dele verklaard kan worden uit sexuele, geografische, sociale en economische factoren is statistisch gezien misschien teleurstellend; aan de andere kant stemt het tot tevredenheid om te kunnen constateren dat ook in Brabant in de negentiende eeuw een dergelijk determinisme ontbrak.

7. ANALFABETISME EN SOCIALE MOBILITEIT

'Open the doors of knowledge to all, and those who have the capacity and the ambition will do the rest for themselves'.¹

7.1. INLEIDING

Toen De Tocqueville in de jaren '30 van de negentiende eeuw de Verenigde Staten bereisde, werd hij getroffen door het open karakter van de samenleving. De bevolking was vanzelfsprekend onderverdeeld in verschillende standen, maar die standen waren niet gesloten: ze vormden het tegendeel van in zichzelf gekeerde kasten, en buitenstaanders ondervonden geen belemmeringen om er toegang toe te krijgen. Er waren dus ruimschoots kansen om te stijgen op de maatschappelijke ladder, en ze konden door iedereen die er zijn best voor deed worden gegrepen. In de woorden van De Tocqueville:

'Il y a encore une classe de valets et une classe de maîtres; mais ce ne sont pas toujours les mêmes individus, ni surtout les mêmes familles qui les composent; et il n'y a pas plus de perpétuité dans le commandement que dans l'obéissance. [...] A chaque instant, le serviteur peut devenir maître et aspirer à la devenir; le serviteur n'est donc pas un autre homme que le maître'.²

De Tocqueville's opinie was niet de mening van 'slechts' een buitenstaander met een oppervlakkige kennis van zaken. Ook de Amerikanen zelf koesterden het idee dat de Amerikaanse samenleving een open structuur kende, waarin iedereen een gelijke kans had om op de sociale ladder te stijgen, en waarin degene die niet op de ladder steeg dat aan zichzelf te wijten had. Het is een idee dat tot op de dag van vandaag een centrale positie is blijven innemen in het Amerikaanse gedachtengoed.³ Uit hetgeen De Tocqueville schreef over de openheid van de Amerikaanse samenleving kan worden afgeleid dat hij van mening was dat de Europese samenleving een veel geslotener structuur kende. Veel historici zijn hem hierin bijgevalen. I.J. Brugmans heeft bijvoorbeeld aan diverse contemporaine uitspraken de opvatting ontleend dat Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw een maatschappij was van twee standen waartussen de afstand zo groot was dat opklimming op de maatschappelijke ladder vrijwel uitgesloten was.⁴ Furet en Ozouf onderstrepen Brugmans' opvatting door, zoals in onderstaand citaat, te stellen dat de kans op het stijgen op de maatschappelijke ladder niet meer dan een vrome wens kan zijn geweest:

'L'enfant pauvre qui réussit, figure centrale de la mythologie scolaire du XIXe siècle, peut bien être pour la bourgeoisie l'exception chargé de justifier tout le système tandis que pour le peuple elle est une espérance collective, quasi religieuse'.⁵

Inmiddels is uit diverse onderzoeken duidelijk geworden dat de mobiliteitsverschillen tussen de Verenigde Staten en Europa minder groot zijn geweest dan men geneigd is te denken. Zowel Brugmans' karakterisering van Nederland als De Tocqueville's karakterisering van de Verenigde Staten is te scherp. In de negentiende en twintigste eeuw was de sociale mobiliteit in de Verenigde Staten weliswaar niet onaanzienlijk, maar desondanks niet veel groter dan de mobiliteit in Europa.⁶ De twee zegswijzen, waarvan in hoofdstuk 3 melding is gemaakt, zijn beide dus gedeeltelijk juist en gedeeltelijk onjuist. De stelling dat 'wie voor een dubbeltje is geboren, nooit een kwartje wordt' kan even gemakkelijk gefalsifieerd worden als de stelling dat 'een ieder het kind zijner eigene werken' is. Ik houd het er daarom voorlopig op dat beide zegswijzen een kern van waarheid bevatten. De West-Europese samenleving was in de negentiende-eeuwse niet volledig open: de plaats op de maatschappelijke ladder werd tot op zekere hoogte bepaald door het sociale en culturele kapitaal dat kinderen via hun ouders hadden verworven. Maar de samenleving was ook niet volledig gesloten. Zeker gedurende het moderniseringsproces dat de samenleving in de negentiende eeuw doormaakte, waarin de arbeidsmarkt een structurele verandering onderging, waren er kansen om op de maatschappelijke ladder te stijgen. Dat ging echter niet vanzelf; een goede voorbereiding op de maatschappij bood betere mogelijkheden om verder te komen. Het onderwijs was een instelling die voor die voorbereiding kon zorgen. Of het werkelijk zo is, zoals in het citaat waarmee dit hoofdstuk is begonnen wordt beweerd, dat met het openen van de deuren van de kennis iedereen het hoogste zou kunnen bereiken, is echter nog maar de vraag. Het is deze vraag die in dit hoofdstuk zal worden onderzocht. Aangezien in dit onderzoek alfabetisme is gekozen als operationalisatie voor het volgen van onderwijs, luidt de veronderstelling dus dat, omdat alfabetisme een stuk gereedschap was om modern te zijn in een moderniserende samenleving, mensen die leerden lezen en schrijven eerder de kans zullen hebben gegrepen om te stijgen op de maatschappelijke ladder.

Dit hoofdstuk is de plaats waar deze hypothese zal worden onderzocht. Dat zal gebeuren door een analyse te maken van twee verschillende vormen van sociale mobiliteit, namelijk van *intergenerationele* mobiliteit en *intragenerationele* mobiliteit. Intergenerationele mobiliteit heeft betrekking op de stijging of daling op de maatschappelijke ladder die kinderen meemaakten ten opzichte van hun ouders, terwijl intragenerationele mobiliteit, die ook wel carrièremobiliteit wordt genoemd, betrekking heeft op de stijging of daling op de maatschappelijke ladder die iemand geduren-

de zijn of haar eigen leven heeft meegemaakt. Beide vormen van mobiliteit hangen met elkaar samen: in een gesloten samenleving, waarin de kansen om te dalen of te stijgen gering zijn, zullen inter- en intragenerationele mobiliteit slechts sporadisch voorkomen, terwijl dat in een open samenleving meer het geval zal zijn. Maar er zijn ook verschillen: intergenerationele mobiliteit wordt niet alleen geremd of bespoedigd door de mate van openheid van de samenleving, maar ook door de waarde die de samenleving hecht aan de overerving van sociale klasse of sociale status. Intragenerationele mobiliteit daarentegen wordt mede geremd of bespoedigd door de waarde die de samenleving hecht aan eigen prestaties. De aan- of afwezigheid van intergenerationele mobiliteit vertelt ons iets meer over het doorwerking van *ascription* in de maatschappij; de aan- of afwezigheid van intragenerationele mobiliteit iets meer over het effect van *achievement*. Dit verschil komt ook tot uitdrukking in beide reeds genoemde zegswijzen: de eerste kan vooral in relatie worden gebracht met *ascription* en met intergenerationele mobiliteit, en de tweede met *achievement* en intragenerationele mobiliteit. Ook in hoofdstuk 3 is al het een en ander over de effecten van *ascription* en *achievement* gesproken. Beide begrippen werden op elkaar betrokken doordat uit sociologisch onderzoek naar voren is gekomen dat in de loop van de twintigste eeuw het effect van *ascription* is verminderd ten gunste van het effect van *achievement*: in de twintigste eeuw wordt het bereiken van een bepaalde positie in de maatschappij eerder bewerkstelligd door eigen verdienste dan door overerving van die positie. Het is logisch om dit hoofdstuk te besluiten met een onderzoek naar de mate waarin de effecten van *ascription* en *achievement* in Eindhoven in de negentiende eeuw doorwerkten op het bereiken van een bepaalde positie in de samenleving.

Over de mate waarin in de negentiende eeuw in West-Europa en Amerika mogelijkheden tot sociale mobiliteit aanwezig waren, zal in paragraaf 7.2 worden bericht; de vraag in hoeverre de effecten van *ascription* en *achievement* de mogelijkheden hebben beïnvloed om een plaats in de Eindhovense samenleving te verwerven, zal in paragraaf 7.9 worden beantwoord. Tussen deze twee paragrafen zullen enige paragrafen zijn gewijd aan een afzonderlijke analyse van de ontwikkeling van de inter- en intragenerationele mobiliteit in Eindhoven gedurende de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Volgend op paragraaf 7.3, waarin de ontwikkeling van de beroepsstructuur zal worden beschreven, en paragraaf 7.4, waarin de relatie tussen beroep en analfabetisme is aangegeven, zijn twee paragrafen gereserveerd waarin de intergenerationele mobiliteit wordt geanalyseerd. De eerste, paragraaf 7.5, bevat een analyse van de ontwikkeling van de intergenerationele mobiliteit, de tweede, paragraaf 7.6, bevat een analyse van de verschillen in intergenerationele mobiliteit tussen alfabeten en analfabeten. Op dezelfde wijze zijn ook paragraaf 7.7 en 7.8 ingericht: paragraaf 7.7 wordt de intragenerationele mobiliteit in algemene zin onderzocht, terwijl in paragraaf 7.8 de intragenerationele

mobiliteit gedifferentieerd wordt geanalyseerd voor alfabeten en analfabeten. Het hoofdstuk wordt in paragraaf 7.10 besloten met enige concluderende opmerkingen.

7.2. SOCIALE MOBILITEIT IN DE NEGENTIENDE EEUW

Het is niet onbegrijpelijk dat de sociale mobiliteit in de negentiende eeuw voornamelijk is onderzocht in relatie met het proces van industrialisatie dat de samenleving in West-Europa en Noord-Amerika in de loop van de negentiende eeuw doormaakte.⁷ Eén van de directe effecten van de industrialisering was dat de beroepsstructuur veranderde. Sommige beroepen stierven uit, vele nieuwe kwamen er bij. Het aantal fabrieksarbeiders nam toe ten koste van het absolute aantal mensen dat een zelfstandig ambacht uitoefende en het relatieve aantal personen dat in de landbouw werkzaam was. Er ontstond een nieuwe groep van ondernemers en een in omvang sterk groeiende middenklasse van winkeliers, ambtenaren en employés; de toenemende arbeidsverdeling zorgde voor een sterke diversificatie van beroepen. De industrialisatie zorgde dus voor een geforceerde beroepsmobiliteit, omdat het ene beroep moest worden opgegeven voor een ander, en voor een vrijwillige beroepsmobiliteit, omdat er meer beroepen kwamen waaruit kon worden gekozen. Naast deze twee 'directe' effecten zorgde de industrialisering voor nog twee neveneffecten die een verandering in de beroepsmobiliteit tot gevolg hadden. Het eerste was de demografische transitie. Omdat de sterftetekansen afnamen, nam de periode waarin mensen actief bij het arbeidsproces betrokken waren toe: ze konden langere tijd hun beroep uitoefenen, zodat hun kinderen minder gelegenheid hadden om het werk van hun ouders over te nemen. Het leidde dus tot een geforceerde toename van de intergenerationale mobiliteit. De demografische transitie zorgde echter ook voor een forse groei van de bevolking, hetgeen de kansen om te stijgen op de maatschappelijke ladder juist weer verminderde.⁸ Het tweede effect betreft de verandering in relatieve positie die bepaalde beroepsgroepen onderling gingen innemen: de sociale status van beroepen veranderde.⁹

Al deze veranderingen leidden tot wijzigingen in de sociale stratificatie van de samenleving. Er kwamen ontegenzeggelijk meer mogelijkheden om van plaats in de maatschappij te veranderen. Voor een deel vond die verandering van sociale klasse noodgedwongen plaats: wanneer met het oude beroep geen brood meer kon worden verdiend, ontstond de noodzaak om een ander beroep te kiezen. Daarnaast groeiden de mogelijkheden om vrijwillig van sociale klasse te veranderen: de standenstructuur werd afgebroken ten gunste van een maatschappijtype dat meer, en ook meer diffuse, lagen kende.

Gezien de sterke relatie die er vermoed wordt te bestaan tussen de in-

dustrialisatie in de negentiende eeuw en de toegenomen sociale mobiliteit heeft het historisch onderzoek hiernaar zich voornamelijk geconcentreerd op steden en dorpen waar de kansen op sociale mobiliteit in potentie het grootst waren. Zo is er onderzoek gedaan in Europese en Amerikaanse havensteden als Rotterdam, Amsterdam, Kopenhagen, Londen, Marseille, Boston en Newburyport, en in steden of regio's die in korte tijd tot belangrijke industrie centra uitgroeiden, zoals Lancashire, Bochum, Württemberg en Tilburg.¹⁰ Alleen van Dijk, Visser en Wolst hebben hierop een uitzondering gemaakt door in een vergelijkende studie naar inter- en intragenerationele mobiliteit ook Hillegersberg en de Bommelerwaard te betrekken.¹¹ In veel gevallen is de sociale mobiliteit voor een bepaald segment uit bevolking onderzocht: B. de Vries onderzocht bijvoorbeeld de mobiliteit van de elite in Amsterdam, een onderzoek dat later door Van Leeuwen en Maas is gerepliceerd.¹² Kaelble heeft gerapporteerd over onderzoek naar de mobiliteit van arbeiders, onderwijzers, ambtenaren en geestelijken.¹³ Janssens analyseerde verschillen in sociale mobiliteit tussen kern- en uitgebreide gezinnen in Tilburg.¹⁴

Het onderzoek naar de ontwikkeling van de sociale mobiliteit wordt in bijzonder sterke mate gehinderd door het feit dat de uitkomsten van de diverse onderzoeken zich zo moeilijk onderling laten vergelijken. Daar liggen diverse redenen aan ten grondslag. Het heeft onder andere te maken met het feit dat sommige onderzoeken de gehele beroepsbevolking, en andere slechts een beperkte beroepsgroep in de analyse betrokken. Een andere reden is dat in sommige analyses is gekeken naar intergenerationele mobiliteit, waarbij dus nagegaan is in hoeverre kinderen daalden of stegen op de maatschappelijke ladder ten opzichte van hun ouders, terwijl in andere analyses juist alleen aandacht is besteed aan intragenerationele mobiliteit, waarbij de carrière van iemand gedurende zijn of haar werkende leven is onderzocht, terwijl in nog weer andere onderzoeken vooral aandacht is besteed aan het connubium, aan de manier waarop door huwelijk stijging of daling werd bewerkstelligd. De vergelijkbaarheid wordt eveneens belemmerd door de verschillen in vorm en in tempo waarin de industrialisatie zich in diverse landen in de negentiende eeuw ontwikkelde. Maar het zijn vooral methodologische hindernissen die een vergelijking van sociale mobiliteit bemoeilijken. In de eerste plaats is het begrip 'sociale klasse' verschillend gedefinieerd. In sommige onderzoeken is iemands sociale status uitgangspositie voor de stratificatie, in andere onderzoeken iemands klassepositie. In de tweede plaats zijn er diverse indicatoren in gebruik om iemands plaats in de stratificatie te bepalen. Sommigen maken gebruik van gegevens over inkomen, andere hanteren beroepsaanduidingen. Ten derde is het aantal sociale klassen dat in diverse onderzoeken is gebruikt ongelijk. Michael Katz hanteerde voor een onderzoek in Canada een onderverdeling in drie categorieën, Thernstrom voor Boston vier, Van Dijk, Visser en Wolst

voor Nederland vijf, Van Tulder, eveneens voor Nederland, zes, Hubbard voor Graz zeven, en Ganzeboom c.s., voor Nederland in de twintigste eeuw, negen.¹⁵ Tenslotte zorgen ook de bronnen zelf voor moeilijk te vergelijken uitkomsten. Sommige onderzoeken maken uitsluitend gebruik van bronnen als huwelijksregisters, waarin op hetzelfde tijdstip het beroep van zowel de vader als de zoon is vermeld, terwijl anderen bronnen gebruiken waarmee het mogelijk is om het beroep van de zoon te vergelijken met het beroep dat de vader enige decennia eerder uitoefende. Een zelfde probleem doet zich ook voor bij het onderzoek naar intragenerationele mobiliteit: de periode waarover de verticale mobiliteit is gemeten, is niet in alle analyses gelijk: meestal is de mobiliteit vanaf het begin tot aan het einde van de loopbaan gemeten, maar soms is slechts een beperkte periode onderzocht.

Het mag duidelijk zijn dat de keuze voor een bepaalde klasse-definitie, de keuze voor het aantal te onderscheiden klassen, en de keuze welke personen op grond van welke criteria in dezelfde klasse behoren, enorme consequenties heeft voor de uitkomsten van het mobiliteitsonderzoek.¹⁶ Het is de verdienste van Hartmut Kaelble dat hij niettemin een poging heeft gedaan om een vergelijking te maken van de sociale mobiliteit in West-Europa en de Verenigde Staten in de negentiende eeuw.¹⁷ Hoewel zijn methode tot vergelijking noodgedwongen beperkt moest blijven tot het opstellen van zeer eenvoudige indices, biedt zijn analyse toch een boeiend inzicht in de mate waarin de sociale mobiliteit zich in de honderd jaar tussen 1830 en 1930 heeft ontwikkeld. Uit een analyse van de intergenerationele mobiliteit in een twaalfstal Amerikaanse en Europese steden komt een zeer gedifferentieerd beeld naar voren. De mobiliteitsindex, die het aantal zonen aangeeft dat een andere klassepositie heeft bereikt dan hun vader, lag tussen de 30 en 55 procent. Er waren echter steden die een lagere, en steden die een hogere mobiliteit kenden. Uitzonderingen met een lage mobiliteit waren Hamilton in Canada met een mobiliteit die rond 1850 tussen de 20 en 28 procent lag, en Kopenhagen waarvoor in 1890 een mobiliteitspercentage van 26 procent werd gemeten. Uitzonderingen met een hoge mobiliteit waren Boston in 1910, Poughkeepsie in 1880 en drie Zweedse steden in 1900. De mobiliteitsindex lag daar tussen de 55 en 60 procent. De cijfers wijzen er niet op dat de mobiliteit in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeg; hoewel er steden waren waar dat fenomeen zich wel voordeed, zoals in Hamilton, kon in de meeste andere steden geen tendens naar toenemende mobiliteit worden ontdekt. Er was dus een grote variatie in sociale mobiliteit, waarbij de Amerikaanse steden zich niet van de Europese onderscheidden. Alleen wanneer opwaartse en neerwaartse mobiliteit apart wordt bekeken, blijkt dat te kansen om te stijgen op de maatschappelijke ladder in de Verenigde Staten wat groter waren dan in Europa. Maar ook in dit geval is er geen sprake van eenduidigheid: de kans om te stijgen was

bijvoorbeeld het grootst in Zweden, waar ruim twee keer zoveel mensen opwaarts mobiel waren als neerwaarts mobiel.¹⁸

Een andere vergelijking van mobiliteitscijfers is gemaakt door Van Dijk, Visser en Wolst. Hun onderzoek heeft betrekking op een analyse van de intergenerationele mobiliteit tussen 1850 en 1940 in Rotterdam, Hillegersberg, Zuid-Holland, Bommelerwaard en Eindhoven.¹⁹ De mobiliteitscijfers die zij naar voren brengen wijken over het algemeen niet af van de gegevens die Kaelble heeft gepresenteerd. De mobiliteit in Rotterdam was het hoogst: daar behoorde de helft van de zoons tot een ander sociale klasse dan die van de vader. In Hillegersberg lag de mobiliteit rond de 40 procent, in Zuid-Holland en in Eindhoven rond de 30 procent. Alleen in de Bommelerwaard was de mobiliteit een stuk lager: in 1850 behoorde slechts 16 procent van de zoons tot een andere klasse. Vijftig jaar later was de mobiliteit daar niet verder gestegen dan tot 22 procent, om in 1940 een mobiliteitscijfer van 42 procent te bereiken. Over het algemeen waren de kansen om te dalen groter dan om te stijgen: het meest extreme voorbeeld was Eindhoven, waar in 1920 vijf keer zoveel zoons op de sociale ladder daalden als stegen.

Ook naar de mate waarin zich in de negentiende eeuw intragenerationele mobiliteit heeft voorgedaan is vergelijkend onderzoek verricht. Ondanks de hierboven vermelde methodologische variaties die men in dit soort analyses aantreft is het des te opvallender dat de uitkomsten van de diverse onderzoeken die de sociale mobiliteit in negentiende eeuw tot onderwerp hebben gehad, niet veel verschil vertonen.²⁰ Kooij mat in Groningen dat tussen 1870 en 1910 ongeveer 20 procent van de hoofden van huishoudens in een periode van tien jaar in sociale klasse stegen of daalden.²¹ Vergelijkbare cijfers worden ook in de Amerikaanse onderzoeken gemeld die door Kaelble zijn vergeleken: rond 1860 bedroeg de carrièremobiliteit in Philadelphia 20 procent, in Poughkeepsie 22 procent, in Boston 23 procent en in Hamilton (Canada) 29 procent. Alleen in Newburyport werd een mobiliteitscijfer gevonden dat met 36 procent ver boven de andere uitstak. In Europa waren de mobiliteitscijfers niet veel lager. In Graz was het mobiliteitspercentage rond de eeuwwisseling 29. Van Dijk vond in Rotterdam een stijging van de mobiliteit van 19 procent in 1840 via 21 procent in 1860 tot 29 procent in 1880. Alleen in Eindhoven troffen Van Dijk, Visser en Wolst lagere mobiliteitspercentages aan: ze stegen van 7 procent in het cohort van 1850 via 14 procent in het cohort van 1890 tot 19 procent in het cohort van 1920. Uitgangspunt bij deze laatste analyse waren de verschillen in beroepsaanduiding tussen de ene volkstelling en de volgende volkstelling die 10 jaar later werd gehouden; volgens een analyse van de gehele loopbaan waren de mobiliteitspercentages 18 procent in 1890 en 20 procent in 1920.²²

Uit de uitkomsten van bovengenoemd empirisch onderzoek kan niet met stelligheid worden afgeleid dat de structurele veranderingen die zich

in de loop van de negentiende eeuw voordeden op de arbeidsmarkt betere mogelijkheden schiepen voor sociale mobiliteit. Er waren plaatsen waar die mobiliteitsstijging wel plaats vond, zoals in Hamilton en in Eindhoven, maar in veel andere plaatsen kon dit verschijnsel niet worden waargenomen. Inmiddels is uit ander onderzoek gebleken dat er ook in de periode die voorafging aan de economische modernisering van de maatschappij voldoende mogelijkheden voor intergenerationele mobiliteit zijn geweest.²³ Men kan zich daarom de vraag stellen wat voor zin het heeft een hypothese te onderzoeken nu één van de assumpties waarop zij is gebaseerd onjuist lijkt te zijn. Het antwoord laat zich raden: uit de gepresenteerde analyses is niet duidelijk geworden in hoeverre er op individueel niveau kansen waren om zich in sociaal opzicht te verbeteren. In algemene zin hoeft de mobiliteit niet gestegen te zijn, terwijl toch speciale groepen uit de samenleving extra kansen kunnen hebben gekregen om op de maatschappelijke ladder te stijgen. Er is dus alle reden om te onderzoeken of dit verschijnsel zich, voor groepen die voldoende onderwijs hebben gevolgd, heeft voorgedaan.

Het onderzoek dat in de volgende paragrafen zal worden gepresenteerd richt zich op de vraag hoe de inter- en intragenerationele sociale mobiliteit zich in Eindhoven in de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde. De belangstelling zal met name gericht zijn op de vraag of alfabeten meer kansen grepen voor opwaartse mobiliteit dan analfabeten. Er wordt voor gekozen om niet de mobiliteit in sociale status te onderzoeken, maar de mobiliteit tussen beroepsklassen. Dat betekent dat personen op basis van hun beroep in categorieën worden ondergebracht, en dat daarbij de beroepsindeling van Giele en Van Oenen de voorkeur krijgt boven de status-indeling van Van Tulder.

Het onderzoek is om een extra reden saillant: het is een replicatie van het onderzoek dat al eerder door Van Dijk, Visser en Wolst is uitgevoerd.²⁴ Ook zij hebben de inter- en intragenerationele mobiliteit in Eindhoven tussen 1850 en 1920 geanalyseerd. De gegevens die aan dat onderzoek ten grondslag hebben gelegen zijn -tot op zekere hoogte- dezelfde als welke wij zullen gebruiken. Er zijn echter niet-onbelangrijke verschillen. Een eerste verschil is dat het onderzoek van Van Dijk c.s. uitsluitend gebruik heeft gemaakt van gegevens uit de huwelijksakten: ik zal ook gegevens uit het bevolkingsregister en de geboorte-akten in de analyse betrekken. Dat heeft tot gevolg dat het aantal respondenten en het aantal beroepsvermeldingen in het databestand waarvan ik gebruik zal maken ontegenzeggelijk groter zal zijn dan het hunne is geweest.²⁵ Een tweede verschil is dat zij de gegevens hebben opgedeeld in 'aanwezigheidscohorten': groepen respondenten die op 1 januari 1850, 1 januari 1890 of 1 januari 1921 in Eindhoven aanwezig waren. In de subset van 1850 zitten zowel mensen die in 1850, als mensen die in 1800 zijn getrouwd: een precieze datering van de mobiliteit is daardoor niet te geven.

De respondenten in mijn onderzoek zijn ingedeeld in geboortecohorten, of, wanneer daar aanleiding voor was, in 'vermeldingscohorten': groepen respondenten waarvan het beroep op een bepaald tijdstip is vermeld. Ten derde is ook de klasse-indeling verschillend: ik zal gebruik maken van de classificatie van Giele en Van Oenen (de G-code), terwijl Van Dijk c.s. een eigen stratificatie hebben ontworpen, waarvan het belangrijkste verschil met de indeling van Giele en Van Oenen is dat de boerenklasse niet in een aparte categorie is ondergebracht.

7.3. DE ONTWIKKELING VAN DE BEROEPSSTRUCTUUR IN EINDHOVEN

Voordat ingegaan zal worden op ontwikkelingen in de inter- en intragenerationale mobiliteit in Eindhoven, is het noodzakelijk om enig inzicht te krijgen in de manier waarop de beroepsstructuur zich in Eindhoven in de loop der tijd heeft ontwikkeld. Een dramatische verandering in de beroepsstructuur zal immers de mogelijkheden of onmogelijkheden om te kunnen stijgen of dalen op de sociale ladder in aanzienlijke mate kunnen hebben beïnvloed. De ontwikkeling van de beroepsstructuur in Eindhoven is daarom weergegeven in grafiek 7.1. Daarbij is noodgedwongen een beperking aangebracht. Alleen beroepen die door mannen werden uitgeoefend zijn in de grafiek weergegeven. Zoals reeds eerder is vermeld kwamen beroepsvermeldingen van vrouwen in veel geringere mate in de bronnen voor. Een differentiatie van deze beroepen naar sociale klasse was daardoor vrijwel onmogelijk. De beroepen die door mannen zijn uitgeoefend zijn ingedeeld in beroepsklassen volgens de methode van Giele en Van Oenen, waarbij de laagste twee categorieën die zij onderscheiden, 'lumpenproletariaat' en 'huisarbeid', vanwege hun geringe omvang aan de categorie 'arbeidende klasse' zijn toegevoegd. De indeling beperkt zich dus tot vier klassen: de grote burgerij, waartoe mensen behoorden die beroepen uitvoerden als arts, notaris of gemeente-ontvanger; de kleine burgerij, tot wie de winkeliers, beambten of spoorwegmachinisten behoorden; de boerenklasse die zelfstandige landbouwers bevatte, en de arbeidende klasse. Als basis voor de grafiek hebben alle vermeldingen van beroepen gediend waarvoor tevens uit de bronnen een datum bekend was waarop het betreffende beroep werd uitgeoefend. In totaal betrof het 25.348 vermeldingen. Bij bestudering van de grafiek geldt een waarschuwing die reeds vele malen eerder is gegeven, namelijk dat de grafiek geen volledig representatief beeld geeft van de beroepsstructuur in Eindhoven. Er zijn respondenten die niet, of slechts tijdelijk, in Eindhoven hebben gewoond, zodat het van hen bekende beroep in een andere plaats kan zijn uitgeoefend.

Alvorens de ontwikkeling van de beroepsstructuur te schetsen, is het interessant om te beginnen met een vergelijking van de sociale stratifica-

GRAFIEK 7.1. De ontwikkeling van de beroepsstructuur van mannen, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, 1800-1950.

Noot: de ontwikkeling van de beroepsstructuur is weergegeven als een vijfjarig voortschrijdend gemiddelde.

tie van Eindhoven in 1850 met die van Nederland zoals die door Giele en Van Oenen is geschetst. De overeenkomst is opvallend. Volgens Giele en Van Oenen behoorden in Nederland in 1850 3.0 procent tot de grote burgerij, in Eindhoven was dat 3.7 procent; in Nederland behoorde 22.7 procent tot de kleine burgerij, in Eindhoven 21.7 procent; in Nederland behoorde 22.9 procent tot de boerenklasse, in Eindhoven 16.9 procent; in Nederland behoorde 50.4 procent tot de arbeidende klasse, in Eindhoven 57.7 procent.²⁶ Alleen in de boeren- en arbeidende klasse weken de percentages van Eindhoven af ten opzichte van die van Nederland.²⁷

Bestudering van de ontwikkeling van de beroepsstructuur in Eindhoven laat zien dat die structuur gedurende de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw een aanzienlijke verandering onderging. Belangrijkste verandering was dat, in het spoor van industrialisatie en verstedelijking, de boerenklasse uit de Eindhovense samenleving verdween. Oefende in het begin van de negentiende eeuw bijna 40 procent van de mannelijke beroepsbevolking een agrarisch beroep uit, rond 1850 was dit percentage, zoals al eerder vermeld, gedaald tot 17 procent, om na 1900 tot ver onder de 10 procent te zakken. De daling van de boerenklasse spiegelde zich in een proportionele stijging van de arbeidende klasse. Het

percentage daarvan verdubbelde in een eeuw van 35 procent in 1820 tot bijna 70 procent in 1920. Na 1925 begon het percentage echter weer te dalen ten gunste van de opkomende heterogene middenklasse, die de kleine burgerij als groep in het maatschappelijke midden opvolgde.²⁸ Rond 1940 behoorden evenveel mensen tot de middenklasse als tot de arbeidersklasse.

7.4. ANALFABETISME, BEROEP EN BEROEPSKLASSE

‘De dikke oom had hem naar ’t weeshuis gebracht; hij had er leeren spelen, en toen was hij op timmeren gegaan; maar hij was te zwak voor dat werk, weshalve men hem bij een apotheker besteld had, om fleschjes te spoelen, en te stampen: een baantje dat juist niet rijk is aan schitterende vooruitzichten. Vijftien jaar had hij er gediend, maar daar hij maar heel weinig lezen kon, en hij dikwijls tegelijk twee halfpintsflesschen, drie kinderglazen, een amplet, een likkepot en een pakje poeiers weg moest brengen, was ’t hem eindelijk eens gebeurd dat hij een salebdrank gebracht had bij iemand die obstructies had, en daarentegen de poeiers met jalappeharst bij eene dame die aan diarrhee had, waarop hij, als niet genoeg gelet-terd, ontslagen werd’.²⁹

Er waren in de negentiende eeuw beroepen die men uitsluitend kon uitoefenen wanneer men de vaardigheid bezat om te lezen en te schrijven. Dat gold voor de rechter, de arts, de notaris, de spoorwegconducteur en de apotheker. Maar ook een apothekersassistent moest kunnen lezen om het verwarren van salebdrank met jalappeharst te voorkomen. Er waren echter voldoende beroepen waarvoor een lees- en schrijfvaardigheid geen vereiste was. Voor dagloners was het niet noodzakelijk, voor hoedemakers, tappers en petroleumventers evenmin. Uit divers onderzoek blijkt dat analfabetisme vooral wijd verbreid was onder personen die in de landbouw, of als ongeschoold arbeider in de industrie werkzaam waren.³⁰

In de Eindhoven-dataset komen bijna 18.000 vermeldingen van beroepen voor waarbij tevens is opgetekend of de beroepsbeoefenaar zijn of haar handtekening kon zetten. Van mannen zijn 15.201 beroepsgegevens bekend, van vrouwen 2.785. In tabel 7.1 zijn de percentages analfabeten onder specifieke beroepsgroepen, voor mannen en vrouwen afzonderlijk, weergegeven. Men bedenke dat het heel goed mogelijk is dat één persoon meerdere keren in dit bestand voorkomt. Een vader die de geboorte van twaalf kinderen bij de burgerlijke stand is komen aangeven, daarbij als beroep paraplukoopman heeft opgegeven en verklaard heeft niet zijn handtekening te kunnen zetten, zorgt dus voor twaalf vermeldingen van het beroep paraplukoopman, met een analfabetismepercentage van 100 procent. Om het effect dat dit soort vertekening kan opleveren te vermijden, zijn in tabel 7.1 slechts die beroepen opgenomen die bij mannen meer dan 50, en bij vrouwen meer dan 30 keer zijn vermeld.

TABEL 7.1. Analfabetisme van mannen en vrouwen, onderscheiden naar uitgeoefend beroep.

Beroep	Percentage analfabeet	Aantal vermeldingen
<i>I. Mannen</i>		
boekhouder	0.0	60
brievenbesteller	0.0	101
kantoorbediende	0.0	110
meesterknecht	0.0	57
onderwijzer	0.0	67
sigarensorteerder	0.0	51
smid	0.0	88
stoker	0.0	53
fabrikant	0.5	195
bakker	1.0	299
tuinman	1.2	83
slager	1.7	59
machinist	1.8	55
glasblazer	2.4	82
spoorwegwachter	2.4	82
sigarenfabrikant	3.7	54
timmerman	3.7	628
slachter	4.4	91
koopman	4.6	561
herbergier	4.7	150
leerlooiër	5.0	119
beambte spoorwegen	5.5	73
winkelier	5.5	217
voerman	5.7	87
metselaar	10.5	344
spoorwegarbeider	10.8	65
sigarenmaker	11.3	1420
kleermaker	12.2	320
zonder beroep	18.0	128
fabrieksarbeider	19.2	962
schoenmaker	19.2	642
klompenmaker	22.6	133
landbouwer	22.7	1724
hoedenmaker	24.5	220
arbeider	31.8	1189
wever	39.5	1262
landbouwersknecht	51.4	72
dagloner	55.8	154
strodekker	58.5	65
<i>II. Vrouwen</i>		
fabrieksarbeidster	12.2	123
naaister	15.4	52
sigarenmaakster	21.9	96
winkelierster	25.0	36
zonder beroep	29.8	1745
dienstmeid	46.4	261
landbouwster	47.9	217
particuliere	53.7	43
arbeidster	71.4	42
spinster	90.3	31

Wanneer mannen worden ingedeeld naar beroep, en per beroep de mate van analfabetisme wordt vastgesteld, blijken de beroepen in drie groepen uiteen te vallen. Allereerst was er een groep met een analfabetismepercentage tussen de 0 en 5 procent. Daartoe behoorden witte-boorden-functies zoals boekhouder, brievenbesteller, kantoorbediende, onderwijzer en spoorwegbeambte. Ook handelaren zoals koopman en winkelier maakten er deel van uit, evenals zelfstandige ambachtslieden zoals smid, bakker en slager. Maar ook gekwalificeerde fabrieksarbeiders zoals meesterknecht, glasblazer, machinist en stoker behoorden tot deze groep. Verrassend is de aanwezigheid van sigarensorteerders en tuinlieden.

De tweede groep kende een analfabetismepercentage tussen de 10 en 25 procent. Deze groep werd voornamelijk bevolkt door fabrieksarbeiders zoals sigarenmakers, schoenmakers, klompenmakers en hoedenmakers. Ook zelfstandige landbouwers behoorden tot deze groep.

Tenslotte is er een derde groep waarvan het percentage analfabeten groter was dan 25 procent. In deze groep bevonden zich voornamelijk personen die in de landbouw een perifeer of onzelfstandig beroep uitoefenden: landarbeiders, dagloners, wevers en strodekkers.

In de dataset komen enige beroepsgroepen voor met een analfabetismepercentage van 100 procent: het waren bezembinders, velbereiders, vullers van lucifersdoosjes en straatmuzikanten. Hun aantal was echter, net al dat van de paraplukooplieden, te klein om in de tabel te worden opgenomen.

Van vrouwen zijn veel minder beroepsgegevens bekend. Van de tien beroepen met meer dan 30 vermeldingen zijn er twee, 'zonder beroep' en 'particuliere', die eigenlijk niet als beroepsgroep kunnen worden aangeduid. De overige acht vallen in twee categorieën. Onder fabrieksarbeiders en winkeliersters was minder dan een kwart analfabeet; onder vrouwen die in de landbouw werkten was het percentage een stuk hoger. Spinsters spanden de kroon met een percentage dat boven de 90 procent uitkwam.

Tabel 7.1 roept een beeld op dat meer versplinterd is dan men vooraf zou verwachten. De beroepssectoren onderscheidden zich door verschillen in de mate van analfabetisme: in de dienstensector en in de handel kwamen minder analfabeten voor dan in de landbouw en de industrie. Personen met een geschoolde functie waren vrijwel zonder uitzondering alfabeet. Maar ook onder mensen die een ongeschoolde functie uitoefenden konden relatief veel mensen worden aangetroffen die konden lezen en schrijven. Tenslotte waren zelfstandigen minder analfabeet dan personen die in loonarbeid hun beroep uitoefenden. Beroepssector, zelfstandigheid, scholing en leiding geven waren aspecten die allemaal een eigen steentje hebben bijgedragen aan de verklaring waarom in sommige beroepen meer analfabeten voorkwamen dan in andere. Om de bijdrage

TABEL 7.2. Analfabetisme naar beroep, volgens logit-analyse, per geboortecohort, 1770-1900.

		< 1840		> 1840	
		schatting	p	schatting	p
Intercept		-2.36	.000	-3.18	.000
Leiding	niet	.80	.010	¹	
	wel	-.80		¹	
Zelfstandig	niet	.49	.000	¹	
	wel	-.49		¹	
Geschoold	niet	.65	.000	.91	.000
	wel	-.65		-.91	
Sector	overheid	-1.61	.000	-.82	.004
	industrie	.53	.000	.28	.007
	landbouw	1.08		.54	
Interactie-effecten		¹		¹	
N		3081		2774	

¹ Wegens insignificantie uit het model geëlimineerd.

die elk steentje leverde vast te stellen, is een logit-analyse uitgevoerd. De resultaten daarvan zijn in tabel 7.2 vermeld.

Hoe de uitkomsten van de logit-analyse moeten worden geïnterpreteerd kan verwezen worden naar hetgeen daarover in paragraaf 6.3.5 is gezegd. Ook in tabel 7.2 vormen leidinggevende, zelfstandige, geschoolde landbouwers het referentiepunt. Het analfabetismepercentage van hen was, ook als ze voor 1840 werden geboren, laag, nl. $(e^{-2.36 - .80 - .49 - .65 + 1.08}) / ((1 + e^{-2.36 - .80 - .49 - .65 + 1.08}) = 3.8$ procent. Waren de landbouwers niet leidinggevend, dan stijgt de analfabetisme-logit met .80; waren ze onzelfstandig, dan stijgt de logit met .49. Hadden ze geen geschoolde functie, dan stijgt de logit met .65. Onder niet-leidinggevende, onzelfstandige en ongeschoolde landarbeiders was er dus een analfabetismepercentage van $(e^{-2.36 + .80 + .49 + .65 + 1.08}) / (1 + e^{-2.36 + .80 + .49 + .65 + 1.08}) = 65.9$ procent. Waren ze niet in de landbouw, maar bij de overheid werkzaam, dan daalt de logit met maar liefst 1.61; werkten ze in de industrie, dan stijgt de logit met .53. Er zijn geen significante interactie-effecten. Het resultaat van de logit-analyse is dus dat voor degenen die voor 1840 werden geboren, alle vier aspecten van het beroep belangrijk waren: leidinggeven, scholing, zelfstandigheid en beroepssector. Voor degenen die na 1840 werden geboren was dat niet het geval: voor hen waren slechts de mate van geschooldheid van het beroep en de beroepssector significante effecten, zij het dat de

GRAFIEK 7.2. De ontwikkeling van het analfabetisme naar beroepsklasse, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, 1780-1900, per geboortecohort.

Noot: de curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SPLINEP, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416).

verschillen tussen de beroepssector minder groot zijn geworden. Het effect van scholing is in de loop van de eeuw dus toegenomen; het effect van de beroepssector is daarentegen afgenomen.

In hoofdstuk 4 is een maat geïntroduceerd waarmee het mogelijk is om een sociale stratificatie te maken op basis van beroepsgegevens. Het betreft de G-code, de indeling van Giele en Van Oenen, die speciaal ontworpen is voor negentiende-eeuwse beroepen. Volgens hun stratificatie valt er in de negentiende eeuw een onderscheid te maken in zes beroepsklassen, van hoog (grote burgerij) tot laag (huisarbeid). In grafiek 7.2 is deze indeling voor de Eindhoven-dataset gehanteerd, zij het dat de laagste drie klassen (arbeidende klasse, lompenproletariaat en huisarbeid) zijn samengevoegd, omdat het aantal personen dat tot de laagste twee klassen behoorde, minimaal was. In totaal is van 5447 personen bekend tot welke beroepsklasse zij behoorden.

Uit grafiek 7.2 valt op te maken dat de kleine burgerij, in tegenstelling tot de grote burgerij, tot ver in de negentiende eeuw een zekere mate van analfabetisme heeft gekend. Vooral onder degenen die voor 1800 werden geboren was het percentage dat niet kon lezen en schrijven vrij hoog.

Maar wie tot de boerenklasse of de arbeidersklasse behoorde had een veel grotere kans om alfabeet te zijn. Het verschil tussen deze twee groepen was echter niet groot.

7.5. INTERGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT

Toen Martinus van der A. (geb. 1865) op 27 januari 1893 in het huwelijk trad met Cornelia van der L. was hij, net als zijn vader, dagloner. Zij stichtten een gezin dat zich snel uitbreidde: in totaal werden tussen 1896 en 1916 negen kinderen geboren. Uit de akten die bij elke geboorte werd opgemaakt, valt af te leiden dat Martinus niet lang dagloner bleef: hij werd venter, daarna koopman en vervolgens tabakswerker. Van enige opwaartse mobiliteit was nog niet veel te bespeuren. Die gelegenheid kregen drie kinderen uit het gezin: Adrianus werd assuradeur, terwijl Hendrikus en Adrianus Petronella in het onderwijs terecht kwamen. Zij zijn exemplarisch voor opwaartse intergenerationele mobiliteit: een stijging naar een hogere sociale klasse dan de klasse van hun vader. Neerwaartse intergenerationele mobiliteit kwam evengoed voor: Kurte B. (geb. 1902) werd winkelbediende, terwijl zijn vader als werktuigbouwkundige had gewerkt; Ludovicus Johannes H. (geb. 1845) werd leerlooier, terwijl zijn vader notaris was geweest.³¹

Een eerste indruk van de mate waarin de zonen in Eindhoven op- of neerwaarts mobiel waren wordt gegeven in tabel 7.3. Daarin wordt voor alle zonen waarvan het eigen beroep, en het beroep van de vader bekend is, weergegeven op welke wijze en in welke mate er intergenerationele mobiliteit plaats vond. Deze tabel is een kruistabel waarin de beroepsklasse van de vader is afgezet tegen de beroepsklasse van de zoon. De beroepsklasse is gemeten door van elke persoon het 'modale' beroep te kiezen, d.w.z. het beroep dat het vaakst in de bronnen wordt genoemd, en daarvan de bijbehorende G-code te selecteren. Van de 3279 zoons waarvan de beroepsklasse en die van hun vader bekend is, waren er 1148 intergenerationeel mobiel: zij oefenden dus een beroep uit dat hun toegang verschaftte tot een andere klasse dan waartoe hun vader op grond van zijn beroep behoorde. Met deze gegevens kan de Mobiliteitsindex worden uitgerekend. De Mobiliteitsindex is het quotiënt van het aantal mobiele gedeeld door het totale aantal:

$$\begin{aligned}\text{MobI} &= N_{\text{mobiel}} / N_{\text{totaal}} \\ &= 1148 / 3279 \\ &= .350^{32}\end{aligned}$$

Ruim een derde van de zoons oefende dus een beroep uit dat hen in een andere beroepsklasse bracht dan die van hun vader.

TABEL 7.3. Intergenerationele sociale mobiliteit in Eindhoven volgens de indeling naar beroepsklasse van Giele en Van Oenen, 1770-1900.

Beroepsklasse van vader	Beroepsklasse van zoon				Totaal
	Grote burgerij	Kleine burgerij	Boeren klasse	Arbeidende klasse	
Grote burgerij	7	15	1	6	29
Kleine burgerij	24	340	13	408	785
Boerenklasse	7	74	213	244	538
Arbeidende klasse	12	298	46	1571	1927
Totaal	50	727	273	2229	3279
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal		3279			
N mobiel		1148			
– waarvan: opwaarts		461			
neerwaarts		687			
– waarvan: structureel		323			
circulatie		825			
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel		14.1			
% gelijk		65.0			
% neerwaarts mobiel		21.0			
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex		.350			
Matras-index		.719			
Boudon-index		.279			
Opwaarts-index		.671			

Sommige van de zoons – 461 om precies te zijn – zijn opwaarts gestegen, de andere – 687 – zijn neerwaarts gegaan. Dat meer zoons neerwaarts dan opwaarts mobiel waren heeft twee oorzaken. In de eerste plaats vond er, zoals al in de vorige paragraaf is aangetoond, in de loop van de negentiende eeuw een verandering plaats van de beroepsstructuur: de afname van de boerenklasse ging gepaard met een groei van de burgerij, maar vooral ook van de arbeidende klasse. De overgang van zoons uit een agrarisch milieu naar de arbeidende klasse zorgde voor een daling in de stratificatie. De tweede oorzaak is gelegen in het feit dat de beroepen van de vaders gemiddeld genomen op een later moment in hun levensloop zijn gemeten dan de beroepen van de zoons. Een mogelijke stijging van de zoons op de sociale ladder is dus niet verdisconteerd.

Op basis van de opwaartse en neerwaartse mobiliteit is de Opwaarts-in-

dex te berekenen. De Opwaarts-index is het quotiënt van het aantal personen dat opwaarts mobiel was gedeeld door het aantal dat neerwaarts mobiel was:

$$\begin{aligned}\text{OpwI} &= N_{\text{opwaarts mobiel}} / N_{\text{neerwaarts mobiel}} \\ &= 461 / 687 \\ &= .671^{33}\end{aligned}$$

Wanneer de Opwaarts-index de waarde 1 heeft betekent dat dat evenveel personen opwaarts mobiel als neerwaarts mobiel zijn. Is de index groter dan 1 dan zijn er meer opwaarts mobielen, is de index kleiner dan 1 zijn er meer neerwaarts mobielen. De Opwaarts-index laat ten overvloede zien dat er in het algemeen sprake was een neerwaartse intergenerationale mobiliteit: de klasse waaroe de zoons behoorden was gemiddeld lager dan die van hun vaders.

Bij de analyse van intergenerationale mobiliteit moet rekening worden gehouden met het feit dat de beroepsstructuur van de samenleving in de loop van de tijd veranderde. Bij een afname van een bepaalde beroepsklasse zal een fors percentage van de zonen van vaders die tot die klasse behoorden gedwongen zijn geweest om werk te vinden in een andere beroepsklasse. In tabel 7.3 valt te constateren dat dit fenomeen zich heeft voorgedaan bij de boerenklasse. Van de vaders waren er 538 die tot de boerenklasse behoorden, terwijl het aantal zoons in de boerenklasse tot 273 beperkt bleef. De overige 265 boerenzoons hadden werk gevonden in een andere beroepsklasse. Uit de tabel blijkt dat het overgrote deel van hen in de arbeidende klasse terecht kwam. Voor hen is er dus sprake geweest van *geforceerde, structurele* mobiliteit.³⁴ De structurele mobiliteit kan gemeten worden door de absolute verschillen tussen de randtotalen van elke klasse te sommeren en door 2 te delen.³⁵ Van de 1148 personen die intergenerationale mobiliteit vertoonden, deden $((|29-50| + |785-727| + |538-273| + |1927-2229|) / 2) = 323$ personen dat omdat ze daartoe gedwongen waren; de overige mobiliteit was het gevolg van *relatieve, persoons-, ruil- of circulatie*-mobiliteit.³⁶

Een reëlere schatting van de openheid van de samenleving wordt verkregen door gebruik te maken van een maat die de structurele mobiliteit buiten beschouwing laat. Er worden hier twee maten behandeld: de Matras-index en de Boudon-index. De Matras-index is eenvoudigweg het quotiënt van circulaire en totale mobiliteit:

$$\begin{aligned}\text{MatI} &= N_{\text{circulair mobiel}} / N_{\text{totaal mobiel}} \\ &= 825 / 1148 \\ &= .719^{37}\end{aligned}$$

Bijna drie-vierde van de mobiliteit was dus circulaire mobiliteit; slechts

een kwart van de mobiliteit werd veroorzaakt door structurele wijzigingen op de arbeidsmarkt.

De Boudon-index zet de circulaire mobiliteit af tegen de 'potentiële mobiliteit': het aantal personen in de bevolking dat circulair mobiel had kunnen zijn. Het aantal personen dat circulair mobiel was wordt daarbij gedeeld door het totaal aantal personen minus het aantal dat, gedwongen door veranderingen op de arbeidsmarkt, structurele mobiliteit vertoonde:

$$\begin{aligned}\text{BouI} &= N_{\text{circulair mobiel}} / (N_{\text{totaal}} - N_{\text{structureel mobiel}}) \\ &= 825 / (3279 - 323) \\ &= .279^{38}\end{aligned}$$

De index geeft aan dat ruim een kwart van alle zoons vrijwillig een beroep verkoos dat hen in een andere klasse bracht dan die van hun vaders.

De vier indices die hierboven zijn gepresenteerd geven inzicht in de mate waarin zich in algemene zin mobiliteit voordeed in de Eindhovense samenleving. Ze geven geen inzicht in de vraag of er beroepsklassen waren die meer open of gesloten waren dan andere. Uit bestudering van tabel 7.3 kan worden opgemaakt dat niet elke beroepsklasse in dezelfde mate intergenerationele mobiliteit bewerkstelligde. De 29 vaders in de hoogste beroepsklasse hadden 7 (= 24.1 procent) zonen die ook tot de hoogste beroepsklasse behoorden, de 1927 vaders in de laagste beroepsklasse hadden 1571 (= 81.5 procent) zonen die eveneens tot de laagste beroepsklasse behoorden. Deze grote verschillen tekenen zich ook af in tabel 7.4 waar de indeling in beroepsklassen is verijnd door niet de overerving per beroepsklasse, maar per beroepsgroep te tonen.

Zelfstandige landbouwers hadden in overgrote meerderheid vaders die ook tot deze groep behoorden, terwijl ook onder winkeliers en ambachtslieden de overerving groot was. Ongeschoolde arbeiders, geschoolde fabrieksarbeiders en losse arbeiders hadden in overgrote meerderheid vaders die tot een andere beroepsgroep behoorden. Aan de uitkomsten van tabel 7.4 kan echter niet al te veel betekenis worden toegekend: opnieuw is het de structurele mobiliteit die het zicht op de werkelijke mobiliteit belemmert. Gezien de toename van het aantal fabrieksarbeiders is het bijvoorbeeld onmogelijk dat alle fabrieksarbeiders vaders hebben gehad die tot die klasse behoorden, terwijl dat binnen de groep van zelfstandige landbouwers wel mogelijk is geweest. Hetzelfde geldt voor de indices die in tabel 7.3 zijn gepresenteerd: ze geven wel inzicht in de omvang van de intergenerationele mobiliteit, maar ze bieden niet de mogelijkheid om te laten zien welke sociale klassen nu in meer of mindere mate toegankelijk waren voor personen uit andere sociale klassen. Er zullen klassen zijn ge-

TABEL 7.4. Overerving van beroepen volgens indeling van Giele en Van Oenen, 1770-1900.

G-code	Beroepsgroep	N	Percentage zonen dat tot dezelfde beroepsgroep behoort als de vader
300	Zelfstandige boerenklasse	311	82.0
211	Winkeliers, kleine ondernemers en kooplui	455	45.7
213	Zelfstandige ambachtslieden	114	42.1
413	Handwerkslieden in de bouw	248	41.9
412	Handwerkslieden in de industrie	447	38.3
411	Handwerkslieden	643	37.3
424	Ongeschoolde industricarbeiders	575	25.2
100	Grote burgerij	51	13.7
221	(Semi-)intellectuele en kleine vrije beroepen	132	13.6
415	Dienstpersoneel	227	6.6
223	Lager toezichthoudend personeel	69	4.4
422	Ongeschoolde arbeiders	105	3.8
414	Geschoolde fabrieksarbeiders	21	0.0
421	Losse arbeiders	23	0.0

Noot: beroepsgroepen met minder dan 20 personen zijn weggelaten.

weest waar zonen in sterkere mate in de voetsporen van hun vader traden, en er zullen klassen zijn geweest waarin de overerving van sociale klasse veel geringer was. De werkelijke mate van overerving is te meten met behulp van een loglineaire analyse. Uitgangspunt van deze analyse is het 'quasi-perfekte mobiliteitsmodel'. Dit model veronderstelt dat intergenerationele mobiliteit minder vaak voorkomt dan te verwachten zou zijn wanneer zonen zonder enige belemmering van de klasse van hun vader naar een andere klasse zouden kunnen overstappen. De verwachting is daarentegen dat een boventallige proportie zonen in de klasse van hun vader blijft. Het betekent dat de aantallen personen in de diagonaalcellen van tabel 7.3 waarschijnlijk groter zullen zijn dan men op grond van toeval zou verwachten. De mate waarin deze boventalligheid per diagonaalcel voorkomt kan worden gemeten nadat de structurele mobiliteit, die wordt veroorzaakt doordat de frequentieverdeling in beroepsklassen voor zonen anders is dan voor vaders, uit het model is weggefilterd. De analyse levert vier 'diagonaalparameters' op, voor elke beroepsklasse één. Wanneer een diagonaalparameter een waarde heeft die groter is dan 0, is er sprake van boventalligheid en dus van bovenproportionele overerving. Hoe groter de waarde van de diagonaalparameter is, des te sterker is deze bovenproportionele overerving.³⁹ Tabel 7.5 toont de waarden voor elke beroepsklasse. De tabel laat zien dat de diagonaalparameters voor alle vier klassen groter zijn dan 0: in alle klassen kwamen dus meer zoons voor waarvan de vader ook tot die klasse behoorde dan men bij volledige vrij-

TABEL 7.5. Mate van overerving volgens het quasi-perfekte mobiliteitsmodel, 1770-1900.

Diagonaalparameters	
Grote burgerij	2.54
Kleine burgerij	.85
Boerenklasse	3.15
Arbeidende klasse	.93

heid van mobiliteit zou verwachten. De parameters voor de kleine burgerij en de arbeidende klasse zijn echter niet groot: die klassen waren dus vrij open voor mobiliteit naar de klasse toe, of mobiliteit vanuit de klasse. De grote burgerij en de boerenklasse waren daarentegen het meest gesloten: niet veel zoons uit andere klassen kwamen in deze klassen terecht, en evenmin vertrokken veel zoons uit deze klassen naar andere.

De tabellen 7.3, 7.4 en 7.5 hebben betrekking op de gehele periode van het onderzoek. Om naar periode te differentiëren is de volgende werkwijze gehanteerd: alle beroepsvermeldingen zijn onderverdeeld in vijf cohorten: vermeldingen die plaats vonden vóór 1860, vermeldingen tussen 1860-1800, tussen 1880-1900, tussen 1900-1920 en vermeldingen die na 1920 in de bronnen zijn aangetroffen. Wanneer een persoon binnen het zelfde vermeldingscohort meerdere vermeldingen had, is alleen de eerste vermelding geselecteerd. Het beroep van deze personen is vervolgens geconfronteerd met het 'modale' beroep van hun vader. In tabel 7.6 zijn per vermeldingscohort vier series cijfers weergegeven: de aantallen mobiele en immobiele personen, de daarop gebaseerde mobiliteitspercentages en -indices en de diagonaalparameters.

Uit de vier mobiliteitsindices in tabel 7.6 valt op te maken dat de sociale stratificatie van de Eindhovense samenleving langzaam veranderde. De Mobiliteitsindex laat zien dat de samenleving opener werd: de mate waarin er mobiliteit plaats vond, nam toe van 31.4 procent voor 1860 tot 35.1 procent na 1920. Uit de geleidelijke toename van de Matras-index, van .571 voor 1860 tot .751 na 1920, kan afgelezen worden dat deze mobiliteitsstijging zeker niet het gevolg was van structurele veranderingen van de arbeidsmarkt: de circulatiemobiliteit nam namelijk toe ten opzichte van de structurele mobiliteit. De Boudon-index, die de Mobiliteits- en Matras-index combineert, toont eveneens aan dat de mobiliteit toenam: van 20.7 procent voor 1860 tot 28.9 procent na 1860. Dit betekent dus dat er werkelijk meer mensen niet gedwongen, maar uit eigen keuze een beroep gingen uitoefenen dat qua sociale klasse verschilde van het beroep van hun vader. Uit de stijging van de Opwaarts-index blijkt tenslotte dat de mobiliteitsstijging ten gunste van opwaartse mobiliteit was: de kans om sociaal te stijgen werd groter naarmate men verder in de twintigste eeuw vorderde.

Ondanks het feit dat de waarden nogal fluctueren, duiden de diago-

TABEL 7.6. Intergenerationele sociale mobiliteit. Totaalcijfers, mobiliteitsindices en diagonaalparameters per vermeldingscohort, 1840-1940.

	< 1860	1860-80	1880-00	1900-20	> 1920
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal	564	380	1167	812	1984
N mobiel	177	126	401	285	696
– waarvan: opwaarts	60	40	139	108	299
neerwaarts	117	86	262	177	397
– waarvan: structureel	76	46	138	92	173
circulatie	101	80	263	193	523
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel	10.6	10.5	11.9	13.3	15.1
% gelijk	68.6	66.8	65.6	64.9	64.9
% neerwaarts mobiel	20.7	22.6	22.5	21.8	20.0
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.314	.332	.344	.351	.351
Matras-index	.571	.634	.656	.677	.751
Boudon-index	.207	.240	.256	.268	.289
Opwaarts-index	.513	.465	.531	.610	.753
<i>Diagonaalparameters</i>					
Grote burgerij	3.02	-5.56	3.96	2.01	-5.20
Kleine burgerij	1.36	1.28	1.48	.13	.78
Boerenklasse	2.56	2.75	3.08	4.40	3.04
Arbeidende klasse	1.25	.76	.35	1.05	.85

naalparameters in tabel 7.6 er op dat gedurende de gehele periode de grote burgerij en de boerenklasse de meest gesloten, en de kleine burgerij en de arbeidende klasse de minst gesloten sociale klassen zijn geweest. Weliswaar treft men bij de grote burgerij tweemaal een waarde aan die kleiner is dan 0, maar gezien het zeer geringe aantal vaders en zoons dat deel uitmaakte van de grote burgerij kan daar niet teveel gewicht aan worden toegekend. Interessanter is om te zien dat de kleine burgerij een ontwikkeling heeft doorgemaakt naar een veel opener structuur: na 1900 is de toegankelijkheid tot die klasse sterk vergroot. De toename van de toegankelijkheid viel samen met de groei in omvang van de kleine burgerij, die al in grafiek 7.1 zichtbaar was. Het is een uitkomst die de eerder gedane constatering bevestigt dat vanaf het begin van de twintigste eeuw de klasse van de kleine burgerij is vervangen door een nieuwe middenklasse die, veel meer dan in de negentiende eeuw, tot uitwisseling kwam met de arbeidende klasse.

Dit is de plaats om de uitkomsten die het onderzoek naar de intergenerationele mobiliteit in Eindhoven heeft opgeleverd te vergelijken met die van Van Dijk, Visser en Wolst. Van Dijk c.s. beperken zich tot het presenteren van Mobiliteits- en Opwaarts-indices. De Mobiliteitsindex steeg van .25 in 1850, via .32 in 1890 tot .34 in 1920. In mijn onderzoek werd ook een stijging van de mobiliteit aangetroffen: van .31 tot .35. Deze verschillen zijn niet groot: mijn onderzoek bevestigt de uitkomsten van Van Dijk c.s. ten aanzien van de omvang van de intergenerationele mobiliteit. Anders is het ten aanzien van de Opwaarts-index. Van Dijk c.s. vonden een index van .3 in 1850, 1.3 in 1890 en .2 in 1920, terwijl de index volgens mijn uitkomsten langzaam steeg van .4 naar .8. Het verschil kan waarschijnlijk worden verklaard uit het feit dat Van Dijk c.s. het beroep van de vader en de zoon op het zelfde moment maten, namelijk op het moment van de huwelijksluiting van de zoon, terwijl in ons onderzoek zowel het beroep van de vader bij de geboorte van de zoon als het beroep van de zoon volgens de bevolkingsregisters en bij de aangifte van zijn kinderen in de analyse zijn betrokken.

7.6. ANALFABETISME EN INTERGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT

In paragraaf 3.3 werd een model gepresenteerd dat gebaseerd is op de veronderstelling dat structurele veranderingen in de openheid van de samenleving niet voldoende zijn om voor een grotere intergenerationele sociale mobiliteit te zorgen: ook de mensen zelf moeten een attitude bezitten waardoor ze sneller geneigd zullen zijn een vorm van werk te aanvaarden die afwijkt van de functies die door hun ouders, of in hun sociale omgeving, worden vervuld. Individuele moderniteit is dus mede een voorwaarde voor sociale mobiliteit. Volgens onze assumpties speelde in de negentiende eeuw het alfabetisme daarbij een belangrijke rol, omdat het het instrumentarium bood om open te staan voor verandering en alternatieven te overwegen.

Uit de vorige paragraaf komt een beeld naar voren van een veranderende stratificatie in de Eindhovense samenleving. De boerenklasse verdween uit de Eindhovense samenleving om in eerste instantie vervangen te worden door een zich uitdijende arbeidende klasse. Rond de eeuwwisseling kondigde zich de komst van een groter wordende middenklasse aan. Met deze veranderende stratificatie groeide de intergenerationele mobiliteit: meer zonen gingen een beroep uitoefenen dat hun toegang verschafte tot een andere sociale klasse dan het beroep van hun vader. Deze mobiliteit was maar ten dele geforceerd vanwege de structurele veranderingen die zich in de vraag naar arbeid voltrokken. Het overgrote deel van de zoons was mobiel uit vrije keuze.

Bovengenoemde ontwikkelingen leiden tot de conclusie dat er in Eindhoven een proces plaats vond dat zowel op maatschappelijke moder-

nisering als op groeiende individuele moderniteit wijst. Daarmee is aan de randvoorwaarden voldaan om te kunnen toetsen of alfabetisme inderdaad de rol speelde die Anderson en Bowman er aan toekennen: 'Literacy contributes awareness of nonconventional and nontraditional possibilities – of ways to do things – including other kinds of jobs or career than kin or neighbors have followed'.⁴⁰

en die al in het midden van de negentiende eeuw werd verwoord op de manier die in het motto van dit hoofdstuk is weergegeven. De toetsing zal plaats vinden door het onderzoek dat in de vorige paragrafen is gepresenteerd te repliceren, maar daarbij een onderscheid aan te brengen tussen alfabeten en analfabeten.

De arbeidsmarkt was voor analfabeten ongelijk aan die van alfabeten. Dat bleek al uit tabel 7.2 en grafiek 7.2. In tabel 7.7 komt dat nogmaals duidelijk naar voren. Analfabeten hadden geen toegang tot de hogere burgerij, en ook in de kleine burgerij waren relatief weinig analfabeten te vinden. In de arbeidende klasse was hun aandeel echter proportioneel groter. Met het verdwijnen van de boerenklasse raakte de slinkende groep analfabeten geconcentreerd in de arbeidende klasse, hoewel er in de kleine burgerij zelfs dan nog enkele kleine kooplieden en winkeliers overbleven die niet konden lezen of schrijven. De tabel laat ook zien dat ook alfabeten in steeds grotere aantallen een beroep gingen uitoefenen die hen tot lid van de arbeidende klasse bestempelde.

Bij vergelijking van tabel 7.7 met grafiek 7.1 valt op dat de sterke toename van de middenklasse, die in grafiek 7.1 in het tweede kwart van de twintigste eeuw naar voren kwam, in tabel 7.7 achterwege blijft. De reden is dat in grafiek 7.1 ook beroepsgegevens zijn gebruikt van personen waarvan niet bekend is of ze analfabeet waren of niet. Het aantal personen waarvan na 1920 het beroep beschikbaar is en waarvan de bronnen informatie leveren of ze kunnen lezen en schrijven, is nog niet de helft van het aantal personen waarvan uitsluitend het beroep bekend is. Het zijn met name de zonen van de hoofden van huishoudens uit de steekproef van 1921 waarvan wel gegevens over het beroep, maar niet over hun vaardigheid tot het zetten van een handtekening beschikbaar zijn. Zij zijn het die de groei van de middenklasse hebben bewerkstelligd.

Net als in de vorige paragraaf wordt eerst de intergenerationele mobiliteit geanalyseerd, zoals die over de gehele periode die het onderzoek beslaat heeft voorgedaan. Nieuw is dat in tabel 7.8 een onderscheid is gemaakt naar de mobiliteit van alfabeten en analfabeten zoons.

Van 139 analfabeten bereikte 8.6 procent een beroepsklasse die hoger was dan die van hun vader, 59.7 procent bleef in dezelfde klasse, en 31.7 procent kwamen in een lagere beroepsklasse terecht. Voor de 1299 alfabeten zijn die percentages respectievelijk 15.9, 64.3 en 19.8 procent. Analfabeten waren dus iets mobieler dan alfabeten. Hun mobiliteit was

TABEL 7.7. De arbeidsmarkt voor alfabeten en analfabeten in Eindhoven, per vermeldingscohort, 1840-1940.

	< 1860	1860-80	1880-00	1900-20	> 1920
<i>I. Analfabeten</i>					
Grote burgerij	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0
Kleine burgerij	8.9	8.1	11.4	9.3	13.2
Boerenklasse	26.6	17.2	11.1	20.3	7.9
Arbeidende klasse	64.2	74.7	77.5	70.3	78.9
N	593	320	307	118	38
<i>II. Alfabeten</i>					
Grote burgerij	3.4	1.9	0.8	0.9	2.6
Kleine burgerij	26.8	24.4	26.4	24.2	29.7
Boerenklasse	22.9	17.0	12.7	9.5	7.0
Arbeidende klasse	46.9	56.6	60.0	65.4	60.7
N	1155	1084	1627	1258	949

overwegend neerwaarts: zij daalden op de sociale ladder. Alfabeten bleven wat vaker in de beroepsklasse waartoe ook hun vader behoorde. Als ze mobiel waren, hadden ze wat meer kans om te stijgen dan analfabeten, maar vooral veel minder kans om te dalen. Dit verschil komt tot uitdrukking in de Opwaarts-index, die voor analfabeten .273 bedroeg, en voor alfabeten .805. Desondanks moet opgemerkt worden dat de Opwaarts-index kleiner was dan 1, hetgeen betekent dat er overwegend sprake was van neerwaartse mobiliteit. Dit feit weerspiegelt de toename van de arbeidende klasse in de loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Een tweede verschil toont de Matras-index: voor analfabeten was de waarde .429, en voor alfabeten .746. Dit betekent dat meer dan de helft van alle mobiele analfabeten noodgedwongen de keuze moest maken om naar een andere beroepsklasse over te gaan dan die van hun vader, terwijl iets dergelijks maar een kwart van de mobiele alfabeten overkwam. Achter de twee Mobiliteitsindices, die voor alfabeten en analfabeten niet sterk van elkaar verschillen, gaan dus twee geheel andere processen schuil: de mobiliteit van analfabeten was grotendeels noodgedwongen, en, misschien ook om die reden, neerwaarts; de mobiliteit van alfabeten was grotendeels ongedwongen, en misschien ook om die reden, meer opwaarts gericht.

Meer informatie biedt tabel 7.9, waarin een overzicht wordt geboden van de ontwikkeling van de intergenerationele mobiliteit voor analfabeten en alfabeten per vermeldingscohort. De tabel bevestigt het beeld dat reeds naar aanleiding van de uitkomsten in de tabellen 7.6 en 7.8 is geschetst. De mobiliteit van alfabeten en analfabeten nam in de loop der

ANALFABETISME EN SOCIALE MOBILITEIT

TABEL 7.8. Intergenerationele sociale mobiliteit, voor alfabeten en analfabeten, 1840-1940.

<i>I. ANALFABETEN</i>					
Beroepsklasse van vader	Sociale klasse van zoon				
	Grote burgerij	Kleine burgerij	Boeren klasse	Arbeidende klasse	Totaal
Grote burgerij	0	0	0	0	0
Kleine burgerij	0	4	0	14	18
Boerenklasse	0	0	15	30	45
Arbeidende klasse	0	5	7	64	76
Totaal	0	9	22	108	139
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal		139			
N mobiel		56			
– waarvan: opwaarts		12			
neerwaarts		44			
– waarvan: structureel		32			
circulatie		24			
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel		8.6			
% gelijk		59.7			
% neerwaarts mobiel		31.7			
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex		.403			
Matras-index		.429			
Boudon-index		.224			
Opwaarts-index		.273			

<i>II. ALFABETEN</i>					
Beroepsklasse van vader	Sociale klasse van zoon				
	Grote burgerij	Kleine burgerij	Boeren klasse	Arbeidende klasse	Totaal
Grote burgerij	2	12	0	1	15
Kleine burgerij	11	201	4	143	359
Boerenklasse	0	45	109	97	251
Arbeidende klasse	5	126	20	523	674
Totaal	18	384	133	764	1299
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal		1299			
N mobiel		464			
– waarvan: opwaarts		207			
neerwaarts		257			
– waarvan: structureel		118			
circulatie		346			
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel		15.9			
% gelijk		64.3			
% neerwaarts mobiel		19.8			
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex		.357			
Matras-index		.746			
Boudon-index		.293			
Opwaarts-index		.805			

tijd langzaam toe. Onder analfabeten was de mobiliteit wat groter dan onder alfabeten. Een overgroot deel van de mobiele analfabeten werd gedwongen om naar een andere beroepsklasse dan die van hun vader over te gaan: vooral in de periode tussen 1860 en 1920 was die geforceerde, structurele mobiliteit bijzonder groot. De Matras-index geeft aan dat in die periode hoogstens één-derde van de mobiliteit van analfabeten niet gedwongen was. Bij alfabeten was veel minder sprake van geforceerde mobiliteit: onder hen was meer dan 70 procent vrijwillig circulair mobiel. Opnieuw geeft ook de Opwaarts-index aan dat de vrijwillige mobiliteit van alfabeten veel meer opwaarts was gericht dan de gedwongen mobiliteit van de analfabeten. De kansen om opwaarts te stijgen groeiden zelfs in de loop van de tijd: van .424 voor 1860 tot 1.133 na 1920.

7.7. INTRAGENERATIONELE MOBILITEIT

Naast mobiliteit tussen generaties bestaat ook de mogelijkheid dat iemand zelf, gedurende zijn leven, stappen zet die hem doen stijgen of dalen op de maatschappelijke ladder. Voorbeelden van mensen die alle sporten van die ladder hebben beklommen om uiteindelijk de hoogste toppen van maatschappelijk succes te bereiken zijn er te over, en ook van mensen die de omgekeerde weg, van 'riches to rags' hebben bewandeld, zijn voldoende voorbeelden bekend. Maar men moet beseffen dat het feit dat juist over personen die extreem zijn gestegen of gedaald zoveel informatie voorhanden is, eerder een indicatie is van schaarste dan van overvloed aan dergelijke carrièremogelijkheden. Extreme intragenerationele mobiliteit mag dan een uitzondering zijn, 'normale' intragenerationele mobiliteit was een fenomeen dat zich met regelmaat voordeed. Uit de onderzoeken die in paragraaf 7.2 zijn aangehaald, blijkt dat het niet ongebruikelijk was dat in de negentiende eeuw ongeveer een kwart van de (mannelijke) bevolking zijn arbeidsloopbaan beëindigde in een andere beroepsklasse dan waarin hij begonnen was.

In deze paragraaf zal nagegaan worden hoe de intragenerationele mobiliteit zich in Eindhoven ontwikkelde. Dat er ook in Eindhoven mensen waren die een flink aantal sporten op de sociale ladder stegen, valt uit de gegevens op te maken. Leonard V. (geb. 1800) was in 1830 voerman, in 1840 bouwman en in 1850 burgemeester van Woensel; Johannes K. (geb. 1867) was in 1896 sigarenmaker en eindigde als secretaris-penningmeester van de Nederlandsche Rooms Katholieke Tabaksbewerkerbond 'Sint Willibrordus'. Franciscus Theodorus U. (geb. 1878) tenslotte begon zijn carrière als metaal draaier maar werd burgemeester, na een flink aantal jaren lid te zijn geweest van de Tweede Kamer voor de SDAP. Evenzeer waren er enkelen die op de maatschappelijke ladder daalden. De vader van Helena Francisca V. bijvoorbeeld (geb. 1809) was in 1848 directeur van het postkantoor, maar was volgens de bronnen twintig jaar later tuinier.

ANALFABETISME EN SOCIALE MOBILITEIT

TABEL 7.9. Intergenerationele sociale mobiliteit, voor alfabeten en analfabeten, per vermeldingscohort, 1840-1940.

	< 1860	1860-80	1880-00	1900-20	> 1920
<i>I. ANALFABETEN</i>					
<i>Totaalcijfers</i>					
N analfabeten	62	65	92	31	25
N mobiel	25	22	42	18	17
– opwaarts	6	1	7	2	5
– neerwaarts	19	21	35	16	12
– structureel	13	18	28	14	8
– circulatie	12	4	14	4	9
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
opwaarts mobiel	9.7	1.5	7.6	6.5	20.0
gelijk	59.7	66.2	54.3	41.9	32.0
neerwaarts mobiel	30.6	32.3	38.0	51.6	48.0
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.403	.338	.456	.581	.680
Matras-index	.480	.182	.333	.222	.529
Boudon-index	.245	.085	.219	.235	.529
Opwaarts-index	.316	.048	.200	.125	.417
<i>Diagonaalparameters</i>					
Grote burgerij	19.53	11.41	20.05	18.54	19.18
Kleine burgerij	10.32	.88	10.10	10.10	9.31
Boerenklasse	10.80	.97	10.49	9.58	–1.09
Arbeidende klasse	–9.09	2.18	–9.29	–9.00	–9.85
<hr/>					
	< 1860	1860-80	1880-00	1900-20	> 1920
<i>II. ALFABETEN</i>					
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal	169	278	641	744	841
N mobiel	47	97	227	252	352
– opwaarts	14	35	88	100	187
– neerwaarts	33	62	139	152	165
– structureel	24	29	65	77	85
– circulatie	23	68	162	175	267
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
opwaarts mobiel	8.3	12.6	13.7	13.4	22.2
gelijk	72.2	65.1	64.6	66.1	58.1
neerwaarts mobiel	19.5	22.3	21.7	20.4	19.6
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.278	.349	.354	.339	.419
Matras-index	.489	.701	.714	.694	.759
Boudon-index	.159	.273	.281	.262	.353
Opwaarts-index	.424	.565	.633	.658	1.133
<i>Diagonaalparameters</i>					
Grote burgerij	3.63	–5.65	3.37	–5.35	1.93
Kleine burgerij	2.09	1.18	1.37	.70	.47
Boerenklasse	4.57	2.85	3.10	3.80	2.58
Arbeidende klasse	.64	.75	.46	1.00	.62

Johannes K. (geb. 1872) was in 1890 bierbottelaar, en in 1920 sjouwer.

Normaliter wordt de intragenerationele mobiliteit gemeten door de sociale klasse waartoe een persoon volgens zijn beroep bij het begin van zijn loopbaan behoorde te vergelijken met de sociale klasse aan het einde van zijn loopbaan. Uit de gegevens die in de Eindhoven-dataset voorhanden zijn kan niet met zekerheid worden opgemaakt met welk beroep iemand zijn carrière begon, en met welk beroep iemand zijn carrière beëindigde. Wel komen in de dataset 3917 personen voor waarvan twee of meer beroepsvermeldingen bekend zijn. Het zijn voornamelijk hoofden van huishoudens, waarvan het beroep is vermeld bij het huwelijk en bij de geboorte-aangifte van hun kinderen, en het zijn de vaders van de hoofden van huishoudens, waarvan de eerste beroepsvermelding is te vinden bij de geboorte-aangifte en de tweede bij het huwelijk van hun kinderen. Het gemiddelde tijdsverschil tussen eerste en laatste vermelding is fors, namelijk ongeveer 22 jaar. Al met al is het tijdsverschil voldoende groot om veranderingen in de uitoefening van een beroep, en de mogelijke stijging of daling op de sociale ladder die daarvan het gevolg is, op te merken.⁴¹ Tabel 7.10 geeft een eerste uitkomst, waarbij de intragenerationele mobiliteit over de gehele onderzochte periode is samengevat.

Van de 3917 personen waarvan meer dan één beroepsgegeven vermeld is, waren er 839 die ook inderdaad intragenerationele mobiliteit vertoonden. Dat levert een Mobiliteitsindex van $(839/3917) = .214$ op. Iets meer dan een vijfde van alle mannen verliet dus de beroepsklasse waarin ze begonnen waren. Vergeleken met de mobiliteitscijfers die in paragraaf 7.2 zijn vermeld moet de conclusie luiden dat de intragenerationele mobiliteit in Eindhoven niet groot en niet klein was. De mobiliteit was, om een vergelijking te maken, iets groter dan in Groningen, maar ongeveer even groot als in Rotterdam.

Van de 839 mobiele personen gingen er 573 naar een hogere beroepsklasse, en 266 naar een lagere. Er was dus over het algemeen sprake van een opwaarts gerichte mobiliteit. De Opwaarts-index is dan ook groter dan 1, namelijk $(573/266) = 2.154$. Ook dit getal is in overeenstemming met de indices die elders zijn aangetroffen.⁴²

Tenslotte is ook nog de Mobiliteitsjaarindex uitgerekend. De formule hiervoor is:

$$\text{MobJI} = (N_{\text{mobiel}} / \sum(\text{jaar}_{\text{laatste vermelding}} - \text{jaar}_{\text{eerste vermelding}})) * 100$$

De index wordt berekend door het aantal mobielen te delen door de totale som die men krijgt wanneer het jaar van laatste vermelding wordt afgetrokken van het jaar van eerste vermelding, of door het mobiliteitspercentage te delen door de gemiddelde tijdsverschil tussen eerste en laatste vermelding:

TABEL 7.10. Intragenerationele mobiliteit, 1770-1900.

	Beroepsklasse van laatst-vermelde beroep				
Beroepsklasse van eerst-vermelde beroep	Grote burgerij	Kleine burgerij	Boeren klasse	Arbeidende klasse	Totaal
Grote burgerij	33	7	1	4	45
Kleine burgerij	22	570	15	139	746
Boerenklasse	7	25	456	92	581
Arbeidende klasse	19	358	141	2027	2545
Totaal	81	960	613	2263	3917
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal	3917				
N mobiel	839				
– waarvan: opwaarts	573				
neerwaarts	266				
gemiddeld tijdsverschil	22.61				
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts	14.6				
% gelijk	78.6				
% neerwaarts	6.8				
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.214				
Mobiliteitsindex per jaar	.947				
Opwaarts-index	2.154				

$$\text{Mob}I = (\text{Mob}I / \text{gem. (jaar}_{\text{laatste vermelding}} - \text{jaar}_{\text{eerste vermelding}})) * 100$$

Met de jaarindex wordt gemeten hoe groot het percentage van de bevolking was dat jaarlijks mobiliteit vertoonde. In Eindhoven was de jaarindex:

$$= (.214 / 22.616) * 100$$

$$= .947$$

Jaarlijks stapte bijna één procent van de mannelijke beroepsbevolking over naar een andere, hogere of lagere beroepsklasse. Dit is vergeleken met de mobiliteit in het begin van de twintigste eeuw aan de lage kant. Van Tulder, die de jaarindex uitrekende voor een steekproef van de Nederlandse bevolking, komt tot de conclusie dat in de periode 1919-1928 jaarlijks 1.6 procent naar een andere klasse overging.⁴³ Men bedenke echter dat hij gebruik maakte van een indeling in zes klassen, zodat de

kansen om te stijgen en te dalen in zijn analyse wat groter waren dan bij de classificatie mogelijk is die in dit onderzoek is gebruikt.

Om de intragenerationele mobiliteit door de tijd heen te kunnen volgen, zijn in tabel 7.11 de personen in geboortecohorten onderverdeeld. Uit de tabel blijkt dat de mogelijkheden voor carrièremobiliteit in de loop van de tijd toenamen. Op grond van de Mobiliteitsindices, die van .170 stegen tot .247, zou weliswaar geconcludeerd kunnen worden dat de mobiliteitskansen niet erg veel groter werden voor hen die na 1820 werden geboren, maar de Mobiliteitsjaarindices spreken een andere taal. De proportie van de Eindhovense beroepsbevolking dat jaarlijks van sociale klasse veranderde, nam gestaag toe. Ging van degenen die voor 1820 waren geboren jaarlijks .633 procent over naar een andere sociale klasse, van degenen die na 1880 werden geboren was de proportie gestegen tot 1.636 procent. Dit laatste cijfer lijkt er op te wijzen dat degenen die na 1880 werden geboren een aanzienlijk grotere kans hadden om naar een hogere klasse over te gaan dan degenen die voor die periode werden geboren, maar enige terughoudendheid ten aanzien van de omvang van de stijging is geboden.⁴⁴ Het laat de conclusie onverlet dat er in Eindhoven sprake was van een geleidelijk groeiende carrièremobiliteit.

Uit tabel 7.11 kan tevens worden afgelezen dat deze groeiende carrièremobiliteit niet alleen het gevolg was van toegenomen kansen op opwaartse mobiliteit: de opwaartse mobiliteit steeg weliswaar van 11.4 procent tot 17.2 procent, maar ook het aantal mensen dat naar een lagere klasse overging werd groter: de neerwaarts gerichte mobiliteit nam toe van 5.6 naar 7.5 procent, waarbij degenen die tussen 1820 en 1840 werden geboren de grootste kans hadden om op de sociale ladder te dalen. Zij waren het die de industrialisatie het sterkst aan den lijve meemaakten: begonnen als zelfstandige ambachtslieden (kleine burgerij) of als landbouwers (boerenklasse) eindigden ze als handwerkslieden of als ongeschoold industrie-arbeider in de fabriek.

7.8. ANALFABETISME EN INTRAGENERATIONELE SOCIALE MOBILITEIT

Deze paragraaf is gewijd aan de analyse van de carrièremobiliteit voor alfabeten en analfabeten afzonderlijk. Analoog aan hetgeen was verondersteld ten aanzien van de intergenerationele mobiliteit, luidt de verwachting ten aanzien van de intragenerationele mobiliteit dat alfabeten, mensen dus die voldoende waren gekwalificeerd om zich in de moderniserende samenleving op de arbeidsmarkt een plaats te verwerven, veel vaker opwaartse mobiliteit zullen hebben vertoond dan analfabeten. Tabel 7.12 geeft de uitkomsten.

Op grond van de uitkomsten die in tabel 7.11 staan vermeld moet de hypothese worden verworpen. In algemene zin is tussen alfabeten en an-

TABEL 7.11. Intragenerationele mobiliteit. Totaalcijfers en mobiliteitsindices, per geboortecohort, 1770-1900.

	< 1820	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal	730	596	782	635	612
N mobiel	124	144	175	154	151
– waarvan: opwaarts	83	86	125	104	105
neerwaarts	41	58	50	50	46
Gemiddeld tijdsverschil	26.87	27.41	24.97	22.51	15.09
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel	11.4	14.4	16.0	16.4	17.2
% gelijk	83.0	75.8	77.6	75.8	75.3
% neerwaarts mobiel	5.6	9.7	6.4	7.9	7.5
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.170	.242	.224	.243	.247
Mobiliteitsjaarindex	.633	.829	.897	1.080	1.636
Opwaarts-index	2.024	1.483	2.500	2.080	2.283

alfabeten niet veel verschil te zien. Beide groepen zijn in vergelijkbare mate mobiel. De Mobiliteitsindices van analfabeten lagen tussen .088 en .256, die van alfabeten tussen .180 en .256. Een verschil is wel de ontwikkeling die de mobiliteit door de tijd heen maakte. Tot en met het geboortecohort 1820-1840 is de mobiliteit van analfabeten hoger dan van alfabeten; daarna is het andersom. De carrièremobiliteit van alfabeten stijgt van .180 door tot .256, terwijl de mobiliteit van analfabeten in de latere geboortecohorten begint te dalen. Bij bestudering van de Mobiliteitsjaarindices valt hetzelfde verschijnsel te constateren: de mobiliteit van alfabeten vertoonde een stijgende tendens van .676 tot 1.422, waardoor de mobiliteit van analfabeten in de geboortecohorten na 1840 werd overtroffen.

Deze uitkomst in de latere geboortecohorten sluit enigszins aan bij hetgeen Van Tulder aantrof in zijn onderzoek naar carrièremobiliteit in Nederland in de twintigste eeuw. Aangezien inmiddels leerplicht was ingevoerd, maakte Van Tulder geen gebruik van de dichotomie tussen alfabeten en analfabeten, maar bracht hij een onderscheid aan tussen personen die ongeveer 7, 9, 12 of 17 jaar onderwijs hadden gevolgd. Wie slechts een lagere-school diploma kon overleggen maakte niet veel kans om op de sociale ladder te stijgen, maar wie op de MULO was geweest en dus 9 jaar onderwijs had gevolgd des te meer. Degenen die een nog hogere opleidingsgraad hadden bereikt hadden weliswaar ook niet veel mogelijkheden om in sociale klasse te stijgen, maar de oorzaak daarvan was dat zij hun carrière reeds in een hoge sociale klasse waren begonnen.⁴⁵

TABEL 7.12. Intragenerationele mobiliteit. Totaalcijfers en mobiliteitsindices, voor alfabeten en analfabeten, per geboortecohort, 1770-1900.

	< 1820	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
<i>I. ANALFABETEN</i>					
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal	254	125	116	34	1
N mobiel	37	32	23	3	1
– waarvan: opwaarts	25	19	21	3	0
neerwaarts	12	13	2	0	1
Gemiddeld tijdsverschil	27.58	28.16	25.24	22.76	20.00
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel	14.6	15.2	19.8	8.8	–
% gelijk	85.4	74.4	80.2	91.2	–
% neerwaarts mobiel	4.7	10.4	1.7	0.0	–
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.146	.256	.198	.088	–
Mobiliteitsjaarindex	.529	.909	.784	.387	–
Opwaarts-index	2.083	1.461	10.5	–	–
<hr/>					
	< 1820	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
<i>II. ALFABETEN</i>					
<i>Totaalcijfers</i>					
N totaal	467	412	621	539	402
N mobiel	84	90	139	138	101
– waarvan: opwaarts	56	51	92	94	75
neerwaarts	28	39	47	44	26
gemiddeld tijdsverschil	26.64	27.54	25.20	22.83	16.95
<i>Mobiliteitspercentages</i>					
% opwaarts mobiel	12.0	12.4	14.8	17.4	18.6
% gelijk	82.0	78.2	77.6	74.4	74.9
% neerwaarts mobiel	6.0	9.5	7.6	8.2	6.5
<i>Mobiliteitsindices</i>					
Mobiliteitsindex	.180	.218	.224	.256	.251
Mobiliteitsjaarindex	.676	.792	.888	1.095	1.422
Opwaarts-index	2.000	1.308	1.957	2.14	2.88

De conclusie moet luiden dat het effect van het alfabetisme in Eindhoven in de negentiende eeuw zich beperkte tot betere kansen om de loopbaan in een hogere sociale klasse te beginnen. Eenmaal in een bepaalde klasse begonnen, waren de kansen om te dalen of te stijgen op de

maatschappelijke ladder voor alfabeten en analfabeten gelijk. Alleen aan het einde van de negentiende eeuw kwam daar verandering in: de mobiliteit nam toe voor alfabeten en af voor analfabeten. Het lijkt er op dat de kansen op intragenerationele mobiliteit voor analfabeten pas begonnen af te nemen toen het analfabetisme in Eindhoven een perifere verschijnsel was geworden.

7.9. ASCRIPTION EN ACHIEVEMENT IN EINDHOVEN

Voor alfabeten en analfabeten waren de kansen op de arbeidsmarkt in Eindhoven gedurende de gehele negentiende eeuw ongelijk. Uit tabel 7.5 blijkt dat alfabeten in verhouding meer voorkwamen in de grote en kleine burgerij, en in verhouding minder voorkwamen onder de boeren en de arbeiders. De dichotomie tussen alfabeten en analfabeten viel echter niet geheel samen met het onderscheid in sociale klassen: analfabeten kwamen dan wel niet voor onder de grote burgerij, maar alfabeten kwamen wel voor onder de arbeidende klasse. Onderwijsprestaties, gemeten als alfabetisme, waren alléén blijkaar niet voldoende om iemands sociale status te bepalen.

Zelfs de uitspraak die aan het begin van dit hoofdstuk is afgedrukt bevat de nuance dat louter het volgen van onderwijs onvoldoende is om te slagen in de maatschappij. Ook iemands eigen ambitie en mogelijkheden spelen een rol. Maar daarnaast zijn er ook nog genoeg andere individuele, sociale, culturele en economische factoren te bedenken die van invloed zijn op de positie die iemand in de samenleving kan bereiken. Desondanks blijkt uit modern sociologisch onderzoek dat onderwijs, gemeten aan het aantal jaren dat onderwijs is gevolgd, of gemeten aan de hoogst voltooide opleiding, een factor is die wel degelijk een belangrijk effect heeft op de sociale positie die iemand bereikt.⁴⁶ Maar het is een factor die slechts binnen een complex raamwerk effect uitoeft: ook de sociale achtergrond van de betreffende persoon moet in het onderzoek worden betrokken, en met name de sociale status van de ouders. Het status-effect dat ouders kunnen bewerkstelligen is drieledig. Ten eerste zijn ouders, afhankelijk van hun sociale positie, in meer of mindere mate in staat om hun kinderen sociaal en cultureel kapitaal te verschaffen. Kinderen die begiftigd zijn met een aanzienlijk cultureel kapitaal hebben een voorsprong die hen in staat stelt om op school beter te presteren dan kinderen die dit kapitaal ontberen.⁴⁷ In de tweede plaats worden kinderen vanuit bepaalde sociale klassen meer gestimuleerd om te presteren dan kinderen uit andere sociale klassen. Tenslotte is het, zoals in dit hoofdstuk reeds naar voren is gekomen, niet ongebruikelijk dat kinderen een beroep kiezen dat in dezelfde sociale klasse valt als dat van hun ouders.

De manier waarop ouders de toekomstige sociale status van hun kinderen beïnvloeden is theoretisch vastgelegd in het 'status attainment mo-

del' dat door Blau en Duncan in de jaren '60 is ontwikkeld.⁴⁸ In het sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt, ter toetsing van de invloeden op de verwerving van beroepsstatus, gewoonlijk gewerkt met een vereenvoudigd model. Dit model gaat er van uit dat de beroepsstatus die iemand bereikt in grote mate door twee effecten wordt bepaald, namelijk het opleidingsniveau dat de persoon zelf heeft verworven en de beroepsstatus van de vader. Deze twee effecten zijn niet onafhankelijk van elkaar: door het ouderlijk milieu kunnen kinderen al of niet gestimuleerd worden om beter op school te presteren en op die manier een hoger opleidingsniveau te bereiken. De beroepsstatus van de vader heeft dus een direct en een indirect effect: direct doordat kinderen van ouders met een hoge beroepsstatus gemakkelijker in een beroep terecht komen dat ook een hoge status heeft, en indirect omdat ouders met een hoge status kinderen meer stimuleren om beter, en langer, onderwijs te volgen. Het vereenvoudigde model van Blau en Duncan is in figuur 7.1 weergegeven.

Het statusverwervingsmodel brengt de begrippen *ascription* en *achievement* met elkaar in verband: *achievement*, de eigen prestatie, wordt gemeten door het onderwijsresultaat dat iemand heeft behaald onder de loupe te nemen, en *ascription*, de overerving van sociale status, wordt gemeten door de sociale positie van de ouders te analyseren. Het directe effect van onderwijs is te beschouwen als het zuivere effect van *achievement*, het directe effect van de sociale positie van de ouders en het indirecte effect dat de sociale positie van de ouders via het stimuleren van de onderwijsprestatie bewerkstelligt zijn te beschouwen als twee maten voor het effect van *ascription*.

In hoofdstuk 3 is reeds melding gemaakt van diverse publicaties waarin is gerapporteerd over het onderzoek naar de ontwikkeling van *ascription* en *achievement* in de negentiende en twintigste eeuw. De conclusie die daaruit getrokken kan worden is dat de mogelijkheden om in de zich moderniserende samenleving van de negentiende en twintigste eeuw hoger of lager op de sociale ladder te geraken in steeds mindere mate door toeval, geld of geweld, maar in steeds sterkere mate door de iemands eigen kwaliteiten werden beïnvloed. Het effect van *ascription* nam dus geleidelijk af, en het effect van *achievement* geleidelijk toe.

Of dit proces zich in de loop van de negentiende eeuw ook in Eindhoven heeft voorgedaan zal in deze paragraaf worden onderzocht. Het model dat daarvoor gebruikt zal worden kijkt iets af van het vereenvoudigde statusverwervingsmodel van Blau en Duncan dat in figuur 7.1 is gepresenteerd. Niet twee, maar drie variabelen worden geacht invloed uit te oefenen op de beroepsstatus die iemand kan bereiken: het eigen opleidingsniveau, de beroepsstatus van de vader en het opleidingsniveau van de vader. Van deze laatste variabele wordt vermoed dat zij een indicator is waarmee de overerving van cultureel kapitaal gemeten kan worden. Daarnaast heeft de variabele ook een indirect effect: het opleidingsniveau van de vader zal ook de status van de vader positief beïnvloeden.

FIGUUR 7.1. Het vereenvoudigde statusverwervingsmodel van Blau en Duncan.

Een opmerking moet worden gemaakt over de operationalisatie van de variabelen. Dat 'opleidingsniveau vader' en 'opleidingsniveau zoon' gemeten zullen worden als 'alfabetisme vader' en 'alfabetisme zoon' spreekt voor zichzelf. Een veel wezenlijker verschil met de eerdere analyses in dit hoofdstuk is dat de beroepsstatus van vader en zoon is gemeten aan de hand van de classificatie van Van Tulder (de T-code), en niet aan de hand van die van Giele en Van Oenen. De reden daarvoor is dat de stratificatie van Van Tulder zuiver ordinaal is gerangschikt en daarom in een multivariate regressie-analyse kan worden gehanteerd zonder dat aan de statistische voorwaarden voor zo'n analyse te veel geweld wordt aangedaan. In figuur 7.2 is het 'Eindhoven' statusverwervingsmodel afgebeeld. De figuur toont een causaal model. Het moet van links naar rechts worden gelezen. In elk vak staat de naam van een variabele met daarbij de waarden die deze variabele kan aannemen. Bij elke lijn staat een plus- of minteken dat aangeeft of een positief of negatief verband wordt verwacht.

In totaal zijn van 1393 personen genoeg gegevens bekend om ze in de analyse op te nemen. Alvorens over te gaan tot de feitelijke multivariate analyse, wordt hieronder tabel 7.13 gepresenteerd. Deze tabel biedt enig inzicht in de verschillen die er in gemiddelde sociale status hebben bestaan voor alfabeten en analfabeten, voor zonen van alfabeten en analfabeten en voor zonen met vaders in hoge en zonen met vaders in lage sociale klassen.

Uit tabel 7.13 valt op het eerste gezicht op te maken dat de effecten van zowel het analfabetisme van de vader, als de status van de vader als het analfabetisme van de zoon zelf aanzienlijk zijn. Vergelijking van alfabetische zoons met analfabetische zoons laat zien dat de alfabeten in 5 van de 6 categorieën een lagere score hadden en dus een hogere sociale status. Vergelijking van de categorieën 1-3 en 7-9 met de categorieën 4-6 en 10-12 laat zien dat zoons van alfabetische vaders in alle gevallen een sociale status bezaten die hoger was dan die van zoons van analfabetische vaders. Vergelijking van de sociale klasse van de vader toont eveneens aan dat in vrijwel alle gevallen een hoge sociale status van de vader weerspiegeld werd in een hoge sociale status van de zoon. Welke van deze drie variabelen nu de

FIGUUR 7.2. Het 'Eindhoven' statusverwervingsmodel.

meeste invloed heeft uitgeoefend, en of er in de mate waarin effect werd uitgeoefend in de loop van de tijd verandering is gekomen zijn vragen die met deze tabel moeilijk beantwoord kunnen worden. Daarvoor biedt tabel 7.14 uitkomst.

Tabel 7.14 vermeldt de uitkomsten van de multivariate causale analyse waarvoor figuur 7.2 de basis vormt. Alle effecten die in het 'Eindhoven' model zijn aangeduid zijn als padcoëfficiënten in de tabel opgenomen. De analyse is voor elk geboortecohort herhaald. Naast de directe effecten van alfabetisme, alfabetisme van de vader en sociale status van de vader zijn van de twee laatste variabelen ook de indirecte effecten weergegeven. De resultaten die in tabel 7.14 worden getoond zijn, op zijn zachtst gezegd, verrassend. In de geboortecohorten 1770-1820 en 1820-1840 zijn de variabelen 'Sociale status van de vader' en 'Alfabetisme van de zoon' de enige effecten die betekenis hebben. Met name het effect van de status van de vader was groot. Het leidt tot de conclusie dat het voor zonen die in deze periode werden geboren heel wat uitmaakte of hun vader een hoge of een lage sociale status bezat. De kans om zelf een hoge status te bereiken was voor hen die uit een gezin met een lage status afkomstig waren bijzonder klein. Maar alfabetisme speelde wel degelijk een rol: wie kon lezen en schrijven had, onafhankelijk van de sociale status van de vader, toch een kans om een hoge sociale status te verwerven. Het analfabetisme van de vader speelde slechts een indirecte rol: het verschafte de vader de sociale status die hij kon overdragen op zijn zoon.

Rond 1850 werd de situatie anders. Jongens die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden geboren, bereikten een sociale status die niet afhankelijk was van hun vaardigheid om te lezen en schrijven. De waarde van de variabele 'Alfabetisme van de zoon' verdween volledig. De afhankelijkheid van de sociale status van de vader bleef echter bestaan, zij het dat de invloed ervan gedurende de negentiende eeuw afnam. Het directe effect van de variabele 'Alfabetisme van de vader' begon daarentegen aan invloed te winnen. Iemand kon veel moeilijker een hogere sociale klasse bereiken wanneer zijn vader niet kon lezen en schrijven. De

TABEL 7.13. Gemiddelde sociale status op basis van achtergrondvariabelen in Eindhoven, 1770-1900.

	Alfabetisme zoon	Alfabetisme vader	Sociale status vader	Aantal	Gemiddelde sociale status
1	alfabeet	alfabeet	I+II+III	81	3.12
2	alfabeet	alfabeet	IV	517	4.01
3	alfabeet	alfabeet	V+VI	237	4.51
4	alfabeet	analfabeet	I+II+III	3	4.33
5	alfabeet	analfabeet	IV	203	4.40
6	alfabeet	analfabeet	V+VI	220	4.70
7	analfabeet	alfabeet	I+II+III	0	—
8	analfabeet	alfabeet	IV	23	4.70
9	analfabeet	alfabeet	V+VI	15	4.60
10	analfabeet	analfabeet	I+II+III	0	
11	analfabeet	analfabeet	IV	48	4.54
12	analfabeet	analfabeet	V+VI	46	4.67
	Totaal			1393	4.27

overerving vanuit een vorige generatie bleef dus bestaan, maar kreeg een ander karakter, omdat ook analfabetisme in deze periode een intergenerationale betekenis verwierf.

Hoe moet het verdwijnen van het effect van 'Alfabetisme van de zoon' worden geïnterpreteerd? De slotsom zou kunnen zijn dat aan het einde van de negentiende eeuw eigen prestaties in de vorm van 'achievement' er volstrekt niet toe deden om een hoge sociale status te verwerven. Die conclusie is volledig in tegenspraak met de vooronderstellingen die eerder zijn gemaakt. De verwachting was immers dat de modernisering van de samenleving meer mogelijkheden zou scheppen om op grond van eigen prestaties een hogere sociale status te bereiken.

Er zal iets anders aan de hand zijn. Een mogelijke verklaring valt te ontlenen aan het feit dat het analfabetisme aan het eind van de negentiende eeuw een perifeer verschijnsel was geworden in de Eindhovense samenleving. Slechts een uiterst kleine minderheid van de bevolking ontrok zich aan de school en verzuimde om te leren lezen en schrijven. De overgrote meerderheid ging wel naar school. Kunnen lezen en schrijven was geen discriminerende variabele meer: leren lezen en schrijven was geen prestatie meer waarop mensen zich konden laten voorstaan. Reeds aan het eind van de negentiende begon de vervolgopleiding de rol over te nemen die het analfabetisme voor die tijd had gespeeld. Wie een vervolgopleiding had gevolgd onderscheidde zich van degene die daarvan verstoken was gebleven.

TABEL 7.14. Uitkomsten van het 'Eindhoven' statusverwervingsmodel, padcoëfficiënten, per geboortecohort, 1770-1900.

	Geboortecohort				
	< 1820	1820-40	1840-60	1860-80	> 1880
Alfabetisme van zoon	-.23	-.16	-.15	-.08	-.01
Alfabetisme van vader					
– direct	-.08	-.08	-.15	-.24	-.23
– indirect	-.13	-.16	-.11	-.09	-.07
Sociale status van vader					
– direct	.43	.42	.35	.39	.26
– indirect	.02	.01	.02	.01	.00
N	112	201	298	393	384
% verklaarde variantie	29.8	25.5	23.6	26.9	15.4

Bovenstaande redenering is gebaseerd op vermoedens. Onderzoek naar het effect van prestaties in de vervolgopleiding ontbreekt voor de periode 1880-1920 volledig. Pas wanneer in deze ommissie is voorzien, kunnen de vermoedens met stelligheid worden bevestigd of ontkracht.⁴⁹ Enige indicatie geeft tabel 7.15 echter wel. Het percentage verklaarde variantie daalt namelijk van 30 procent in het cohort dat voor 1820 is geboren tot 15 procent in het cohort dat na 1880 is geboren. Dat betekent dat andere, onbekende indicatoren die effect uitoefenen op iemands sociale status aan invloed hebben gewonnen. Welke factoren dat zijn geweest is per definitie volstrekt onbekend; het kan heel goed een weerspiegeling zijn van de grote variatie aan mobiliteit die het opener worden van de zich moderniserende samenleving met zich mee bracht. Gezien de geleidelijk groeiende deelname aan secundair onderwijs is echter ook niet onredelijk om te veronderstellen dat deze variabele aan belang zal hebben gewonnen.⁵⁰

7.10. SAMENVATTING EN CONCLUSIE

'Algemeen wordt aangenomen dat de kansen op verbetering van de maatschappelijke positie omstreeks 1850 uiterst minimaal waren' schrijft B. de Vries in haar proefschrift over de sociale structuur en de sociale mobiliteit van de Amsterdamse elite.⁵¹ Ze verwoordt daarin een standpunt dat velen innemen, maar dat inmiddels reeds vele malen is gefalsifieerd. Zowel in Amerika als in Europa, zowel in West- als in Zuid-Nederland, waren er omstreeks 1850 kansen om te stijgen en te dalen op de maatschappelijke ladder. Dat was ook het geval in Eindhoven. Meer dan 30 procent van de zonen oefende een beroep uit dat hen in een andere klasse had

gebracht dan de klasse waartoe hun vader behoorde; meer dan 20 procent veranderde gedurende zijn loopbaan van sociale klasse. Het is wel waar dat de mobiliteit in de loop van de eeuw verder toenam: de Eindhovense samenleving werd opener. Vooral in de klasse van de kleine burgerij deden zich belangrijke verschuivingen voor: de komst van functies die het middenkader gingen vormen binnen overheid, dienstensector en industrie zorgde er voor dat er een breed maatschappelijk midden ontstond die minder gesloten was dan voorheen.

De bedoeling van dit hoofdstuk was om na te gaan of alfabeten bovenmatig hebben kunnen profiteren van dit aspect van de modernisering van de samenleving. De conclusie moet luiden dat dat inderdaad het geval is geweest. De mate waarin alfabeten en analfabeten mobiliteit vertoonden verschilde niet of nauwelijks, maar de vorm wel. Alfabeten hadden minder kans dan analfabeten om te dalen op de maatschappelijke ladder; alfabeten waren ook minder gedwongen om in een andere klasse een beroep te gaan uitoefenen dan analfabeten. Dit betekent echter niet dat mensen die konden lezen en schrijven en die daar de ambitie en de capaciteiten voor hadden hun lot volledig in eigen handen konden nemen. Er bleven barrières bestaan die de toegang tot de hoogste sociale klassen belemmerden. De sociale status van de vader, en, aan het einde van de negentiende eeuw, ook het alfabetisme van de vader, zorgden er voor dat degenen die uit een sociale omgeving afkomstig waren waar mensen niet konden lezen en schrijven en tot een lage sociale klasse behoorden, in veel mindere mate konden doordringen tot de hogere sociale klassen. Het effect van ascription, de overerving van status en cultureel kapitaal, verdween niet uit de Eindhovense samenleving. Wat wél verdween was het effect van achievement, het bereiken van een sociale status op basis van eigen prestaties. Uit de analyses kwam althans naar voren dat de relevantie van analfabetisme als maat voor onderwijsprestaties in de loop van tijd afnam. Het maakt aannemelijk dat het zinniger zou zijn om al in het laatste kwart van de negentiende eeuw de variabele 'alfabetisme' in te ruilen voor een variabele die onderscheid maakt naar het aantal jaren dat op school is doorgebracht.

8. ANALFABETISME EN MIGRATIE

8.1. INLEIDING

‘Toen Anton Philips de derde januari 1895 te Eindhoven aankwam, werd hij terstond geboeid door de sfeer van activiteit in het kleine familiebedrijf, waarin hij nu was opgenomen. [...] Eindhoven maakte een welvarende indruk, was bedrijviger dan Bommel. [...] Van begin af toonde Anton Philips belangstelling voor het werkvolk. Zijn warm sociaal gevoel en natuurlijke jovialiteit pasten bij de gemoedelijke Brabantse volksaard. [...] Anton vond aanvankelijk woongelegenheden in hetzelfde pension waar zijn broer verblijf hield’.¹

Migratie, de verhuisbeweging die over de grenzen van landen, provincies of gemeenten heen gaat, is een factor die de bevolkingsontwikkeling in een bepaald gebied in sterke mate beïnvloedt.² Het ligt dan ook voor de hand om het migratiepatroon als een demografische variabele te beschouwen en te analyseren in het licht van de macro-economische ontwikkelingen die zich binnen een bepaald tijdsbestek hebben voorgedaan. In dit hoofdstuk zal de invalshoek van waaruit het migratiepatroon wordt geïnterpreteerd een andere zijn. Migratie zal in de eerste plaats worden opgevat als een vorm van individueel gedrag. Immers, het besluit om een woonplaats te verlaten en zich ergens anders te vestigen, is gebaseerd op persoonlijke motieven. Natuurlijk kunnen politieke, economische, religieuze of sociale omstandigheden er voor zorgen dat een verhuizing een vrijwel gedwongen karakter krijgt, maar zelfs in dat geval is migratie het resultaat van een individueel-gemaakte afweging, waarbij uiteindelijk de voordelen van het potentiële vestigingsgebied hoger worden aangeslagen dan de nadelen die het verlaten van het potentiële vertrekgebied met zich mee zullen brengen.

Hoe individueel de keuze om te migreren ook bepaald mag zijn, dat wil niet zeggen dat er geen meer algemene factoren te noemen zijn die die keuze beïnvloeden. In bovenstaande citaten, ontleend aan twee pagina's uit de hagiografie van Bouman over Anton Philips, zijn er enige vermeld. Vaak speelt een economisch motief een rol, een inschatting dat de economische omstandigheden waarin iemand verkeert door een verhuizing zullen verbeteren. Ook het surplus aan sociaal-culturele voorzieningen die de potentiële vestigingsplaats bezit kan van betekenis zijn. Daarnaast zal een positieve waardering van het culturele klimaat in de vestigingsplaats meespelen, en zullen ook de leeftijd die men bezit, het feit of men alleen of in gezinsverband denkt te gaan verhuizen, en de mate waarin men na de verhuizing nog contact kan onderhouden met personen uit de vroegere sociale omgeving, van invloed zijn op de uiteindelijke keuze.

Er kunnen nog veel meer motieven worden genoemd waarom mensen er al of niet toe over gaan om hun oorspronkelijke woonplaats te verlaten en een nieuwe woonplaats te zoeken. In paragraaf 8.2 zullen hier enige alinea's aan worden besteed. Aangezien niet alle factoren in een historische onderzoekspopulatie onderzocht kunnen worden, zal de aandacht zich richten op het effect dat twee goed-meetbare variabelen op de keuze om al of niet te verhuizen kunnen hebben gehad. De eerste variabele is het beroep, de tweede het analfabetisme. Nagegaan zal worden in hoeverre deze variabelen van invloed zijn geweest op de keuze van mensen om te migreren, en, als ze migreerden, op de vorm waarin ze migreerden. De paragraaf eindigt met een zevental hypotheses over de invloed van beroep en analfabetisme op het migratiepatroon in Eindhoven in de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze hypotheses zullen verderop in het hoofdstuk, in de paragrafen 8.5 t/m 8.7, worden getoetst.

Voorafgaande aan de toetsing bevat paragraaf 8.3 een overzicht van de bevolkingsontwikkeling van Eindhoven en de omliggende gemeenten tussen 1810 en 1900. Paragraaf 8.3 is dus 'traditioneel' in de zin dat de aandacht voornamelijk uitgaat naar het effect dat migratiesaldo en migratievolume op de bevolkingsgroei hebben gehad. De effecten van de ontwikkeling van de migratie naar Eindhoven worden ook duidelijk gemaakt met behulp van tabellen en grafieken die de ontwikkeling van het percentage auto- en allochtonen in de Eindhovense samenleving laten zien.

Zijn de cijfers in paragraaf 8.3 gebaseerd op gemeenteverslagen, doop-, trouw- en begraafboeken, en volkstellingen, vanaf paragraaf 8.5 wordt de Eindhoven-dataset gebruikt ter toetsing van de hypotheses die in paragraaf 8.2 zijn gesteld. Op welke manier de dataset is ingericht om er het migratiepatroon aan te ontleen wordt daarvoor, in paragraaf 8.4, uitgelegd.

De toetsing van de hypotheses over de samenhang tussen analfabetisme en beroep ten opzichte van de migratie is gespreid over drie paragrafen. In paragraaf 8.5 komt de relatie tussen beroep en migratie aan de orde, in paragraaf 8.6 de relatie tussen analfabetisme en migratie, terwijl in paragraaf 8.7 beide variabelen in combinatie worden geanalyseerd. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf waarin een korte samenvatting van het voorafgaande wordt gegeven en de conclusie wordt getrokken.

8.2. MIGRATIE IN DE NEGENTIENDE EEUW

8.2.1. *De wetten van migratie*

Het kwam in de negentiende eeuw wel vaker voor dat iemand het waagde om op het terrein van de sociale wetenschappen een aantal 'wetten' te formuleren over 's-mensen gedrag zonder dat die wetten een bereik had-

den dat zo microscopisch klein, of zo macro-sociologisch groot was dat er geen betekenis meer aan kon worden toegekend; veel verbazingwekkender is het dat sommige van die wetten, ondanks het feit dat ze reeds meer dan honderd jaar geleden zijn geformuleerd, nog niet aan betekenis hebben ingeboet, en dus letterlijk bewezen hebben eeuwigheidswaarde te bezitten.

Dat geldt bijvoorbeeld voor de *Laws of migration* die E.G. Ravenstein in maart 1885 ten overstaan van de Royal Statistical Society in Londen presenteerde.³ Zijn thema betrof de binnenlandse migratie binnen en tussen de graafschappen van het Verenigd Koninkrijk. Op basis van gegevens uit de volkstellingen van 1871 en 1881 kwam hij tot de conclusie dat de migratiestromen geen willekeurig patroon volgden, maar zich lieten vangen in een zevental algemene regels. In een tweede voordracht, in 1889, liet hij zien dat deze wetmatigheden ook buiten het Verenigd Koninkrijk geldigheid hadden.⁴

Het is hier niet de plaats om alle zeven wetten die Ravenstein formuleerde in extenso te behandelen, mede omdat ze niet allemaal met behulp van de gegevens die de Eindhoven-dataset ter beschikking heeft onderzocht zullen kunnen worden. Vijf wetten hebben echter betrekking op verschijnselen die voor een analyse van het migratieproces, zoals zich dat in Eindhoven in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft voorgedaan, van belang kunnen zijn.

De eerste wet van Ravenstein heeft betrekking op de afstand die migranten afleggen. Verreweg de meeste mensen kiezen, als ze verhuizen, een bestemming die in de onmiddellijke nabijheid van de plaats van vertrek is gelegen.⁵ Migratie over grotere afstanden komt ook voor, maar vaak is dan de plaats waarnaar men verhuist een centrum van handel en industrie.⁶ Ravenstein ontleent de wetmatigheid van deze observatie niet alleen aan de verhuisbewegingen in Engeland, maar ook aan die in Nederland: volgens de volkstelling van 1879 was 69 procent van degenen die in een andere gemeente woonden dan ze geboren waren, afkomstig uit dezelfde provincie; slechts 31 procent was buiten de provincie geboren.⁷

Ravensteins derde wet stelt dat elke belangrijke migratiestroom vergezeld gaat van een tegenstroom, die de eerste stroom tot op zekere hoogte compenseert.⁸ De wet kan vertaald worden in de meer algemene vaststelling dat in plaatsen waarnaar velen verhuizen, er ook velen zijn die die plaatsen weer verlaten; omdat de migratie in hoofdzaak over kortere afstanden gaat, komen deze migranten in de plaatsen terecht waaruit anderen zijn vertrokken. Er is natuurlijk geen precies evenwicht tussen im- en emigranten: er zijn plaatsen, en in de tweede helft van de negentiende eeuw waren dat met name de industriesteden, die meer mensen opnemen dan uitstoten. Het zijn deze industriesteden die een migratiepatroon op gang brengen dat door het gehele land kan worden waargenomen. Het is de tweede wet van Ravenstein:

'It is the natural outcome of this movement of migration, limited in range, but universal throughout the country, that the process of absorption would go on in the following manner: The inhabitants of a county immediately surrounding a town of rapid growth flock into it; the gaps thus left in the rural population are filled up by migrants from more remote districts, until the attractive force of one of our rapidly growing cities makes its influence felt, step by step, to the most remote corner of the kingdom'.⁹

De zesde wet luidt dat dankzij verbeteringen in de geografische infrastructuur, die het gevolg zijn van technologische vernieuwingen als de stoomtrein, de migratie wordt bevorderd;¹⁰ de zevende wet tenslotte stelt dat mensen vooral verhuizen in de hoop zich in materiële zin te verbeteren.¹¹

8.2.2. *Motieven voor migratie*

Behalve in zijn zevende wet heeft Ravenstein zich niet uitgelaten over de mogelijke motieven die aan migratie ten grondslag liggen. Dat een economische drijfveer als de hoop zich in materiële zin te verbeteren een belangrijke factor is wordt door niemand bestreden. Er gaat achter deze economische factor echter een veelheid aan drijfveren schuil, terwijl er ook nog vele andere mogelijke factoren zijn die mensen er toe kunnen brengen om hun woonplaats te verlaten. Lee heeft de factoren ingedeeld in vier categorieën: factoren die betrekking hebben op de plaats van vertrek, factoren die betrekking hebben op de plaats van vestiging, factoren die de migratie van de ene naar de andere plaats belemmeren of bevorderen, en factoren die betrekking hebben op het individu.¹² Zo kan migratie in meerdere of mindere mate worden bevorderd door push-factoren als economische achteruitgang of bevolkingdruk in het vertrekgebied, door pull-factoren als economische vooruitgang of urbanisatie in het vestigingsgebied, of door verbeterde verbindingen tussen vertrek- en vestigingsgebied. Maar bij een analyse van migratie op micro-niveau is de individuele factor de belangrijkste. Migratie is het resultaat van een individuele keuze die gemaakt wordt op basis van een afweging van voor- en nadelen van de plaats van vertrek, de potentiële plaats van vestiging en van de hindernissen die overwonnen moeten worden om van de ene naar de andere plaats te verhuizen.¹³ Ter Heide hanteert als algemene regel dat migratie dan optreedt als potentiële migranten weten, dat de situatie in vertrek- en vestigingsgebied zodanig is dat zij door migratie een verbetering van hun levensomstandigheden kunnen bereiken.¹⁴ Maar deze regel gaat alleen op als aan een drietal voorwaarden wordt voldaan: (1) er moeten tussen de potentiële vertrek- en vestigingsgebieden interregionale verschillen bestaan; (2) deze verschillen moeten dankzij communicatie tussen de gebieden in het potentiële vertrekgebied bekend zijn; en (3) de situatie in het vestigingsgebied moet door personen in het vertrekgebied, op grond van de daar heersende culturele opvattingen, positief worden

gewaardeerd.¹⁵ Maar zelfs dan hangt het af van de manier waarop hindernissen tussen vertrek- en vestigingsgebied worden gewaardeerd, of tot migratie wordt besloten: de moeite en kosten van de reis mogen bijvoorbeeld niet zodanig groot zijn dat ze een mogelijke migratie in de weg staan.¹⁶

8.2.3. *Kenmerken van migranten*

Het is belangrijk om te beseffen dat het bij de bovengenoemde wetmatigheden en motieven niet gaat om absolute, maar om relatieve tendenties. Geen mens laat zich vangen door sociaal-wetenschappelijke wetten: desondanks zijn er vele economische, geografische, culturele, sociologische en sociaal-psychologische factoren te ontdekken die tot gevolg hebben dat sommigen eerder geneigd zullen zijn om te migreren dan anderen, en dat de migratiesaldi en migratievolumes per woonplaats verschillen. In de vorige paragraaf zijn reeds enige factoren genoemd. De leeftijd van de migrant speelt bijvoorbeeld een rol: jongeren verhuizen vaker dan ouderen.¹⁷ De burgerlijke staat van de migrant is eveneens van belang: 'alleenlopenden' verhuizen veel vaker dan mensen in gezinsverband.¹⁸ De sociale controle in een potentieel vertrekgebied kan zodanig zijn dat mensen van migratie afzien.¹⁹ En zo zijn er inmiddels legio kenmerken onderzocht die tot op zekere hoogte invloed blijken uit te oefenen op de keuze om te vertrekken.²⁰

De Eindhoven-dataset maakt het mogelijk om de aandacht te richten op twee kenmerken die voor migranten en niet-migrantenverschuiven kunnen zijn. Het ene kenmerk is, vanzelfsprekend uit het oogpunt van deze studie, de aanwezigheid van de vaardigheid om te kunnen lezen en schrijven; de andere het beroep dat iemand uitoefent. Op wat voor manier deze kenmerken invloed kunnen uitoefenen op iemands keuze om te vertrekken zal hieronder worden verduidelijkt.

Om met de relatie tussen beroep en migratie te beginnen: uit twintigste-eeuwse studies komt onveranderlijk het beeld naar voren dat de kans dat iemand verhuist aanmerkelijk toeneemt wanneer hij of zij een beroep uitoefent dat hem of haar een hoge plaats heeft bezorgd op de sociale ladder. De reden daarvan is dat de beroepsposities die mensen uit de hogere klassen kunnen innemen, regionaal veel sterker zijn gespreid. Iemand die rechter is in een kantongerecht, en naar positieverbetering streeft door bijvoorbeeld rechter van een arrondissementsrechtbank te willen worden, zal deze positieverbetering slechts kunnen bewerkstelligen door naar een plaats te verhuizen waar zich een arrondissementsrechtbank bevindt.²¹ Andere voorbeelden van dergelijke beroepen zijn die van onderwijzer, predikant, politie-inspecteur of burgemeester.

Helemaal eenduidig is de relatie tussen beroepsklasse en migratievolume echter niet: juist in de lagere strata zijn er beroepen die gekenmerkt worden door wisselende werkplaatsen. Bouwvakarbeiders of grondwer-

kers zullen om die reden dan ook vaker verhuizen dan anderen. Het is daarom niet zozeer het migratievolume dat beroepsbeoefenaren van elkaar onderscheidt, maar de migratie-afstand. Zullen bouwvakkers en grondwerkers eerder binnen een begrensde regio verhuizen, de spreiding van potentiële beroepsposities voor mensen die tot de hogere klasse behoren maakt het waarschijnlijk dat zij bij een verhuizing een grotere gemiddelde afstand zullen afleggen. Uit divers onderzoek, waaronder onderzoek dat zich op de negentiende eeuw richtte, is vast komen te staan dat personen met een hoge beroepsstatus inderdaad over een grotere afstand verhuizen dan personen met een lagere beroepsstatus.²²

Een uitzonderingspositie nemen de landbouwers in. Het aantal migranten onder hen is een stuk kleiner dan onder andere beroepsgroepen. Ook dit verschijnsel is voor de negentiende eeuw waargenomen.²³ De gebondenheid aan het land dat de boeren in bezit hebben is debet aan het geringe migratievolume: wanneer iemand een boerderij bezit, of het nu een akker- of een veebedrijf is, zijn de kosten om te verhuizen extreem hoog. Slechts in uitzonderlijke gevallen, bijvoorbeeld in geval van jarenlang tegenvallende opbrengsten, zal het alternatief om te verhuizen worden overwogen: men trekt dan naar nieuw-ontgonnen gebieden, in Nederland, maar ook in het buitenland.²⁴ Voor de zoons en dochters van landbouwers is de situatie anders. Hun binding met het land is veel minder sterk zodat ze, in geval van economische depressie en/of relatieve overbevolking, eerder geneigd zullen zijn om te verhuizen. Ook voor landarbeiders geldt een andere situatie. Zij zullen, net als de bouwvakkers en de grondwerkers, veel vaker verhuizen om hun werk te blijven uitoefenen.

Ten aanzien van de relatie tussen alfabetisme en migratie is in hoofdstuk 3 al het een en ander gezegd. De argumentatie die aldaar werd gehanteerd luidde dat, wanneer mensen leren lezen en schrijven, ze kennis verwerven die hen in staat stelt om keuze-alternatieven te overwegen, en meer open te staan voor verandering. In de terminologie van Lee betekent dit dat alfabeten minder factoren tegenkomen die de migratie van de ene naar de andere plaats belemmeren. In de terminologie van Ter Heide betekent dit dat alfabeten, veel meer dan analfabeten, op de hoogte kunnen zijn van de omstandigheden die zich in het potentiële vestigingsgebied voordoen. Het is de communicatiefactor die alfabeten beter kunnen benutten dan analfabeten. Omdat ze kunnen lezen zijn ze beter in staat zijn om informatie te vergaren buiten hun sociale omgeving om.²⁵ Wanneer er in een potentieel vestigingsgebied economische omstandigheden zijn die de kansen op positieverbetering gunstig beïnvloeden, zullen alfabeten daar sneller van op de hoogte zijn en dienaangaande eerder daarnaar afreizen.²⁶

Er spelen echter ook andere factoren een rol. Er zijn bijvoorbeeld regionale verschillen in de vraag naar geschoolde arbeid. In navolging van

Hofstee heeft Lijfering aangetoond dat intelligente jongeren op het platteland beseffen dat ze naar elders moeten uitwijken om een beroep te vinden dat aan hun intelligentieniveau tegemoet komt. Niet alleen vanwege een betere kennis over de potentiële vestigingsplaats, maar ook vanwege de wens om zich een gekwalificeerde positie te verwerven, zullen beter-geschoolde mensen eerder geneigd zijn te verhuizen.²⁷ Voor geschoolde jongeren op het platteland is de spreiding van interessante beroepsposities, net als voor personen uit de hogere beroepslagen, zodanig dat er een grotere noodzaak is om te verhuizen. Migratie fungeert daarom volgens Lijfering als een intermediair tussen onderwijs en beroep.²⁸ De verwachting is dus dat degenen die beter zijn opgeleid vaker en verder migreren dan degenen die een minder goede opleiding achter de rug hebben.

8.2.4. *Hypotheses over migratie van en naar Eindhoven in de negentiende eeuw*

Het wordt tijd om de algemene kenmerken die hierboven zijn beschreven, te betrekken op de ontwikkelingen die Eindhoven in de negentiende eeuw doormaakte. Zoals reeds in hoofdstuk 4 is beschreven, vond in die eeuw een proces plaats waardoor de maatschappij in snel tempo veranderde van een traditionele naar een geïndustrialiseerde samenleving. De kleine provinciestad, die Eindhoven in 1800 was, had in 1900 plaats gemaakt voor een moderne, snel-groeiende industriestad. Deze modernisering van de samenleving had gevolgen voor het migratiepatroon. Een eerste effect was dat de vraag naar arbeid onder invloed van de industrialisatie sterk toenam en vele nieuwe arbeidskrachten naar de stad lokte. Het migratiesaldo van Eindhoven zal om die reden in de loop van de eeuw fors gestegen zijn. Een tweede effect was dat de migratie over een grotere afstand verliep: door de verbeterde communicatiemogelijkheden die de modernisering van de samenleving met zich bracht, en die zich niet alleen uitten in betere, snellere en goedkopere transportmogelijkheden, maar ook in een betere, snellere verspreiding van informatie, werden heel wat mogelijke belemmeringen opgeheven.²⁹

Een derde effect was een verandering in het migratiepatroon. Volgens het theoretisch paradigma van Bouvier, Marisco en Zarate is het kenmerkend voor de migratie in een moderniserende samenleving dat de migratie zich overwegend van het platteland in de richting van de stad voltrok, en dat het onderwijsniveau van degenen die vertrokken hoger lag dan dat van degenen die achterbleven.³⁰ De verwachting is daarom dat het migratieproces in Eindhoven eveneens een patroon zal hebben laten zien waarbij mensen van het platteland naar de stad verhuisden. Het waren mensen die, in zijn algemeenheid, beter waren opgeleid dan degenen die achterbleven. Zij waren beter in staat hun kansen in te schatten op een nieuwe arbeidsmarkt. Zij migreerden vaker, en over grotere afstand. Maar migratie was niet alleen gebaseerd op een positieve houding ten opzichte van verandering: de migranten zullen ook de verwachting hebben gehad

dat zij door migratie een verbetering van hun levensomstandigheden konden bereiken. Het zal daarom in sterke mate ook af hebben gehangen van het beroep dat men uitoefende, en de sociale klasse waartoe men behoorde, of migratie het juiste middel was om tot een positieverbetering te komen.

Uit het bovenstaande zijn zeven hypothesen af te leiden die op de ontwikkelingen in het migratiepatroon van Eindhoven in de negentiende eeuw betrekking hebben:

1. Dankzij de economische opbloei die Eindhoven in de tweede helft van de negentiende, en in het begin van de twintigste eeuw doormaakte, zal de migratie naar Eindhoven groot zijn geweest, en in de loop van de tijd zijn toegenomen;
2. De modernisering van de Eindhovense samenleving zal met zich mee hebben gebracht dat de migratie over grotere afstand in de loop van de tijd zal zijn toegenomen;
3. De afstand die de overgrote meerderheid van de migranten aflegde zal echter gering zijn geweest;
4. Het waren eerder mensen met een hoge beroepsstatus die migreerden dan mensen met een lage beroepsstatus;
5. Het waren eerder mensen met een hoge beroepsstatus die over een grotere afstand naar Eindhoven kwamen dan mensen met een lage beroepsstatus;
6. Alfabeten migreerden meer naar Eindhoven dan analfabeten;
7. Alfabeten migreerden over een grotere afstand naar Eindhoven dan analfabeten.

De eerste drie hypothesen zullen reeds in de volgende paragraaf, met behulp van gegevens uit volkstellingen en gemeenteverslagen, worden getoetst. In paragraaf 8.4 komen ze nogmaals aan de orde, maar nu bezien met behulp van het gegevensmateriaal dat de Eindhoven-dataset te bieden heeft. De overige vier hypothesen zullen in de paragrafen 8.5 en 8.6 worden onderzocht.

8.3. MIGRATIE VAN EN NAAR EINDHOVEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Volgens de telling van 1796 woonden in Eindhoven en de vijf omliggende gemeenten ongeveer 7500 mannen en vrouwen; volgens de telling van 31 december 1899 waren dat er ruim 22.000. De bevolkingsomvang nam in de negentiende eeuw dus toe met bijna 200 procent, per jaar gemiddeld met 1.04 procent. Achter deze dorre cijfers verbergt zich het feit dat de ontwikkeling van de bevolking geen proces is geweest dat zich in alle zes gemeenten en gedurende de eeuw in dezelfde mate heeft voorge-

daan. Dat blijkt ook uit grafiek 4.1, die in hoofdstuk 4 is afgedrukt. In die grafiek is de ontwikkeling weergegeven van de bevolkingsomvang van Eindhoven en de omliggende gemeenten tussen 1790 en 1900. Hoe verschillend de groeicijfers per gemeente waren blijkt uit het feit dat de bevolking van Gestel tussen 1796 en 1899 bijvoorbeeld toenam met maar liefst 278 procent, terwijl de bevolkingsgroei van Tongelre in dezelfde periode beperkt bleef tot 64 procent.³¹ Dat er ook perioden waren waarin de bevolking sterk groeide en perioden waarin de ontwikkeling stagneerde, blijkt eveneens uit grafiek 4.1. Zonder al te veel moeite kan men er uit opmaken dat de perioden van sterke bevolkingstoename in de jaren tussen 1820 en 1840, en vooral tussen 1860 en 1880 vielen, terwijl zich tussen 1850 en 1860 een periode van stagnatie voordeed. Een grote stijging deed zich bijvoorbeeld voor in Gestel in 1877. In dat jaar nam de bevolking toe met 7.6 procent. Een scherpe daling vond daarentegen plaats in Eindhoven tussen 1847 en 1851. De bevolkingsomvang nam in die periode af met 5 procent.

Het jaarlijkse groeipercentage, zoals dat voor Eindhoven en de omliggende gemeenten gezamenlijk is berekend, is weergegeven in grafiek 8.1.

Grafiek 8.1 toont nogmaals dat de bevolking van Eindhoven en omliggende gemeenten, op een korte periode rond 1850 na, toenam. De grafiek laat tevens zien door welke factoren de bevolkingsgroei is veroorzaakt. Aangezien vanaf 1811 bekend is hoeveel personen in een bepaald jaar zijn geboren en gestorven, kan de bijdrage van geboorte en sterfte worden berekend. Het restant, de toename van de bevolking in één jaar, minus het verschil tussen geboorte- en sterfte-aantallen, is het migratiesaldo, ook wel netto migratie genoemd. Uit de grafiek blijkt dat de toename van de bevolking voor een deel het gevolg was van een geboorte-overschot: in alle jaren was er een surplus van het aantal geboorten ten opzichte van het aantal sterfgevallen. In sommige jaren, zoals tussen 1830 en 1835 en tussen 1845 en 1865, was het overschot niet groot, en bleef de bevolkingsgroei, die er het resultaat van was, beperkt tot minder dan 5 promille per jaar. Er waren aan de andere kant ook jaren, zoals in de periode tussen 1820 en 1830 en in het laatste kwart van de negentiende eeuw, dat het geboorte-overschot tot boven een niveau van 10 promille steeg. Het belang van het geboorte-overschot op de bevolkingsgroei was onmiskenbaar, maar een veel groter effect had de mate waarin mensen van of naar Eindhoven of de omliggende dorpen verhuisden. De variatie in het migratiesaldo was aanzienlijk. Rond 1850 en 1890 vertrokken meer mensen uit Eindhoven dan er zich vestigden; rond 1830, na 1890, en, vooral, tussen 1860 en 1880 vestigden er zich meer dan er vertrokken. De netto migratie bereikte rond 1875 een hoogtepunt met een positief saldo van meer dan 20 promille.

Ten dele kunnen de variaties in het migratiesaldo op het conto worden geschreven van push-effecten in de landbouw: immers, de perioden van economische voor- en tegenspoed die zich in de negentiende eeuw in de

GRAFIEK 8.1. Jaarlijkse bijdrage van geboorte, sterfte en migratie aan de bevolkingstoename van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1810-1900.

Noot: de curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM30, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416).

agrarische sector van het Kempenland hebben voorgedaan worden feilloos door de migratiecijfers weerspiegeld. Het positieve saldo dat de migratie tussen 1860 en 1880 en na 1890 opleverde is echter van zodanige omvang dat het vooral de industriële ontwikkeling van Eindhoven moet zijn geweest die er voor verantwoordelijk is geweest. In het besef dat het migratiesaldo in Brabant, en trouwens ook in Nederland, in de periode 1850-1890 negatief was, moet de conclusie worden getrokken dat de aantrekkingskracht van Eindhoven in die tijd bijzonder groot is geweest.³² De 'lure of the city lights' tekende zich in Eindhoven dus al ver voor de komst van Philips' gloeilampenfabriek af.

Ook na 1900 bleef Eindhoven een groot vestigingsoverschot houden. Postmus heeft berekend dat de groei van de stad tussen 1909 en 1927, in een periode dat de bevolking toenam van bijna 30.000 tot meer dan 65.000 inwoners, voornamelijk werd bewerkstelligd doordat er zich 25.000 personen meer vestigden dan vertrokken.³³ Het laat zich raden dat de aantrekkingskracht van Eindhoven voornamelijk werd veroorzaakt door de spectaculaire groei van Philips. De bedrijfsomvang van Philips steeg van 400 werknemers in 1900 naar 11.000 werknemers in 1927.³⁴

Wat het migratiesaldo niet laat zien, is het migratievolume. Een positief migratiesaldo kan het gevolg zijn van het feit dat er minder mensen vertrokken, terwijl het aantal dat zich vestigde gelijk bleef, van het feit dat er meer mensen zich vestigden, terwijl het aantal vertrekkers gelijk bleef, of van de omstandigheid dat im- en emigratie beiden toe- of afnamen. Gelukkig bieden de gemeenteverslagen, die vanaf 1851 zijn aangelegd, de mogelijkheid om vanaf dat moment ook het migratievolume te meten. In tabel 8.1 is het volume, voor ieder van de zes gemeenten afzonderlijk, weergegeven.

De volumes van vestiging en vertrek waren vanzelfsprekend afzonderlijk een stuk groter dan het migratiesaldo. Rond het midden van de negentiende eeuw hielden ze elkaar in evenwicht op een betrekkelijk laag niveau. De promillages lagen rond de 40: per duizend inwoners in Eindhoven en omgeving kwamen er jaarlijks zo'n 40 uit andere gemeenten en vertrokken er eveneens zo'n 40 naar elders. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw werden de volumecijfers aanzienlijk groter. De promillages van zowel vestiging als vertrek bereikten in 1870 in Eindhoven zelfs waarden boven de 100. Dat betekent dat er in het laatste kwart van de negentiende eeuw jaren waren waarin meer dan 10 procent van de bevolking vertrok en werd afgelost door een nieuw contingent Eindhovenaren. In de omliggende gemeenten waren de volumecijfers weliswaar wat lager, maar ook daar is de sterke stijging die de migratiemobiliteit na 1865 onderging duidelijk zichtbaar.

Bij vergelijking van het migratievolume van Eindhoven met dat van Nederland blijkt dat mobiliteit van en naar Eindhoven inderdaad boven het gemiddelde lag. Ter Heide heeft berekend dat de migratiemobiliteit, de som van vestiging- en vertrekvolume, in de periode tussen 1880 en 1920 rond de 120 promille lag. In Eindhoven lag de mobiliteit tussen 1880 en 1900 tussen de 150 en 170 promille. In vergelijking met industriële groeisteden in het buitenland was de mobiliteit echter minder spectaculair: volgens Crew varieerden de cijfers in 19 Duitse industriesteden bijvoorbeeld tussen 190 promille in Krefeld en 600 promille in Charlottenburg.³⁵

Dat de volumecijfers van Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel overwegend in de pas liepen met die van Eindhoven is veelbetekenend. Als alleen Eindhoven het epicentrum van een groot positief migratiesaldo zou zijn geweest, terwijl de omliggende gemeenten te zelfder tijd een negatief saldo hadden laten zien, had dat betekend dat binnen het onderzoeksgebied het migratiepatroon van platteland naar stad had plaats gevonden, dat zo kenmerkend is voor regio's die zich in een proces van industrialisering bevinden. Het zou dan volstrekt onjuist zijn geweest om de migratie van en naar de zes gemeenten als één geheel te onderzoeken. Gelukkig ontbreekt dit patroon volledig. De omliggende gemeenten vormden samen met de stad Eindhoven één regio met een kenmerkend vestigingsoverschot. Alle zes gemeenten boden ruimte voor mensen (en

TABEL 8.1. Vestiging, vertrek en migratiesaldo in Eindhoven en omliggende gemeenten, gemiddelde jaarpromillages per 5-jarige periode, 1850-1900.

	1851- 1855	1856- 1860	1861- 1865	1866- 1870	1871- 1875	1876- 1880	1881- 1885	1886- 1890	1891- 1895	1896- 1900
<i>Eindhoven</i>										
vestiging	46.1	46.1	67.4	95.5	119.6	116.4	124.1	104.9	106.1	112.2
vertrek	-43.6	-39.6	-70.1	-100.8	-104.4	-107.8	-105.3	-115.7	-109.3	-115.7
saldo	2.4	6.5	-2.7	-5.3	15.2	8.6	18.8	-10.8	-3.3	-3.5
<i>Gestel</i>										
vestiging	19.7	39.0	53.9	68.5	61.4	86.8	89.4	70.5	71.3	65.7
vertrek	-23.0	-46.5	-37.0	-53.8	-44.2	-60.0	-70.3	-62.0	-75.0	-60.7
saldo	-3.3	-7.5	16.8	14.7	17.2	26.8	19.1	8.5	-3.7	5.0
<i>Stratum</i>										
vestiging	53.9	51.9	69.4	96.0	95.5	105.0	105.8	81.2	74.7	82.8
vertrek	41.1	-46.6	-60.1	-73.7	-65.7	-65.7	-83.4	-84.8	-74.9	-74.8
saldo	12.9	5.4	9.3	22.3	29.7	39.3	22.4	-3.5	-2	8.0
<i>Strijp</i>										
vestiging	29.9	35.5	36.7	56.1	76.5	80.2	65.6	64.2	65.4	78.2
vertrek	-32.7	-35.5	-38.3	-43.8	-53.7	-69.5	-63.3	-70.5	-65.8	-75.0
saldo	-2.8	.0	-1.6	12.3	22.8	10.7	2.3	-6.3	-4	3.2
<i>Tongelre</i>										
vestiging	49.6	55.3	58.4	82.6	93.3	84.3	83.1	61.8	68.2	78.4
vertrek	-52.6	-53.3	-61.1	-69.1	-75.2	-68.9	-76.0	-71.6	-67.8	-71.5
saldo	-3.0	2.0	-2.8	13.5	18.1	15.4	7.1	-9.7	.4	7.0
<i>Woensel</i>										
vestiging	17.0	29.3	42.7	62.2	49.3	67.8	72.6	46.5	47.9	64.6
vertrek	-19.5	-27.5	-34.5	-42.3	-40.4	-43.0	-56.3	-51.6	-53.4	-52.4
saldo	-2.5	1.8	8.3	19.9	9.0	24.8	16.3	-5.1	-5.5	12.2
<i>Eindhoven en omliggende gemeenten gezamenlijk</i>										
vestiging	34.1	40.9	55.3	77.4	80.7	90.4	92.7	72.4	72.6	81.2
vertrek	-33.3	-38.6	-50.7	-65.5	-63.8	-68.6	-76.3	-77.0	-75.5	-75.6
saldo	.8	2.3	4.6	11.8	16.8	21.7	16.4	-4.6	-2.9	5.6

Bron: Historisch-Ecologische Databank

voor industrieën) om zich er te vestigen. Het platteland lag dus buiten de zes gemeenten. Groot-Eindhoven, waarvan de vorming wettelijk pas in 1920 zijn beslag kreeg, was dus een entiteit die al in 1870 bestond.

De toename van de vertrek- en vestigingscijfers overziend moet de conclusie luiden dat er in de Eindhovense samenleving tussen 1865 en 1885 een geweldige dynamiek ontstond die het gevolg was van de economische voorspoed die zich in de stad en de omliggende gemeenten voordeed. Geheel in overeenstemming met de theoretische notities die in paragraaf 8.2 zijn geformuleerd, begonnen zich veel meer mensen dan voorheen in Eindhoven te vestigen om aan het arbeidsproces te gaan deelnemen; tevens kwam er een groeiende tegenstroom op gang die er toe leidde dat veel meer mensen dan voorheen ook weer vertrokken om elders hun kansen te beproeven. De versnelling in dit proces moet ook gevolgen hebben gehad voor de samenstelling van de bevolking: het zal zo zijn geweest dat het aantal geboren en getogen Eindhovenaars sterk zal zijn afgenomen. Dat deze ontwikkeling zich inderdaad heeft voorgedaan komt naar voren in grafiek 8.2.

In deze grafiek is de ontwikkeling van het percentage autochtonen voor de zes gemeenten en voor Noord-Brabant tussen 1850 en 1900 weergegeven. Autochtonen zijn degenen die, op het moment van opmeting, in dezelfde gemeente woonden als ze geboren waren. De gegevens zijn afkomstig uit de volkstellingen, waarin voor mannen en vrouwen afzonderlijk is weergegeven hoeveel er in de gemeente zelf zijn geboren, hoeveel in de provincie Brabant, hoeveel in de overige provincies, en hoeveel in het buitenland. Grafiek 8.2 laat zien dat het percentage autochtonen in Noord-Brabant tussen 1850 en 1900 nauwelijks daalde, namelijk van 70.8 procent tot 67.6 procent.³⁶ In de zes gemeenten van het onderzoeksgebied daalde het percentage echter wel degelijk. In Eindhoven zakte het percentage van 58.1 procent in 1850 naar 46.8 procent in 1900. De sterkste verandering onderging Tongelre, waar het percentage autochtonen daalde van 69.3 procent tot 51.0 procent.

Meer precieze gegevens over de ontwikkeling van de samenstelling van de bevolking in de zes gemeenten is te vinden in tabel 8.2. Uit deze tabel blijkt dat de toename van het percentage allochtonen in Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel vooral het gevolg was van de komst van nieuwelingen uit de provincie Noord-Brabant. Het aantal mensen dat afkomstig was uit de overige provincies steeg ook, maar alleen in Eindhoven, Gestel en Woensel was die toename substantieel. Het aantal buitenlanders varieerde enigszins; de lichte daling die er in te onderkennen valt, zal samen hebben gehangen met de Belgische afscheiding die er voor zorgde dat de contacten met nabijgelegen plaatsen in de Belgische Kempen, zoals Lommel, Lille-Sint Hubert, Neerpelt, Hamont en Achel, verminderden.

GRAFIEK 8.2. Ontwikkeling van het percentage autochtonen in Eindhoven, omliggende gemeenten en Noord-Brabant, 1850-1900.

Bron: Volkstellingen

Uit de cijfers die in deze paragraaf zijn gepresenteerd valt op te maken dat Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel in de tweede helft van de negentiende eeuw een groei doormaakten die het landelijk gemiddelde verre overtrof. De groei was niet alleen te danken aan een voortdurend geboorte-overschot, maar vooral aan het feit dat er zich meer mensen vestigden dan er vertrokken. Vooral tussen 1865 en 1885, en na 1895 tekende zich een fors positief migratiesaldo af. De oorzaak was vooral gelegen in de industrialisatie die zich in Eindhoven in die periode begon af te tekenen. Een echte 'boomtown' was Eindhoven echter niet: in vergelijking met bijvoorbeeld de Duitse industriesteden was de toestroom van nieuwe migranten minder groot. De stijging van het migratievolume was eveneens aanzienlijk, maar ook hier gold dat elders, waar de industrialisatie een hogere vlucht had genomen, de volumes nog een stuk hoger waren. Resultaat was wel dat in Eindhoven en de omliggende gemeenten het aantal allochtonen in korte tijd behoorlijk toenam. Was in 1850 in alle zes gemeenten 60 à 70 procent van de inwoners in de gemeente zelf geboren, een dertigtal jaren later waren deze percentages met zo'n 10 procent gedaald. De eerste hypothese die in de vorige paragraaf is vermeld blijkt dus juist te zijn geweest: in de loop van de negentiende eeuw nam in Eindhoven het migratievolume toe. Ook zijn er voldoende redenen om de hypothesen 2 en 3 voor waar aan te nemen. Het

Tabel 8.2. Percentages autochtonen en allochtonen in Eindhoven, omliggende gemeenten en Noord-Brabant, 1850-1900.

		Geboren in:			
		gemeente	Noord-Brabant	overige provincies	buitenland
Eindhoven	1849	58.1	30.7	7.1	4.0
	1859	57.4	31.2	7.5	3.9
	1869	56.8	32.6	7.7	2.8
	1879	51.6	35.0	10.4	3.0
	1889	49.0	37.3	12.1	1.6
	1899	46.8	38.8	11.8	2.6
Gestel	1849	60.9	36.5	1.3	1.3
	1859	61.9	35.8	1.2	1.2
	1869	58.3	37.1	2.7	1.9
	1879	52.8	41.2	3.4	2.6
	1889	51.6	42.1	5.4	.9
	1899	55.5	38.0	5.0	1.6
Stratum	1849	53.4	39.4	5.0	2.2
	1859	52.5	41.1	4.0	2.4
	1869	48.9	43.3	5.8	2.0
	1879	42.4	48.6	6.2	2.8
	1889	42.5	49.8	6.8	.9
	1899	47.2	43.8	6.7	2.3
Strijp	1849	75.6	23.5	.4	.6
	1859	69.8	28.6	.7	.8
	1869	63.5	32.4	2.7	1.4
	1879	60.2	34.5	4.5	.7
	1889	60.4	36.3	2.8	.4
	1899	59.7	36.2	3.1	.9
Tongelre	1849	69.3	29.4	.6	.7
	1859	64.7	33.9	.8	.6
	1869	60.8	37.2	.6	1.4
	1879	54.9	43.2	1.2	.7
	1889	53.6	45.4	.7	.4
	1899	51.0	47.5	1.3	.2
Woensel	1849	73.7	24.1	1.0	1.1
	1859	74.8	23.3	1.2	.8
	1869	68.1	29.1	2.1	.7
	1879	62.4	33.2	3.4	1.0
	1889	61.0	34.2	4.2	.6
	1899	60.1	34.1	4.4	1.4
Noord-Brabant	1849	70.8	21.9	5.4	1.9
	1859	70.5	22.4	5.4	1.7
	1869	70.0	23.0	5.4	1.6
	1879	69.8	22.7	5.9	1.6
	1889	68.8	23.5	6.9	.7
	1899	67.6	23.7	7.1	1.6

Bron: Volkstellingen

percentage migranten dat van verder weg kwam, nam toe, maar de afstand die de overgrote meerderheid van de migranten aflegden bleef gering. Aangezien met behulp van de Eindhoven-dataset met grotere precisie kan worden nagegaan waar de migranten vandaan kwamen, zal een definitieve verificatie van deze hypothesen worden uitgesteld tot de volgende paragrafen.

8.4. VESTIGING EN VERTREK IN DE EINDHOVEN-DATASET

8.4.1. *Criteria voor migratie*

Om onderzoek te doen naar binnenlandse migratie in Nederland in de negentiende eeuw kan men kiezen uit diverse bronnen. De meest voor de hand liggende is het bevolkingsregister.³⁷ De registers, die vanaf 1850 zijn aangelegd, bevatten alle mutaties die zich in de bevolking gedurende een tienjarige periode hebben voorgedaan. Alle geboortes en sterftegevallen staan er in opgetekend, maar ook is vermeld wie zich, wanneer, vanuit welke gemeente heeft gevestigd en wie, wanneer, waarheen is vertrokken. Het bevolkingsregister biedt dus, indien het consciëntieus is bijgehouden, een volledig zicht op de migratiebewegingen in een bepaalde gemeente in een bepaald decennium. Helaas zijn de eerste registers niet erg betrouwbaar. Een niet onaanzienlijk aantal personen dat bijvoorbeeld volgens het register van 1850 niet is verhuisd, komt in het daarop volgende register van 1860 niet meer voor. H. de Vries heeft berekend dat soms wel 40 procent van de verhuisbewegingen niet in de registers is vermeld.³⁸ Uit een bevolkingsregister wordt ook niet duidelijk welke migratiebewegingen voor en na het decennium hebben plaats gevonden. Evenmin kan er uit worden opgemaakt welk migratiepatroon iemand ten toon spreidde voordat hij zich vestigde of nadat hij vertrok. Voor het onderhavige onderzoek is er een extra complicatie in het gebruik van het bevolkingsregister als bron om het vestigingspatroon te leren kennen: immers, de huishoudens in de Eindhoven-dataset zijn geselecteerd bij de aanleg van het register, op 1 januari 1850, 1890 of 1921; ze waren op dat moment in een van de zes gemeenten aanwezig, zodat informatie over vestiging gedurende het daaropvolgende decennium voor hen niet van toepassing is.

Men kan het bevolkingsregister ook op een andere manier gebruiken om iets over het migratiepatroon van de bevolking te weten te komen, namelijk door het adres waarop iemand bij de opening van het register woonde te vergelijken met zijn of haar geboorteplaats. Een dergelijke werkwijze levert enig inzicht in de mate waarin een bevolking geografisch mobiel is geweest, maar niet meer dan dat. Er kleven enige bezwaren aan een dergelijk gebruik van het bevolkingsregister. Er vindt bijvoorbeeld een onderregistratie plaats van de migratie: het komt regelmatig voor dat

iemand de plaats van geboorte verlaat, om er later weer terug te keren. Ook is er binnen de onderzochte populatie een grote variatie in de kans om te zijn verhuisd: een grijsaard heeft meer kans gehad om in zijn leven van woonplaats te veranderen dan een pasgeborene. Belangrijkste bezwaar is dat het migratiepatroon onderbelicht blijft: de bron biedt geen inzicht in de vraag hoe vaak, waarheen en wanneer, iemand is verhuisd.³⁹

Vrijwel dezelfde bezwaren gelden ook voor een andere bron die veelvuldig wordt ingezet bij de analyse van de migratie in de negentiende eeuw: het huwelijksregister. In dat register wordt naast de geboorteplaats ook de woonplaats van de bruid en bruidegom vermeld. Daarmee kan voor een gemeente nagegaan worden hoeveel bruiden en bruidegoms van elders afkomstig zijn. Bij bestudering van de registers over een langere periode kunnen ontwikkelingen in het migratiepatroon worden opgespoord. Ook aan deze bron kleeft het nadeel dat niet bekend is of er meer dan één migratiebeweging heeft plaats gevonden, en wanneer de eventuele verhuizing is geweest. Er is daarom wel eens gezegd dat het huwelijksregister geen inzicht biedt in het patroon van migratie, maar hoogstens in het patroon van de migranten.⁴⁰

Uit een derde bron is veel minder vaak geput. Het betreft de 'Registers voor alleenlopenden', ook wel 'Dienstbodenregisters' genoemd, die in diverse gemeenten in Nederland vanaf 1860 tot soms wel 1950 zijn bijgehouden. De informatie die in deze registers is vastgelegd, komt vrijwel overeen met die in de bevolkingsregisters. Het uitgangspunt van beide registers is echter verschillend: het bevolkingsregister is gebaseerd op huizen, die bevolkt worden door huishoudens; het dienstbodenregister is gebaseerd op personen die op een bepaald adres wonen.⁴¹ Ze zijn afzonderlijk aangelegd omdat alleenlopenden, d.w.z. dienstpersoneel, kostgangers e.d., zo vaak van adres wisselden. In tegenstelling tot het bevolkingsregister biedt het dienstbodenregister de mogelijkheid om adreswijzigingen binnen de gemeente bij de persoon zelf te vermelden. Daarmee is het een goede bron voor migratiegedrag binnen een gemeente. De registers bieden verder dezelfde voor- en nadelen als de bevolkingsregisters, maar hebben nog een extra handicap: gezien de specifieke groep mensen die tot de alleenlopenden werden gerekend is het onmogelijk om de uitkomsten van onderzoek representatief te achten voor het algemene migratiepatroon dat zich in een gemeente heeft voorgedaan. Toch zal in de komende paragrafen op gezette tijden naar de migratie van alleenlopenden worden gerefereerd. De reden is dat Van der Woude in een recent onderzoek een analyse heeft gemaakt naar de trek van alleenlopenden naar Eindhoven tussen 1865 en 1920.⁴²

In het onderzoek dat in dit hoofdstuk zal worden gepresenteerd, zal gebruik worden gemaakt van gegevens die zowel uit de bevolkingsregisters als uit de huwelijksakten afkomstig zijn. De Eindhoven-dataset bevat

de huwelijksregisters van alle hoofden van huishoudens en hun vrouwen. De dataset bevat ook, voor zover ze opgespoord konden worden, gegevens uit bevolkingsregisters die gedurende andere perioden dan de geselecteerde van 1850, 1890 en 1921 zijn aangelegd. Tenslotte zijn ook de geboorteplaatsen van vrijwel iedereen in de dataset bekend. Om van mensen de plaats van herkomst te leren kennen is daarom de volgende procedure toegepast:

1. Allereerst is nagegaan of er in voorafgaande bevolkingsregisters informatie aanwezig was over de vestiging van een huishouden. Als dat het geval was, is de laatste verhuisbeweging geselecteerd die voorafging aan de selectiedata 1 januari 1850, 1890 of 1921.
2. Bij afwezigheid van gegevens betreffende punt 1 is nagegaan waar de bruid en bruidegom woonden toen ze in het huwelijk traden. Indien deze plaats buiten het onderzoeksgebied is gelegen, wordt ze als de vorige woonplaats beschouwd.
3. Bij afwezigheid van gegevens betreffende de punten 1 en 2 is de geboorteplaats als vorige woonplaats geselecteerd.

Om van mensen de plaats van vertrek te leren kennen is de volgende procedure toegepast:

1. Allereerst zijn aan het bevolkingsregister gegevens over vertrekdatum en vertrekplaats ontleend.
2. Bij afwezigheid van gegevens betreffende punt 1 is nagegaan of er in daaropvolgende registers informatie voorhanden was. Als dat het geval was, is de eerste verhuisbeweging geselecteerd die volgde op de selectiedata 1 januari 1850, 1890 of 1921.

Aangezien bij de opzet van de Eindhoven-dataset geen gegevens zijn verzameld uit de overlijdensakten, is het niet mogelijk om op basis van de plaats van overlijden na te gaan of personen al of niet uit Eindhoven zijn vertrokken.

8.4.2. *Vestiging in Eindhoven*

Onder de duizenden personen waarover informatie over vestiging en vertrek beschikbaar is, komt men natuurlijk bijzondere gevallen tegen. Een heel exceptioneel huishouden in de dataset is bijvoorbeeld dat van Johannes Hendricus Rutjes. Rutjes was van 1843 tot 1864 hoofd van het 'Institut des jeunes gens', de Franse school voor jongens aan de Rechtestraat in Eindhoven.⁴³ Zelf was hij geboren in Appeldorn, in Pruisen; zijn vrouw, Cornelia Schelfhout, kwam uit Den Haag. Intern woonden twee onderwijzers, Thomas Lee en Alex van de Wijnperse, en de muziekmeester, Hendrik Kühne. Lee was in Londen, Van de Wijnperse in Breda

en Kühne in Kleef geboren. Tevens woonden vier kinderen van het gezin Halewijn in huis: zij waren leerlingen van Rutjes en afkomstig uit Batavia. Het huishouden werd gecompliceerd door de dienstmeisjes Aleida Michiels en Antje Dellepoort. Aleida kwam oorspronkelijk uit Nijmegen, Antje uit Zevenaar. Alleen Johannes van Speijk, de dienstknecht, was het enige lid van het huishouden dat in Eindhoven was geboren en getogen.

Een ander fenomeen waar de dataset enig licht op werpt, is de gelijktijdige migratie van huishoudens waarvan het hoofd, en vaak ook de kinderen, tot een heel specifieke beroepsgroep behoorden. In het cohort van 1921 worden de eerste verschijnselen van deze vorm van gastarbeid zichtbaar. Het blijkt uit het feit dat rond 1920 meerdere families uit één plaats tegelijkertijd naar Eindhoven vertrokken: families die het zelfde beroep uitoefenden en zich bij elkaar in de buurt vestigden. Dat gold bijvoorbeeld voor een grote groep glasblazers. Importbelemmeringen gedurende de eerste wereldoorlog noopten Philips om zelf met de fabricage van glasbalonnen te beginnen. De eigen glasfabriek werd in 1916 geopend. De glasblazers, glasslijpers en glassmelters die de fabriek moesten gaan bemannen werden gerecruteerd uit andere glasfabrieken in Nederland: diensgevolge figureren in de Eindhoven-dataset diverse families die uit Leerdam, Maastricht of Nieuw-Buinen afkomstig waren.⁴⁴ Deze laatsten waren de wegbereiders voor een veel grotere groep Drenten die zich in de loop van de jaren '20 in het 'Drentse dorp' in Eindhoven vestigden.⁴⁵ Maar ook uit het buitenland werden glasblazers gerecruteerd: de dataset bevat informatie over Jan B., Johann F. en Johann R. die in augustus 1920 met hun hele gezin uit Oostenrijk naar Eindhoven afreisden om eveneens als glasblazers bij Philips hun brood te gaan verdienen. In hun spoor volgen nog andere Oostenrijkers, zoals bijvoorbeeld Anton P., die te zelfder tijd als stoker bij Philips in dienst trad.

De meesten van de migranten kwamen niet uit Leerdam, Maastricht, Nieuw-Buinen of Wenen naar Eindhoven, maar uit de directe omgeving. Kaart 8.1 biedt daar een illustratie van. De kaart toont de provincie Noord-Brabant, waarbij op basis van de Eindhoven-dataset voor elke Brabantse gemeente een schatting is gemaakt van het aantal migranten dat in de periode 1820-1920 jaarlijks naar Eindhoven vertrok.⁴⁶

De kaart laat zien dat uit geheel Brabant migranten naar Eindhoven kwamen. Over het algemeen waren het er maar enkelen die vanuit een wat verder weg gelegen gemeente koers zetten naar de stad en de omliggende gemeenten; het merendeel van degenen die zich in één van de zes gemeenten vestigden, kwam uit de directe omgeving, uit de oude Meierijse regio's van het Kempen- en Peelland. In tegenstelling tot hetgeen Meurkens beweert, oefende Eindhoven ook voor Kempische gemeenten als Bergeijk, Luijksgestel en Borkel en Schaft een zekere aantrekkingskracht uit.⁴⁷

KAART 8.1. De migratie vanuit Brabantse gemeenten naar Eindhoven, 1820-1920. Schatting van het aantal migranten per jaar, per 100.000 van de bevolking.

Om na te gaan in hoeverre de groei van het aantal allochtonen in Eindhoven in de dataset overeenkomt met de cijfers die in tabel 8.2 zijn gepresenteerd, is in grafiek 8.3 per cohort weergegeven hoeveel er uit de gemeente zelf, uit andere plaatsen in Noord-Brabant, van elders in Nederland of uit het buitenland afkomstig waren. Daarbij zijn de criteria gehanteerd die hierboven zijn weergegeven. Een grafische weergave van de vestiging per cohort, alsmede een opsomming van alle plaatsen van herkomst, is te vinden in Bijlage D.

Uit grafiek 8.3 valt op te maken dat het percentage autochtonen in de loop van de tijd fors daalde. Was in het cohort van 1850 68.3 procent van de onderzoekspopulatie afkomstig uit de gemeente zelf, in het cohort 1890 was dat percentage gedaald tot 53.1, en in het cohort 1921 tot 42.3 procent. De toename van het percentage allochtonen had niet onmiddellijk tot gevolg dat de plaatsen van herkomst sterker geografisch gespreid waren. Het waren in eerste instantie mensen die elders in Brabant waren geboren die Eindhoven tot hun woonplaats kozen. Pas in het cohort van 1921 valt een flinke toename waar te nemen van mensen die buiten Noord-Brabant waren geboren. Een zelfde ontwikkeling constateert Van der Woude ook in zijn onderzoek naar de trek van alleenlopenden naar de stad Eindhoven.⁴⁸ Uit Bijlage D valt af te lezen dat degenen die van buiten de provincie Noord-Brabant naar Eindhoven kwamen vooral uit Holland en Gelderland afkomstig waren: de migratie vanuit Limburg en België was, gezien de nabijheid van deze streken, aan de lage kant. Ook deze uitkomst is in overeenstemming met hetgeen Van der Woude heeft gevonden.⁴⁹

GRAFIEK 8.3. Herkomstgebieden van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921.

De cijfers in grafiek 8.3 zijn enigszins in overeenstemming met de gegevens die, ontleend aan de volkstellingen, in tabel 8.2 zijn gepresenteerd. Toch kan niet onvermeld blijven dat de percentages autochtonen wat lager, en de percentages Brabanders wat hoger uitvallen. Ten dele kunnen deze verschillen veroorzaakt zijn door afwijkingen in de steekproef; veel waarschijnlijker is dat de selectiecriteria die hierboven zijn vastgelegd voor dit verschil verantwoordelijk zijn. De eerste wet van Ravenstein leert dat verreweg de meeste migratie over korte afstanden plaats vindt: het is dus heel goed mogelijk dat personen die in één van de zes gemeenten geboren zijn, naar een gemeente in de buurt zijn verhuisd om later weer naar het onderzoeksgebied terug te keren.

Bij analyse van de afstand die de migranten aflegden van hun voorlaatste woonplaats naar het onderzoeksgebied blijkt dat die in de loop van de tijd fors gestegen is. In het cohort van 1850 was de gemiddelde verhuisafstand 8.2 kilometer; in het cohort van 1890 was de afstand gestegen tot 11.4 kilometer, en in het cohort van 1921 tot 20.7 kilometer.⁵⁰ Een beter beeld biedt grafiek 8.4, waarin per cohort het percentage is weergegeven dat binnen een bepaalde afstand naar het onderzoeksgebied is gemigreerd.

GRAFIEK 8.4. Cumulatieve tabel van afgelegde afstand tussen plaats van herkomst en woonplaats, per aanwezigheidscohort, 1850-1921.

De percentages beginnen bij afstand 0: ze laten, net als grafiek 8.3, zien hoeveel mensen per cohort uit de eigen gemeente afkomstig waren. Vanaf een afstand van 2 kilometer beginnen de percentages snel te stijgen: ze geven aan dat de vorige woonplaats van ruim 80 procent van cohort 1850, 70 procent van cohort 1890 en 60 procent van cohort 1921 binnen een straal van 5 kilometer was gelegen. Voorbij die afstand volgen de curves een identiek spoor, zij het dat de groep personen uit cohort 1850 die van ver naar Eindhoven kwamen, beduidend kleiner was dan die uit cohort 1890 en, vooral, die uit cohort 1921. Het is ook mogelijk om de grafiek anders te lezen: tachtig procent van de personen uit cohort 1850 kwam van binnen een straal van vier kilometer; tachtig procent van de personen uit cohort 1890 kwam van binnen een straal van tien kilometer; tachtig procent van de personen uit cohort 1921 kwam van binnen een straal van 30 kilometer.

De tweede en derde hypothese, die in paragraaf 8.2 werden gesteld, zijn dus bevestigd: in de loop van de tijd nam de afstand, van waar mensen naar Eindhoven migreerden, toe, maar het overgrote deel van de inwoners had een vorige woonplaats die binnen een zeer beperkte straal van Eindhoven was gelegen.

8.4.3. *Vertrek uit Eindhoven*

Ook onder degenen die Eindhoven verlieten en elders hun geluk beproefden kwamen exceptionele gevallen voor. Zo was er bijvoorbeeld de leerlooier Alphons K., die op 13 januari 1909, op 45-jarige leeftijd, zijn vrouw en kinderen vaarwel zei en naar Kimberley, in de Verenigde Staten, afreisde. De natuurkundige Cornelis B. volgde zijn voorbeeld: hij vertrok op 29 augustus 1936 naar Palo Alto, eveneens in de Verenigde Staten, maar hij werd wel vergezeld door vrouw en kinderen.

Grafiek 8.5 toont de regionale spreiding van degenen die in de drie cohorten uit Eindhoven vertrokken zijn. Een grafische voorstelling van het vertrek uit Eindhoven per cohort, alsmede een opsomming van alle plaatsen van vertrek, is te vinden in Bijlage D. De grafiek laat zien dat in de loop van de tijd het aantal mensen dat uit Eindhoven en de omliggende gemeenten vertrok toenam. Ze verhuisden vooral naar andere gemeenten in Noord-Brabant, en in veel mindere mate naar de overige provincies van Nederland. Helaas kan aan deze uitkomsten niet veel waarde worden toegekend. De percentages mensen die in Eindhoven bleven zijn onwaarschijnlijk groot. Uit grafiek 8.3 viel af te lezen dat de percentages niet-verhuizers in de drie cohorten respectievelijk 68.3, 53.1 en 42.3 waren; de gegevens waarop grafiek 8.5 is gebaseerd geven aan dat van de bevolking respectievelijk 85.1, 75.8 en 71.1 procent niet verhuisde. Ten dele kan het aanzienlijke verschil te danken zijn aan het feit dat er nu eenmaal meer mensen zich in Eindhoven vestigden dan er vertrokken; het verschil is echter zo groot dat de belangrijkste oorzaak moet worden gezocht in het falen van de dataset. Omdat gegevens over overlijdensplaats ontbreken zijn velen onterecht in de categorie 'niet vertrokken' opgenomen. De enige conclusie die op grond van grafiek 8.5 getrokken kan worden is dat de ontwikkelingen die zich ten aanzien van de vestiging van personen voordeden, ook ten aanzien van het vertrek kunnen worden afgelezen. In de loop van de tijd groeide het contingent migranten. Ze trokken voornamelijk naar gemeenten in Brabant, maar ook de interprovinciale migratie nam toe. Ook de vertrekcijfers bevestigen dus het beeld dat in de loop van de tijd de migratie toenam, en dat er meer migratie over grotere afstand begon plaats te vinden.

Vanwege de deficiëntie die de dataset ten aanzien van het vertrek uit Eindhoven vertoont zal in de volgende paragrafen uitsluitend aandacht worden besteed aan het vestigingspatroon.

8.5. MIGRATIE EN BEROEP

In paragraaf 8.2 zijn twee hypothesen genoemd die betrekking hebben op de relatie tussen migratie en beroep. Ze stelden dat de mate waarin iemand geneigd was om te verhuizen, en de afstand die die iemand bij de

GRAFIEK 8.5. Regionale spreiding van vertrek uit Eindhoven en omliggende gemeenten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921.

migratie naar Eindhoven aflegde, afhankelijk waren van het beroep dat de persoon in kwestie uitoefende. Mensen met een hogere beroepsstatus zouden eerder geneigd zijn om door middel van migratie hun positie op de arbeidsmarkt te verbeteren. De achterliggende reden was dat de beroepsposities die mensen uit een hogere klasse kunnen innemen regionaal veel sterker zijn gespreid. Gelet op de samenstelling van het al eerder vermelde huishouden van Johannes Hendricus Rutjes is er veel voor deze hypothese te zeggen: de directeur van de kostschool kwam uit Pruisen, en zijn inwonende onderwijzers uit Breda, Kleef en Londen. Maar niet alleen carriërelustige onderwijzers voelden de noodzaak om te verhuizen; dat gold bijvoorbeeld ook voor ondernemers. Van Puijenbroek heeft in zijn zeer gedetailleerde studie naar allochtoon ondernemersinitiatief in Eindhoven in de negentiende eeuw overtuigend aangetoond dat de industriële ontwikkeling van Eindhoven grotendeels op het conto kan worden geschreven van 'vreemdelingen'.⁵¹ Een fraai voorbeeld is bijvoorbeeld Adolphe Mignot, die in 1856 bij Rutjes, die een oom van hem was, in huis kwam wonen. Adolphe kwam uit Charleston in de Verenigde Staten. Hij vestigde zich in Eindhoven als koopman en zou, na in 1866 met Johanna Smelt, die uit Amsterdam afkomstig was, getrouwd te zijn, een fraaie loopbaan doormaken als mede-oprichter van de grootste sigarenfabriek van Eindhoven, Mignot & De Block.⁵²

Hoe fraai deze voorbeelden ook zijn, men moet beseffen dat Rutjes en Mignot natuurlijk niet representatief waren voor het migratiepatroon van allen die tot de hogere beroepsklasse behoorden. Er waren ook onderwijzers, rechters en fabrikanten die niet verhuisden, net zo goed als er mensen uit de lagere beroepsklassen waren die wel verre afstanden aflegden. De naar Eindhoven gehaalde glasblazers, die uit Maastricht, Leerdam, Nieuw-Buinen en Wenen kwamen, zijn daarvan een voorbeeld, hoewel zij, met hun specifieke vaardigheid, weer niet representatief waren voor allen die tot de lagere beroepsklassen behoorden.

Hoe de verhuisfrequentie en de gemiddelde verhuisafstand zich onder specifieke beroepsgroepen hebben voltrokken, toont tabel 8.3. Men bedenke dat de tabel uitsluitend mannen bevat en dat in de tabel slechts die categorieën zijn opgenomen waartoe minstens 25 personen hebben behoord. Uit de tabel wordt niet duidelijk dat de hogere beroepsklassen zich van de lagere onderscheidden in verhuisfrequentie. Categorie 223, het lager toezichthoudend personeel, blijkt de categorie te zijn geweest met de grootste verhuisfrequentie. Maar liefst 83.6 procent van hen was van elders gekomen om in Eindhoven en de omliggende gemeenten te gaan werken. Tot categorie 223 behoren politie-agenten en sergeants, maar ook stationschefs en treinconducteurs. Het zijn vooral deze spoorwegbeambten die voor het hoge percentage verantwoordelijk zijn geweest. Tweede qua verhuisfrequentie is categorie 423, de groep van landarbeiders. Hun verhuisfrequentie bedroeg 80.8 procent. De tegenstelling met categorie 300, de landbouwers, is aanzienlijk. De verhuisfrequentie van hen was 46.2 procent. Een bijna even lage verhuisfrequentie hadden degenen die tot categorie 412, de handwerkslieden in de industrie, behoorden. Het feit dat vrijwel alle glasblazers, die in deze categorie zijn opgenomen, van elders zijn gekomen, weerspiegelt zich niet in de verhuisfrequentie van deze groep, maar wel in de gemiddelde verhuisafstand: die is met 48.1 kilometer de grootste van de lagere beroepsklassen. Slechts twee beroepsgroepen kwamen gemiddeld genomen van verder weg: categorie 100, de grote burgerij, en categorie 221, de groep van semi-intellectuele en vrije beroepen. Het waren dus rechters, notarissen, fabrikanten, leraren en ambtenaren die, als ze verhuisden, een forse afstand aflegden om naar Eindhoven te komen.

Van de twee hypothesen moet er één verworpen worden. Mensen met een hoge beroepsstatus migreerden niet vaker dan mensen met een lage beroepsstatus. De verhuisfrequentie blijkt niet afhankelijk te zijn geweest van de sociale laag waartoe men op grond van het beroep behoorde: de inschatting van mensen om door middel van migratie een verbetering van hun positie te bewerkstelligen vond in alle beroepsklassen plaats: zowel onder landarbeiders, die moesten trekken om hun arbeidskracht aan te bieden, als onder treinconducteurs, die daarheen trokken waarheen

TABEL 8.3. Gemiddelde verhuisfrequentie en verhuisafstand per beroepsgroep, volgens de indeling van Giele en Van Oenen.

G-code	Beroepsgroep	Verhuis frequentie	Verhuis afstand in km	Aantal
100	grote burgerij	70.6	80.8	(68)
211	winkeliers en kooplui	58.6	18.7	(498)
213	zelfstandige ambachtslieden	51.2	25.4	(129)
221	semi-intellectuele en vrije beroepen	66.0	78.6	(141)
223	lager toezichthoudend personeel	83.6	36.1	(73)
300	landbouwers	46.2	6.4	(359)
411	handwerkslieden	50.9	14.4	(666)
412	handwerkslieden in industrie	47.5	48.1	(484)
413	handwerkslieden in bouw	53.2	13.5	(263)
415	dienstpersoneel	66.1	21.0	(242)
422	ongeschoolde arbeiders	79.4	37.8	(107)
423	landarbeiders	80.8	23.6	(26)
424	ongeschoolde industriearbeiders	58.3	16.9	(619)
Allen		56.1	25.2	(3760)

de sporen leidden, als onder de grote burgerij, die, om een betere positie te bereiken, van vrij ver weg naar Eindhoven kwamen. De andere hypothese kan worden bevestigd. De gemiddelde afstand die door mensen uit de grote burgerij of uit de vrije en semi-intellectuele beroepen werd afgelegd was beduidend groter dan de afstanden die gemiddeld genomen mensen uit de lagere beroepsklassen overbruggen. Volstrekt afwijkend was het patroon van de landbouwers: hoewel onder hen redelijk veel migratie voorkwam, was de afstand die zij gemiddeld genomen aflegden bijzonder klein.

Om de verschillen per cohort duidelijk te maken is in tabel 8.4 een verdeling gemaakt van de percentages van elke beroepsklasse die van buiten een straal van 10 kilometer van het vestigingsgebied afkomstig waren.

Ten overvloede toont de tabel dat de grote burgerij de beroepsklasse was waarvan de leden verder van Eindhoven afkomstig waren dan die van de overige groepen. De kleine burgerij volgde op ruime afstand; de arbeidende klasse kwam daarna. De boerenklasse was tenslotte de groep waarvan de leden overwegend niet verhuisden, of, als ze wel verhuisden, slechts een korte afstand aflegden. Tabel 8.4 maakt overigens nogmaals duidelijk dat steeds grotere groepen van de Eindhovense bevolking een steeds grotere afstand overbruggen om naar Eindhoven te komen. Het waren vooral degenen die tot de arbeidende klasse (de gerecruteerde Drenten en Oostenrijkers) en de boerenklasse behoorden waarvan de plaats van herkomst verder af kwam te liggen van Eindhoven.

TABEL 8.4. Percentage afkomstig van verder dan 10 km, per beroepsklasse, per aanwezigheidscohort, 1850-1921.

	1850	1890	1921
Grote burgerij	50.0 (n=26)	58.3 (n=12)	58.1 (n=31)
Kleine burgerij	28.9 (n=166)	30.1 (n=269)	40.7 (n=430)
Boerenklasse	7.7 (n=142)	16.7 (n=108)	29.7 (n=111)
Arbeidende klasse	15.3 (n=459)	18.2 (n=537)	34.5 (1469)
Totaal	17.9 (n=793)	23.6 (n=926)	35.9 (n=2041)

8.6. MIGRATIE EN ANALFABETISME

Mensen die kunnen lezen en schrijven staan meer open voor verandering. Wanneer zich elders nieuwe beroepsperspectieven aandienen zijn zij beter uitgerust om hiervan kennis te nemen en de mogelijkheid voor migratie te overwegen. Gelet op het feit dat zich in Eindhoven vele nieuwe beroepsmogelijkheden voordeden, zullen alfabeten, meer dan analfabeten, de kans hebben gegrepen om zich in Eindhoven te vestigen, en zullen zij van verder zijn gekomen.

Deze twee hypothesen zullen in deze paragraaf worden getoetst. Het eerste middel daarvoor is grafiek 8.6. De grafiek vertoont een sterke overeenkomst met grafiek 8.4, waarin per cohort het percentage is weergegeven dat binnen een bepaalde afstand naar het onderzoeksgebied is gemigreerd. Grafiek 8.6 bevat echter voor elk cohort een afzonderlijke grafiek, waarin twee curves zijn afgezet: een curve voor alfabeten en een curve voor analfabeten.

Vergeleken met grafiek 8.4 ziet deze grafiek er iets anders uit. Aan de linkerkant van grafiek 8.6 vertonen de zes curves een knik die er grafiek 8.4 veel minder geprononceerd uitzag. Het geeft aan dat het percentage niet-verhuizers onder zowel de alfabeten als de analfabeten aanzienlijk kleiner was dan in de vorige grafiek. Was in die grafiek in cohort 1850 bijna 70 procent immobiel, volgens bovenstaande grafiek lagen de percentages immobiele alfabeten en analfabeten onder de 50 procent. De reden voor dit verschil is gelegen in het feit dat in grafiek 8.4 een flink aantal personen figureerden waarvan niet bekend is of ze konden lezen of schrijven. Deze personen vormden geen willekeurige selectie uit het databestand: het waren namelijk vooral kinderen. Hun 'kans' om van elders naar Eindhoven te zijn verhuisd was vanzelfsprekend een stuk kleiner dan de kans die ouderen hebben gehad. De verstoring die de

ANALFABETISME EN MIGRATIE

GRAFIEK 8.6. Cumulatieve afstandstabel tussen plaats van herkomst en woonplaats, voor alfabeten en analfabeten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921.

speciale selectie heeft bewerkstelligd is echter gering: voorbij een afstand van 5 kilometer vertonen de curves in grafiek 8.6 een ontwikkeling die vrijwel overeenkomt met de curves die in grafiek 8.4 zijn weergegeven.⁵³

Wat grafiek 8.6 in de tweede plaats laat zien is dat er in alle drie cohorten vrijwel evenveel alfabeten als analfabeten niet verhuisden. In cohort 1850 was dat percentage iets minder dan 50 procent, in cohort 1921 ongeveer 20 procent. Alleen in cohort 1890 is een klein verschil zichtbaar, doordat het percentage alfabeten niet-verhuizers dat van de analfabeten overtrof: de percentages waren respectievelijk 30 en 24 procent.

Opvallend is wel dat in alle drie cohorten alfabeten van verder naar Eindhoven kwamen dan analfabeten. Hoewel er in cohort 1921 meer analfabeten en alfabeten waren die een grotere afstand aflegden dan de analfabeten en alfabeten in cohort 1890, terwijl die op hun beurt weer van verder kwamen dan die in cohort 1850, is het opmerkelijk dat er tussen de alfabeten en de analfabeten gelijke verschillen bleven bestaan. Legde van cohort 1850 meer dan 80 procent van de analfabeten een afstand af die kleiner was dan 10 kilometer, onder alfabeten was dit percentage 10 procent minder, namelijk ruim 70 procent. Voor cohort 1890 en 1921 geldt precies hetzelfde: ook hier was het verschil voorbij de 10 kilometer tussen alfabeten en analfabeten ongeveer 10 procent. Bij een berekening van de gemiddelde verhuisafstand komen deze verschillen eveneens naar voren: in cohort 1850 was de gemiddelde verhuisafstand van analfabeten 7.5 kilometer en die van alfabeten 16.3 kilometer. Voor de cohort 1890 waren de afstanden respectievelijk 8.9 kilometer voor analfabeten en 16.5 kilometer voor alfabeten, voor cohort 1921 respectievelijk 19.9 kilometer voor analfabeten en 24.3 kilometer voor alfabeten.

De conclusie moet luiden dat er tussen alfabeten en analfabeten geen verschil bestond in de mate waarin ze van elders naar Eindhoven en de omliggende gemeenten kwamen, maar dat de afstand die ze overbruggen om in Eindhoven te geraken wel anders was: alfabeten kwamen van verder dan analfabeten.

Grafiek 8.7 biedt vanuit een ander perspectief zicht op het migratiepatroon van alfabeten en analfabeten. In analogie met de tabel 8.2 en grafiek 8.3 zijn hierin de regio's aangegeven waar alfabeten en analfabeten van afkomstig zijn.

Ook uit grafiek 8.7 komt naar voren dat alfabeten niet zozeer minder migreerden dan alfabeten, maar wel over kortere afstand. Analfabeten die naar Eindhoven en de omliggende gemeenten kwamen, kwamen voornamelijk uit Noord-Brabant. Onder alfabeten was het aantal dat uit Brabant afkomstig was eveneens aanzienlijk, maar het percentage dat van verder weg kwam, was een behoorlijk stuk groter dan dat van de analfabeten.

GRAFIEK 8.7. Plaatsen van herkomst voor alfabeten en analfabeten, per aanwezigheidscohort, 1850-1921.

Opnieuw moet de conclusie getrokken worden dat er van de twee gestelde hypothesen één verworpen moet worden. Alfabeten verhuisden niet in grotere getale naar Eindhoven dan analfabeten. Ze werden in gelijke mate aangetrokken door de modernisering die zich in de Eindhoven

vense samenleving voltrok. Hun migratiepatroon was wel anders: onder de alfabeten was een veel grotere groep die een forse afstand aflegde om zich in Eindhoven te vestigen.

8.7. MIGRATIE, ANALFABETISME EN BEROEP

Uit beide vorige paragrafen is een vrijwel identiek beeld naar voren gekomen ten aanzien van de afstand die migranten hebben afgelegd om zich in Eindhoven te vestigen. Die afstand was gemiddeld genomen veel groter voor degenen die tot de hogere beroepsklassen behoorden dan voor degenen die tot de lagere beroepsklassen behoorden; de afstand was eveneens veel groter voor alfabeten dan voor analfabeten. Beide variabelen zorgden dus voor een zelfde uitkomst. Dit resultaat roept de vraag op of er wellicht sprake was van een schijnverband. Er bestaat immers een correlatie tussen beide variabelen. Reeds in hoofdstuk 7 is beschreven dat personen uit de hogere beroepsklassen in overgrote mate alfabeet waren, terwijl de meeste analfabeten in de lagere beroepsklassen waren te vinden. Het kan dus heel goed zijn dat alfabeten gemiddeld genomen van verder kwamen omdat ze oververtegenwoordigd waren in de hogere beroepsklassen, of dat de lagere beroepsklassen van minder ver kwamen omdat ze in grotere getale analfabeet waren. Slechts door beide variabelen tegelijkertijd in één analyse te betrekken is het mogelijk om de aanwezigheid van zo'n schijnverband op te sporen. Daarom worden in deze paragraaf een tabel gepresenteerd waarin beroepsklasse en analfabetisme tezamen figureren.

Tabel 8.5 heeft dezelfde vorm als tabel 8.3. Per beroepsgroep wordt getoond wat de verhuisfrequentie en de gemiddelde verhuisafstand is geweest. Nu zijn echter alfabeten en analfabeten van elkaar onderscheiden, zodat zicht wordt verkregen op de gemiddelde verhuisafstand van alfabeten en analfabeten in een bepaalde beroepscategorie. Slechts wanneer meer dan 15 personen tot een bepaalde categorie behoorden is deze categorie opgenomen in de tabel.

De tabel toont dat de gemiddelde verhuisafstand onder de alfabete grote burgerij (categorie 100) en de alfabete handwerkslieden in de industrie (categorie 412) het grootst was, en onder de landbouwers (categorie 300) en geschoolde fabrieksarbeiders (categorie 414) het kleinst. Onder de analfabeten legden de ongeschoolde industriearbeiders (categorie 424) gemiddeld de verste afstand af, en de handwerkslieden (categorie 411) de minst verre. Interessanter zijn de verschillen in afstand tussen de alfabeten en analfabeten van één beroepsgroep. In de vier categorieën waarbinnen het mogelijk is om een vergelijking te maken kwamen die konden lezen en schrijven gemiddeld van veel verder dan hun analfabete collega's. Tevens is opvallend dat tabel 8.5 nu wel een verschil in verhuisfrequentie laat zien tussen alfabeten en analfabeten. In drie van de

TABEL 8.5. Gemiddelde verhuisafstand per beroepsgroep, volgens de indeling van Giele en Van Oenen, voor alfabeten en analfabeten afzonderlijk.

G-code	Beroepsgroep	Analfabeten		Alfabeten	
		verhuis- frequentie	gemiddelde afstand in km	verhuis- frequentie	gemiddelde afstand in km
100	grote burgerij			87.5	54.8
211	winkeliers en kooplui			69.1	21.5
213	zelfstandige ambachtsslieden			55.6	20.6
221	semi-intellectuele en vrije beroepen			85.7	39.4
223	lager toezichthoudend personeel			91.8	36.7
300	landbouwers	63.0	4.4	56.3	7.9
411	handwerkslieden	50.0	3.0	65.0	14.9
412	handwerkslieden in industrie	41.3	3.9	62.7	48.1
413	handwerkslieden in bouw			71.1	14.8
414	geschoolde fabrieksarbeiders			53.3	9.3
415	dienstpersoneel			75.9	25.8
422	ongeschoolde arbeiders			91.7	29.2
424	ongeschoolde industrie- arbeiders	71.0	10.5	80.6	14.0
Allen		58.1	8.7	70.2	22.6

vier categorieën waarbinnen vergeleken kan worden, was de verhuisfrequentie van alfabeten groter dan die van analfabeten. Gezien de resultaten die de voorgaande analyses hebben opgeleverd, is het beter hier niet te veel waarde aan toe te kennen.

Tabel 8.5 laat overduidelijk zien dat er geen sprake is van een schijnverband tussen beroep of analfabetisme ten opzichte van de migratie naar Eindhoven. Beide variabelen hebben een eigen effect. Met name in de lagere beroepsklassen zijn het variabelen die elkaar zelfs versterken: mensen uit de lagere beroepsklassen kwamen over het algemeen uit de directe omgeving van Eindhoven, maar de afstand die de analfabeten onder hen aflegden was ontegenzeggelijk nog weer eens stuk kleiner dan de afstand die de alfabeten uit de lagere beroepsklassen overbruggden.

8.8. SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Eindhoven onderging in de tweede helft van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw een snelle economische ontwikkeling. Vele nieuwe industrieën kwamen tot leven. Sigarenfabrieken, luciferfabrieken en, natuurlijk, een gloeilampenfabriek zorgden er voor dat de

stad in die tijd een geweldige dynamiek doormaakte. De industrialisatie van de stad leidde tot een groeiende behoefte aan werkrachten. De natuurlijke toename van de bevolking, die het gevolg was van een geboorteoerschot, leidde weliswaar tot een vergroting van het arbeidspotentieel, maar ze was onvoldoende om aan de behoefte aan werknemers te kunnen voldoen. Om die reden trokken velen, van nabij en van verder weg, naar de stad om er te gaan werken. Het leverde een fors positief migratiesaldo op. De bevolking van de stad, inclusief die van de omliggende gemeenten, nam veel sneller toe dan dat, gemiddeld genomen, in Brabant geschiedde. Deze ontwikkeling was geheel in lijn met de eerste hypothese die in paragraaf 8.2 is gesteld. Dankzij de economische opbloei van Eindhoven is de migratie naar Eindhoven inderdaad groot geweest, en in de loop van de tijd verder toegenomen. Uit de analyses die in paragraaf 8.3 zijn gepresenteerd konden ook de tweede en derde hypothese worden bevestigd. De modernisering van de Eindhovense samenleving zorgde er voor dat in de loop van de tijd meer migranten van verder naar Eindhoven kwamen, hoewel de afstand die de overgrote meerderheid van de migranten aflegde gering bleef. De analyses die met behulp van de Eindhoven-dataset werden gemaakt bevestigden dit beeld.

De meest essentiële vraag die in dit hoofdstuk aan de orde is gekomen had betrekking op de relatie die er tussen analfabetisme en migratiepatroon moet hebben bestaan. Uit het theoretisch concept dat in hoofdstuk 3 is vastgelegd, volgde de redenering dat mensen die kunnen lezen en schrijven meer open staan voor verandering en ook beter uitgerust zijn om aan de eisen te voldoen die een moderner wordende samenleving aan hen stelt. Aangezien zich in Eindhoven een proces van modernisatie voordeed, en migratie naar Eindhoven als een vorm van 'modern' gedrag kan worden beschouwd, betekent dit dat we verwachtten dat alfabeten vaker, en van verder, naar Eindhoven zouden toekomen. Die verwachting bleek maar gedeeltelijk uit te komen. De afstand die alfabeten aflegden was gemiddeld genomen wel een stuk groter dan die van analfabeten, maar de verhuisfrequentie was onder beide groepen gelijk. Dezelfde uitkomst werd verkregen bij de analyse van afzonderlijke beroepsklassen. De hogere beroepsklassen kwamen van verder, de lagere van dichterbij; maar ook hier vielen geen significante verschillen in verhuisfrequentie te ontdekken. Een verklaring voor deze niet-verwachte uitkomst is niet eenvoudig te geven. Het kan zijn dat de methode die is gehanteerd om de verhuisfrequentie te berekenen onjuist is geweest. Andere studies hebben niet de vestiging in een stad als uitgangspunt genomen, maar het vertrek uit een plattelandsgedebied. Slechts op die manier is met zekerheid vast te stellen of alfabeten dan wel analfabeten in grotere mate het platteland vaarwel zeiden. Daar staat tegenover dat, als er een verschil in verhuisfrequentie tussen alfabeten en analfabeten zou zijn geweest, dit verschil zich ook in de vestigingsfrequenties in Eindhoven had moeten manifesteren. Een andere verklaring is dat het theoretisch uitgangspunt ten aan-

zien van migratie in een moderniserende samenleving te positief-optimistisch is geweest. Reeds in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk is Ter Heide aangehaald, die van mening was dat migratie dan kon optreden wanneer potentiële migranten de situatie in vertrek- en vestigingsgebied zodanig inschatten, dat zij door migratie een verbetering van hun levensomstandigheden zouden kunnen bereiken. Met Ter Heide is 'verbetering van levensomstandigheden' vooral gedefinieerd als een verbetering van de beroepspositie. Het was wellicht beter geweest om meer aandacht te besteden aan migratie die het gevolg was van een poging om een verslechtering van de levensomstandigheden te voorkomen. Knippenberg en De Pater hangen deze zienswijze aan. In hun boek 'De eenwording van Nederland' stellen ze dat een groot deel van de intraprovinciale migratie in de negentiende eeuw gedwongen was als gevolg was van een bedreigd levensonderhoud.⁵⁴ De cijfers die in dit hoofdstuk zijn gepresenteerd bieden echter geen steun voor hun visie. Als de intraprovinciale migratie grotendeels gedwongen zou zijn geweest, en dus ook het overgrote deel van de migratie naar Eindhoven gedwongen zou zijn geweest, had zich in tijden van economische crisis een stijging van het migratievolume moeten voordoen, omdat dan meer mensen noodgedwongen op weg zouden zijn gegaan om een verslechtering van hun levensomstandigheden te voorkomen. Uit tabel 8.1 is gebleken dat de migratie naar Eindhoven juist plaats vond op een moment dat de zaken, zowel in de Brabantse landbouw als in de Eindhovense industrie, bijzonder voorspoedig verliepen.

Toch zit er aan de opmerkingen van Knippenberg en De Pater een voor ons onderzoek aantrekkelijke kant. Zij koppelen hun visie dat de meeste migratie een gedwongen migratie was namelijk ook aan de tamelijk korte afstand die de migranten aflegden.⁵⁵ Migratie over korte afstand was merendeels gedwongen, migratie over grotere afstand niet. Deze opvatting vertoont grote gelijkenis met hetgeen uit de analyses in hoofdstuk 7 naar voren is gekomen. Daar bleek dat de mate waarin analfabeten sociaal mobiel waren zich weliswaar niet onderscheidde van die van alfabeten, maar dat de analfabeten deze mobiliteit vooral gedwongen ondergingen, en de alfabeten vrijwillig. Het zou betekenen dat het migratiepatroon twee volledig verschillende gezichten heeft gekend: een patroon van migratie over grotere afstanden dat het resultaat was van een bewuste, vrijwillige keuze om zich qua beroepspositie te verbeteren, en een patroon van migratie over kortere afstanden dat het resultaat was van een gedwongen keuze om te verhuizen.⁵⁶ Uit het feit dat het juist analfabete personen uit de lagere beroepsklassen waren die binnen een ruimtelijk beperkt gebied verhuisden, kan aan deze visie enige geldingskracht niet ontzegd worden. Helaas bieden de resultaten die uit onze analyses naar voren zijn gekomen onvoldoende houvast om deze visie te onderschrijven. Daarvoor is het aantal niet-verhuizers onder alle beroepsgroepen, en onder alfabeten en analfabeten te groot; daarvoor is het aantal migranten

dat werkelijk een forse afstand overbrugde te klein; en daarvoor ontbreekt het empirisch bewijs dat de meeste migratie naar Eindhoven gedwongen migratie was.

9. ANALFABETISME EN HET DEMOGRAFISCH REPRODUKTIEPATROON

9.1. INLEIDING

In het spoor van de economische, politieke en sociale modernisering van de samenleving voltrok zich in West-Europa een verandering die diep ingreep in de manier waarop de bevolking zich van generatie op generatie ontwikkelde. Die verandering heet de demografische transitie. Het was een proces waarin een demografisch patroon dat werd gekenmerkt door een geringe huwelijksfrequentie, een hoge huwelijksleeftijd, een hoge huwelijksvruchtbaarheid en een forse kindersterfte, werd vervangen door een patroon met een hogere huwelijksfrequentie, een lagere huwelijksleeftijd, een geringere kindersterfte en een bewuste geboortenbeperking binnen het huwelijk. De demografische transitie voltrok zich niet gelijktijdig in geheel Europa: er waren streken waar het moderne patroon al in het begin van de negentiende eeuw begon te domineren, en er waren streken waar dat pas ver in de twintigste eeuw gebeurde. Achterin *The decline of fertility in Europe*, het overzichtswerk dat Coale en Watkins hebben samengesteld op grond van de onderzoeken van het *Princeton European Fertility Project*, is een kaart van Europa opgenomen waaruit afgelezen kan worden dat de demografische transitie in het westen en noorden van Frankrijk begon, en zich vervolgens van daar uit in alle richtingen verspreidde tot aan de verste uithoeken van het continent.¹ Op de kaart is dit proces in kleuren weergegeven. Donkerrood zijn de regio's waar de transitie het eerst, al vóór 1830, op de voorgrond trad; donkerblauw de regio's waar de demografische veranderingen pas ver in de twintigste eeuw gestalte kregen. Donkerrode regio's concentreren zich dus in het noorden en westen van Frankrijk; donkerblauwe regio's zijn zichtbaar in Ierland, Spanje, Zuid-Italië en Rusland. Tussen deze extremen toont een waaier van gradueel verlopende rode en blauwe tinten welke regio's in meer of mindere mate voor- of achterliepen in het proces van demografische transitie. Zo is het noord-westen van Europa over het algemeen lichtrood of lichtblauw weergegeven, en zijn Noord-Italië, Noord-Scandinavië en Oost-Europa wat donkerder blauw gekleurd. Helemaal consistent is dat patroon echter niet. Er zijn gebieden in het westen van Europa waar de demografische transitie laat op gang kwam, terwijl er ook streken in het oosten en zuiden van Europa waren die relatief voorop liepen in de demografische modernisering van de samenleving. En zo is er ook in West-Europa een klein gebied dat zich, met zijn diep-blauwe kleur, in sterke mate onderscheidt van de omliggende, roodgearceerde, regio's omdat het begin van de demografische transitie er veel later op gang kwam. Het is een gebied dat drie provincies omvat: Nederlands Limburg, Belgisch Limburg en Noord-Brabant.²

Het is zeker de moeite waard om een gedegen onderzoek in te stellen naar alle factoren die er mogelijk de oorzaak van zijn geweest dat in Noord-Brabant de demografische transitie zo laat op gang kwam, maar het gaat te ver om dat binnen het bestek van dit boek te doen. In het besef dat binnen niet al te lange tijd enige, al dan niet integrale, studies over dit onderwerp zullen zijn verschenen, zal er in paragraaf 9.2 slechts een korte uiteenzetting over worden gegeven. Veel meer aandacht zal uitgaan naar de relatie die er wellicht in Brabant heeft bestaan tussen de demografische transitie en de daling van het analfabetisme. In paragraaf 9.3 wordt deze veronderstelde relatie nader uitgewerkt door een koppeling te leggen tussen onderwijs (waarvan alfabetisme een indicator is) en modern demografisch gedrag. Om deze relatie te analyseren is het noodzakelijk het onderzoek op micro-niveau te verrichten. Onderzoek naar individueel demografisch gedrag vereist demografische analysetechnieken op micro-niveau. In dit onderzoek is gekozen voor een techniek die gezinsreconstructie wordt genoemd. De methode van gezinsreconstructie wordt in paragraaf 9.4 beschreven. Niet alle gezinnen uit de Eindhoven-dataset komen in aanmerking om in de gezinsreconstructie te worden opgenomen. De criteria die zijn gehanteerd om sommige huishoudens wel en andere huishoudens niet te selecteren, zullen eveneens in paragraaf 9.4 aan de orde komen.

Vanaf paragraaf 9.5 wordt over de uitkomsten van de reconstructie bericht. Daarbij wordt de klassieke indeling in de drie demografische hoofdcategorieën gehanteerd, te weten nuptialiteit, fertiliteit en mortaliteit. Paragraaf 9.5 behandelt aspecten van de nuptialiteit, de demografische kenmerken van het huwelijk: de huwelijksfrequentie, de huwelijksleeftijd en de mate waarin gedwongen huwelijken voorkwamen. Paragraaf 9.6 behandelt aspecten van de fertiliteit: de geboortecijfers, de huwelijksvruchtbaarheid en de gezinsomvang. In paragraaf 9.7 staat de mortaliteit centraal, en wel met name de zuigelingen- en de kindersterfte. Er zal, in de afsluitende paragraaf 9.8, nog een vierde vorm aan worden toegevoegd, die betrekking heeft op manier waarop huwelijk, geboorte en sterfte samen de omvang van de volgende generatie bepalen.

9.2. DE DEMOGRAFISCHE TRANSITIE IN BRABANT

In Noord-Brabant trouwden rond het midden van de negentiende eeuw weinig mensen, en als ze trouwden, deden ze dat op vrij hoge leeftijd. Binnen het huwelijk kregen ze vervolgens relatief veel kinderen, zodat de huwelijksvruchtbaarheid hoog was. Aangezien een niet-onaanzienlijk deel van de kinderen op jonge leeftijd stierf, bleef de toename van de bevolking in de volgende generaties beperkt. Met dit 'ouderwetse' demografisch patroon van een geringe huwelijksfrequentie, een hoge huwelijksleeftijd en een hoge huwelijksvruchtbaarheid plaatsten de Braban-

ders zich in een traditie die volgens Hajnal specifiek voor Europa is geweest van de zestiende tot de negentiende eeuw: het wordt door hem dan ook het Europese huwelijkspatroon genoemd.³ Dit patroon, dat door Hofstee als een component wordt beschouwd van het agrarisch-ambachtelijk cultuurpatroon, was een vorm van reproductief gedrag die goed paste binnen een economische orde van kleine, zelfstandige, op eigen verantwoordelijkheid gevoerde bedrijven in landbouw en nijverheid.⁴ Van een hoofd van een huishouden werd verwacht dat hij als zelfstandige zijn brood zou kunnen verdienen. Trouwen was daarom pas mogelijk wanneer het toekomstige gezinshoofd de beschikking had over een eigen bedrijf. Waar vanwege ontginningen, economische mogelijkheden tot erfdeling, maar ook vanwege relatief hoge sterfte, voldoende mogelijkheden aanwezig waren om een eigen bedrijf te beginnen, kon meer en vroeger worden getrouwd. Dat was bijvoorbeeld in Noord-Nederland het geval. Maar in Brabant ontbraken de economische mogelijkheden. Het stichten van een nieuw bedrijf was op de schrale zandgronden vrijwel uitgesloten, en ook het splitsen van een bedrijf in tweeën was niet een optie die economisch profijt kon opleveren. De mogelijkheden tot het verwerven van een eigen bedrijf waren in de provincie dus veelal beperkt tot het erven of het aanschaffen van een bestaand bedrijf. Het huwelijk moest worden uitgesteld tot de economische gelegenheid zich voordeed: er werd dus minder en/of later getrouwd. De negentiende-eeuwse volkstellingen bieden ruimschoots materiaal om de aannemelijkheid van deze visie te onderstrepen. In de tellingen is bijvoorbeeld vermeld hoeveel mannen en vrouwen er binnen bepaalde leeftijdsklassen gehuwd, ongehuwd, gescheiden of verweduwd zijn. Het percentage mannen en vrouwen dat in de leeftijdsklasse 40-44 jaar gehuwd is (geweest) geeft dat een indicatie voor de huwelijksfrequentie, terwijl het percentage gehuwden in de leeftijdsklasse 25-29 jaar een indicatie geeft voor de hoogte van de gemiddelde huwelijksleeftijd. Volgens de volkstelling van 19 november 1849 was in Nederland van alle mannen in de leeftijdsklasse van 25 tot 29 jaar 34.8 procent van de mannen en 43.3 procent van de vrouwen gehuwd; in de provincie Noord-Brabant waren de percentages respectievelijk 20.7 en 29.6 procent. In de leeftijdsklasse tussen 40 en 44 jaar was in Nederland 84.8 procent van de mannen en 83.5 procent van de vrouwen gehuwd, maar in Brabant bleef het percentage steken op 76.6 en 77.5 procent.⁵

Men moet beseffen dat ook in Brabant het Europees huwelijkspatroon zoals dat hierboven is gedefinieerd gedurende eeuwen weliswaar een stabiel, maar geen statisch patroon is geweest. Het was dynamisch in de zin dat de bevolking naar een omvang neigde die met de heersende economische omstandigheden in overeenstemming was; wanneer de economische vooruitzichten slechter werden, met als gevolg nog slechtere kansen om een eigen bedrijf te beginnen, zou dat in lagere huwelijksfrequenties en hogere huwelijksleeftijden tot uitdrukking moeten komen. Aan het

Europees huwelijkspatroon lag een vorm van rationaliteit ten grondslag, maar het valt te betwijfelen of men zich werkelijk bewust was van die rationaliteit. Schuurman schrijft dan ook enigszins spottend dat mensen geen kinderen kregen omdat ze de bevolking aan de bestaansmiddelen wilden aanpassen, maar omdat ze met elkaar sliepen; Wrigley spreekt niet voor niets over een *subconscious rationality* in de samenleving, wat voor individuen slechts zelden een *conscious rationality* was.⁶

De dominantie van het patroon betekende dus niet dat ieder Brabants huishouden zich er van bewust was. Het betekende evenmin dat ieder huishouden er naar handelde. Al zou het Europese huwelijkspatroon een belangrijk stempel hebben gedrukt op de gemiddelde huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie in de provincie, toch zullen vele individuele huishoudens zich aan er aan hebben onttrokken. Het Europese huwelijkspatroon is, zelfs in Noord-Brabant, nooit meer dan een overheersende tendens geweest.

Het traditionele huwelijkspatroon bleef kenmerkend voor de provincie, zelfs in een periode, aan het einde van de negentiende eeuw, dat zich elders in Nederland en West-Europa veranderingen aankondigden in de manier waarop de bevolkingsontwikkeling tot stand kwam. Buiten Brabant begonnen de sterftcijfers te dalen: eerst die van kinderen, en daarna die van zuigelingen. Tevens werd vaker, en op jongere leeftijd, getrouwd. Tenslotte begon de fertiliteit binnen het huwelijk, als gevolg van het hanteren van methoden tot geboortenbeperking, af te nemen. Op een geheel nieuwe wijze werd een vorm van homeostase in de samenleving bereikt, die ervoor zorgde dat de bevolkingsomvang niet afnam en niet te snel toenam. Het is dit veranderingsproces, waarbij een traditioneel patroon werd verlaten ten gunste van een modern patroon, dat wordt samengevat onder noemer 'demografische transitie'. Het is een transitie die gestalte kreeg binnen de uitgebreide canon van moderniseringsprocessen die in de loop van de negentiende eeuw vorm kregen: de economische, politieke, sociale en culturele veranderingen die onder de noemer 'industriële revolutie' geschiedenis zijn geworden.

Net als ten aanzien van het traditionele, is het ook ten aanzien van het moderne demografische patroon onjuist om de stabiliteit van de bevolkingsontwikkeling op conto te schrijven van een bewuste rationaliteit van ieder individu. De stabilisering van de bevolkingsontwikkeling werd bereikt na een overgangperiode waarin langzaam de normen en waarden die de basis vormden voor een traditioneel huwelijksgedrag werden vervangen door nieuwe. De overgang van het traditioneel Europese huwelijkspatroon naar een 'modern' patroon van hoge huwelijksfrequentie, lage huwelijksleeftijd en lage huwelijksvruchtbaarheid is een geleidelijk proces geweest waarbij steeds minder mensen kozen voor het traditionele, en de voorkeur gaven aan het moderne patroon. Dat ging niet van de ene dag op de andere. Het is daarom goed voor te stellen dat er andere

huwelijkspatronen kunnen zijn geweest die in de overgang van traditioneel naar modern demografisch gedrag op de voorgrond hebben kunnen treden: patronen waarbij bijvoorbeeld nog op late leeftijd werd gehuwd, maar al wel geboortenbeperking binnen het huwelijk werd toegepast, of patronen waarbij een lage huwelijksleeftijd nog enige tijd gepaard ging met hoge huwelijksvruchtbaarheid.⁷ In tegenstelling tot de twee polaire systemen zijn dit geen patronen die voor een stabiele bevolkingstoename zorgen: het eerste patroon, dat in Frankrijk in het begin van de negentiende eeuw is aangetoond, heeft er toe geleid dat de bevolking zich nog slechts zeer traag ontwikkelde;⁸ het laatste patroon, dat voor een sterke toename van de bevolking zorgt, is volgens Hofstee in Nederland in de overgang van het ambachtelijk-agrarisch naar het modern-dynamische cultuurpatroon gedurende een korte periode aan het einde van de negentiende eeuw dominant geweest. Hij noemde het de 'proletarische tussenfase', omdat dit verschijnsel zich met name in de arbeidende klasse zou hebben voorgedaan.⁹ Het optreden van dit patroon werd nog versterkt door de afnemende sterftetekansen voor kinderen en zuigelingen.

Het is uiteindelijk pas aan het einde van de negentiende, maar meer nog in het begin van de twintigste eeuw dat zich in Noord-Brabant de eerste tekenen van de demografische transitie aankondigden. De kinder- en zuigelingensterfte nam af, de gemiddelde huwelijksleeftijd en de huwelijksvruchtbaarheid begonnen te dalen, terwijl de huwelijksfrequentie begon te stijgen. Of er ook een 'proletarische tussenfase' in de provincie heeft bestaan, waarbij in de onderste klassen van de samenleving de huwelijksleeftijd begon te dalen zonder dat te zelfder tijd de fertiliteit afnam, is aan discussie onderhevig. Engelen en Hillebrand hebben zich bijvoorbeeld tegen deze voorstelling van zaken uitgesproken. In hun onderzoek naar de ontwikkeling van het huwelijksgedrag in Breda tussen 1865 en 1915 kon niet worden aangetoond dat de daling van de huwelijksleeftijd in de tijd vooraf ging aan de daling van de huwelijksvruchtbaarheid.¹⁰ Daar staat tegenover dat uit de geaggregeerde cijfers die voor Brabant beschikbaar zijn afgelezen kan worden dat er wel degelijk een 'tussenfase' heeft bestaan.¹¹ Uit onderzoek op regionaal niveau is echter gebleken dat het voorkomen van deze tussenfase zich niet heeft beperkt tot de laagste klassen van de samenleving.¹² In de komende paragrafen zal dit vraagstuk opnieuw aan de orde komen.

Aan het einde van de negentiende eeuw tonen de provinciale cijfers de eerste sporen van modern demografisch gedrag. Het is de bedoeling om ze in de komende paragrafen ook op micro-niveau te traceren, en om na te gaan of vormen van individuele moderniteit met dit moderne demografische gedrag in verband kunnen worden gebracht.

9.3. ANALFABETISME EN DE DEMOGRAFISCHE TRANSITIE

De demografische transitie vertelt de geschiedenis van veranderingsprocessen in vormen van demografisch gedrag. Langzaam verdween een traditioneel demografisch patroon om plaats te maken voor een modernere versie, omdat er, in de woorden van Hofstee, mensen kwamen met 'een positieve houding ten opzichte van veranderingen tegenover de negatieve houding welke het traditionalistische cultuurpatroon kenmerkt.'¹³ Dat mensen die positieve houding ten opzichte van veranderingen hadden gekregen, kan vele oorzaken hebben gehad. De veronderstelling die in elk hoofdstuk in dit boek terugkeert is dat vooral het onderwijs, geoperationaliseerd als alfabetisme, het gereedschap is geweest om een positieve houding ten opzichte van verandering te verwerven. Het ligt dan ook voor de hand om een onderzoek in te stellen naar de relatie tussen alfabetisme (als indicator voor individuele moderniteit) en het huwelijksge-drag (als indicator voor modern gedrag), en er is alle reden om dit onderzoek in Noord-Brabant te situeren. Het is immers o, zo verleidelijk om tussen de late demografische transitie in Brabant en het late moment in de tijd dat de daling van het analfabetisme er gestalte kreeg een samenhang te veronderstellen. De empirische werkelijkheid van de vertragingen die in beide processen in Brabant zijn opgetreden is onweerlegbaar. Helaas zal deze verleiding voorlopig weerstaan moeten worden. Er kan namelijk sprake zijn van een schijnverband. De daling van het analfabetisme en de demografische transitie kunnen twee processen zijn geweest die niets met elkaar uitstaande hebben gehad. Er kan ook sprake zijn van een *ecological fallacy*, omdat de mogelijke samenhang tussen analfabetisme en demografische transitie op een te geaggregeerd niveau wordt bekeken. Slechts met behulp van een analyse op individueel niveau, waarbij alfabeten van analfabeten worden onderscheiden, en hun demografisch gedrag afzonderlijk wordt onderzocht, is het mogelijk om na te gaan of er werkelijk van een verband sprake is geweest tussen alfabetisme en modern demografisch gedrag.

Reeds in hoofdstuk 3 is een viertal theoretische vooronderstellingen opgesomd die een verklaring zouden kunnen geven voor een mogelijke relatie tussen het kunnen lezen en schrijven en modern demografisch gedrag. De eerste was dat via onderwijs toegang werd verkregen tot informatie over mogelijkheden tot geboortenbeperking; de tweede was dat het onderwijs, omdat het zorg droeg voor een spreiding van rationeel, geseculariseerd denken, en aan mensen daardoor de gelegenheid bood om een open houding aan te nemen ten opzichte van vernieuwingen, de mogelijkheid verschafte om geboortenbeperking als alternatief te beschouwen voor meer traditionele vormen van regulering van de bevolking; de derde was dat mensen, omdat onderwijs als economisch effect had dat het de kosten voor het grootbrengen van kinderen verhoogde, geboortenbeperking eerder zouden overwegen; en de vierde was dat het onder-

wijs, als mede-veroorzaker van individuele moderniteit bij mensen, tot een betere beheersing van de omgeving zou leiden, en tot een betere controle over wat hen zou kunnen overkomen, waardoor actieve geboortenbeperking een logisch gedragsalternatief zou zijn. Maar de relatie tussen onderwijs en modern demografisch gedrag kan ook via een indirecte weg tot stand zijn gekomen: omdat onderwijs voor een groeiend hygiënisch besef zorgde, zal de zuigelingen- en kindersterfte zijn verminderd; meer kinderen bleven dus in leven, hetgeen een beheersing van het kindertal via geboortenbeperking noodzakelijker zal hebben gemaakt.

Uit de beschrijving die in hoofdstuk 3 is gegeven van de uitkomsten die het historisch onderzoek naar de relatie tussen onderwijs en demografisch gedrag hebben opgeleverd, is die relatie echter niet ondubbelzinnig komen vast te staan. Zowel bewijzen voor als tegen het bestaan van zo'n relatie zijn geleverd. Aangenomen dat de gehypothetiseerde relatie wel bestaat, zijn er twee oorzaken te noemen die voor een verstoring van de uitkomsten kunnen hebben gezorgd. De ene oorzaak is dat het overgrote deel van de studies waarin dit soort onderzoek is verricht, gebaseerd is geweest op geaggregeerde gegevens. Een werkelijke analyse van individueel gedrag heeft dus niet plaats gevonden. De tweede oorzaak is dat de demografische transitie te simpel is voorgesteld als een overgang van traditioneel demografisch naar modern demografisch gedrag. In de vorige paragraaf is beklemtoond dat er ook tussenliggende vormen van gedrag hebben bestaan, vormen waarbij bijvoorbeeld op jonge leeftijd werd gehuwd, maar nog geen geboortenbeperking binnen het huwelijk werd toegepast, hetgeen tot een toename van het aantal geboorten zal hebben geleid. Zulk gedrag heeft onmiskenbaar meer kenmerken van 'modern demografisch gedrag' dan gedrag waarbij pas op latere leeftijd werd gehuwd, maar het kan onderzoekers die uitsluitend gespitst zijn op het aantonen van een afnemend aantal geboorten per huwelijk, tot verkeerde conclusies hebben verleid. Een nuancering van wat 'modern' is en wat niet is daarom vereist. Bij het opstellen van hypotheses over verschillen in demografisch gedrag tussen alfabeten en analfabeten zal er voor gewaakt moeten worden om te veronderstellen dat er in de gedragsvormen slechts een dichotomie tussen traditioneel en modern heeft bestaan. In het onderzoek dat in de volgende paragrafen zal worden gepresenteerd, zal rekening worden gehouden met beide aspecten: het is een onderzoek op micro-niveau, met aandacht voor de diversiteit die er heeft kunnen bestaan in de overgang van traditioneel naar modern demografisch gedrag.

9.4. EEN GEZINSRECONSTRUCTIE VAN DE BEVOLKING VAN EINDHOVEN

Het onderzoek dat in dit hoofdstuk zal worden gepresenteerd is grotendeels verricht op basis van een analysetechniek die gezinsreconstructie

wordt genoemd. Ontwikkeld door Fleury en Henry in de jaren '50, heeft deze inmiddels bewezen een beproefde techniek te zijn om de bevolkingsontwikkeling die zich over een langere tijdspanne in een dorp of een stad voordeed op micro-niveau te beschrijven.¹⁴ De oorspronkelijke bron waarop de analyse is gebaseerd is het parochieregister, waarin de dopen, huwelijken en sterfgevallen van de parochianen staan opgetekend. Uit deze bron worden de huwelijken geselecteerd die in de parochie zijn ingezegend. Alle informatie die ten aanzien van de door deze huwelijken gevormde gezinnen in de registers aanwezig is, wordt vervolgens overgezet op gezinsbladen, zodat alle demografische gegevens van een gezin op één verzamelstaat bijeen komen te staan. In Nederland zijn de kerkelijke doop-, trouw- en begrafenisboeken als basis gebruikt voor reconstructies die de periode vóór 1812 betroffen; voor analyses na die datum zijn de registers van de burgerlijke stand en het bevolkingsregister gehanteerd.¹⁵

Met behulp van een gezinsreconstructie kunnen haast tot in het oneindige statistische berekeningen worden gemaakt. Er zijn inmiddels computerprogramma's ontwikkeld die, met één druk op de knop, meer dan een kilo aan computer-output opleveren.¹⁶ De tientallen analyses zijn in drie categorieën onder te brengen: analyses met betrekking tot de nuptialiteit, de fertiliteit en de mortaliteit. De nuptialiteit heeft betrekking op huwelijksfrequentie, huwelijksleeftijd en op de mate waarin huwelijken onder druk van de omstandigheden, i.c. de zwangerschap van de vrouw, zijn gesloten. De fertiliteit heeft betrekking op het aantal kinderen dat in het gezin wordt geboren, de geboorte-intervallen en de huwelijksvruchtbaarheid. De mortaliteit omvat analyses van de sterfte onder zuigelingen, kinderen en volwassenen, en van de oorzaken die aan de sterfte ten grondslag hebben gelegen.

Een verdere verfijning van de gezinsreconstructie wordt bereikt door de gezinnen in aparte groepen in te delen. Dat kunnen huwelijkscohorten zijn, waardoor de veranderingen kunnen worden onderzocht die zich in de loop van de tijd in het demografisch gedrag hebben voorgedaan¹⁷ of beroepscategorieën, waarmee het demografisch gedrag in diverse sociale strata zichtbaar kan worden gemaakt.

Om sommige analyses betreffende de bevolkingsontwikkeling zonder storende fouten te kunnen maken, moet er op het gezinsblad een aantal gegevens per sé aanwezig zijn. Er mag geen geboorte van een kind over het hoofd zijn gezien, omdat anders de berekening van geboorte-intervallen wordt gecorrumpeerd. Wanneer de huwelijksdatum, om wat voor reden dan ook, ontbreekt, is het onmogelijk om de leeftijd te berekenen waarop de man en de vrouw trouwden. Als de geboortedatum van de bruid onbekend is, kan dat evenmin, maar dan kan ook de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid niet worden uitgerekend. Als de datum van overlijden van de man of de vrouw onbekend is, kan niet worden nagegaan wanneer het huwelijk is beëindigd. Wanneer de huwelijksdatum, de geboortedatum van de vrouw, en de overlijdensdata van de man en de

vrouw exact bekend zijn, spreekt men van een Type I gezin.¹⁸ De selectiecriteria voor een Type I gezin zijn zo streng, dat een groot gedeelte van de gezinnen daardoor wordt uitgesloten van verdere analyse. Dat heeft tot nadelig gevolg dat de representativiteit van het onderzoek er door in het geding komt: gezinnen die naar of vanuit de parochie of gemeente verhuizen vallen bijvoorbeeld vrijwel altijd af. Het leidt er toe dat gezinsreconstructie veelal beperkt blijft tot een reconstructie van de sedentaire bevolking.

De gezinsreconstructie die in dit hoofdstuk zal worden gepresenteerd is gebaseerd op gegevens die afkomstig zijn uit de Eindhoven-dataset.¹⁹ De Eindhoven-dataset is, zoals al in hoofdstuk 4 is beschreven, aangelegd door een systematische steekproef te trekken uit de huishoudens die volgens de bevolkingsregisters op één van drie momenten in de tijd in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre of Woensel aanwezig waren. Zo zijn uit de bevolkingsregisters 1651 huishoudens geselecteerd: 326 ervan waren op 1 januari 1850 aanwezig, 411 op 1 januari 1890 en 914 op 1 januari 1921. Daarmee zijn de eerste twee afwijkingen van een normaal gezinsreconstructie-onderzoek een feit: ten eerste betrof de selectie huishoudens, en geen gezinnen, en ten tweede zijn de huishoudens niet over een lange, aansluitende periode verzameld, maar geselecteerd op hun aanwezigheid op een drietal momenten. Nu is het vrij eenvoudig om van huishoudens gezinnen te maken: van de meeste huishoudens, 1578 om precies te zijn, is degene die in de registers als het hoofd van het huishouden is bestempeld gehuwd, of ooit gehuwd geweest. Zij hebben dus ooit gezinnen gevormd, soms zelfs meer dan één. Sommige hoofden zijn namelijk meerdere keren getrouwd: van de 1578 hoofden zijn 1771 huwelijken achterhaald. Deze 1771 gezinnen kunnen in principe dienen voor een gezinsreconstructie. Bij controle van de Eindhoven-dataset blijkt dat niet alle gezinnen aan de criteria voldoen die hierboven aan gezinnen van Type I zijn gesteld. Er vallen 99 gezinnen af vanwege het ontbreken van een huwelijksdatum; twee zijn ongeschikt omdat de geboortedatum van de vrouw onbekend is, 197 omdat de overlijdensdatum van de vrouw onbekend is en 55 omdat er geen gegevens beschikbaar zijn over de overlijdensdatum van de man. Van de resterende 1418 gezinnen vallen er tenslotte 244 af omdat de man of vrouw overleed voordat de vrouw op haar 45e jaar het einde van haar reproductieve periode had bereikt. Er blijven dus 1174 gezinnen over, dat is 66 procent van het totale aantal. In vergelijking met andere gezinsreconstructies is dat een bijzonder hoog percentage. Deze gelukkige omstandigheid wordt veroorzaakt door het feit dat de gezinnen in de Eindhoven-dataset ook voorafgaande aan een verhuizing naar Eindhoven, of na een verhuizing uit Eindhoven zijn gevolgd. Onder de migranten is het aantal uitvallers natuurlijk wel wat hoger dan onder degenen die in Eindhoven zijn blijven wonen, maar toch is blijkbaar een aanzienlijk succes geboekt bij het opsporen van de vitale gegevens die

voor een gezinsreconstructie noodzakelijk zijn.

Met het opnemen van gezinnen in de gezinsreconstructie die ook buiten Eindhoven of omliggende gemeenten hebben gewoond, is een derde verschil met normale gezinsreconstructies genoemd. Uit een analyse van de huwelijksplaats blijkt dat het merendeel van de gezinnen, namelijk 66 procent, in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre of Woensel is getrouwd; het overige deel is elders gehuwd: 23 procent in de rest van Noord-Brabant, 9 procent in de overige Nederlandse provincies en 2 procent in het buitenland. Tegenover de ontegenzeggelijke voordelen die er zijn om gezinnen van migranten in de analyse te betrekken, staat ook een nadeel. Er is bij hen namelijk een grotere kans dat gegevens over de kinderen die in het gezin zijn geboren verloren zijn gegaan. Het is niet geheel ondenkbaar dat kinderen die elders werden geboren, en ook elders, voordat het gezin in Eindhoven kwam wonen, zijn overleden, over het hoofd zijn gezien en niet in de dataset zijn opgenomen. Het is evenmin ondenkbaar dat in de dataset geen gegevens zijn opgenomen van kinderen die na een vertrek uit Eindhoven zijn geboren. Het is bekend dat de dataset met de grootst mogelijke nauwkeurigheid en inspanning is geconstrueerd; toch is het een onloochenbaar feit dat er fouten en omissies in zullen zijn geslopen. Men denke hierbij terug aan de waarschuwingen die in hoofdstuk 4 te dien aangaande zijn geuit. Consequentie van deze omissies zal zijn dat bij de berekening van de fertiliteit lagere waarden zullen worden gevonden dan in werkelijkheid hebben bestaan. Van de 1174 huishoudens die volledig aan alle voorwaarden voldoen zijn er waarschijnlijk 1098 eerste huwelijken, 70 tweede huwelijken en 6 derde huwelijken.²⁰

Voor niet alle analyses is het noodzakelijk om de berekeningen uitsluitend te baseren op gezinnen van het Type I. Bij het berekenen van de huwelijksleeftijd is het bijvoorbeeld niet nodig om ook de overlijdensdatum van de bruid of bruidegom te kennen. Er is in dit soort gevallen voor gekozen om een maximaal aantal huishoudens in de reconstructie op te nemen: het aantal huishoudens in de analyse kan dan wat groter zijn dan 1174.

De geselecteerde gezinnen zullen in de hierna volgende analyses over het algemeen in een aantal categorieën worden ondergebracht. De eerste categorisering betreft een indeling naar huwelijkscohort. Elk huwelijkscohort omvat een periode van 25 jaar. Een tweede categorisering betreft de alfabetisering. Nieuw voor dit hoofdstuk is dat de gezinnen zijn ondergebracht in drie categorieën: (1) analfabete gezinnen, waarvan de man of de vrouw geen handtekening kon zetten, (2) alfabete gezinnen van de eerste generatie, waarvan de man en vrouw konden lezen en schrijven, maar minstens één van hun ouders niet en (3) alfabete gezinnen van de tweede generatie, waarvan zowel de man, de vrouw als de ouders konden lezen en schrijven. Het is uitsluitend in dit hoofdstuk mogelijk om de al-

fabete gezinnen in twee groepen onder te verdelen omdat juist van de overgrote meerderheid van degenen die in dit hoofdstuk de hoofdrol vertolken, namelijk de bruiden, de bruidegoms en hun ouders, bekend is of ze konden lezen en schrijven. Tenslotte zijn, als derde categorisering, de gezinnen in een beroepsklasse ingedeeld op grond van het beroep dat de man uitoefende. Daarbij is gebruik gemaakt van een gecondenseerde indeling van Giele en Van Oenen: de leden van de grote en kleine burgerij zijn in één categorie ondergebracht, de boerenklasse in een tweede, en de arbeidende klasse, samen met het lompoproletariaat, in een derde.

De kern van het onderzoek naar de huwelijksfrequentie, de huwelijksleeftijd, het voorkomen van gedwongen huwelijken, de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid en de zuigelingen- en kindersterfte zal gebaseerd zijn op de gezinsreconstructie zoals die hierboven is beschreven. Waar nodig zullen de gegevens worden aangevuld met gegevens die zijn ontleend aan andere onderzoeken, volkstellingen of burgerlijke stand.

9.5. NUPTIALITEIT

In paragraaf 5.3.2 is mede op basis van de ontwikkeling van de boteren roggeprijzen op de Eindhovense weekmarkt de conclusie getrokken dat de jaren 1800-1815, 1820-1828, 1832-1843 en 1858-1880 perioden waren van relatieve economische voorspoed, en de jaren 1815-1820, 1828-1832, 1843-1848 en 1853-1858 perioden van economische tegenspoed. Voor de jaren tussen 1880 en 1920 moet de periode 1885-1895, toen Noord-Brabant werd getroffen door een landbouwcrisis van uitzonderlijk grote omvang, aan de lijst van economisch ongunstige jaren worden toegevoegd.

Tegen de achtergrond van deze algemene economische ontwikkelingen zal in de komende paragraaf de nuptialiteit worden onderzocht. De hypothese is dat huwelijksfrequentie, huwelijksleeftijd en gedwongen huwelijken tot ver in de negentiende eeuw fluctuaties vertoonden die goeddeels aan de economische situatie waren toe te schrijven. Immers, het in Brabant overheersende traditionele Europese huwelijkspatroon bracht met zich mee dat economische omstandigheden een directe invloed uitoefenden op de mogelijkheden om te trouwen. Aan het einde van de eeuw zal er echter een verandering zijn opgetreden: ten eerste, omdat de boerenklasse, de bevolkingsgroep die in de sterkste mate afhankelijk was van de ontwikkelingen van de marktprijzen, in Eindhoven in relatieve omvang sterk was afgenomen, en ten tweede, omdat mensen, door het onderwijs dat ze hadden gevolgd, de mogelijkheid hadden gekregen om methoden voor geboortenbeperking als gedragsalternatief te overwegen.

GRAFIEK 9.1. De ontwikkeling van de huwelijksfrequentie in Nederland en Eindhoven, 1800-1920.

Noot: de curves zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM50, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416).

Bronnen: voor Eindhoven: registers van de burgerlijke stand; voor Nederland: FLORA, ET AL., *State, economy and society*, 1983, Dl. I, pp. 190-192; MITCHELL, *European historical statistics*, 1975, pp. 111-136.

Van de nuptialiteit zullen drie elementen worden onderzocht: de huwelijksfrequentie, de gemiddelde huwelijksleeftijd, en de ontwikkeling van het aantal gedwongen huwelijken. Deze variabelen zullen niet alleen door de tijd heen worden onderzocht, maar ook, voorzover dat mogelijk is, afzonderlijk voor alfabetismetypen en beroepscategorieën worden onderzocht.

9.5.1. *Huwelijksfrequentie*

Grafiek 9.1 geeft een antwoord op de vraag in hoeverre de huwelijksfrequentie zich in de negentiende eeuw in Eindhoven in samenhang met de economische omstandigheden ontwikkelde. De huwelijksfrequentie is gemeten als een promillage van het totaal aantal huwelijken ten opzichte van het aantal inwoners.²¹ Naast de ontwikkeling van de huwelijksfrequentie in Eindhoven, is ook ontwikkeling in Nederland als geheel weergegeven over de periode 1840-1920.

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog schoot de huwelijksfrequentie in Nederland omhoog. Het was het antwoord op een periode waarin niet om economische, maar om politieke redenen terughoudendheid was betracht in het sluiten van een huwelijk. Voor 1918 verliep de ontwikkeling van de huwelijksfrequentie veel geleidelijker: ze daalde in Nederland langzaam van circa 8 promille in het derde kwart van de negentiende eeuw naar ruim 7 promille in de periode 1900-1915. Maar er waren periodes waarin meer, en periodes waarin minder huwelijken werden gesloten. Tussen 1845 en 1850 was er zo'n periode van geringe huwelijksfrequentie; tussen 1870 en 1875 was de huwelijksfrequentie juist hoger dan normaal.

In vergelijking met de landelijke cijfers was de huwelijksfrequentie in Eindhoven aan de lage kant. Gedurende de gehele eeuw had de frequentie een gemiddeld niveau van 6.8 huwelijken op 1000 inwoners. In sommige jaren liep dat aantal echter op tot ruim 8.5 huwelijken per 1000; in andere jaren daalde het tot bijna de helft daarvan. Grafiek 9.1 toont dat de schommelingen rond de Nederlandse en Eindhovense gemiddelden tot op zekere hoogte in de pas liepen met perioden van economische voor- en tegenspoed. De laagste huwelijksfrequenties in Eindhoven kwamen voor tussen 1818 en 1820, rond 1830, tussen 1840 en 1848 en tussen 1885 en 1895. De laagste huwelijksfrequenties in Nederland deden zich voor tussen 1846 en 1848, tussen 1885 en 1890, en rond 1915. De hoogste huwelijksfrequenties treft men in Eindhoven aan rond 1825, rond 1835 en tussen 1860 en 1880, in Nederland rond 1850 en tussen 1860 en 1875. Omdat het juist de jaren 1815-1820, 1828-1832, 1843-1848, 1853-1855 en 1885-1895 waren waarin de economische crises zich het duidelijkst manifesteerden en de huwelijksfrequentie zich juist in deze jaren op het laagste niveau bevond, lijkt er alle reden te zijn om aan te nemen dat er inderdaad een duidelijke samenhang heeft bestaan tussen de economische omstandigheden van de bevolking en het huwelijksgedrag. In tijden van economische crisis werd over het algemeen minder vaak gehuwd, terwijl in economisch gunstige omstandigheden het tegenovergestelde geschiedde. Het Europese huwelijkspatroon, waarin de mogelijkheden om te huwen afhankelijk waren van de financiële en economische mogelijkheden om een eigen bedrijf te beginnen, lijkt in Eindhoven tot aan het einde van de negentiende eeuw zichtbaar te zijn gebleven.

Uit deze uitkomst mag men niet afleiden dat er geen gezinnen zijn geweest die zich aan dit patroon onttrokken. In een eerder artikel heb ik, met behulp van een vrij speculatieve methode, trachten aan te tonen dat er inderdaad beroepsgroepen waren die hun huwelijksfrequentie in veel mindere mate lieten afhangen van de heersende economische omstandigheden.²² Het is vanwege contaminatieproblemen in de Eindhoven-dataset helaas onmogelijk om ook voor alfabeten en analfabeten na te gaan of er tussen hen in dit opzicht verschil bestond.²³

GRAFIEK 9.2. Ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen, 1800-1920.

Noot: de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd is weergegeven als negenjarig voortschrijdend gemiddelde.

9.5.2. *Huwelijksleeftijd*

Nu is gebleken dat de huwelijksfrequenties in het Europese huwelijkspatroon fluctueerden op de golven van de economische omstandigheden, kan verwacht worden dat er ook ten aanzien van de gemiddelde huwelijksleeftijd variaties moeten hebben bestaan. Een deel van de mensen die wilden trouwen, maar dat gezien de economische situatie niet konden, zal het huwelijk hebben uitgesteld tot het moment dat de economische mogelijkheden zich er wel toe leenden. Dat betekent dat verondersteld mag worden dat de gemiddelde huwelijksleeftijd aan het einde van een economisch slechte periode zal zijn gestegen, terwijl de huwelijksleeftijd in een economisch gunstige periode weer moet zijn gedaald. Of deze ontwikkeling zich ook heeft voorgedaan, wordt in grafiek 9.2 duidelijk. Als huwelijksleeftijd is de leeftijd in jaren genomen die iemand bezat op het moment dat hij of zij trouwde, gesteld dat het huwelijk binnen zes maanden na zijn of haar verjaardag plaatsvond. Was dat niet het geval, dan werd bij de huwelijksleeftijd één jaar opgeteld. Zoals al eerder vermeld bevat de Eindhoven-dataset gegevens over 1771 huwelijken. Het eerste daarvan werd gesloten op 27 september 1795, het laatste op 23 no-

vember 1920. Grafiek 9.2 toont het negenjarig voortschrijdend gemiddelde in de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen, zoals die uit de Eindhoven-dataset kan worden berekend.

Het eerste wat aan de grafiek opvalt is de sterke stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijden van zowel mannen als vrouwen in de periode van 1800 tot 1830. Hoewel ook door anderen is geconstateerd dat de gemiddelde huwelijksleeftijd in de omgeving van Eindhoven aan het begin van de negentiende eeuw lager was dan rond het midden van de eeuw,²⁴ moet de stijging die grafiek 9.2 laat zien als een artefact worden beschouwd, dat veroorzaakt is door de manier waarop de huishoudens in de Eindhoven-dataset zijn geselecteerd. De eerste selectie is immers gebaseerd op gezinnen die op 1 januari 1850 in de bevolkingsregisters figureerden. Daar waren gezinnen bij waarvan de man en de vrouw twintig, dertig jaar of nog wel langer geleden waren getrouwd. Hun gemiddelde huwelijksleeftijd is af te lezen in de linkerhelft van grafiek 9.2. In diezelfde huwelijksjaren zijn natuurlijk ook vele anderen getrouwd. Een deel van hen is niet in de selectie van 1850 opgenomen omdat ze uit de steekproef vielen, een ander deel niet omdat ze uit Eindhoven zijn geëmigreerd, en een deel niet omdat het huishouden inmiddels was beëindigd vanwege het overlijden van de man en/of de vrouw. Het waren vooral de gezinnen waarvan de man of de vrouw op jonge leeftijd waren gehuwd, die een veel grotere kans hadden om nog in 1850 aanwezig te zijn. Zij zorgen er voor dat de gemiddelde huwelijksleeftijd in de eerste decennia van de negentiende eeuw lager wordt weergegeven dan feitelijk het geval zal zijn geweest. Ook in de perioden 1850-1870 en 1890-1900 moet rekening worden gehouden met een zelfde soort verstoring.²⁵

Met verontachtzaming van de periode 1800-1830 toont grafiek 9.2 twee verschillende curves. De gemiddelde huwelijksleeftijden van vrouwen vertoonden vanaf 1830 een geleidelijke daling zonder al te veel fluctuaties. Was in 1830 de gemiddelde huwelijksleeftijd 29 jaar, in 1920 was ze gedaald naar 26 jaar. De ontwikkeling van de huwelijksleeftijd van mannen onderging veel grotere golfbewegingen. De gemiddelde leeftijd lag tussen 1830 en 1845 rond de 30 jaar. Daarna trad een spectaculaire stijging op die na 1850 weer met een even abrupte daling eindigde. Tussen 1854 en 1870 stegen de leeftijden weer tot een gemiddelde van bijna 32 jaar, gevolgd door een vrij snelle daling die in 1880 op een gemiddelde van 29 jaar eindigde. Vanaf dat moment ontwikkelde de gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen zich, net als die van vrouwen, veel geleidelijker. In 1920 was de gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen 27.3 jaar, en van vrouwen 26.0 jaar.

Wanneer we de momenten van stijgende en dalende huwelijksleeftijd bij mannen vergelijken met de reeds eerder vermelde perioden van economische voor- en tegenspoed blijkt het moeilijk om eenduidige conclusies te trekken. Aan de ene kant is het opvallend dat de enorme stijging

van de huwelijksleeftijd tussen 1845 en 1850 inderdaad samenviel met de op dat moment heersende economische crisis; de andere economisch moeilijke perioden hebben daarentegen geen sporen nagelaten. In perioden van voorspoed was de gemiddelde huwelijksleeftijd inderdaad wat lager; een echt aanzienlijke daling, zoals die bijvoorbeeld tussen 1860 en 1880 zou hebben moeten optreden bleef echter uit. Een duidelijk bewijs voor het bestaan van een Europees huwelijkspatroon leveren deze cijfers dus niet. Een bewijs dat het patroon niet aanwezig is geweest, is echter ook niet te leveren; integendeel, juist het feit dat vooral de huwelijksleeftijd van mannen sterker varieerde dan die van vrouwen maakt de aanwezigheid van een Europees huwelijkspatroon weer wat aannemelijker. Het zijn immers de potentiële bruidegoms geweest die de afweging hebben moeten maken of huwen bij de heersende economische omstandigheden een reële optie was.

Meer zicht op de aan- of afwezigheid van het Europees huwelijkspatroon kunnen we alleen maar krijgen door de huwende mannen te onderscheiden in diverse beroepsgroepen. Om dat te doen zijn alle bruidegoms op grond van het beroep dat ze uitoefenden ingedeeld in een van de vier beroepsklassen volgens de indeling van Giele en Van Oenen, waarbij de grote en kleine burgerij in één categorie zijn ondergebracht, naast de boerenklasse en de arbeidende klasse. Op grond van de argumenten die aan het bestaan van een Europees huwelijkspatroon ten grondslag liggen valt te verwachten dat het vooral de boerenklasse, en in de tweede plaats de burgerij zal zijn geweest die het sluiten van een huwelijk mede heeft laten afhangen van de heersende economische omstandigheden: om te trouwen dienden ze te wachten tot zich de mogelijkheid voordeed om een eigen bedrijf te stichten. De arbeidende klasse zal daarentegen in haar gedrag minder beïnvloed zijn geweest door economische voor- en tegenspoed: de marginale inkomenspositie van de arbeidende klasse was van dien aard dat het bij de keuze om wel, niet of later te trouwen geen rol speelde. Grafiek 9.3. geeft de uitkomst.

Ze toont twee grafieken waarin het negenjarig voortschrijdend gemiddelde van de gemiddelde huwelijksleeftijd voor elk van deze drie categorieën, voor mannen en vrouwen afzonderlijk, is weergegeven. Op grond van beide plaatjes vallen enige opmerkelijke conclusies te trekken. De minst opmerkelijke is misschien dat mannen uit de arbeidende klasse over het algemeen op jongere leeftijd trouwden dan mannen uit de grote en kleine burgerij. Van Poppel heeft geconstateerd dat in alle door hem onderzochte gemeenten in Nederland de huwelijksleeftijd van de hogere burgerij in de periode 1812-1912 de hoogste, en de huwelijksleeftijd van de werklieden de laagste was.²⁶ Interessant is dat de huwelijksleeftijden in beide beroepsklassen, ondanks de verschillen in hoogte, dezelfde ontwikkeling doormaakten. Vanaf 1860 trad voor beide groepen een vrijwel identieke daling op van de huwelijksleeftijd: een snelle daling tussen

GRAFIEK 9.3. Ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen per beroepsklasse, 1830-1920.

Noot: de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd is weergegeven als negenjarig voortschrijdend gemiddelde.

1870 en 1880, gevolgd door een veel geleidelijker daling tot aan 1920. De ontwikkelingen die onder de mannen van de arbeidende klasse en de burgerij te constateren vallen, zijn ook bij de vrouwen zichtbaar. Een verschil was dat de leeftijd waarop vrouwen uit de arbeidende klasse huwden niet veel lager was dan die van vrouwen uit de grote en kleine burgerij; in de eerste helft van de negentiende eeuw was hun gemiddelde leeftijd zelfs wat hoger.

Volstrekt anders was de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd onder mannen en vrouwen die tot de boerenklasse behoorden. Onder hen stegen de gemiddelde leeftijden juist bijzonder sterk tussen 1870 en 1880 van 30 naar 35 jaar, waarna een even snelle daling volgde. Na 1895 schoot de gemiddelde huwelijksleeftijd vervolgens weer omhoog, om tot na 1910 op een extreem hoog niveau van ongeveer 36 jaar te blijven steken.²⁷ Hoewel ook Van Poppel heeft waargenomen dat de huwelijksleeftijd onder de mannelijke boerenbevolking in de Brabantse Kempen na 1870 hoger was dan in de periode daarvoor, is de mate waarin dat verschijnsel zich daar heeft voltrokken veel minder sterk geweest.²⁸ De toename van de gemiddelde huwelijksleeftijd onder mannen en vrouwen van de boerenklasse zorgt er zelfs voor dat deze klasse, wanneer de gehele periode 1830-1920 onder de loupe wordt genomen, de hoogste gemiddelde huwelijksleeftijd heeft gekend. Ook deze conclusie is niet in overeenstemming met die van Van Poppel, die immers de hoogste huwelijksleeftijden onder de leden van de grote burgerij heeft aangetroffen.²⁹

Een andere verrassende conclusie is dat, voorafgaande aan 1870, de variatie in gemiddelde huwelijksleeftijden binnen de drie beroepsklassen weliswaar grillig, maar tussen de drie beroepsklassen niet al te groot blijkt te zijn geweest.³⁰ Zo schoot rond 1850 de huwelijksleeftijd van mannen uit de grote en kleine burgerij weliswaar omhoog, en de huwelijksleeftijd van vrouwen uit de boerenklasse omlaag, maar dat leidde er niet toe dat er opmerkelijke verschillen in gemiddelde leeftijd ontstonden met degenen die tot de andere beroepsklassen behoorden. De oorzaak van het wat grillige karakter van de curves in de periode vóór 1870 kan misschien worden toegeschreven aan het beperkte aantal personen dat in de analyse is opgenomen. Daartegen spreekt echter het feit dat Blankert, in een onderzoek naar de huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen tussen 1830 en 1859, eveneens lage gemiddelde huwelijksleeftijden aantrof onder vrouwen van landbouwers en hoge leeftijden onder mannen uit de middenstand.³¹

Het laatste opmerkelijke feit dat uit grafiek 9.3 kan worden afgelezen is dat de stijging van de huwelijksleeftijd onder landbouwers niet blijkt te zijn samengevallen met de economische omstandigheden die op dat moment in Eindhoven heersten. Hun gemiddelde huwelijksleeftijd bleef bijvoorbeeld gedurende de jaren van de aardappelcrisis ongeveer gelijk, maar daalde gedurende 1885-1895, de periode van de laatste landbouwcrisis, terwijl de snelle stijging die rond 1870 begon in een periode viel

die voor de landbouw zeker florissant genoemd mag worden. Wat op grond van grafiek 9.2 onbewezen bleef, moet op grond van grafiek 9.3 worden afgewezen. De ontwikkeling van gemiddelde huwelijksleeftijden geeft geen enkele aanwijzing dat er in Eindhoven in de negentiende eeuw een samenhang met de economische conjunctuur heeft bestaan. Ze geeft echter wel een zekere aanwijzing voor de introductie van een modernere vorm van huwelijksgedrag. Uit grafiek 9.2 was al gebleken dat de gemiddelde huwelijksleeftijden omstreeks 1870 begonnen te dalen; uit grafiek 9.3 kan worden opgemaakt dat die daling zich vooral onder de leden van de burgerij en de arbeidende klasse voordeed, de beroepsklassen waarvan ook verwacht mocht worden dat ze voorop zouden lopen bij het veranderen van hun huwelijksgedrag.

Een van de centrale hypothesen in het onderzoek betreft de samenhang die er heeft bestaan tussen vormen van modern demografisch gedrag en het alfabetisme. De veronderstelling is dat alfabeten een voorhoedepositie hebben ingenomen in het transitieproces. Modern gedrag kan niet zonder individuele moderniteit; individuele moderniteit zal mede zijn bewerkstelligd door de invloed die het onderwijs heeft uitgeoefend. Nu gebleken is dat de gemiddelde huwelijksleeftijd in Eindhoven rond 1870 begon te dalen, betekent dat dat er rond die tijd groeiende differentiaties in de huwelijksleeftijd aan het daglicht moeten komen tussen alfabete en analfabete mannen en vrouwen. Grafiek 9.4 laat zien in hoeverre dat het geval is geweest. In deze grafiek zijn de alfabete mannen en vrouwen onderverdeeld in alfabeten van de eerste en de tweede generatie. Alfabeten van de eerste generatie zijn degenen die zelf konden lezen en schrijven, maar minstens één van hun ouders niet; alfabeten van de tweede generatie zijn degenen waarvan de ouders ook konden lezen en schrijven.

De grafiek biedt een verwarrend beeld. Er is zeker sprake van een daling van de huwelijksleeftijd onder alfabeten, maar die vindt het meest onder de alfabete mannen van de eerste generatie plaats, en in mindere mate onder de alfabeten van de tweede generatie. Maar meer nog dan de langzame daling, is het verschil in gemiddelde huwelijksleeftijd tussen beide alfabeten-categorieën opvallend. Alfabete mannen van de eerste generatie waren gemiddeld twee jaar jonger toen ze trouwden dan alfabete mannen van de tweede generatie. Zij zijn dus degenen die relatief jong trouwden, terwijl de analfabete mannen vanaf 1870 een tussenpositie innamen. Voor 1870 fluctueerden de huwelijksleeftijden van analfabete mannen enorm. Ze bereikten een maximum in 1838, toen de gemiddelde huwelijksleeftijd 34 jaar was, en een minimum in 1855, toen de gemiddelde leeftijd naar 25 jaar was gedaald. Wat de reden daarvoor is geweest, is niet duidelijk. Het heeft zeker iets te maken met een sterke afname in de huwelijksfrequentie. In het decennium 1840-1850 trouwden volgens de Eindhoven-dataset 15 analfabete mannen, in de tien jaar daarna slechts 8, en in de tien jaar daarna weer 24.

GRAFIEK 9.4. Ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen per alfabetismetype, 1830-1920.

Noot: de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd is weergegeven als negenjarig voortschrijdend gemiddelde.

De ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijden verliep bij vrouwen anders. Analfabete vrouwen trouwden gemiddeld genomen wat later dan alfabete vrouwen. Blijkbaar waren vrouwen die konden lezen en schrijven aantrekkelijker huwelijkspartners dan vrouwen die daar niet toe in staat waren.

Gezien de grote discrepantie die er heeft bestaan in de gemiddelde huwelijksleeftijden per beroepsklasse, is het niet onverstandig om na te gaan of deze variabele misschien verantwoordelijk is geweest voor de verschillen die er tussen de alfabetismeklassen aan de dag zijn getreden. De tabellen E.1 en E.2, die in bijlage E zijn opgenomen, geven daarover uitsluitsel. Tabel E.1 toont een tabel waarin beide variabelen zijn gekruist, zodat elke cel de leeftijd weergeeft waarop binnen een bepaalde beroepsklasse en een bepaald alfabetismetype gemiddeld genomen werd gehuwd. Tabel E.2 bevat de uitkomsten van een variantie-analyse, waarin de mate waarin beide variabelen afzonderlijk en in combinatie voor variatie in de huwelijksleeftijd hebben gezorgd is aangegeven. Uit tabel E.2 komt naar voren dat de verschillen, die tussen de alfabetismetypen geconstateerd werden ten aanzien van de gemiddelde huwelijksleeftijd, slechts ten dele zijn veroorzaakt door de verschillen die er tussen de beroepsklassen bestonden. Het discriminerend effect van de variabele 'beroepsklasse' was over het algemeen wel groter dan het discriminerend effect van de variabele 'alfabetismetype'. Het belang van de laatste variabele was echter niet te verwaarlozen. Het discriminerend effect ervan was vrijwel altijd significant. Ook uit tabel E.1 wordt dat duidelijk. Alfabeten van de eerste generatie hadden bijvoorbeeld in alle beroepsklassen de laagste gemiddelde huwelijksleeftijden. Bij vrouwen waren de verschillen nog wat groter dan bij mannen. De significante F-waarden die de interactie-effecten vertonen, komen volledig voor rekening van de analfabete landbouwers. Behoorde men tot de boerenklasse en was men analfabeet, dan was er een aanzienlijke kans dat men pas op aanmerkelijk hogere leeftijd huwde.

Welke conclusie kan getrokken worden uit de voorliggende analyses? De premisse was dat de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd een exponent is geweest van de komst van een moderne vorm van demografisch gedrag. De hypothese was dat alfabeten eerder dan analfabeten tekenen van dit moderne gedrag zouden vertonen. Het was dus te verwachten dat alfabeten, meer dan analfabeten, eerder op jongere leeftijd zouden zijn gaan huwen. De uitkomsten overziend, blijkt dat dat maar tot op zekere hoogte het geval is geweest. De gemiddelde huwelijksleeftijd daalde niet van alle alfabeten in gelijke mate: ze daalde vooral onder alfabeten die uit een gezin kwamen waarvan de ouders niet konden lezen en schrijven. Misschien waren zij degenen die, ontstegen aan het ouderlijk milieu, voor een eigen, nieuwe vorm van huwelijksgedrag kozen. Wellicht kan in de volgende paragrafen een verdere ondersteuning voor deze bevinding worden verkregen.

9.5.3. *Gedwongen huwelijken*

Wanneer binnen zeven maanden na de huwelijksvoltrekking een kind ter wereld wordt gebracht, spreken demografen over een gedwongen huwelijk.³² Gedwongen huwelijken zijn nooit een exceptioneel verschijnsel geweest in de Westeuropese samenleving: het was niet ongebruikelijk dat soms meer dan een derde van alle huwelijken met een zwangerschap begon.³³ Lange-termijn onderzoek heeft echter wel aangetoond dat het verschijnsel zich in alle perioden niet in dezelfde mate heeft voorgedaan. Uit gezinsreconstructies die in Duitsland zijn verricht is bijvoorbeeld naar voren gekomen dat het percentage gedwongen huwelijken in een zestal gemeenten in de achttiende eeuw rond de 12 procent lag, maar in de negentiende eeuw naar een percentage rond de 25 procent steeg.³⁴ Hetzelfde verschijnsel deed zich, in nog sterkere mate, voor in België.³⁵ Uit Nederland komen echter gemengde berichten. In de kop van Noord-Holland steeg het percentage voorechtelijk verwekte kinderen al in achttiende eeuw, om rond 1830 een maximum te bereiken.³⁶ Engelen en Meyer hebben daarentegen geen bijzondere ontwikkeling door de tijd heen waargenomen: in een tiental over Nederland verspreide plattelandsgemeenten lag het percentage gedwongen huwelijken in de periode 1820-1860 rond de 18 procent met een licht dalende tendens.³⁷ De door hen bestudeerde periode is wellicht wat ongelukkig gekozen, omdat uit het overig onderzoek blijkt dat juist tussen 1820 en 1860 het percentage gedwongen huwelijken een plafond bereikte. Naast variaties door de tijd bestonden er ook grote lokale en regionale variaties op hetzelfde moment in de tijd. Met name de factor religie zorgde voor grote verschillen. In de katholieke streken lag het percentage een stuk lager dan in de protestantse streken. In vier katholieke Beierse gemeenten lag het percentage gedwongen huwelijken tussen 1700 en 1900 onder de 20 procent, in twee gemeenten in het lutherse Oostfriesland boven de 30.³⁸ Het zelfde beeld werd ook in Nederland aangetroffen. In een katholieke gemeente als het Brabantse Eersel bedroeg het percentage in de periode 1850-1900 bijvoorbeeld maar 6 procent, en in het eveneens katholieke Lichtenvoorde slechts 2,5 procent, terwijl de percentages in protestantse dorpen als Zaamslag, Leersum en Kerkwijk boven de 25 procent reikten.³⁹ Het onderzoek van Engelen en Meyer heeft eveneens aangetoond dat de lokale variaties die binnen één regio voorkwamen, grotendeels zijn terug te voeren op verschillen in religie.

Aan een stijging van het percentage gedwongen huwelijken ligt een stijging van seksuele activiteiten buiten het huwelijk ten grondslag. Door Wrigley is geopperd dat deze praktijken begonnen toe te nemen op een moment dat er in de samenleving twijfel begon te ontstaan aan de zin om het aantal huwelijken te beperken.⁴⁰ In die zin is het gedwongen huwelijk een 'modern' demografisch verschijnsel. Of dat werkelijk zo is, is maar de vraag. Er zijn twee bedenkingen tegen te maken. In de eerste plaats is het

evengoed denkbaar dat in er in het traditionele Europese huwelijkspatroon, met zijn geringe huwelijksfrequentie en hoge huwelijksleeftijden, een grote kans moet hebben bestaan dat huwelijken een gedwongen karakter zouden hebben. Ten tweede kan men de bedenking maken dat modern demografisch gedrag gekenmerkt wordt door een wat groter bewustzijn van de mensen ten aanzien van dat gedrag. Kooy en Keuls, die onderzoek hebben verricht naar het voorkomen van gedwongen huwelijken in Nederlandse gemeenten rond het midden van de twintigste eeuw, ontdekten dat gedwongen huwelijken minder vaak voorkwamen in gemeenten waar het opleidingsniveau van de inwoners hoog was. Zij meenden voor deze negatieve correlatie een verklaring te kunnen vinden in het feit dat hoger opgeleiden een sterkere *foresight mentality* zouden hebben, en een betere kennis van de seksuele fysiologie en van voorbehoedsmiddelen.⁴¹ Hoewel het onjuist is om deze redenering bij voorbaat ook op de negentiende-eeuwse samenleving van toepassing te verklaren, is het er wel één die niet ver afstaat van de hypothesen die eerder zijn gesteld ten aanzien van de relatie tussen onderwijs en modern demografisch gedrag. Beide bedenkingen zijn mijns inziens juist. Ten aanzien van het 'moderne' karakter van het gedwongen huwelijk moet dan ook een nuancering worden aangebracht. Het gedwongen huwelijk is niet alleen een modern demografisch verschijnsel, maar is ook in traditionele samenlevingen veelvuldig voorgekomen. De verschijningsvorm zal echter anders zijn geweest: in een traditioneel huwelijkspatroon is het gedwongen huwelijk een verschijnsel geweest dat zich onder alle beroepsgroepen en in alle leeftijdscategorieën in gelijke mate zal hebben voorgedaan, terwijl in een modern huwelijkspatroon de gedwongen huwelijken zich meer geconcentreerd zullen hebben binnen bepaalde groepen in de samenleving: groepen die al wel meegingen in de modernisering van het demografisch gedrag, maar nog niet het besef of de kennis bezaten om controle over dat gedrag uit te oefenen.

Uit het bovenstaande kunnen voor het onderzoek naar de demografische transitie in Eindhoven de volgende hypothesen worden opgesteld:

1. Het aantal gedwongen huwelijken zal in de loop van de bestudeerde periode zijn gestegen. De stijging zal vooral zichtbaar moeten worden na 1870, toen de gemiddelde huwelijksleeftijd begon te dalen.
2. Het gedwongen huwelijk zal rond die tijd van karakter zijn veranderd, omdat het zich, veel meer dan in eerdere perioden, zal hebben geconcentreerd binnen bepaalde groepen uit de samenleving: a: onder jonge mensen, b: onder arbeiders en c: onder analfabeten.

Basis voor een onderzoek naar gedwongen huwelijken zijn niet-steriele huwelijken, d.w.z. huwelijken die niet kinderloos zijn gebleven. Van de 1622 gezinnen die voldeden aan de criteria om in het onderzoek naar gedwongen huwelijken te worden opgenomen, bleven er 196 (12.1 pro-

GRAFIEK 9.5. Ontwikkeling van het percentage gedwongen huwelijken per huwelijkscohort, 1800-1920.

cent) kinderloos; bij het berekenen van de ontwikkeling van gedwongen huwelijken zijn deze buiten beschouwing gelaten. In 48 van de 1426 niet-steriele huwelijken (3.4 procent) waren al kinderen aanwezig voordat het huwelijk gesloten werd. Ook deze huwelijken zijn buiten de verdere analyse gelaten. Alleen in grafiek 9.5 zijn ze opgenomen.

De ontwikkeling van het percentage gedwongen huwelijken verliep in de negentiende eeuw niet spectaculair. Gemiddeld had 16 procent van de huwelijken een gedwongen karakter. In het cohort van huwelijken die vóór 1825 werden gesloten blijkt dat er op de vijftig huwelijken één was waarin al kinderen aanwezig waren, dat er acht waren waarin binnen zeven maanden na de huwelijksluiting een kind werd geboren, en dat de overige 41 huwelijken geen gedwongen karakter hadden. Wanneer huwelijken met een voorechtelijke geboorte buiten beschouwing worden gelaten, valt te constateren dat het percentage gedwongen huwelijken zich ontwikkelde van 15 procent vóór 1825, via 11 procent in de periode 1825-1850, 12 procent in de periode 1850-1875, en 17 procent in de periode 1875-1900, tot 18 procent na 1900. Rond het midden van de negentiende eeuw nam het percentage gedwongen huwelijken dus iets af, maar aan het einde van de eeuw steeg het percentage weer, zodat de situatie in het begin van de twintigste eeuw weinig afweek van die van honderd jaren daarvoor. Het percentage gedwongen huwelijken lag wat onder het niveau dat Engelen en Hillebrand in Breda aantroffen⁴², maar een stuk hoger dan in Eersel. De ontwikkeling overziend, en rekening houdend met het feit dat het relatief hoge percentage gedwongen huwelijken in het huwelijkscohort < 1825 een gevolg kan zijn van een oververtegenwoordiging van jonggehuwden, kan gesteld worden dat de stijging van het aantal ge-

dwongen huwelijken aan het einde van de negentiende eeuw in overeenstemming is met hypothese 1.

Hypothese 2a veronderstelde dat er in de loop van de tijd een verschuiving heeft voorgedaan in de leeftijd van degenen die gedwongen huwden. Gedwongen huwelijken werden in toenemende mate het resultaat van de groeiende vrijheid in seksuele activiteiten op jongere leeftijd. Dat betekent dat dat tot uitdrukking moet kunnen komen in de gemiddelde huwelijksleeftijd van degenen die, al zwanger, gingen trouwen. In de loop van de tijd zouden hun huwelijksleeftijden sterker moeten gaan afwijken van de leeftijden waarop degenen trouwden die niet zwanger waren. Normaal gesproken waren de leeftijden van degenen die tot een huwelijk gedwongen waren een stuk lager dan van degenen die niet gedwongen trouwden. Engelen en Meyer constateerden bijvoorbeeld een gemiddeld verschil van 5.3 jaar voor mannen en van 4.9 jaar voor vrouwen.⁴³ Van Lieshout en Rikken maten eveneens een groot verschil in huwelijksleeftijd: bij meer dan de helft van de gedwongen huwelijken was de vrouw tussen de 20 en 24 jaar, terwijl de gemiddelde huwelijksleeftijd voor alle huwende vrouwen bijna 30 jaar bedroeg.⁴⁴ Aangezien het verschil in beide analyses uitsluitend over de gehele bestudeerde periode is berekend, is het niet mogelijk om na te gaan of zich een divergerende ontwikkeling heeft voorgedaan. In grafiek 9.6 is daar wel voor gezorgd. De grafiek toont de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen zoals die uit de Eindhoven-dataset naar voren komt, onderscheiden naar degenen die gedwongen en niet-gedwongen trouwden.

Hoewel uit grafiek 9.2 duidelijk was geworden dat er onder vrouwen in Eindhoven in de negentiende eeuw geen spectaculaire daling van de huwelijksleeftijd heeft plaats gevonden, laat grafiek 9.6 zien dat er zich ten aanzien van de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen die gedwongen huwden wel degelijk een belangrijke verandering voltrok. Tussen 1830 en 1870 waren de huwelijksleeftijden van hen die tot deze categorie behoorden nauwelijks lager dan van degenen die niet gedwongen huwden; na die datum begon de huwelijksleeftijd bij gedwongen huwelijk aanmerkelijk te dalen, terwijl de leeftijd bij niet-gedwongen huwelijken vrijwel gelijk bleef. De uitkomst bevestigt dus de gestelde hypothese.

Hypothese 2 bevatte als tweede element dat het gedwongen huwelijk een verschijnsel was dat zich in het traditionele huwelijkspatroon onder alle beroepsgroepen zou hebben voorgedaan, maar zich in de loop van de tijd geconcentreerd zou hebben onder gezinnen die tot de arbeidersklasse behoorden. Reeds eerder verricht historisch onderzoek wijst in deze richting: in de analyse van Engelen en Meyer werd een onderverdeling gemaakt naar zelfstandig uitgeoefende beroepen en beroepen die in loondienst werden verricht. De gevonden verschillen waren aanzienlijk: onder de eerste groep was het percentage gedwongen huwelijken 12 procent, onder de tweede groep 25 procent.⁴⁵ Knodel trof gedwongen huwe-

GRAFIEK 9.6. Ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen, bij gedwongen en niet-gedwongen huwelijken, 1800-1920.

Noot: de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd is weergegeven als negenjarig voortschrijdend gemiddelde.

lijken in alle beroepsgroepen aan, maar vooral toch in gezinnen van ongeschoolde arbeiders.⁴⁶ Helaas ontbreekt in deze analyses een beschrijving van de ontwikkeling door de tijd. Met behulp van tabel 9.1 is dat wel mogelijk: daarin wordt de ontwikkeling van het percentage gedwongen huwelijk per huwelijkscohort weergegeven voor de drie beroepsklassen 'Grote en kleine burgerij', 'Boerenklasse' en 'Arbeidende klasse'.

Wanneer een onderscheid wordt gemaakt in beroepsklassen volgens de indeling van Giele en Van Oenen, zoals die in tabel 9.1 is gepresenteerd, komt het volgende naar voren. Gedurende de gehele periode was het gedwongen huwelijk een verschijnsel dat vaker voorkwam bij gezinnen die tot de arbeidende klasse behoorden dan in de burgerij of de boerenklasse. In de loop van de eeuw werden de verschillen echter groter: vanaf 1850 was het percentage gedwongen huwelijken in de arbeidersklasse een tiental punten hoger dan in de burgerij.⁴⁷ Ook hypothese 2b lijkt hiermee bevestigd te worden.

Blijft over hypothese 2c. Die hypothese luidde dat er in de eerste huwelijkscohorten niet veel verschil zal zijn geweest tussen het aantal gedwongen huwelijken van alfabeten en dat van analfabeten, maar dat de stijging

TABEL 9.1. Percentage gedwongen huwelijken per beroepscategorie, per huwelijkscohort, 1800-1920.

	< 1825	1825-1850	1850-1875	1875-1900	> 1900
Grote en kleine burgerij	13.3 (15)	9.8 (41)	6.5 (62)	7.3 (110)	12.4 (161)
Boerenklasse	14.8 (27)	9.7 (31)	4.8 (21)	11.1 (36)	3.2 (31)
Arbeidende klasse	18.8 (48)	13.3 (98)	16.2 (105)	22.0 (245)	21.9 (347)
Max. verschil	6.5	3.6	11.4	14.7	18.7

die zich vanaf 1870 heeft voorgedaan voornamelijk op het conto moet worden geschreven van gezinnen, waarvan de vader of de moeder niet kon lezen en schrijven. Met behulp van tabel 9.2 is het mogelijk deze hypothese te toetsen. Alle niet-steriele huwelijken zijn in vijf huwelijkscohorten ingedeeld, en daarbinnen weer onderverdeeld naar het alfabetismetype van de bruid en de bruidegom.

De tabel toont een ontwikkeling die de gestelde hypothese ten dele ondersteunt. In het eerste huwelijkscohort was er weliswaar een grote variatie in gedwongen huwelijken, maar die variatie was waarschijnlijk het gevolg van het kleine aantal alfabete gezinnen. In de laatste twee huwelijkscohorten ontstond de situatie die was bevroed. Onder gezinnen met een analfabete vader of een analfabete moeder steeg het percentage gedwongen huwelijken tot grote hoogte, terwijl het percentage onder alfabete gezinnen daarbij achterbleef. Tegengesteld aan de verwachting was dat onder de alfabete gezinnen óók een stijging van het aantal gedwongen huwelijken plaats vond. Een opvallend verschil is verder dat de laagste percentages over het algemeen werden aangetroffen onder gezinnen waarvan de bruid en de bruidegom uit gezinnen afkomstig waren die ook alfabeet waren. Het lijkt er dus op dat er vanaf 1875 een divergentie optrad in de ontwikkeling van de gedwongen huwelijken. Het percentage steeg onder alfabeten en analfabeten, maar de stijging onder alfabeten was veel minder groot dan onder analfabeten.

Uit tabel 9.2 kwam naar voren dat gedwongen huwelijken in de laatste twee huwelijkscohorten vooral voorkwamen onder analfabete gezinnen; uit tabel 9.1 bleek dat de stijging van het aantal gedwongen huwelijken zich concentreerde in de arbeidersklasse. Het lijkt er op te wijzen dat vooral gezinnen waarvan de man tot de arbeidersklasse behoorde, en de man of de vrouw niet kon lezen of schrijven, rond de eeuwwisseling met dit fenomeen werden geconfronteerd. Voordat een dergelijke conclusie kan worden getrokken is het gewenst om na te gaan hoe de samenhang tussen alfabetismetype en beroepsklasse er ten aanzien van gedwongen huwelijken heeft uitgezien. In tabel E.3 (in Bijlage E) zijn beide variabelen gekruist. Alleen gezinnen die tot de laatste twee huwelijkscohorten

TABEL 9.2. Percentage gedwongen huwelijken per alfabetismetype, per huwelijkscohort, 1800-1920.

	< 1825	1825-1850	1850-1875	1875-1900	> 1900
Analfabeet	16.4 (55)	11.5 (96)	10.3 (78)	26.4 (72)	33.3 (9)
1e gen. alfabeet	0.0 (7)	16.7 (24)	14.9 (47)	18.8 (176)	19.3 (202)
2e gen. alfabeet	14.3 (7)	5.6 (36)	12.5 (40)	10.0 (120)	17.5 (314)
Max. verschil	16.4	11.1	4.6	16.4	15.8

behoorden zijn in de kruistabel opgenomen. De tabel laat zien dat het percentage gedwongen huwelijken inderdaad het grootst is geweest onder gezinnen die analfabeet waren en tot de arbeidersklasse behoorden. Het lijkt er zelfs op dat de variabelen onafhankelijk van elkaar invloed hebben uitgeoefend. Onder arbeidersgezinnen kwamen gedwongen huwelijken veel vaker voor dan onder gezinnen die tot de burgerij of de boerenklasse behoorden. Het verschil tussen alfabete en analfabete gezinnen was wat minder groot, maar in alle drie beroepsklassen consistent: analfabete gezinnen, of ze nu tot de burgerij, de boerenklasse of de arbeidende klasse behoorden, hadden een grotere kans om met een gedwongen huwelijk te zijn begonnen dan alfabete gezinnen van de eerste generatie, terwijl deze laatsten op hun beurt weer een grotere kans daarop hadden dan alfabete gezinnen van de tweede generatie. Gelet op de uitkomsten van de variantie-analyse die in tabel E.4 zijn gepresenteerd, is deze conclusie echter niet geheel juist. Gedwongen huwelijken vormden een verschijnsel dat voor een grotere variatie tussen de beroepsklassen zorgde dan voor een variatie tussen de alfabetismetypen.

Gedwongen huwelijken komen in alle tijden, op alle plaatsen voor. Aan de aanwezigheid van dit verschijnsel in een bepaalde samenleving kan niet worden ontleend dat er in die samenleving moderne tendensen in het demografisch gedrag zijn ontstaan. Maar een bepaalde verschijningsvorm van het fenomeen geeft daarvoor wel een indicatie. Het loslaten van traditionele vormen van gedrag kan gepaard zijn gegaan met toenemende seksuele contacten die mannen en vrouwen op jongere leeftijd, buiten het huwelijk, met elkaar aangingen. In de Eindhoven-dataset kon een dergelijke vorm van gedragsverandering in de laatste twee huwelijkscohorten worden waargenomen. In het spoor van de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd nam het aantal gedwongen huwelijken toe, en het waren vooral jongeren die trouwden op een moment dat de bruid al in verwachting was. De huwelijken, die aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in Eindhoven gedwongen werden gesloten, vormden dus een verschijnsel dat zich voordeed bij de overgang van traditioneel naar modern demografisch gedrag. Maar het was zelf geen vorm die modern was. Dat valt af te lezen uit het gedrag van alfabeten, met na-

me alfabeten van de eerste generatie. De gemiddelde huwelijksleeftijd was bij deze groep in de laatste twee huwelijkscohorten het laagst, maar ten aanzien van het aantal gedwongen huwelijken bleven ze ver achter bij de analfabeten. Het heeft er dus alle schijn van dat alfabeten beter dan analfabeten de consequenties van een vrijer seksueel gedrag beseften.

9.5.4. *Alfabetisme en nuptialiteit*

De resultaten die in deze paragraaf naar voren zijn gebracht, bieden volop stof voor discussie. In de demografische ontwikkeling ten aanzien van de nuptialiteit volgde Eindhoven een ontwikkeling die in de pas liep met die in Noord-Brabant als geheel. Dat betekende dat de veranderingen in huwelijksfrequentie, huwelijksleeftijd en gedwongen huwelijken zich, vanuit een Nederlandse perspectief bekeken, vertraagd aandienden. Maar bij nadere bestudering bleken ook in Eindhoven aan het einde van de negentiende eeuw tendensen zichtbaar te worden die onmiskenbaar 'modern' waren. De gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen begon bijvoorbeeld na 1870 te dalen. Een belangrijk aspect bij die verandering was dat ze plaats vond zonder dat er een samenhang viel te bespeuren met de economische situatie. Dat was in de eerste helft van de negentiende eeuw nog anders. Toen daalde bijvoorbeeld de huwelijksfrequentie in tijden van crisis, en nam ze toe in tijden van voorspoed. Een ander voorbeeld was het verschijnsel van de toename van het aantal gedwongen huwelijken onder jongeren.

Nadere bestudering wijst uit dat het bepaalde groepen in de Eindhovense samenleving waren die zich als eerste onttrokken aan het traditionele huwelijkspatroon, of als laatste aan de traditionele vorm van demografisch gedrag trouw bleven. Zo viel de marginalisering van de Eindhovense boerenbevolking samen met extreem hoge huwelijksleeftijden, terwijl de gemiddelde leeftijden onder de leden van de grote, de kleine burgerij en de arbeidende klasse al aan een gestage daling waren begonnen. Ook de ontwikkeling van het aantal gedwongen huwelijken was niet gelijkelijk over alle groepen in de samenleving verspreid. Hoewel er in de laatste huwelijkscohorten in alle beroepsgroepen een toename van het aantal gedwongen huwelijken te zien was, kon geconstateerd worden dat het verschijnsel zich in de loop van de tijd begon te concentreren binnen een specifieke groep, namelijk binnen een groep van jonge, analfabete gezinnen die tot de arbeidersklasse behoorden.

De ontwikkeling van de nuptialiteit in Eindhoven wijst op een ontwikkeling in drie richtingen. De eerste is in de richting van een vorm van modern demografisch gedrag zoals was verondersteld: een toename van seksuele activiteit die wel een uitdrukking vond in een lagere huwelijksleeftijd, maar niet in een hoog percentage gedwongen huwelijken. Het waren alfabete gezinnen die tot de grote en kleine burgerij behoorden die deze vorm het meest ten toon spreidden. De tweede ontwikkeling is

in de richting van een vorm van gedrag dat weliswaar ook tot lagere huwelijksleeftijden leidde, maar waarbij het percentage gedwongen huwelijken onder de jong-gehuwden sterk groeide. Het waren vooral de analfabete arbeidersgezinnen waaronder deze vorm van gedrag kon worden aangetroffen. Tenslotte was er nog een derde richting, waarbij het Europese huwelijkspatroon tot aan het einde van de negentiende eeuw de boventoon voerde, en waar dus de huwelijksleeftijd hoog bleef. Die vorm kwam nog het meest voor bij boerengezinnen.

Deze conclusies zijn voorlopig. Modern demografisch gedrag kan niet uitsluitend worden afgemeten aan veranderingen in de nuptialiteit, maar moet zijn uitdrukking ook hebben gekregen in ontwikkelingen van de fertiliteit.

9.6. FERTILITEIT

De demografische transitie heeft tot een vorm van modern demografisch gedrag geleid waarbij hoge huwelijksleeftijden en lage huwelijksfrequenties waren vervangen door lagere huwelijksleeftijden en hogere huwelijksfrequenties. Essentieel element van dit 'moderne' gedrag was dat het gepaard is gegaan met een afname van het aantal kinderen dat binnen het huwelijk werd geboren ten gevolge van het hanteren van methoden van geboortenbeperking. Omdat het hanteren van methoden van geboortenbeperking kan worden aangetoond door een daling van de fertiliteit, is het aantonen van een fertiliteitsdaling een cruciaal gegeven bij het opsporen van moderne vormen van demografisch gedrag. De fertiliteitsdaling is op diverse manieren te meten. De eenvoudigste vorm is het tellen van het aantal geboorten dat binnen een gezin plaats vond, maar er zijn verfijndere maten beschikbaar. Eén daarvan is de huwelijksvruchtbaarheid. In deze paragraaf zal de 'genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid' worden gebruikt om na te gaan of er in Eindhoven sporen zichtbaar zijn van geboortenbeperking binnen het huwelijk. Indien dat het geval is, zal worden onderzocht of alfabeten vaker, en in een eerder stadium, voor deze mogelijkheid kozen dan analfabeten.

9.6.1. *Geboorten*

Het geboortecijfer, dat het aantal geboorten aangeeft dat in een jaar op 1000 inwoners heeft plaats gevonden, is niet de beste maat om de fertiliteit te meten. Aangezien er grote regionale verschillen kunnen bestaan in de leeftijdsopbouw van de bevolking en van de huwelijksfrequentie, biedt het cijfer geen juiste indicatie voor het aantal kinderen dat door gehuwde vrouwen gedurende hun vruchtbare periode wordt gebaard. Doordat daarover geen harde uitspraken te doen zijn, is het onmogelijk om uit de geboortecijfers af te lezen in welke mate geboortenbeperking

werd gepraktiseerd. Dat geboortecijfers desondanks veelvuldig worden gebruikt heeft te maken met het feit dat ze in ruime mate voorhanden zijn, en uit de ontwikkeling van de geboortecijfers toch enige aanwijzingen zijn af te leiden over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid.⁴⁸ Om die reden is in grafiek 9.7 weergegeven hoe de geboortecijfers van Nederland, Noord-Brabant en Groot-Eindhoven zich in de negentiende eeuw hebben ontwikkeld.

Het eerste wat in grafiek 9.7 opvalt, is dat het niveau van de geboortecijfers in Nederland tot ver in de negentiende eeuw een stuk hoger lag dan in Noord-Brabant. Rond 1850 bijvoorbeeld werden er in Nederland op 1000 inwoners 33 kinderen geboren; in Noord-Brabant waren dat er te zelfder tijd maar 27. Dit opvallende verschil in niveau is, zoals hierboven uitgelegd, van minder belang voor een beschrijving van de huwelijksvruchtbaarheid dan het verschil in ontwikkeling die de geboortecijfers doormaakten. Bij nadere beschouwing van de ontwikkeling komt allereerst naar voren dat de geboortecijfers zich in Nederland en Noord-Brabant zich tot ongeveer 1870 op vergelijkbare wijze ontwikkelden. Jaren met hoge geboortecijfers werden op dezelfde momenten afgewisseld door jaren met lage cijfers. Lage cijfers kwamen eerder voor in perioden van economische crisis dan in perioden van economische voorspoed; dit verschijnsel hangt natuurlijk ook samen met het feit dat er in de perioden van depressie minder werd gehuwd. Rond 1870 trad echter een breuk op in de gelijkaardige ontwikkeling: de geboortecijfers begonnen op dat moment in Nederland als geheel te dalen, terwijl ze in Brabant verder stegen. Pas na 1900 begon ook in Brabant een gestage daling van de geboortecijfers die uiteindelijk in de laatste decennia van de twintigste eeuw ten einde zou lopen.

Deze afwijkende ontwikkeling van de geboortecijfers weerspiegelt zich in de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid, gemeten als het aantal kinderen dat geboren is in een bepaald jaar gedeeld door het aantal gehuwde vrouwen dat in dat jaar in de vruchtbare leeftijd van 15-45 jaar verkeert. Voor Noord-Brabant was dit cijfer over het algemeen een flink stuk hoger dan voor Nederland als geheel; in de loop van de negentiende eeuw nam het verschil zelfs toe. Pas na 1905 begon ook in de huwelijksvruchtbaarheid in Brabant een daling op te treden, 40 jaar nadat hetzelfde verschijnsel zich in Groningen en Drente begon af te tekenen.⁴⁹

De ontwikkeling van de geboortecijfers in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel liep volledig in de pas met die in Noord-Brabant als geheel. De fluctuaties waren er wel wat groter, maar dit heeft waarschijnlijk meer te maken met de geringere omvang van de bevolking dan met een grotere invloed van economische omstandigheden.

Verleggen we de aandacht van de algemene cijfers naar de Eindhoven-dataset, dan blijkt dat dezelfde ontwikkelingslijn ook te traceren is in het aantal kinderen dat gemiddeld per gezin werd geboren. In het huwelijks-

GRAFIEK 9.7. De ontwikkeling van het geboortecijfer in Nederland, Noord-Brabant en Eindhoven, 1800-1920.

Noot: de geboortecijfers van Nederland en Noord-Brabant zijn weergegeven als vijfjarige gemiddelden, de geboortecijfers in Eindhoven als jaarcijfers die zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM20, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416).

Bronnen: de gegevens over Eindhoven zijn ontleend aan de registers van de burgerlijke stand; de gegevens over Nederland en Noord-Brabant zijn ontleend aan HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, p. 123.

cohort voor 1825 waren dat er gemiddeld 6.7. Daarna daalde het cijfer in het cohort 1825-1850 tot 5.8, om in het cohort 1850-1875 met een aantal van 6.0 ongeveer gelijk te blijven. In cohort 1875-1900 steeg het gemiddelde aantal tot 7.0 kinderen per gezin, waarna, in het laatste cohort, het aantal weer terugliep naar 6.0 kinderen. Het lijkt er op dat de demografische transitie naar een kleiner kindertal in Eindhoven pas na de eeuwwisseling zijn intrede deed.

Om na te gaan of het begin van de daling van het aantal geboorten per gezin zich in alle geledingen van de Eindhovense samenleving in het begin van de twintigste eeuw heeft voorgedaan, is de ontwikkeling van het aantal geboorten per gezin onderscheiden naar beroepsgroep en alfabetismetype. Tabel 9.3 toont de ontwikkeling in de grote en kleine burgerij, de boerenklasse en de arbeidende klasse.

In de eerste helft van de negentiende eeuw waren de gezinnen van de grote en kleine burgerij gemiddeld genomen het grootst; na 1850 was dat

TABEL 9.3. Gemiddeld aantal geboorten per gezin per beroepsgroep, per huwelijkscohort, 1800-1920 (niet-steriele huwelijken van type I).

	< 1825	1825-1850	1850-1875	1875-1900	> 1900
Grote en kleine burgerij	7.1 (9)	6.1 (29)	6.0 (45)	6.3 (78)	5.6 (111)
Boerenklasse	6.4 (23)	5.8 (22)	5.8 (15)	5.6 (27)	5.7 (27)
Arbeidende klasse	6.7 (36)	5.6 (79)	6.0 (91)	7.4 (200)	6.2 (264)

het geval bij de gezinnen uit de arbeidende klasse. In beide klassen daalde het aantal geboorten pas in het laatste huwelijkscohort. Dat was niet het geval in de boerenklasse: een daling van het gemiddeld aantal kinderen dat boerengezinnen kregen bleef ook in die periode achterwege. Wanneer men de ontwikkeling over de gehele periode bekijkt, kan men weliswaar zeggen dat het aantal kinderen dat in gezinnen van de grote en kleine burgerij werd geboren het sterkste is afgenomen, maar dit verschijnsel is toch onvoldoende om te kunnen concluderen dat deze beroepsgroep in de demografische transitie voorop heeft gelopen.

In tabel 9.4 is een onderscheid gemaakt in de ontwikkeling van het gemiddeld aantal geboorten per gezin voor de drie alfabetismetypen.

Uit de tabel komt naar voren dat de gezinnen waarvan zowel de man, de vrouw als hun ouders konden lezen en schrijven, tot 1875 de grootste omvang hebben gehad. Na 1875 was het de groep van gezinnen die tot de eerste-generatie alfabeten behoren die het grootste kindertal bezat. Na 1900 daalden de gemiddelde aantallen in alle drie categorieën: het sterkst onder alfabete gezinnen van de tweede generatie, het minst onder analfabete gezinnen. De daling die de gezinnen uit de eerstgenoemde groep doormaakten, was trouwens al eerder begonnen: de alfabeten van de tweede generatie waren de enige gezinnen waarvan het kindertal ook in het huwelijkscohort 1875-1900 (en ook nog daarvoor) afnam.

Het lijkt er sterk op dat het alfabetisme een aanwijsbare rol heeft gespeeld in het proces waarbij gezinnen het kindertal begonnen te beperken. Gezinnen waarvan de ouders zijn opgegroeid in een milieu waarin iedereen kon lezen en schrijven zijn de eerste geweest die daartoe overgingen. De alfabeten van de eerste generatie volgden, net als de analfabete gezinnen, in een later stadium. In het laatste huwelijkscohort hadden de alfabete gezinnen van de eerste generatie het grootste kindertal, maar de daling ten aanzien van de periode daarvoor was ook bij hen bijzonder groot. Dit duidt er op dat de alfabete gezinnen van de eerste generatie, in tegenstelling tot de alfabete gezinnen van de tweede generatie, een vorm van demografische transitie hebben meegemaakt die in eerste instantie leidde tot een lagere huwelijksleeftijd en pas in tweede instantie tot een kleiner kindertal. Of dat echt het geval is geweest, kan pas met zekerheid

TABEL 9.4. Gemiddeld aantal geboorten per gezin per alfabetismetype, per huwelijkscohort, 1800-1920 (niet-steriele huwelijken van type I).

	< 1825	1825-1850	1850-1875	1875-1900	> 1900
Analfabeet	6.6 (46)	5.5 (84)	5.3 (64)	6.0 (60)	5.9 (8)
1e gen. alfabeet	5.2 (5)	6.4 (14)	6.5 (36)	7.8 (141)	6.9 (159)
2e gen. alfabeet	9.4 (5)	6.9 (27)	6.7 (31)	6.4 (100)	5.4 (233)

worden gezegd als ook de vruchtbaarheid binnen het huwelijk is onderzocht.

Voor de volledigheid is in Bijlage E, in de tabellen E.5 en E.6, weergegeven hoeveel kinderen er per gezin werden geboren, waarbij de gezinnen zijn onderscheiden naar beroepsklasse en alfabetismetype. Uit tabel E.5 blijkt dat de grootste gezinnen voorkwamen in de arbeidende klasse en onder alfabete gezinnen van de eerste generatie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat alfabete arbeidersgezinnen van de eerste generatie van alle gezinnen het grootste kindertal hadden. Uit tabel E.6 wordt duidelijk dat van de twee variabelen 'beroepsklasse' en 'alfabetismetype' de laatste de grootste discriminerende waarde had. Tussen de drie alfabetismetypen bestonden grotere verschillen in gemiddeld kindertal dan tussen de drie beroepsklassen.

9.6.2. *Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid*

Het meten van het gemiddeld aantal kinderen biedt niet meer dan enige ruwe indicaties over de ontwikkelingen die er in het demografisch gedrag hebben plaats gevonden. De maat is te zeer afhankelijk van de leeftijd waarop een vrouw in het huwelijk treedt. Is dat op jonge leeftijd, dan is de kans dat ze veel kinderen zal krijgen een stuk groter dan wanneer ze op hoge leeftijd trouwt. De periode dat een vrouw kinderen kan krijgen is immers beperkt. Een extra facet is dat de natuurlijke vruchtbaarheid van vrouwen gedurende haar vruchtbare periode niet gelijk is. Tussen het 20e en 24e jaar wordt een piek bereikt, waarna de natuurlijke vruchtbaarheid langzaam vermindert. Na het 45e jaar is de kans om zwanger te raken gecimeerd. In een samenleving waarin een vrij seksueel verkeer bestaat en volstrekt geen geboortenbeperking wordt toegepast, zal een vrouw tussen haar 20e en 24e jaar gemiddeld 2.75 kind baren, maar tussen haar 45e en 49e jaar gemiddeld nog maar .3 kind.⁵⁰ Het betekent dat een vrouw die op haar twintigste trouwt, een normale vruchtbaarheid heeft, en geen geboortenbeperkende methoden toepast, op haar vijftigste jaar gemiddeld genomen zo'n 11 kinderen zal hebben gehad. Trouwt ze echter op haar dertigste, dan zal het aantal kinderen tot 5 à 6 beperkt blijven.

De daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd, die uit de vorige paragraaf is gebleken, zal dus tot een veel hoger kindertal moeten hebben ge-

leid, tenzij ruimere aandacht is geschonken aan methoden tot beperking van het aantal geboorten. De daling van het kindertal in het laatste huwelijkscohort doet vermoeden dat dat na 1900 inderdaad het geval is geweest. Een echte toets van dit vermoeden kan slechts geschieden door de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid per huwelijkscohort te berekenen. Een dergelijke berekening vindt plaats door het aantal kinderen dat in een gezin is geboren af te zetten tegen de leeftijd waarop de vrouw het kind baarde. Gewoonlijk deelt men de leeftijd van de vrouw in vijfjarige perioden in: van de leeftijdscategorie 20-24 jaar tot de leeftijdscategorie 45-49 jaar. De uitkomst is dan een tabel of een grafiek waarin per periode van vijf jaar is weergegeven hoeveel kinderen de vrouw gemiddeld per jaar heeft gekregen.⁵¹ In dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van een andere maat: de genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid, kortweg GLH geheten. De GLH neemt de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid als uitgangspunt, maar deelt het gemiddeld aantal kinderen dat jaarlijks wordt geboren door het aantal dat volgens de Huteriten-maatstaf in de overeenkomstige leeftijdsklasse geboren had kunnen worden.⁵² Als de GLH over alle leeftijden een waarde heeft die in de buurt van 1 ligt, kan gevoeglijk worden aangenomen dat er absoluut geen sprake is van geboortenbeperking binnen het huwelijk. Ligt de GLH over de gehele linie ver onder de 1, dan is er sprake van een vorm van geboortenbeperking die al vanaf de eerste huwelijkjaren bewust is toegepast. Demografen noemen dit een vorm van 'non-parity specific fertility'.⁵³ Ligt de GLH in de jongste leeftijdscategorieën in de buurt van de 1, maar in de oudere categorieën een stuk lager, dan is sprake van een vorm van geboortenbeperking die pas in praktijk wordt gebracht als reeds een aantal kinderen is geboren. Deze vorm leidt tot 'parity specific fertility'.

In grafiek 9.8 is de genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid weergegeven voor de vijf huwelijkscohorten die in de Eindhoven-dataset worden onderscheiden. De grafiek toont vijf lijnen waarvan er vier vrijwel identiek verlopen. Het zijn de lijnen die door de negentiende-eeuwse huwelijkscohorten worden getrokken. Deze cohorten bezaten een GLH die in alle behalve de laatste leeftijdscategorie een waarde had die tussen de .8 en 1.0 lag. In de leeftijdscategorie 45-49 daalde de GLH naar een veel lager niveau, hetgeen wijst op een bewuste beperking van de geboorten in deze categorie. Er kan echter niet al te veel betekenis aan worden toegekend. Voor een gedeelte vindt de lage GLH zijn oorzaak in het feit dat er in deze leeftijdscategorie mannen en vrouwen overleden kunnen zijn. De gezinnen zijn voor de gezinsreconstructie immers geselecteerd op het criterium dat de vrouw minstens 45 jaar moest zijn geworden en de man op dat moment nog in leven moest zijn. Die situatie kan in de vijf daarop volgende jaren veranderd zijn. De conclusie moet dus luiden dat, in zijn algemeenheid, tot 1900 geboortenbeperking binnen het huwelijk in Eindhoven niet in praktijk werd gebracht. Enige nuancering is echter wel gewenst: de grafiek toont dat de huwelijkscor-

GRAFIEK 9.8. Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per huwelijkscohort, 1800-1920.

ten 1850-1875 en 1875-1900 in de leeftijdscategorieën 35-39 en 40-44 al wat lagere waarden bezaten dan de huwelijkscohorten uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Het kan dus goed zijn dat er toch al enige gezinnen zijn geweest die wel voor een vorm van geboortenbeperking kozen. Maar hun aantal is gering geweest, zeker in vergelijking met het aantal gezinnen dat na 1900 geboortenbeperking toepaste. De lijn die het huwelijkscohort van na 1900 trekt wijkt namelijk af van de andere. In dit huwelijkscohort kwam de GLH al in de leeftijdscategorie 35-39 onder een waarde van .7. Op latere leeftijd vond dus een duidelijke vorm van geboortenbeperking plaats. De methode die werd gepraktiseerd was in de vorm van een 'parity specific fertility control'.

Het aantal gezinnen dat al in de negentiende eeuw geboortenbeperking toepaste mag dan klein zijn geweest, het blijft alleszins interessant om na te gaan welke gezinnen dat zijn geweest. Om die reden zijn grafiek 9.9 en 9.10 afgebeeld, waarin voor de laatste drie huwelijkscohorten de GLH per beroepscategorie en per alfabetismetype is weergegeven. Uit grafiek 9.9 komt naar voren dat de verschillen per beroepsklasse niet zo groot waren. Gezinnen uit de grote en kleine burgerij hadden in alle leeftijdsklassen de laagste GLH, gevolgd door gezinnen uit de arbeidende klasse. Ook landbouwersgezinnen hadden een vergelijkbare GLH, zij het dat hun huwelijksvruchtbaarheid in de leeftijdsklasse tussen 40 en 44 jaar steeg waar het in de andere beroepscategorieën daalde. Deze stijging heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat een flinke groep boeren en

GRAFIEK 9.9. Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per beroeps-klasse, 1850-1920.

boerinnen pas op zeer hoge leeftijd in het huwelijk trad. Gezien het feit dat de eerste periode na de huwelijksluiting gemeenlijk de relatief hoogste vruchtbaarheid met zich mee brengt (vanwege een hogere coïtus-frequentie), zorgde de hoge gemiddelde huwelijksleeftijd van de boerenklasse voor een hoge huwelijksvruchtbaarheid op latere leeftijd.

Grafiek 9.10 laat de verschillen per alfabetismetype zien. Aan de ene kant is een groter verschil in GLH tussen alfabete gezinnen van de tweede generatie en de andere gezinnen. Vanaf de leeftijdsklasse van 30-34 jaar vertonen alfabete gezinnen van de tweede generatie een huwelijksvruchtbaarheid die duidelijk lager is dan de GLH van de andere groepen. Aan de andere kant valt er niet veel verschil te constateren tussen de analfabete gezinnen en de alfabete gezinnen van de eerste generatie. Alfabetisme lijkt dus een variabele te zijn geweest die misschien niet direct, maar op de lange duur zeer zeker van invloed is geweest op het demografisch gedrag.

Om na te gaan of het effect van het alfabetisme op de GLH in alle beroepsklassen gelijk is geweest is in tabel E.7, in Bijlage E, een kruistabel weergegeven waarin de variabelen alfabetisme en beroepsklasse voor alle leeftijdsklassen tegen elkaar zijn afgezet, en is in tabel E.8 het resultaat van een variantie-analyse naar het effect van beide variabelen vastgelegd.

Het blijkt dat het alfabetisme niet in alle beroepsgroepen een belangrijke rol heeft gespeeld. Zijn het in de grote en kleine burgerij, en onder de arbeidende klasse voornamelijk de alfabete gezinnen van de tweede

GRAFIEK 9.10. Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per alfabetis-metype, 1850-1920.

generatie zijn geweest die een aanmerkelijk lagere huwelijksvruchtbaarheid hebben gehad dan de andere gezinnen, voor boerengezinnen geldt dat niet. De modernisering van het demografisch gedrag in de vorm van *parity specific* geboortenbeperking binnen het huwelijk was dus een manier van handelen die bij uitstek ingang vond bij gezinnen uit de burgerij en de arbeidende klasse, waarvan zowel de bruid, de bruidegom als hun ouders konden lezen en schrijven.

9.6.3. *Alfabetisme en fertiliteit*

In deze paragraaf zijn twee methoden gehanteerd om de ontwikkeling van de fertiliteit in Eindhoven te beschrijven. Uit de ontwikkeling die het aantal kinderen per gezin doormaakte kon worden afgeleid dat de gezinsgrootte in de loop van de negentiende eeuw toenam en zijn grootste omvang in het huwelijkscohort 1875-1900 bereikte. Daarna trad een daling in. De oorzaak van de ontwikkeling tot aan 1900 kan allereerst gevonden worden in de toename van het aantal gezinnen waarvan de man en de vrouw op jongere leeftijd huwden: de periode waarin een vruchtbare vrouw gehuwd was duurde langer, waardoor de potentiële omvang van het kindertal toenam. De tweede oorzaak was dat er tot die tijd nauwelijks geboortenbeperking binnen het huwelijks werd toegepast, zodat ook het feitelijk aantal kinderen dat geboren werd toenam. Geboortenbeperking kwam pas na 1900 in zwang. Dat leidde tot een effectieve daling van het

kindertal in het laatste huwelijkscohort. De analyse van de genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid bevestigde deze uitkomst. Uit de omstandigheid dat deze moderne vorm van demografisch gedrag pas na 1900 manifest werd, mag niet worden afgeleid dat er voor die tijd geen Eindhovense gezinnen zijn geweest die ook al vormen van geboortenbeperking in praktijk brachten. Een onderverdeling in beroepscategorieën en alfabetismetypen maakte duidelijk dat met name het analfabetisme de variabele is geweest die ten aanzien van de fertiliteit het best differentieerde. Geboortenbeperking werd voornamelijk toegepast door gezinnen waarvan de man en de vrouw konden lezen en schrijven, en uit een milieu afkomstig waren waarin dat ook het geval was. Voor alfabete gezinnen van de eerste generatie gold dat in veel mindere mate: hun gedrag week wat betreft de huwelijksvruchtbaarheid niet veel af van dat van de analfabete gezinnen. Analfabetisme was dus een variabele van betekenis, maar niet de enige. Uit de analyses waarin beroepsklasse en alfabetismetype werden gekruist, kwam naar voren beide variabelen slechts bij uitzondering voor significante verschillen zorgden. De sociale omgeving van waaruit de gezinnen afkomstig waren zorgde er blijkbaar voor dat het hanteren van vormen van geboortenbeperking werd afgeraden of aangehouden.

9.7. MORTALITEIT

Veel duidelijker dan de geboortecijfers geven de sterftecijfers, gemeten als het jaarlijkse aantal overledenen per 1000 van de bevolking, niet alleen inzicht in de manier waarop de sterftetekansen zich in de loop van de tijd hebben ontwikkeld, maar ook in de regionale verschillen die het sterfteniveau heeft gekend. In Nederland waren die verschillen in de negentiende eeuw niet onaanzienlijk. In het westen van het land lag het sterftecijfer rond 1850 bijvoorbeeld op 38 promille, terwijl het in Brabant op hetzelfde moment 23 promille was.⁵⁴ Hofstee wijt dit verschil in de eerste plaats aan de verzilting van het oppervlaktewater in de westelijke en noordelijke provincies, waardoor er een grotere kans was op infectieziekten als malaria en enteritis en op besmettelijke ziekten als cholera.⁵⁵ Daarnaast speelde de urbanisatie van het westen van het land een rol. De hygiënische omstandigheden in de grote steden waren van dien aard dat het excessieve sterfte met zich mee bracht.⁵⁶ Maar met de verbetering van de medische zorg begonnen de sterftetekansen in de loop van de negentiende eeuw te dalen. Grafiek 9.11, waarin de ontwikkeling van de sterftecijfers in Nederland, Noord-Brabant en Groot-Eindhoven is weergegeven, geeft hiervan een indicatie.

Uit de grafiek wordt duidelijk dat de sterftecijfers zich in Brabant in de negentiende eeuw in ongunstige zin ontwikkelden, wanneer ze worden vergeleken met die van Nederland als geheel. In Nederland zette rond

GRAFIEK 9.11. De ontwikkeling van de sterfte in Nederland, Noord-Brabant en Eindhoven, 1800-1920.

Noot: de sterftcijfers van Nederland en Noord-Brabant zijn weergegeven als vijfjarige gemiddelden, de sterftcijfers in Eindhoven als jaarcijfers die zijn afgevlakt met behulp van een 'cubic spline' algoritme (SM20, Zie: SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software*, I, 1990, p.416).

Bronnen: de gegevens over Eindhoven zijn ontleend aan de registers van de burgerlijke stand; de gegevens over Nederland en Noord-Brabant zijn ontleend aan HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, p. 123.

1850 de trend in naar lagere sterftcijfers. Er waren nadien weliswaar nog wel enkele kortstondige perioden van toenemende sterfte, zoals in 1865 en 1871, maar dat waren incidentele breuken in een zeer geleidelijk verlopende ontwikkeling, waarin de sterftcijfers daalden van 24 naar 15 promille. In Brabant duurde het echter tot het einde van de negentiende eeuw voor de sterftcijfers aan de neerwaartse trend begonnen. De sterftcijfers in Eindhoven waren vrijwel identiek aan die in Brabant, zij het dat er veel grotere fluctuaties voorkwamen. Voor een deel is dat het gevolg van het feit dat de Eindhovense sterftcijfers in de vorm van jaarlijkse, en de Brabantse sterftcijfers in de vorm van vijfjaarlijkse gemiddelden zijn weergegeven; voor een ander deel is het te wijten aan de geringere omvang van de bevolking. Het aantal mensen dat jaarlijks in Groot-Eindhoven kwam te overlijden lag ongeveer rond de 200; acht sterftegevallen meer of minder zorgde er dan voor dat het sterftcijfer één promille steeg of daalde. De excessieve sterfte, die zich in 1831 en 1832 in

Eindhoven voordeed, kan op deze manier echter niet volledig worden verklaard: die kwam op het conto van de cholera, die vooral slachtoffers maakte onder de soldaten die rond Eindhoven waren gelegerd in verband met de Belgische kwestie.⁵⁷

De neerwaartse trend die de sterftecijfers na 1850 in Nederland te zien geven komt voor een groot deel voor rekening van een daling van de sterfte onder zuigelingen en kinderen. Kinderen die in de negentiende eeuw in West-Europa werden geboren liepen een gerede kans de volwassen leeftijd niet te bereiken. Vooral de zuigelingensterfte, d.i. de sterfte in het eerste levensjaar, was omvangrijk. In Nederland overleefde in de periode 1840-1851 177 promille van de jonggeborenen hun eerste levensjaar niet.⁵⁸ In België was de zuigelingensterfte met een promillage van 150 promille in de zelfde periode nauwelijks lager, in Duitsland met 237 promille in 1867 een stuk hoger.⁵⁹ Regionale variaties waren nog weer flink groter dan nationale. Knodel mat bijvoorbeeld in veertien, over het gehele land verspreid liggende, Duitse dorpen een sterfte onder zuigelingen die in de achttiende en negentiende eeuw gemiddeld genomen 228 promille bedroeg. Er waren echter plaatselijk bijzonder grote verschillen. De zuigelingensterfte in twee Oostfriesse gemeenten bleef, na een daling in de tweede helft van de achttiende eeuw, gedurende de daaropvolgende eeuw constant ongeveer 140 promille bedragen; in vier Waldeckse gemeenten zette zich pas in de tweede helft van de negentiende eeuw de daling in; in vier Beierse en Württembergse gemeenten gebeurde het zelfde, zij het dat het sterfteniveau er rond 1850 met een promillage van boven de 300 meer dan 100 promille hoger lag dan in Waldeck.⁶⁰ Onderzoek onder leiding van Imhoff heeft aangetoond dat de zuigelingensterfte in een zestal dorpen rond Herrenberg (Baden-Württemberg) in de periode 1740-1850 een stijgende tendens vertoonde van 231 promille naar 336 promille, terwijl tezelfdertijd de sterfte in Oostfriesland en Saarland afnam van 150 tot 110 promille.⁶¹ In Nederland varieerde de zuigelingensterfte in de periode 1840-1851 tussen 106 promille in Limburg en 255 promille in Zeeland.⁶²

Hoewel Hofstee dus meent dat de belangrijkste oorzaak voor de regionale verschillen in sterfte in Nederland te vinden is in de verzilting en verontreiniging van het oppervlaktewater in West-Nederland, zijn de meeste andere onderzoekers er van overtuigd dat er andere oorzaken aan ten grondslag hebben gelegen.⁶³ Als oorzaak van de hoge zuigelingensterfte wordt onder meer genoemd dat aan de jonggeborenen onvoldoende zorg werd besteed. Veel medische kennis om kinderen in gezondheid te laten opgroeien was niet aanwezig. Het was niet ongebruikelijk dat kinderen in dichte doeken werden gewikkeld en ongewassen in hun eigen vuil bleven liggen; ook kwam het voor dat kinderen met brandewijn werden bijgevoed om ze rustig te krijgen. De grootste bijdrage aan een hoge zuigelingensterfte werd volgens velen geleverd door de soort voe-

ding die aan de jonggeborenen werd gegeven. In Beieren, waar de zuigelingensterfte zoals gezegd boven de 300 promille uitkwam, kreeg meer dan twee-derde van de kinderen geen borstvoeding; slechts een paar procent kreeg langer dan zes maanden borstvoeding. In Oost-Friesland daarentegen, waar de zuigelingensterfte onder de 150 promille bleef, was borstvoeding de norm.⁶⁴ De sterfte was niet alleen afhankelijk van al of niet kunstvoeding, maar ook van de soort: uit het werkelijk voorbeeldige onderzoek dat in 1908 te 's-Gravenhage en Scheveningen in opdracht van de plaatselijke gezondheidscommissie werd uitgevoerd bleek dat wanneer de kunstvoeding uitsluitend bestond uit koemelk, de kans om te overlijden bijzonder groot was; bij het gebruik van surrogaat, bijvoorbeeld kindermeel, broodpap, rijst- en gortwater, al of niet in combinatie met koemelk, was de sterfte niet veel groter dan bij degenen die tot twee maanden borstvoeding kregen. Gaf men langer dan acht weken uitsluitend borstvoeding, was de kans op zuigelingensterfte echter weer een stuk lager.⁶⁵ Gezien de enorme verschillen in sterftekansen is het moeilijk te begrijpen waarom in sommige plaatsen de gewoonte zo sterk leefde om aan kunstvoeding de voorkeur te geven. Meurkens heeft gewezen op het zedelijkheidsoffensief dat de Rooms-Katholieke kerk vanaf het midden van de negentiende eeuw in Brabant ten toon spreidde, en waarbij borstvoeding als 'ongepast' werd afgewezen.⁶⁶ Anderen menen een reden te vinden in het feit de fabrieksmatige industrialisatie leidde tot een toename van werkzaamheden buitenshuis, waardoor de mogelijkheden om thuis borstvoeding toe te passen verminderden.⁶⁷ Dit laatste argument wijst op een sociale ongelijkheid van de dood. Het is uit sommig onderzoek gebleken dat de sociale klasse waartoe een gezin behoorde een belangrijke discriminerende variabele was: in hogere sociale klassen kwam zuigelingensterfte aanmerkelijk minder vaak voor dan in lagere sociale klassen.⁶⁸ Ook uit het reeds eerder aangehaalde Haagse onderzoek kwam naar voren dat de kans op zuigelingensterfte in sterke mate afhankelijk was van de welstandsgroep waartoe het gezin behoorde. Zo stierf één op de vier kinderen uit de laagste welstandsgroepen die uitsluitend kunstvoeding kregen, maar van de kinderen uit de hoogste welstandsgroepen die uitsluitend kunstvoeding kregen stierf er slechts één op de twintig.⁶⁹ Deze uitkomst klinkt vanzelfsprekend, omdat de woonomstandigheden van de laagste welstandsklassen ongunstig afstaken bij die van de hoogste welstandsklassen. Knodel vond daarentegen echter dat de beroepsklasse van de vader geen variabele was die discrimineerde ten aanzien van de zuigelingen- en kindersterfte.⁷⁰ Ook uit ander onderzoek komt naar voren dat het discriminerend effect van de welstandsklasse niet altijd even groot is geweest.⁷¹

Naast de bovengenoemde sociaal-culturele en sociaal-economische factoren worden ook zuiver 'demografische' factoren genoemd die voor een aanzienlijke ongelijkheid van de dood zorgden. Een demografische factor was bijvoorbeeld de omvang van het gezin op het moment dat het

kind werd geboren. De oudste kinderen in een gezin hadden een veel grotere kans om te overleven dan de jongste. In 's-Gravenhage was de kans dat een eerstgeborene in het eerste levensjaar stierf bijvoorbeeld 81 promille, terwijl van kinderen die als zevende of later werden geboren 139 promille het eerste jaar niet overleefde.⁷² In Nuenen liep de zuigelingensterfte in de tweede helft van de negentiende eeuw op van 105 promille voor de eerste drie kinderen tot 231 promille voor kinderen die als zevende, achtste of negende werden geboren.⁷³ Een andere, sterk met de vorige samenhangende factor was de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het kind. Hoe ouder de moeder was, hoe groter de kans op zuigelingensterfte was. Toch is het enigszins misleidend om deze twee factoren als zuiver demografisch af te schilderen. Aan de oorzaak voor de grotere sterfte onder kinderen die later, in een reeds omvangrijk gezin werden geboren, kleven ook sociaal-culturele en sociaal-economische aspecten. Aan kinderen die in een gezin werden geboren waarin al veel broertjes en zusjes aanwezig waren kon worden minder zorg worden besteed dan aan eerstgeborenen. De financiële mogelijkheden waren geringer, de huisvestingsproblemen waren groter, de hygiënische omstandigheden lieter meer te wensen over en er werd eerder voor kunstvoeding gekozen. Daar waar de economische omstandigheden dat toelieten, en een zekere mate van hygiënisch besef aanwezig was, was de sterfte onder later-geboren kinderen aanzienlijk kleiner dan elders. Opnieuw geeft het Haagse onderzoek hierover een indicatie. Van de kinderen die in 1908 als eerste werden geboren in een goede woning, en uitsluitend borstvoeding kregen, overleed minder dan 2 procent in het eerste levensjaar; van de kinderen die werden geboren in een gezin dat al uit vijf of meer kinderen bestond en in een woning leefde waarvan de toestand slecht was, en uitsluitend kunstvoeding kregen toegediend, overleed bijna 26 procent in het eerste levensjaar.⁷⁴ Het lijkt er op dat zowel culturele factoren (borst- versus kunstvoeding), sociaal-economische factoren (beroep, welstandsklasse, woningtoestand) als demografische factoren (geslacht, geboortearrangnummer, maand van geboorte, leeftijd van de moeder) de kans op sterfte hebben beïnvloed. Daarnaast valt te veronderstellen dat een factor als 'kennis van methoden om kinderen in gezondheid te laten opgroeien' de kans op zuigelingen- en kindersterfte mede heeft bepaald.

Het is een wijd-verbreide opvatting dat de daling van de zuigelingen- en kindersterfte, die in de loop van de negentiende eeuw optrad, een belangrijke invloed heeft gehad op het ontstaan van de demografische transitie.⁷⁵ De verbeterde medische zorg, en het groeiende hygiënisch besef in de samenleving had tot resultaat dat meer kinderen dan voorheen de volwassen leeftijd bereikten. Gesteld dat gezinnen bewust of onbewust rekening hielden met de grote kans op sterfte onder de pasgeborenen, en eveneens bewust of onbewust de wens koesterden dat er enige kinderen

tot volwassen personen zouden kunnen uitgroeien, dan leidde dat tot de geboorte van relatief veel kinderen, en dus tot een hoge huwelijksvruchtbaarheid. Pas op het moment dat de sterftekansen afnamen, werd het noodzakelijk om een beperking van het aantal geboorten te overwegen. De daling van de zuigelingen- en kindersterfte is dus een randvoorwaarde geweest voor het in gang zetten van de demografische transitie. Het is een randvoorwaarde die niet voor elk gezin op hetzelfde moment van invloed is geweest: de sociale ongelijkheid voor de dood zal er voor gezorgd hebben dat de gezinnen uit hoogste sociale klassen en de gezinnen die kennis hadden van methoden om kinderen in gezondheid te laten opgroeien eerder met een daling van de zuigelingen- en kindersterfte werden geconfronteerd. Opnieuw zijn het dus de variabelen 'beroepsklasse' en 'analfabetisme' waarvan we een zichtbaar effect ten aanzien van de mortaliteit mogen verwachten. Gezien het effect van demografische variabelen als geboortearrangnummer, geboortemaand, sexe en leeftijd van de moeder op de sterftekansen van zuigelingen, zullen ook deze variabelen in de analyse worden betrokken.

In de komende paragraaf zal allereerst worden nagegaan hoe de zuigelingen- en kindersterfte zich in Nederland, Brabant en Eindhoven ontwikkelde, om vast te kunnen stellen of de sterfte er in de loop van de negentiende, en in het begin van de twintigste eeuw, begon af te nemen. Daarna zal met gebruikmaking van de Eindhoven-dataset de aandacht worden gericht op de vraag of er differentiële sterfte heeft bestaan tussen beroepsklassen en alfabetismetypen.

9.7.1. *Zuigelingen- en kindersterfte*

In Nederland kende de zuigelingensterfte tot aan het einde van de negentiende eeuw een grillig verloop. Jaren met hoge sterfte werden afgewisseld door jaren waarin de sterfte beperkt bleef. Trendmatig steeg de zuigelingensterfte in de periode 1840-1875 gestaag: van 180 promille in de periode 1840-1849 tot een maximum van 225 promille in 1871. Slechts onderbroken door jaren waarin oorlogsomstandigheden of epidemische ziekten heersten, zette zich aan het einde van de negentiende eeuw een daling in die tot op de dag van vandaag voortduurt. De sterfte kwam onder de 100 promille in 1909, onder de 50 promille in 1931, onder de 20 promille in 1957 en onder de 10 promille in 1977.⁷⁶ Tegenwoordig overlijdt minder dan 7 promille binnen een jaar na de geboorte. Voorzover de demografische transitie het gevolg is geweest van een vermindering van de sterftekansen, kan die in Nederland pas na 1870 zijn opgetreden. In Noord-Brabant werd de neerwaartse trend pas vanaf 1885 zichtbaar. Tot dat tijdstip steeg de zuigelingensterfte van 160 promille in de periode 1840-1851 tot 215 promille in de periode 1880-1884.⁷⁷ De cijfers in de zes Eindhovense gemeenten waren over het algemeen nog een stuk slechter dan in de provincie als geheel, zoals tabel 9.5 laat zien.⁷⁸

Voorafgaand aan het moment waarop het begin van de daling van de zuigelingensterfte zich aankondigde, begonnen de sterftetekansen voor oudere kinderen in Nederland af te nemen. Vanaf de periode 1850-1859, waarin 42 promille van de kinderen tussen het eerste en vijfde levensjaar overleed, ontwikkelde zich een snelle neerwaartse trend die er voor zorgde dat de kindersterfte al rond de eeuwwisseling was gehalveerd.⁷⁹

Het is nu het moment om de algemene statistieken te laten voor wat ze zijn en de aandacht te verleggen naar de zuigelingen- en kindersterfte zoals die uit de Eindhoven-dataset naar voren komt. Daarbij doet zich een ernstig probleem voor. De kinderen zijn niet hun leven lang gevolgd, zodat van een flink deel van hen niet bekend is wanneer en op welke leeftijd ze zijn overleden. Er is daarom de aanname gemaakt dat kinderen, waarvan onbekend is wanneer ze zijn overleden, niet op jonge leeftijd zijn gestorven. Deze aanname leidt tot een onderschatting van het werkelijke aantal overleden kinderen. Het uitsluiten van kinderen waarvan de overlijdensdatum niet bekend is zorgt echter voor een nog veel grotere overschatting van de werkelijke sterftecijfers.⁸⁰

Binnen de 1174 geselecteerde huwelijken in de Eindhoven-dataset werden 8668 kinderen geboren. De meerderheid werd volwassen, maar een niet-onaanzienlijke minderheid overleed op jonge leeftijd: 525 kinderen (61 promille) stierven er binnen een maand, 840 (97 promille) tussen de tweede maand en het eerste levensjaar, 452 (52 promille) tussen het eerste en vierde levensjaar, en 171 (20 promille) tussen hun vijfde en vijftiende levensjaar. In totaal bereikte een kwart van alle geborenen de volwassen leeftijd niet. In grafiek 9.12 is de ontwikkeling van deze vier sterftecijfers tussen 1820 en 1930 weergegeven. Per geboortjaar is berekend hoeveel kinderen er binnen één maand na de geboorte overleden (de endogene zuigelingensterfte), hoeveel kinderen er tussen de tweede maand en het eerste jaar overleden (de exogene zuigelingensterfte), hoeveel

TABEL 9.5. Zuigelingensterfte in Eindhoven en omliggende gemeenten. Promillages, 1880-1913.

	1880-1884	1904-1908	1909-1913
Eindhoven	300	237	165
Gestel	350	268	233
Stratum	278	246	240
Strijp	210	221	198
Tongelre	224	206	217
Woensel	208	258	205
Noord-Brabant	215	180	158
Nederland	191	126	104

Bron: CBS, *'Sterfte van kinderen'*, 1914.

GRAFIEK 9.12. De ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven, 1810-1930.

Noot: de ontwikkeling van de sterfte is weergegeven als zevenjarig voortschrijdend gemiddelde.

kinderen er tussen het eerste en vijfde jaar overleden en hoeveel kinderen er tussen het vijfde en vijftiende jaar stierven.

Alvorens over te gaan tot een bespreking van de ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte zoals die uit grafiek 9.12 naar voren komt, is het de moeite waard om de grafiek te vergelijken met tabel 9.5. Bedroeg de zuigelingensterfte in de zes Eindhovense gemeenten rond 1880 ongeveer 250 promille, uit de Eindhoven-dataset komt een percentage naar voren dat zo'n 70 promille daaronder ligt. Er is dus inderdaad sprake van een aanzienlijke onderschatting van de zuigelingen- en kindersterfte in de dataset. Een andere interessante vergelijking is die van grafiek 9.12 met grafiek 9.11. Het blijkt dan dat de fluctuaties van de zuigelingen- en kindersterftecijfers vrijwel overeenkomen met die van de Eindhovense sterftecijfers in het algemeen. Alleen de excessieve sterfte die in het begin van de jaren '30 optrad is in grafiek 9.12 niet terug te vinden, hetgeen niet onlogisch is omdat die sterfte zich vooral onder de soldaten heeft voorgedaan die in de omgeving waren gelegerd.

De grafiek laat zien dat gedurende de gehele negentiende eeuw bijna een kwart van alle kinderen niet ouder werd dan 15 jaar. Het grootste deel van hen stierf al in het eerste jaar, maar een fors percentage overleed

ook tussen het eerste en vijftiende levensjaar. De grafiek laat tevens onderkennen dat de sterfte onder de 5-15 jarigen het eerst, rond 1860 ongeveer, begon te dalen, terwijl de sterfte onder kinderen van 1 tot 5 jaar pas een twintigtal jaren later minder begon te worden. De zuigelingensterfte vertoonde een wat andere ontwikkeling: de endogene sterfte nam in de loop van de negentiende en twintigste eeuw langzaam af, maar de exogene sterfte nam in zo sterke mate toe dat de zuigelingensterfte rond 1890 een maximum bereikte. Pas na die datum begon de exogene zuigelingensterfte zich gunstig te ontwikkelen. Al met al kan geconcludeerd worden dat de neerwaartse trend in de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven in de laatste decennia van de negentiende eeuw werd ingezet. Als de daling van de mortaliteit een bijdrage heeft geleverd aan de demografische transitie, kan het pas in de laatste twee huwelijkscohorten tot uitdrukking zijn gekomen.

Hierboven is reeds vastgesteld dat het in de sterftekansen van zuigelingen en kinderen heel wat uitmaakte of het gezin tot een hoge welstands- of beroepsklasse behoorde. In Den Haag en Tilburg werden in het begin van de twintigste eeuw grote verschillen aangetroffen.⁸¹ Daar staat tegenover dat van der Heijden in Nuenen, en Knodel in veertien Duitse plattelandsgemeenten, tot de conclusie kwamen dat de beroepsklasse van de vader geen variabele was die discrimineerde ten aanzien van de zuigelingen- en kindersterfte.⁸² Deze afwijkende uitkomst kan het resultaat zijn van het feit dat de leefomstandigheden van de diverse klassen op het platteland minder sterk van elkaar verschilden. Hoe het ook zij, het is onvermijdelijk om een onderzoek in te stellen naar een eventuele samenhang tussen beroepsklasse en kindersterfte. In grafiek 9.13 is die samenhang weergegeven. Ze toont per huwelijkscohort drie maten waarmee de zuigelingen- en de kindersterfte kan worden weergegeven, namelijk de ${}_1q_0$, de ${}_4q_1$ en de ${}_{10}q_5$. De ${}_1q_0$ is de maat voor de zuigelingensterfte. Het geeft de kans aan die een kind heeft om, beginnend bij geboortjaar 0, een periode van 1 jaar niet te overleven. De ${}_4q_1$ geeft de kans aan die een kind heeft om, beginnend bij een leeftijd van 1 jaar, een periode van 4 jaar niet te overleven. De ${}_{10}q_5$ geeft tenslotte de kans aan die een kind heeft om, beginnend op een leeftijd van 5 jaar, een periode van 10 jaar niet te overleven.

De uitkomst van grafiek 9.13 is alleszins verrassend. Net als in Nuenen en Duitsland was ook in Eindhoven de ${}_1q_0$, de maat voor de zuigelingensterfte, onder alle beroepsgroepen aanzienlijk. Zowel aan het begin als aan het eind van de negentiende eeuw kwam zuigelingensterfte in gelijke mate onder alle beroepsklassen voor. Het waren gezinnen die tot de boerenklasse behoorden die er, in het midden van de negentiende eeuw, het minst onder te lijden hadden. Tussen 1825 en 1875 lag het percentage er onder de 100 promille, terwijl dat bij de grote en kleine burgerij, en bij de arbeidende klasse boven de 160 promille lag. Na 1875 begon er in de-

GRAFIEK 9.13. De ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven per beroepsklasse, per huwelijkscohort, 1800-1920.

ze twee klassen een daling op te treden, terwijl de zuigelingensterfte onder de boerenklasse daarentegen een aanzienlijke toename vertoonde. Het heeft er dus alle schijn van dat de prolongatie van het hoge zuigelingensterftecijfer in Brabant veroorzaakt is door een verslechtering van de situatie in een speciale beroepsgroep, namelijk de boerenklasse. De reden daarvoor zou kunnen zijn geweest dat de manier om kinderen te voeden veranderde. Zoals eerder genoemd heeft Meurkens er, in zijn onderzoek naar de bevolking van het Kempenland, op gewezen dat er vanuit de kerk een offensief zou zijn gevoerd om kunstvoeding te verkiezen boven borstvoeding. Het is goed denkbaar dat de boerenbevolking het meest bevattelijk is geweest voor dit gedachtengoed. Toch lijkt deze argumentatie niet geheel steekhoudend. Zoals uit grafiek 9.12 blijkt, ontwikkelde de sterfte onder de oudere kinderen zich te zelfder tijd eveneens ongunstig. Aangezien oudere kinderen zich zelden aan moeder's borst laafden, zal de oorzaak dus minstens ten dele moeten worden gezocht in andere factoren, die er voor zorgden dat de leefomstandigheden van de kinderen van landbouwers en landarbeiders verslechterden. Al met al kan geconcludeerd worden dat zuigelingen- en de kindersterfte slechts in beperkte mate differentieerde tussen de beroepsklassen. De dood was er, in tegenstelling tot in Den Haag en Tilburg, voor iedereen vrijwel gelijk.

Met grafiek 9.14 kan aanschouwelijk worden gemaakt in hoeverre een variabele als alfabetisme wel een discriminerende factor was. Mocht grafiek 9.13 al een wat verrassende uitkomst hebben opgeleverd, voor grafiek 9.14 geldt dat in nog sterkere mate. In tegenstelling tot beroepsklasse is alfabetisme wel een variabele die voor grote verschillen in de ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte heeft gezorgd. De zuigelingensterfte vertoonde onder analfabete gezinnen een stijgende tendens die tot in de twintigste eeuw voortduurde. Het laat ten overvloede zien hoezeer aan het einde van de negentiende eeuw de gezinnen waarvan de vader en de moeder niet konden lezen schrijven een perifere groep in de samenleving waren geworden. De zuigelingensterfte onder alfabete gezinnen van de eerste generatie vertoonde eveneens een stijgende tendens, die echter na 1900 in een dalende lijn veranderde; De zuigelingensterfte onder alfabete gezinnen van de tweede generatie kende daarentegen een overwegende dalende tendens. De ontwikkeling van de kindersterfte was in de drie groepen wat meer aan elkaar gelijk, zij het dat de kindersterfteniveau's van elkaar verschilden, en met name onder analfabete gezinnen ook na 1900 aan de hoge kant bleef. Niet onvermeld mag blijven dat de sterfte onder zuigelingen en jonge kinderen van alfabete gezinnen van de tweede generatie in de eerste twee huwelijkscohorten bijzonder hoog was. Een verklaring daarvoor is niet gemakkelijk te geven, maar kan misschien gevonden worden in de borstvoedingshypothese. Als de toename van de zuigelingensterfte in de negentiende eeuw het gevolg is geweest van een toename in het toedienen van kunstmatige voeding aan zuigelingen, lijkt het er op alsof het een modeverschijnsel is geweest

GRAFIEK 9.14. De ontwikkeling van de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven per alfabetismetype, per huwelijkscohort, 1800-1920.

dat zich het eerste heeft voorgedaan bij alfabete gezinnen van de tweede generatie. Rond 1825 begon het gebruik van kunstvoeding ook in andere kringen door te dringen, op een moment dat de alfabete gezinnen begonnen te beseffen dat het gebruik ervan grote risico's voor de gezondheid van het kind met zich mee bracht. Uiteindelijk zagen ook alfabete gezinnen van de eerste generatie dat in, maar hielden analfabete gezinnen het gebruik in stand: ofwel omdat hun de kennis of de mogelijkheden ontbraken om op borstvoeding over te schakelen, ofwel omdat zij zich bleven verlaten op de opvattingen die de Kerk huldigde. Een deugdelijk bewijs voor deze veronderstellingen is er echter niet. Het blijft daarom bij veronderstellingen.

Een analyse van de factoren die voor verschillen in zuigelingensterfte verantwoordelijk zijn geweest is niet compleet zonder er demografische variabelen, zoals het geboorteraangnummer, de leeftijd van de moeder, de geboortemaand en het geslacht, in te betrekken. Het valt echter buiten het bestek van dit hoofdstuk om alle demografische variabelen in extenso te onderzoeken. Ik beperkt me daarom tot een analyse van de sterftekanzen in het eerste levensjaar naar rangnummer van de geboorte. De uitkomsten van deze analyse zijn in grafiek 9.15 weergegeven. Uit de grafiek blijkt eens te meer hoe ongelijk te kansen op overlijden waren. Met het geboorteraangnummer liepen de sterftekanzen op. Van de eerstgeborenen haalde 99 promille de eerste verjaardag niet, maar van de kinderen die ter wereld kwamen in een gezin waar eerder al negen of meer kinderen geboren waren, overleed meer dan 275 promille in het eerste levensjaar. Maar aan deze demografische factor kleven ook sociale aspecten. Wanneer de sterftekanzen bijvoorbeeld worden uitgesplitst naar alfabetismetype, komen nog sterkere verschillen aan het licht. In grafiek 9.16 is deze uitsplitsing gemaakt. De grafiek geeft aan dat het voor de sterftekanzen van de eerstegeborenen weinig uitmaakte of ze in alfabete of analfabete gezinnen werden geboren. De sterfte kans voor eerstgeborenen in alfabeté gezinnen van de tweede generatie was 96 promille, voor eerstgeborenen in alfabete gezinnen van de eerste generatie 113 promille en voor eerstgeborenen in analfabete gezinnen 104 promille. Vanaf het tweede kind worden de verschillen echter groter. De sterftekans neemt geleidelijk toe, maar de stijging onder kinderen uit alfabete gezinnen van de tweede generatie is beduidend kleiner dan de stijging onder kinderen uit alfabete gezinnen van de eerste generatie, terwijl de stijging onder kinderen uit analfabete gezinnen daar nog weer boven uitkomt. Van de kinderen die ter wereld kwamen in een analfabeet gezin waar al negen of meer kinderen geboren waren overleefde meer dan 400 promille het eerste jaar niet. Hun kans om te sterven was bijna tweemaal zo groot als de kans van kinderen die in een groot alfabeet gezin van de tweede generatie werden geboren.

GRAFIEK 9.15. Sterftekansen in het eerste levensjaar, naar rangorde van het kind.

In Bijlage E staat tabel E.9 waarin alfabetismetype en beroepsklasse tegen elkaar zijn afgezet en de zuigelingen- en kindersterfte voor elke afzonderlijke groep is vermeld. Hoewel het zicht op een mogelijke relatie enigszins wordt vertroebeld door het feit dat de gezinnen niet in huwelijkscohorten zijn onderscheiden, komt uit deze tabel reeds onmiskenbaar naar voren dat alfabetisme een variabele is geweest die vooral ten aanzien van de kindersterfte voor grote verschillen zorgde, en dat de beroepsklasse daarin een veel minder prominente rol speelde. Een beter beeld biedt tabel E.10, waarin de resultaten van een covariantie-analyse naar de zuigelingen- en kindersterfte zijn weergegeven. In deze analyse zijn niet alleen de effecten van beroepsklasse en alfabetismetype onderzocht, maar ook de effecten van vier demografische variabelen: het geboortearrangnummer, de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het kind, de geboortemaand en het geslacht van het kind opgenomen.

Ten aanzien van de zuigelingensterfte waren vooral de demografische variabelen 'geboortearrangnummer' en, in mindere mate, 'geslacht', van belang. De variabelen 'beroepsklasse' en 'alfabetismetype' waren niet bijzonder invloedrijk, maar er was wel een significant interactie-effect. Dat betekent dat het analfabetisme binnen bepaalde beroepsklassen toch een grote discriminerende waarde bezat. In de arbeidende klasse kwam dat het best tot uitdrukking: de zuigelingensterfte lag in die groep gemiddeld genomen op 166 promille, maar het waren de analfabete arbeidersgezin-

GRAFIEK 9.16. Sterftেকansen in het eerste levensjaar, naar rangorde van het kind, per alfabetismetype.

nen waar meer, en de alfabeten arbeidersgezinnen waar minder jonggeborenen voor het eerste levensjaar kwamen te overlijden. Ten aanzien van de sterfte van kinderen tussen de 1 en 5 jaar waren de variabelen alfabetismetype en beroepsklasse wel statistisch significant. Men name het alfabetismetype zorgde voor een groot discriminerend effect. Voor jonge kinderen (1-5 jaar) uit een alfabeet gezin van de tweede generatie was de kans om te overlijden 60 promille, voor kinderen uit een alfabeet gezin van de eerste generatie 90 promille en voor kinderen uit een analfabeet gezin 125 promille. De kans op kindersterfte onder kinderen tussen de 5 en 15 jaar werd vrijwel volledig bepaald door de beroepsklasse en, vooral, door het alfabetismetype. Demografische variabelen speelden logischerwijze geen rol van betekenis meer.

9.7.2. Alfabetisme en mortaliteit

De daling van de zuigelingen- en kindersterfte in West-Europa in de negentiende eeuw wordt gezien als een opmaat voor de demografische transitie. In deze paragraaf is in de eerste plaats nagegaan of de zuigelingen- en kindersterfte zich in Eindhoven ook zodanig in tijd en tempo ontwikkelde dat een verandering van demografisch gedrag erdoor kon worden gestimuleerd. De gegevens uit de dataset maakten het aannemelijk

dat de zuigelingensterfte in Eindhoven weliswaar lange tijd op een hoog niveau is gebleven, maar dat ze na 1890 toch een duidelijk neerwaartse trend begon te vertonen, terwijl de kindersterfte al enige decennia eerder begon te dalen. De daling van de sterfte is voor een deel het gevolg geweest van de groeiende medische zorg in Nederland, maar vooral door een toename van kennis onder de bevolking over methoden om kinderen in gezondheid te laten opgroeien. Dat bleek onmiskenbaar uit de sterke relatie die kon worden aangetoond tussen het alfabetisme en de zuigelingen- en kindersterfte. Vertoonden de beroepsklassen sterftcijfers die soms weinig van elkaar afweken, binnen elke beroepsklasse konden wel duidelijke verschillen worden aangetoond in de sterftekansen waarmee analfabete en alfabete gezinnen werden geconfronteerd. De daling van de zuigelingen- en kindersterfte creëerde dus een randvoorwaarde voor de demografische transitie: de weg werd vrij gemaakt voor een bewustwording ten aanzien van het aantal kinderen dat men tot volwassenheid wilde laten opgroeien. F. van de Walle begint haar artikel over de relatie tussen kindersterfte en de demografische transitie met een fraai citaat van Freud, waarin deze de seksuele betrekkingen in het moderne gezin inderdaad relateert aan de daling van de kindersterfte.⁸³ Of ook in Eindhoven een directe relatie kan worden aangetroffen tussen zuigelingen- en kindersterfte en een daling van de fertiliteit is een vraag die in de volgende paragraaf zal worden getoetst.

9.8. ALFABETISME EN HET DEMOGRAFISCH REPRODUKTIEPATROON

Hoewel de provincie Noord-Brabant ten opzichte van Nederland en West-Europa achter liep in de demografische transitie, begon zich ook daar, aan het einde van de negentiende eeuw, een ontwikkeling af te tekenen waarin traditionele vormen van demografisch gedrag werden vervangen door modernere. Er kwamen steeds meer gezinnen die een huwelijkspatroon ontwikkelden dat afweek van het patroon waar hun ouders voor hadden gekozen. De karakteristieke lage huwelijksfrequenties en hoge huwelijksleeftijden werden ingewisseld voor hogere frequenties en lagere leeftijden. Uiteindelijk begon, na 1900, ook de fertiliteit te dalen: er vormden zich gezinnen die het aantal geboorten binnen het huwelijk probeerden te beperken. Het verlaten van het traditionele huwelijkspatroon werd voorafgegaan door een daling van de zuigelingen- en kindersterfte, en ging vergezeld van een toename van het aantal gedwongen huwelijken.

Aangezien de demografische transitie de geschiedenis vormt van de overgang van een traditionele naar een moderne vorm van demografisch gedrag, lag het voor de hand om na te gaan in hoeverre het alfabetisme (als indicator voor individuele moderniteit) er toe heeft bijgedragen dat gezinnen het traditionele huwelijkspatroon verlieten en modernere vor-

men van gedrag verkozen. In drie afzonderlijke paragrafen werd de relatie tussen alfabetisme en nuptialiteit, fertiliteit en mortaliteit onderzocht. Daartoe werden de gezinnen in drie klassen ingedeeld: analfabete gezinnen, alfabete gezinnen van de eerste generatie, en alfabete gezinnen van de tweede generatie. Naast alfabetisme werd in de drie paragrafen tevens een analyse gemaakt van het demografisch effect van de beroepsklasse waartoe het mannelijke hoofd van het gezin behoorde.

Ten aanzien van de nuptialiteit werd allereerst de ontwikkeling van de gemiddelde huwelijksleeftijd onderzocht. Er was nogal wat verschil tussen de beroepsklassen: in de burgerij en in arbeidersgezinnen trad rond 1870 een daling van de huwelijksleeftijd op, maar in boerengezinnen was het tegendeel het geval. Verder kon worden vastgesteld dat de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd zich vooral voordeed in alfabete gezinnen van de eerste generatie. Ook de ontwikkeling van het aantal gedwongen huwelijken was niet gelijkelijk over alle groepen in de samenleving verspreid. Hoewel er een toename van het aantal gedwongen huwelijken in de laatste huwelijkscohorten in alle beroepsgroepen te zien was, kon geconstateerd worden dat het verschijnsel zich in de loop van de tijd begon te concentreren binnen een specifieke groep, namelijk onder jonggehuwde, analfabete gezinnen die tot de arbeidersklasse behoorden.

Ten aanzien van de fertiliteit werd in eerste instantie aandacht besteed aan de ontwikkeling van de omvang van de gezinnen. Het onderzoek wees uit dat het aantal kinderen dat in een gezin werd geboren in het laatste kwart van de negentiende eeuw een voorlopig maximum bereikte. Deze ontwikkeling was vooral het gevolg van de daling van de huwelijksleeftijd, waardoor de vruchtbare periode van de vrouw aanzienlijk werd verlengd. Een analyse van de GLH, de genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid, bevestigde deze opvatting. Ondanks een lichte daling gedurende de gehele negentiende eeuw was de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid aan het einde van de eeuw nog aanzienlijk. Pas ná 1900 zette een substantiële daling in, hetgeen een aanwijzing betekende voor het feit dat pas na de eeuwwisseling op beduidende schaal vormen van geboortenbeperking binnen het huwelijk werden toegepast. Een onderverdeling in beroepsklassen en alfabetismetypen maakte duidelijk dat vooral het alfabetisme de variabele is geweest die ten aanzien van de fertiliteit voor de grootste differentiaties verantwoordelijk was. Gezinnen waarin geboortenbeperking werd toegepast waren voornamelijk gezinnen waarvan de man en de vrouw konden lezen en schrijven, en uit een milieu afkomstig waren waarin dat ook het geval was. Van alfabete gezinnen van de eerste generatie kon in veel mindere mate worden aangetoond dat sommige van hen vormen van geboortenbeperking in praktijk brachten; hun gedrag week wat betreft de huwelijksvruchtbaarheid niet veel af van dat van de analfabete gezinnen.

Tenslotte kwam uit het onderzoek naar de mortaliteit naar voren dat de zuigelingen- en kindersterfte in Eindhoven niet alleen een ontwikke-

ling doormaakte die voorwaarden schiep voor het ontstaan van de demografische transitie, maar ook dat kinderen die in alfabete gezinnen werden geboren een kleinere kans hadden om op jeugdige leeftijd te sterven.

De ontwikkelingen in nuptialiteit, fertiliteit en mortaliteit zijn zodanig geweest dat ze alle drie een eigen effect hebben uitgeoefend op het aantal kinderen dat binnen een gezin tot volwassenheid kon opgroeien. De verlaging van de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouw zal er voor gezorgd hebben dat het aantal kinderen dat in een gezin kon worden geboren zal zijn toegenomen; de verlaging van de huwelijksvruchtbaarheid zal dit proces juist hebben tegengegaan, terwijl de daling van de zuigelingen- en kindersterfte er juist weer voor gezorgd zal hebben dat meer kinderen de volwassen leeftijd bereikten. Gesteld dat gezinnen, zowel binnen het traditionele als binnen het moderne Europese huwelijkspatroon, zich bewust of onbewust instelden op het grootbrengen van niet al te veel, maar ook niet al te weinig leden van een nieuwe generatie, betekent dat dat er gedurende de demografische transitie nieuwe methoden moesten worden gevonden om een bijdrage te kunnen leveren aan een stabiele bevolkingsontwikkeling. Wrigley vermoedt dat die stabilisering proefondervindelijk tot stand is gekomen.⁸⁴ Sommige mannen en vrouwen zullen hebben vastgehouden hebben aan het traditionele patroon en dus op late leeftijd een gezin hebben gesticht en daarin een hoge huwelijksvruchtbaarheid hebben bereikt. Anderen zullen het nieuwe patroon hebben aanvaard door op jonge leeftijd te trouwen en er voor te kiezen om het aantal kinderen binnen het huwelijk te beperken. Weer anderen zullen daarentegen op jonge leeftijd gezinnen hebben gesticht zonder verder geboortenbeperking toe te passen, en de (soms twijfelachtige) genoegens van het grote gezin hebben mogen smaken.

Bij de afzonderlijke analyses van nuptialiteit, fertiliteit en mortaliteit bleek alfabetisme een variabele van betekenis. Het valt daarom te verwachten dat deze variabele ook ten aanzien van de gezinsontwikkeling, die immers de gecombineerde resultante is van deze drie aspecten, effect zal hebben gesorteerd. Om deze veronderstelling te toetsen is in grafiek 9.17 de gezinsontwikkeling per alfabetismetype weergegeven. Deze grafiek behoeft enige toelichting. De grafiek bestaat uit drie afzonderlijke plaatjes. In elk plaatje zijn de gezinnen afgebeeld die tot een bepaald alfabetismetype behoorden. Het eerste plaatje toont de analfabete gezinnen die in de Eindhoven-dataset zijn geselecteerd, het tweede de alfabete gezinnen van de eerste generatie en het derde de alfabete gezinnen van de tweede generatie. Per alfabetismetype zijn vier curves weergegeven. De eerste curve toont de ontwikkeling van het aantal huwelijken. De gezinnen werden niet op hetzelfde tijdstip gevormd: er waren gezinnen waar de vrouw nog heel jong was toen ze trouwde, en er waren gezinnen waar de vrouw al een stuk ouder was. Aangezien de selectie uit de Eindhoven-

dataset zodanig is geweest dat de gezinnen minstens moeten hebben bestaan tot de vrouw de leeftijd van 45 jaar had bereikt, nam het aantal huwelijken toe, totdat, bij de leeftijd van 45 jaar, alle geselecteerde gezinnen gevormd waren. Na dat moment nam het aantal gezinnen weer af, omdat er dan huwelijken, wegens het overlijden van de man of de vrouw, werden ontbonden. De gestippelde lijn in grafiek 9.17 toont de ontwikkeling van het aantal huwelijken, afgezet tegen de leeftijd waarop de vrouw trouwde. De lijn wordt N_{mar} genoemd, naar 'number of marriages'. Wanneer relatief veel vrouwen op jonge leeftijd trouwen, zal de N_{mar} vrij steil omhoog lopen; trouwen meer vrouwen op latere leeftijd, dan loopt de curve veel geleidelijker omhoog.

Een belangrijk effect van jong huwen is dat het aantal kinderen dat in een huwelijk geboren kan worden aanmerkelijk toeneemt. Reeds eerder in dit hoofdstuk is vermeld dat in een samenleving waarin volstrekt geen geboortenbeperking wordt toegepast, de 'gemiddelde' vrouw die op haar twintigste trouwt, een normale vruchtbaarheid heeft, en geen geboortenbeperkende methoden toepast, in totaal 11 kinderen zal krijgen, terwijl dat aantal tot 5 à 6 kinderen beperkt blijft als de vrouw op haar dertigste jaar in het huwelijk treedt. Het is dus mogelijk om, gezien de ontwikkeling van de N_{mar} , in de grafiek weer te geven hoeveel kinderen de geselecteerde gezinnen gemiddeld genomen zouden hebben kunnen krijgen. Die lijn is in grafiek 9.17 terug te vinden onder de noemer C_{max} , het 'maximum number of children'. In de praktijk kregen de gezinnen in Eindhoven minder kinderen. Uit paragraaf 9.6 kwam naar voren dat er enige vorm van geboortenbeperking werd toegepast, en wel met name in de latere leeftijdsklassen van de vrouw. Dat heeft tot gevolg dat het waargenomen aantal kinderen dat gemiddeld in de gezinnen werd geboren, een curve trekt die wat onder de C_{max} zal liggen. Ook deze lijn, die C_{obs} wordt genoemd naar het 'observed number of children' is in elk plaatje terug te vinden.

Maar niet elk kind bereikte de volwassen leeftijd. De zuigelingen- en kindersterfte was, zoals uit paragraaf 9.7 naar voren kwam, aanzienlijk. Om aan te geven hoeveel kinderen uiteindelijk een nieuwe bevolkingsgeneratie gingen vormen is ook de C_{sur} weergegeven, het 'number of surviving children'. De C_{sur} -curve laat zien hoeveel kinderen in een gezin aanwezig waren bij een bepaalde leeftijd van de vrouw.

Aandachtige bestudering van grafiek 9.17 maakt duidelijk dat de manier waarop gezinnen van alfabete en analfabete gezinnen zich ontwikkelden nogal van elkaar verschilden. Van de drie N_{mar} curves vertoonde die van de analfabete gezinnen de geleidelijkste stijging: analfabete gezinnen trouwden dus op wat latere leeftijd dan alfabete gezinnen. Maar ook tussen de alfabete gezinnen bestonden verschillen: het waren vooral alfabete gezinnen van de eerste generatie die op jonge leeftijd huwden. Deze uitkomst is niet opvallend: uit grafiek 9.4 kon dezelfde gevolgtrekking worden getrokken. Het effect dat deze keuze voor een vroege huwelijks-

leeftijd heeft gehad, wordt echter nu pas duidelijk. Uit grafiek 9.17 komt naar voren dat de $C_{\max}$ van alfabete gezinnen van de eerste generatie een stuk hoger lag dan die van alfabete gezinnen van de tweede generatie, terwijl de $C_{\max}$ van deze groep weer een stuk hoger lag dan de $C_{\max}$ van de analfabete gezinnen. Was het voor alfabete gezinnen van de eerste generatie in principe mogelijk om ruim 7 kinderen te krijgen, voor alfabete gezinnen van de tweede generatie was dat bijna 6.5 en voor analfabete gezinnen ruim 5.5 kinderen. Zoveel kinderen kregen de gezinnen echter niet. Dankzij het hanteren van methoden van geboortenbeperking kregen vooral alfabete gezinnen van de tweede generatie veel minder kinderen dan mogelijk was geweest. De C_{obs} kwam bij hen 1.2 lager uit dan de $C_{\max}$. De verschillen tussen $C_{\max}$ en C_{obs} waren bij de analfabete gezinnen en de alfabete gezinnen van de eerste generatie een stuk kleiner, namelijk .5 en .6. Methoden van geboortenbeperking werd door deze groepen, zoals ook al in paragraaf 9.6 was komen vast te staan, nauwelijks in praktijk gebracht.

Ook ten aanzien van de mortaliteit levert grafiek 9.17 een beeld op dat reeds eerder is vastgesteld. Tussen de alfabetismetypen bestond een aanzienlijke ongelijkheid voor de dood. De zuigelingen- en kindersterfte was een fenomeen dat zich het meest voordeed in analfabete gezinnen; het kwam wat minder voor onder alfabete gezinnen van de eerste generatie en nog weer minder onder alfabete gezinnen van de tweede generatie. In analfabete gezinnen waren op het 45e levensjaar van de vrouw gemiddeld 5.15 kinderen geboren, maar er waren nog maar 3.72 kinderen in leven. 27.8 procent was dus gestorven. In alfabete gezinnen van de eerste generatie waren te zelfder tijd 6.51 kinderen geboren, en nog 4.95 in leven: dat betekent dus een sterftepercentage van 24.0 procent. In alfabete gezinnen van de tweede generatie was de sterfte minder groot: daar was het sterftepercentage 17.8 en leefden van de 5.23 kinderen er nog 4.30.

Uit grafiek 9.17 komt onmiskenbaar naar voren dat de drie alfabetismetypen, gemiddeld genomen, drie verschillende vormen van demografisch gedrag ten toon spreidden. De analfabete gezinnen hielden in sterkere mate vast aan een traditioneel, Europees huwelijkspatroon. Ze huwden op vrij late leeftijd en kregen daardoor, en als gevolg van een grote

Verklaring van de grafiek op pagina 305:

De grafieken geven, per alfabetismetype, weer hoeveel vrouwen gehuwd waren en hoeveel kinderen gemiddeld in een gezin aanwezig (hadden kunnen) zijn, bij een bepaalde leeftijd van de vrouw. De betekenis van de lijnen is als volgt:

N_{Mar}	Number of marriages, d.i. het aantal bestaande huwelijken.
$C_{\max}$	Maximum number of children, d.i. het te verwachten gemiddeld aantal kinderen per gezin volgens de Hutteriten-maatstaf.
C_{obs}	Observed number of children, d.i. het gerealiseerde gemiddeld aantal kinderen per gezin.
C_{sur}	Number of surviving children, d.i. het gemiddeld aantal kinderen per gezin dat in leven is.

GRAFIEK 9.17. Ontwikkeling van het aantal kinderen in gezinnen uit de Eindhoven-dataset naar leeftijd van de vrouw, per alfabetismetype.

kindersterfte, relatief weinig kinderen die de volwassen leeftijd bereikten. De alfabete gezinnen van de tweede generatie vormden hun tegenpool: zij trouwden op jongere leeftijd, maar kregen, dankzij het hanteren van methoden van geboortenbeperking, toch niet veel kinderen. Deze kinderen kregen wel de kans om in gezondheid op te groeien: de sterfte onder hen was aanmerkelijk geringer.

Tussen deze twee polaire patronen bevonden zich de alfabete gezinnen van de eerste generatie. Zij gedroegen zich tegelijkertijd modern en traditioneel. Modern was dat ze op jonge leeftijd huwden: traditioneel was dat er bij hen van geboortenbeperking geen sprake was. Het aantal kinderen dat in deze gezinnen ter wereld kwam overtrof het aantal van de andere groepen in aanzienlijke mate. Ondanks het feit dat ook de sterfte onder de zuigelingen en kinderen nog aanzienlijk was, was het contingent kinderen dat in deze groep de volwassen leeftijd bereikte verreweg het grootst.

De demografische transitie was ook in Eindhoven een overgangsperiode waarin langzaam de normen en waarden die de basis vormden voor een traditioneel huwelijksgedrag werden vervangen door nieuwe. Het was een geleidelijk proces waarbij steeds minder mensen kozen voor het traditionele, en de voorkeur gaven aan het moderne patroon. Daar tussendoor waren er gezinnen die sommige aspecten van modern demografisch gedrag al wel in praktijk brachten, maar andere nog niet. Zij huwden op jonge leeftijd, maar hanteerden geen methoden van geboortenbeperking. Er konden dus drie vormen van demografisch gedrag in Eindhoven worden onderscheiden: een traditionele, een half-moderne en moderne vorm.

In dit hoofdstuk is de hypothese getoetst dat alfabeten eerder moderner demografisch gedrag zullen hebben vertoond dan analfabeten. Door het onderwijs dat ze hadden gevolgd zouden ze open staan voor vernieuwing, hun omgeving beter kunnen beheersen, en een betere controle kunnen uitoefenen over wat hen zou kunnen overkomen. Ze zouden meer kennis hebben van hygiëne, waardoor de sterfte onder zuigelingen en kinderen kon afnemen, ze zouden meer kennis hebben van methoden van geboortenbeperking, waardoor hun fertiliteit kon afnemen, en ze zouden eerder traditionele vormen afwijzen, hetgeen zou resulteren in een grotere seksuele activiteit, een verhoging van de huwelijksfrequentie en een verlaging van de huwelijksleeftijd. De hypothese kon bevestigd worden. Dat was mede te danken aan het feit dat er voor gekozen is om een indeling in drie alfabetismetypen te hanteren. Dankzij deze indeling kwam naar voren dat in elk afzonderlijk alfabetismetype een bepaalde vorm van demografisch gedrag op de voorgrond trad: analfabete gezinnen hadden een sterkere voorkeur voor de traditionele vorm, alfabete gezinnen van de tweede generatie voor de moderne vorm en alfabete gezinnen van de eerste generatie voor een vorm waarin moderne en traditione-

le elementen samen gingen.

De alfabet gezinnen van de eerste generatie vormden ontegenzeggelijk de meest interessante groep. Door het onderwijs dat ze hadden gevolgd konden ze zich onttrekken aan hun, analfabete, sociale omgeving en kozen ze voor een vorm van demografisch gedrag die een grotere vrijheid van seksuele activiteiten inhield. De consequenties beseften ze maar ten dele: veel gedwongen huwelijken kwamen er niet voor, maar de jonge leeftijd waarop men huwde, en het afwijzen van methoden tot geboortebeperking zorgde wel voor bijzonder grote gezinnen. Het leidt tot de conclusie dat alfabetisme een variabele is geweest waarvan een grote stimulans is uitgegaan om traditionele vormen van demografisch gedrag in te wisselen voor modernere vormen. De mate waarin die aan die overgang gestalte werd gegeven werd echter beïnvloed door andere factoren. De beroepsklasse waartoe het gezin behoorde speelde een rol, maar meer nog de sociale omgeving waar de gezinnen uit afkomstig waren. Kwamen alfabet gezinnen uit een alfabet sociale omgeving, dan beseften ze de consequenties van het moderne huwelijkspatroon ten volle; kwamen analfabete gezinnen uit een analfabete sociale omgeving, dan moesten ze die consequenties eerst zelf ondervinden. Met het half-moderne, half-traditionele patroon dat zij ten toon spreidden was deze groep de exponent van een fase in de demografische transitie en van een fase in de overgang van een analfabete naar een alfabet samenleving. Ze waren de exponent van een fase die Hofstee de 'proletarische tussenfase' heeft genoemd, maar die, in het licht van het bovenstaande, een andere naam verdient.

10. DE IMPLICATIES VAN HET ALFABETISME EN DE MODERNISERING VAN DE SAMENLEVING

10.1. DE 'WAARDIJ VAN EENE VROEGE OPLEIDING'

'... en dat naar de school loopen was allemaal maar niks gedaan ... daar leerden ze niks ... met die kunsten van de school konden zij niks doen ... Zij hadden geen lezen en schrijven geleerd en wat zouden ze d'r ook mee aangevangen hebben? ... de schop en den riek, den dorschvlegel en de zeis aanpakken, dāt was leeren ... naar de school gaan alleen maar grootsigheid, waardoor de kinderen bedorven werden, opgroeiden tot niksnuutters, deugnieten, ... hoe grooter geest, hoe grooter beest, zoo was hun altijd voorgehouden ... dat leeren in de school was ingevoerd door menschen, die zelf slecht waren en de andere menschen ook wilden bederven en den godsdienst uitroeien ... en die scholen en al die meesters waren landopvreter, waarvoor maar opgebracht moest worden ... lui, die de krant kregen, hadden dat dikwijls genoeg verteld en leden van den raad ook ... al die scholen moesten tot den grond toe afbranden en de meesters opgehangen worden, dan zou het veel beter gaan ... veel meer geld onder de menschen komen en niet half zooveel slechtigheid ... naar de catechismusles, ja, dat moest, dat sprak vanzelf, anders liet de pastoor de kinderen de Communie niet doen ... en als christelijk mens moest men toch voor 'z'n dingen' zorgen ... voor de rest maar aan het werk, leeren was goed voor groote lui ... er moest gegeten worden en brood gaven de meesters in school niet ...'.¹

Dit citaat is afkomstig uit *Het goud van de Peel*, een roman van de hand van H.H.J. Maas. Het boek verscheen in 1909, maar is gesitueerd in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw, toen de grootscheepse ontginning van de Peel ten behoeve van de turfwinning een aanvang nam. Het zorgde voor nogal wat opschudding in die streek. In het decor van de ontginningsgeschiedenis schilderde het boek namelijk de mensonterende wijze waarop de veenarbeiders hun werk moesten doen, was het een aanklacht tegen vriendjespolitiek, corruptie en gedwongen winkelnering, en beschreef het een geschiedenis van een onderwijzer die tegen deze situatie in opstand komt, maar door burgerlijke en kerkelijke autoriteiten zodanig wordt gedwarsboomd dat hij het onderspit delft. Hoewel namen van plaatsen en personen waren veranderd, was het boek een sleutelroman voor ieder die de plaatselijke situatie enigszins kende. De verontwaardiging die er naar aanleiding van ontstond was dan ook zodanig dat *Het goud van de Peel* onmiddellijk op de index werd geplaatst en het slechts in het verborgene in het Peelland kon worden gelezen.²

Zoals uit het citaat blijkt, ontmoette de onderwijzer niet alleen bij de autoriteiten tegenstand. Hoewel de auteur het lot van der arbeidersklasse ter harte ging, had hij weinig op met de achterlijkheid van de Peelwerkers. Vooral het gemak waarmee gezinnen er mee instemden om hun

kinderen het veen in te laten gaan om wat extra's te verdienen was hem een doorn in het oog. Weliswaar was de arbeidersbevolking in sterke mate afhankelijk van de bijdrage die de kinderen leverden, maar Maas kon niet begrijpen dat de ouders er in berustten dat zij hun kinderen hetzelfde lot lieten ondergaan dat zij zelf zozeer verafschuwden, en alles wat hen in de exploitatie van de kinderen hinderde vijandig bejegenden.

Het citaat is in de eerste plaats opvallend door de toon die ten aanzien van het schoolgaan wordt aangeslagen. Het is voor ons nauwelijks te bevatten dat ooit zo'n bittere en vijandige houding tegenover het onderwijs heeft bestaan. Schoolgaan was niet iets wenselijks, waar men gedwongen door de omstandigheden van af moest zien, maar iets dat volstrekt afgewezen werd. Deze negatieve houding was niet alleen gestoeld op een economisch motief. Er waren ook andere argumenten om kinderen niet naar school te laten gaan. Het eerste argument is dat school gaan niet functioneel was voor de uitvoering van het beroep dat men later zou gaan uitoefenen. Op school 'leerden ze niks ... de schop en den riek, den dorschvlegel en de zeis aanpakken, dat was leeren'. Het is een argument dat nog wordt versterkt door een openlijke animositeit tegenover het verwerven van kennis die verder gaat dan de kennis die voor het werken op het land vereist is. Naar school gaan is 'alleen maar grootsigheid, waardoor de kinderen bedorven werden, opgroeiden tot niksnutters, deugnieten.' Het derde argument luidt dat de openbare Nederduitse school de godsdienst behandelt op een manier die strijdig is met de leerstellingen van de katholieke kerk: 'dat leeren in de school was ingevoerd door menschen, die zelf slecht waren en de andere menschen ook wilden bederven en den godsdienst uitroeien.' Het vierde argument, tenslotte, is reeds genoemd. Schoolgaan is economisch gezien nadelig. Schoolgaande kinderen kunnen niet meewerken om voor een aanvulling te zorgen op het gezinsinkomen: 'er moest gegeten worden en brood gaven de meesters in school niet.' Ondanks deze volstrekt negatieve visie klinkt echter ook een mening door die diametraal tegenover de eerder genoemde motieven staat. Dat blijkt uit de opmerking dat degenen die onderwijs hebben genoten op hun woord worden geloofd: 'lui, die de krant kregen, hadden dat dikwijls genoeg verteld'. Als deze visie in negentiende-eeuws Brabant gemeengoed was, betekent dit dat men accepteerde dat er standen waren waartussen een groot verschil bestond. Dit standsverschil zorgde er voor dat het schoolgaan, en dus het leren lezen en schrijven, alleen voor de hogere standen van belang was: 'leeren was goed voor groote lui'. Voor de lagere standen had het schoolgaan uitsluitend negatieve implicaties.

Nu komt bovenstaand citaat uit een roman, en het kan dus beschouwd worden als een gechargeerd literair verzinsel. Maar ook uit wat betrouwbaarder bron valt te vernemen dat er in de negentiende eeuw mensen waren die niet veel op hadden met het onderwijs. Zo schreef *De Economist* van 1852:

'Er zijn sommige mensen, vooral bij de boerenstand, die niet veel op hebben met de scholen. - Niet zelden zijn het diegenen die vroeger zelf niet school gingen, en die alzoo meenen, daarin een sprekend voorbeeld te zien, dat men het al zeer ver kan brengen zonder dat. - Er komt misschien eene soort van heimelijke angst bij, dat de jongen het op den duur verder zou brengen dan zijn vader; doch hoe het zij, er zijn menschen die er niet veel mede op hebben, en die zich te nauwnood onderwerpen aan het ter school sturen hunner kinderen'.³

Hoewel ook in deze woorden een door velen gevoelde aversie tegen het schoolgaan wordt bevestigd, spreken de argumenten daarvoor elkaar enigszins tegen: aan de ene kant wordt het onderwijs geacht niet functioneel te zijn, omdat men het ook zonder onderwijs ver kan brengen, maar aan de andere kant wordt de vrees uitgesproken dat onderwijs vaardigheden aanleert waarmee men het verder kan schoppen in de maatschappij.

Hoe het ook zij, bovenstaande citaten laten zich moeilijk rijmen met het onloochenbare feit dat het analfabetisme in Nederland, net als in veel andere landen in West-Europa, in de negentiende eeuw ten einde kwam. Leerde van de mannen en vrouwen die in 1800 werden geboren nog 25, respectievelijk 40 procent niet lezen en schrijven, honderd jaar later was het gewoonte geworden om naar school te gaan en zich in deze vaardigheden te laten onderwijzen. Het was een transformatie naar een volledig alfabete samenleving die plaats vond op een moment dat er nog geen leerplichtwetten waren uitgevaardigd: het einde van het alfabetisme was de resultante van het convergeren van een hele reeks ideologische, religieuze, culturele, sociale en economische factoren die ouders er in toeneemende mate toe bracht hun kinderen naar school te laten gaan. Sommige van deze factoren beïnvloedden de keuze indirect, omdat ze uitsluitend randvoorwaarden schiepen voor een toename van het schoolgaan: de verbetering van de kwaliteit van het onderwijs bijvoorbeeld, en de geografische ontsluiting van het platteland. Andere factoren hadden een veel directer effect. De afwijzing van het algemeen lager onderwijs die de Rooms-Katholieke kerk er in de eerste helft van de negentiende eeuw toe bracht om aan ouders het schoolgaan te ontraden, veranderde in een stimulerende houding toen katholieke onderwijscongregaties scholen voor bijzonder onderwijs begonnen in te richten. De kinderwet van Van Houten stelde een verbod in om kinderen onder de twaalf jaar in fabrieken en werkplaatsen te laten werken. Gemeentebesturen en verenigingen voor armenzorg bepaalden dat ouders hun kinderen naar school moesten zenden als voorwaarde om het gezin voor de bedeling in aanmerking te laten komen. Maar wat analfabete ouders definitief over de drempel hielp om hun kinderen naar school laten gaan, was niet uitsluitend gebaseerd op deze factoren. De argumenten die in het citaat van Maas naar voren zijn gebracht zijn tot op zekere hoogte juist: objectief gezien hadden de lagere klassen geen direct belang hebben bij de kennis van het al-

fabet. De vaardigheid om te lezen en te schrijven had in hun leven een beperkte waarde. Leren lezen en schrijven kostte ook nog geld: niet alleen schoolgeld, boekengeld of kleedgeld, maar ook geld door derving van arbeid. Dat desondanks aan het einde van de negentiende eeuw het analfabetisme ten einde kwam, werd veroorzaakt door het feit dat ook analfabete ouders tot de overtuiging kwamen dat het waard was om deze kosten op te brengen.

In dit boek is de voornaamste oorzaak voor het einde van het analfabetisme gezocht in een verandering in het perspectief waarmee mensen de samenleving, en hun positie in de samenleving evalueerden. Die verandering in perspectief ontstond gedurende de langdurige periode waarin de West-Europese samenleving zich transformeerde tot de moderne, industriële maatschappij van de twintigste eeuw. De modernisering beperkte zich niet tot structurele transformaties op macro-niveau; er was ook was een vorm van individuele moderniteit die gedurende het proces van modernisering van de samenleving gestalte begon te krijgen. Er kwam een grotere bereidheid om open te staan voor innovatie en verandering, een besef dat het leven structuur kon worden gegeven door planning en organisatie, en het vertrouwen dat de mens in staat was zijn omgeving te beheersen. Individuele moderniteit was een voorwaarde voor een moderniserende samenleving, en de modernisering van de samenleving zorgde voor een toeneming van individuele moderniteit. In dit elkaar wederzijds versterkende proces van modernisering op micro- en macro-niveau speelde onderwijs een sleutelrol. De school was voor de overheid een instrument dat er toe diende om de bevolking de kennis bij te brengen die hen tot nuttige, deugdzame burgers van de natie zou maken. Dat had tot gevolg dat aan kinderen zaken, normen en waarden werden overgedragen die niet noodzakelijkerwijs overeenkwamen met het gedachtengoed dat ze in hun sociale omgeving hadden geleerd. Het onderwijs bood de leerlingen dus de mogelijkheid om keuze-alternatieven te overwegen, en daarmee het gereedschap om te kiezen voor innovatie en verandering, hetgeen een verdere versterking van de modernisering van de samenleving bewerkstelligde.

Dat het einde van het analfabetisme werd bereikt omdat steeds meer mensen zich gedurende het proces van modernisering van de samenleving een moderne houding aanmaten; dat de individuele moderniteit van mensen zich weerspiegelde in de modernisering van de samenleving; dat micro- en macro-modernisering elkaar in een vaste greep van oorzaak en gevolg hielden; dat individuele moderniteit een voorwaarde was voor een moderniserende samenleving, en de modernisering van de samenleving voor een toeneming van individuele moderniteit zorgde; dat het onderwijs daarbij een sleutelrol speelde; het zijn alle theoretische veronderstellingen waarvoor een hard empirisch bewijs ontbreekt. Het is het doel van dit boek geweest om deze bewijzen te vinden. Die bewijzen heb ik ge-

tracht te vinden op micro-niveau, door na te gaan of mensen die naar school gingen in een tijd dat de samenleving moderniseerde, eerder de kansen grepen die de moderne samenleving hen bood en hun leven 'moderner' inrichtten dan mensen die van school wegbleven. De theoretische vooronderstelling is dus vertaald in de hypothese dat modern gedrag eerder geconstateerd zal kunnen worden bij mensen die hiertoe beter uitgerust zijn, d.w.z. bij mensen die onderwijs hebben gevolgd. Het is deze hypothese die in dit boek is getoetst. Om dat te doen zijn de begrippen 'onderwijs' en 'modern gedrag' geoperationaliseerd tot meetbare kenmerken van mensen. Wie wel of geen onderwijs volgde is gemeten door te vast te stellen wie wel of niet had geleerd om zijn handtekening te zetten. 'Modern gedrag' is gemeten aan de hand van drie variabelen: sociale mobiliteit, migratie en demografisch gedrag. In hoofdstuk 3 is de relatie tussen alfabetisme en modern gedrag als volgt in schema weergegeven:

Het schema is een grafische voorstelling van hetgeen hierboven is beschreven. Het toont de hypothese dat modern gedrag van personen de resultante is van het optreden van twee, onlosmakelijk aan elkaar gekoppelde, fenomenen: de modernisering van de samenleving en de ontwikkeling van de eigen individuele moderniteit. Modern gedrag is niet mogelijk in een maatschappij die niet modern is, en is evenmin mogelijk als men zelf niet modern is. Bij de modernisering van de samenleving en bij de ontwikkeling van individuele moderniteit wordt onderwijs geacht een belangrijke rol te hebben gespeeld. Onderwijs was het noodzakelijke gerei om met een zich moderniserende samenleving mee te moderniseren. De alfabetisering van de samenleving is dus zowel een exponent van de modernisering ervan geweest, als ook een voorwaarde. Het was ook een voorwaarde voor modern gedrag: mensen die konden lezen en schrijven zullen eerder geneigd zijn geweest om ook modern gedrag te vertonen.

Voor het toetsen van de hypothese is de volgende werkwijze gehanteerd. Op basis van een steekproef van huishoudens die op 1 januari 1850, 1890 of 1921 in de gemeenten Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp,

Tongelre en Woensel aanwezig waren, is de Eindhoven-dataset gecreëerd: een omvangrijk gegevensbestand van meer dan 20.000 personen, die tussen 1770 en 1930 werden geboren. Van hen zijn gegevens verzameld over geboortedatum, geboorteplaats, beroep, sexe, godsdienst en alfabetisme. Modern gedrag is gemeten aan de hand van drie vormen: sociale mobiliteit, geografische mobiliteit en demografisch gedrag. De keuze om het onderzoek in Eindhoven te localiseren was weliswaar goeddeels gebaseerd op opportunistische motieven, omdat de betreffende gegevens voor het grootste deel reeds in machineleesbare vorm ter beschikking stonden, maar er waren ook voldoende historische argumenten te vinden om de keuze te motiveren. Het analfabetisme was een fenomeen dat zich in Noord-Brabant nog vrij lang op een niveau voordeed dat een stuk hoger lag dan in de noordelijke en westelijke provincies van het land, zodat het goed mogelijk was om alfabeten en analfabeten met elkaar te vergelijken. Ook de modernisering van Eindhoven kwam wat vertraagd op gang, maar ontwikkelde zich daarna snel. Gedurende de onderzochte periode veranderde Eindhoven van een provinciestad, die als administratief centrum en als marktplaats vooral een functie had voor het omringende, geïsoleerd liggende platteland, in een industriestad waar arbeiders uit de omgeving werk vonden in fabrieken die hun produkten tot ver buiten de regio afzetten. Het had tot gevolg dat de mogelijkheden voor sociale mobiliteit en migratie sterk toenamen. De demografische transitie, waarmee de modernisering van demografisch gedrag wordt aangeduid, werd pas in het begin van de twintigste eeuw plaats zichtbaar, maar kon met de beschikbare gegevens toch gemeten worden.

De vooronderstelde implicaties van het alfabetisme op de drie gemelde vormen van gedrag zijn in drie afzonderlijke hoofdstukken onderzocht. Daaraan voorafgaand zijn twee hoofdstukken ingelast waarin de kenmerken van het analfabetisme in Eindhoven zijn beschreven. Ze vormen de 'couleur locale' van het boek. In hoofdstuk 5 is nagegaan welke specifieke Eindhovense of Brabantse omstandigheden de ontwikkeling van het alfabetisme hebben bespoedigd of vertraagd. Negatieve omstandigheden waren er vooral aan het begin van de negentiende eeuw. Er waren wel voldoende scholen, maar de kwaliteit van het onderwijs, van de onderwijzers en van de scholen was gebrekkig. Daar kwam bij dat de katholieke kerk weinig behoefte voelde om het schoolgaan te stimuleren. En ook de bijdrage die kinderen aan de thuisweverij konden leveren om op die manier voor een uitbreiding van het gezinsinkomen te zorgen belemmerde het schoolgaan, temeer daar het volgen van onderwijs geld kostte. Na 1850 veranderde er veel ten goede. De Kerk begon zich actief te bemoeien met het onderwijs. Er werden bijzondere scholen opgericht, wat vooral het onderwijs aan meisjes ten goede kwam; het onderwijs, de onderwijzers en de scholen werden kwalitatief beter. Het platteland werd beter ontsloten door verbeteringen aan het wegennet, zodat kinderen wat gemakkelijker

naar school konden komen. Tenslotte kwamen van overheidswege maatregelen die het schoolgaan stimuleerden.

In hoofdstuk 6 is nagegaan welke omstandigheden er toe leidden dat sommigen in Eindhoven niet leerden lezen en schrijven en anderen wel. De resultaten van die analyses leverden weinig verrassingen op. De 'typische analfabeet' bleek een meisje te zijn dat geboren was op het platteland, ouders had die ook niet konden lezen en schrijven, en een vader had die tot de laagste drie sociale klassen behoorde. De 'typische alfabeet' had precies tegenovergestelde kenmerken: het was een jongen, die in een stedelijk milieu was opgegroeid, ouders had die beiden konden lezen en schrijven, en een vader had die tot de hoogste twee sociale klassen behoorde. Wat misschien wel opmerkelijk was dat deze achtergrondvariabelen maar een kleine bijdrage bleken te kunnen leveren aan de verklaring waarom iemand al of niet leerde lezen en schrijven. Waarom iemand naar school ging werd misschien wel in belangrijke mate bepaald door zijn of haar ouderlijk milieu, maar met de beschikbare meetinstrumenten kon dat niet worden aangetoond.

In hoofdstuk 7 is de sociale mobiliteit onderzocht. Omstreeks 1850 waren er in Eindhoven zeker enige kansen om te stijgen en te dalen op de maatschappelijke ladder. Meer dan 30 procent van de zonen koos voor een beroep dat hen in een andere klasse bracht dan dat van hun vader; meer dan 20 procent van de mannelijke beroepsbevolking veranderde gedurende zijn loopbaan van sociale klasse. Maar de dynamiek in de sociale mobiliteit, die het proces van modernisering begeleidde, kreeg pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw gestalte. Vooral in de klasse van de kleine burgerij deden zich belangrijke verschuivingen voor: de komst van functies die het middenkader gingen vormen binnen overheid, diensten en industrie zorgde er voor dat er een breed maatschappelijk midden ontstond dat minder gesloten was dan voorheen. Uit de analyses die in hoofdstuk 7 zijn gepresenteerd kwam duidelijk naar voren dat het vooral alfabeten zijn geweest die hebben kunnen profiteren van deze modernisering van de samenleving. De mate waarin alfabeten en analfabeten mobiliteit vertoonden verschilde weliswaar nauwelijks, maar de vorm wel. Allereerst bleken alfabeten minder kans te hebben om te dalen op de maatschappelijke ladder dan analfabeten. Belangrijker was het verschil in de mate waarin beide groepen structurele mobiliteit en circulatiemobiliteit vertoonden: de veranderende structuur van de arbeidsmarkt dwong alfabeten in veel mindere mate dan de analfabeten om in een andere klasse een beroep te gaan uitoefenen. Dit betekende echter niet dat mensen die konden lezen en schrijven en die daar de ambitie en de capaciteiten voor hadden hun lot volledig in eigen handen konden nemen. Er bleven barrières bestaan die de toegang tot de hoogste sociale klassen belemmerden. De sociale status van de vader, en, aan het einde van de negentiende eeuw, ook het alfabetisme van de vader, maakte het voor degenen, die uit een sociale omgeving afkomstig waren waar men-

sen niet konden lezen en schrijven en tot een lage sociale klasse behoorden, moeilijker om door te dringen tot de hogere sociale klassen. Het effect van 'ascription', d.i. de overerving van status en cultureel kapitaal, verdween dus niet uit de Eindhovense samenleving. Wat wèl leek te verdwijnen was het effect van 'achievement', d.i. het bereiken van een sociale status op basis van eigen prestaties. Uit de analyses kwam althans naar voren dat de relevantie van alfabetisme voor het verwerven van een beroep in een hogere sociale klasse afnam. Deze conclusie is echter onjuist. Veel eerder lijkt het gewettigd om te veronderstellen dat het alfabetisme als maat voor onderwijsprestaties in de loop van tijd aan betekenis verloor. Het is aannemelijk dat het zinniger zou zijn om al in het laatste kwart van de negentiende eeuw onderscheid te gaan maken naar het aantal jaren dat op school werd doorgebracht.

Ook op het terrein van de migratie deed de modernisering van de Eindhovense samenleving zich gevoelen. In hoofdstuk 8 is beschreven hoe er, halverwege de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de industrialisatie er zich begon te ontwikkelen en de vraag naar arbeid begon toe te nemen, een aanzienlijke verhuisbeweging naar Eindhoven op gang kwam. De bevolkingsgroei die Eindhoven en de omliggende gemeenten beleefden werd voor een groot gedeelte veroorzaakt door een positief migratiesaldo. Er waren, tussen 1870 en 1885, jaren waarin meer dan 10 procent van de bevolking vertrok en werd afgelost door een nog groter contingent nieuwe Eindhovenaren. Met behulp van gegevens uit de Eindhoven-dataset kon niet alleen worden aangetoond dat het aantal allochtonen in Eindhoven in de loop van de tijd toenam, maar ook dat zij, gemiddeld genomen, van steeds verder weg naar Eindhoven kwamen. Was in cohort 1850 nog 80 procent afkomstig uit een gebied dat minder dan 5 kilometer van de stad en de omliggende gemeenten af lag, in cohort 1890 was dat percentage tot 70, en in cohort 1921 tot 60 procent gedaald. Aangezien het besluit om te migreren mede gebaseerd zal zijn geweest op kennis over de nieuwe arbeidsmogelijkheden die zich in Eindhoven aandienen, op een houding om keuze-alternatieven te overwegen en op een positieve houding ten opzichte van verandering, richtte het onderzoek zich op de vraag of het alfabeten zijn geweest die vaker, en van verder, naar Eindhoven zijn toegekomen. Het antwoord op die vraag was helaas niet geheel duidelijk. Bevestigd kon worden dat de afstand die alfabeten aflegden gemiddeld genomen een stuk groter was dan die van analfabeten. De gemiddelde verhuisafstand van alfabeten bedroeg in cohort 1850 16.3 kilometer, terwijl de verhuisafstand van analfabeten gemiddeld slechts 7.5 kilometer was. In cohort 1921 waren de afstanden gestegen tot 24.3 en 19.9 kilometer. De mate waarin alfabeten en analfabeten migreerden was echter vrijwel gelijk: 50 procent in cohort 1850, 70 à 75 procent in cohort 1890 en 80 procent in cohort 1921. Een vergelijkbare uitkomst werd verkregen bij de analyse van afzonderlijke beroepsklassen. De hogere beroepsklassen kwamen van verder, de lagere van dichterbij, zonder

dat er ook bij deze onderverdeling sprake was van significante verschillen in verhuisfrequentie. Door 'alfabetisme' en 'beroep' in combinatie te analyseren, kwam wel naar voren dat het variabelen waren die elkaar versterkten. Analfabeten uit de lagere beroepsklassen overbruggden bijvoorbeeld een veel minder grote afstand om naar Eindhoven te komen dan hun alfabete collega's.

Kon in het verschil in afgelegde afstand tussen alfabeten en analfabeten een bevestiging worden gevonden voor de veronderstelling dat de individuele moderniteit van alfabeten hen beter in staat stelde om een beroepsloopbaan in Eindhoven te overwegen; het ontbreken van een verschil in verhuisfrequentie maakte de bewijsvoering te zwak om deze veronderstelling te handhaven. De suggestie werd gedaan dat het migratiepatroon twee volledig verschillende gezichten heeft gekend: een patroon van migratie over grotere afstanden dat het resultaat was van een bewuste, vrijwillige keuze om zich qua beroepspositie te verbeteren, en een patroon van migratie over kortere afstanden dat het resultaat was van een gedwongen keuze om te verhuizen. Het lijkt er op dat de geografische mobiliteit, net als de sociale mobiliteit, ook een structureel patroon kende waardoor mensen met een geringe opleiding en weinig beroepskansen gedwongen waren hun heil elders te zoeken. Uit het feit dat het juist analfabete personen uit de lagere beroepsklassen waren die binnen een ruimtelijk beperkt gebied verhuisden, zou afgeleid kunnen worden dat aan deze visie enige geldingskracht niet ontzegd kan worden. Helaas bood de dataset onvoldoende gegevens om het empirisch bewijs voor deze stelling te leveren.

In hoofdstuk 9 is tenslotte verslag gedaan van het onderzoek naar de verschillen die er bestonden in de manier waarop alfabeten en analfabeten demografisch gedrag ten toon spreidden. Opnieuw diende als veronderstelling dat alfabeten, door het onderwijs dat ze hadden gevolgd, het gereedschap in handen hadden om meer open te staan voor vernieuwing, om hun omgeving beter te beheersen, en om een betere controle te kunnen uitoefenen over wat hen zou kunnen overkomen. Ze zouden daardoor meer kennis hebben van hygiëne, waardoor de sterfte onder zuigelingen en kinderen kon afnemen, ze zouden meer kennis hebben van methoden van geboortenbeperking, waardoor de fertiliteit binnen het huwelijk kon afnemen, en ze zouden eerder traditionele vormen afwijzen, hetgeen zou resulteren in een grotere seksuele activiteit, een verhoging van de huwelijksfrequentie en een verlaging van de huwelijksleeftijd. Alfabeten zouden, kortom, voorop moeten lopen in de demografische transitie, het proces waarbij geleidelijk aan steeds minder mensen kozen voor het traditionele, en de voorkeur gaven aan het moderne patroon. Men bedenke wel dat het huwelijkspatroon geen dichotome variabele is, die ofwel traditioneel ofwel modern van karakter is. Er zijn ook tussenvormen denkbaar: er zullen gezinnen zijn geweest die sommige aspecten van modern demografisch gedrag al wel in praktijk brachten,

maar andere nog niet. Zij huwden bijvoorbeeld op jonge leeftijd, maar hanteerden geen methoden van geboortenbeperking. Inderdaad konden deze drie vormen van demografisch gedrag in Eindhoven worden onderscheiden: een traditionele, een half-moderne en moderne vorm.

In het onderzoek naar de vorm van reproductief gedrag die alfabeten en analfabeten ten toon spreidden werd een onderscheid gemaakt in drie alfabetismetypen: analfabete gezinnen, waarin minstens één van de ouders niet kon lezen en schrijven, alfabete gezinnen van de eerste generatie, waarvan de ouders wel konden lezen en schrijven, maar minstens één van de grootouders niet, en alfabete gezinnen van de tweede generatie, waarvan zowel de ouders als de grootouders alfabeet waren. Uit de analyses kwam naar voren dat in elk afzonderlijk alfabetismetype een bepaalde vorm van demografisch gedrag op de voorgrond trad. Analfabete gezinnen hadden bijvoorbeeld een sterkere voorkeur voor het traditionele patroon. Zij huwden op wat hogere leeftijd, maar kregen toch relatief veel kinderen, waarvan er echter een aanzienlijk aantal op jonge leeftijd stierf. Alfabete gezinnen van de tweede generatie vertoonden in grotere mate een voorkeur voor de moderne vorm van reproductief gedrag. Zij huwden op een jeugdiger leeftijd, maar kregen, door het toepassen van 'parity specific' methoden van geboortenbeperking, minder kinderen dan men zou verwachten. Omdat de sterfte onder deze kinderen veel geringer was, was het aantal kinderen dat de volwassen leeftijd bereikte aanzienlijk. Alfabete gezinnen van de eerste generatie vertoonden, gemiddeld genomen, een vorm waarin moderne en traditionele elementen samen gingen. Ze huwden op jeugdiger leeftijd, maar pasten in mindere mate geboortenbeperking toe, zodat een relatief groot aantal kinderen werd geboren. Ondanks het feit dat de sterfte onder deze kinderen aanzienlijk was, bereikte het gezin uiteindelijk een omvang die de gezinsgrootte van de twee andere groepen overtrof. Met het half-moderne, half-traditionele patroon dat de alfabete gezinnen van de eerste generatie ten toon spreidden was deze groep de exponent van een fase in de demografische transitie.

De hierboven beschreven uitkomsten van het onderzoek lijken over het geheel genomen in overeenstemming te zijn met de gestelde hypothesen. Maar een definitief bewijs van de 'waardij van eene vroege opleiding' leveren ze nog niet. Het kan zijn dat het gemeten effect van het alfabetisme een schijneffect is geweest, dat is opgetreden omdat de variabele met andere variabelen contamineerde. Zo is het bijvoorbeeld niet denkbeeldig dat de verschillen in vormen van gedrag eerder door sociale en culturele tegenstellingen tussen de beroepsklassen zijn veroorzaakt dan door het alfabetisme. Immers, in hoofdstuk 6 kwam naar voren dat het analfabetisme een verschijnsel was dat zich gedurende de negentiende voornamelijk concentreerde in de lagere beroepsklassen. Om deze mogelijkheid uit te sluiten, is, waar dat in het onderzoek relevant was, het effect van het

alfabetisme onderzocht in samenhang met andere variabelen. Met behulp van multivariate analysetechnieken werd bijvoorbeeld nagegaan of het alfabetisme zijn effect behield, wanneer voor het effect van de beroepsklasse werd gecontroleerd. Dat bleek overwegend het geval te zijn. Het percentage gedwongen huwelijken was in de arbeidersklasse groter dan in de andere beroepsklassen, maar was in analfabete arbeidersgezinnen weer groter dan in alfabete arbeidersgezinnen; de lagere beroepsklassen migreerden over een geringere afstand dan de hogere beroepsklassen, maar analfabete arbeidersgezinnen kwamen van minder ver naar Eindhoven dan alfabete; de kans op zuigelingensterfte was in de arbeidersklasse het grootst, maar groter voor analfabete arbeidersgezinnen dan voor alfabete.

Dat het alfabetisme inderdaad het gereedschap was om modern te kunnen zijn in een moderniserende samenleving is des te opvallender, omdat het onderzoek werd gesitueerd in een regio waar de uitvoering van het onderwijs aan het einde van de negentiende eeuw steeds sterker onder controle kwam te staan van de katholieke kerk. De eerste initiatieven in deze richting betroffen de oprichting van bijzondere katholieke meisjesscholen die werden bestierd door speciale onderwijscongregaties. Een vroeg voorbeeld daarvan was het Huis van het Heilig Hart van Jesus dat in 1843 in Eindhoven door de Tilburgse Zusters van Liefde werd opgericht. Deze congregatie hield zich bezig met het verzorgen van zieken en bejaarden, maar zag ook als taak om scholen in te richten die bedoeld waren voor het kosteloos onderwijzen van behoeftige en minvermogende meisjes. Na de school in Eindhoven volgde in 1860 een meisjesschool in Strijp en in 1868 een meisjesschool in Stratum. De Liefdezusters van Schijndel zetten in 1880 het werk voort met een meisjesschool in Woensel en zes jaar later met een zelfde type school in Gestel. Met de komst van katholiek bijzonder onderwijs werd een belangrijke impuls gegeven aan ouders om hun kinderen naar school, in dit geval natuurlijk de katholieke school, te laten gaan. Een extra stimulans daartoe kwam van het mandement dat de Nederlandse bisschoppen in 1868 uitvaardigden, waarin katholieke ouders ten sterkste werd aangeraden om voor de bijzondere en tegen de openbare school te kiezen. In de bijzondere scholen kon een onderwijsprogramma worden ontwikkeld dat beter aansloot op de idealen die de kerk had ten aanzien van de christelijke opvoeding. Dat betekende dat de kinderen op school met een systeem van normen en waarden werden geconfronteerd dat, op zijn zachtst gezegd, niet bijdroeg aan de ontwikkeling van een gedachtengoed dat aansloot op de modernisering van de samenleving. Dat kan betekend hebben dat kinderen die naar school gingen, een waardepatroon ontwikkelden dat traditioneler was dan dat van de kinderen die niet naar school gingen. Lesthaege meende, zoals al in hoofdstuk 9 is vermeld, dat om die reden het alfabetisme in Vlaanderen een variabele was die een traditioneel demografisch reproductiepatroon in stand hielp houden. Uit ons onderzoek blijkt dat er in Eindhoven geen

reden is om deze visie te ondersteunen. De komst van bijzonder onderwijs mag dan wel de mogelijkheid voor het uitdragen van een traditioneel systeem van normen en waarden hebben bevorderd, maar het effect hiervan werd meer dan volledig gepareerd door het effect dat het schoolgaan zelf had. Het lezen en schrijven bood de mogelijkheid om verder te kijken dan je neus lang was en nieuwe gedragsalternatieven te kunnen overwegen. Ook katholiek onderwijs verschafte het gereedschap om in een moderniserende samenleving modern gedrag te ontwikkelen.

10.2. DE 'WAARDIJ VAN EENE VROEGE OPLEIDING' REVISITED

Aan *Het goud van de Peel*, de roman van Maas over de turfwinning in de Peel, is hierboven een citaat ontleend waarin door een veenwerker, rond 1890, heftig werd gefulmineerd tegen de school. Honderd jaar later kon in de kleurenbijlage van Vrij Nederland een uitvoerige reportage worden aangetroffen over kinderen uit de achterbuurten van Almelo die een week in een vakantiecamp op Ameland doorbrachten. De schrijvers van het artikel lieten ook de ouders aan het woord. Dat ging niet alleen over de redenen waarom zij hun kind op kamp hadden gestuurd, maar ook over andere zaken:

“‘Mijn dochter kan goed leren,’ zegt Jeanette Brusink (29), de moeder van Margriet (10). ‘Maar als ik daarover praat, ben ik telkens bang dat ik opschep’”.

Kees Brusink (32): “‘Met zoiets loop je niet te koop’”.

Jeanette Brusink: “‘Ze had vijf negens op haar rapport, een zeven en verder achten. Dus nu denk ik: dat wordt misschien wel mavo. Maar daar hebben ze wel extreem veel huiswerk. En bovendien, zo’n kind kan een terugslag krijgen. Je weet het niet, je kent de toekomst niet’”.

Kees Brusink: “‘Je kunt maximaal vierentwintig uur vooruitkijken. Zelf was ik niet zo’n licht. School lag me helemaal niet. Met moeite heb ik de lts gehaald en nu denk ik weleens: waarom? Ik ben stratemaker, maar niemand heeft me nodig’”.

Jeanette Brusink: “‘Zelf zegt ze schooljuffrouw of iets in het ziekenhuis. Ik laat haar de vrije keus. Ik ga niet zeggen: dat of dat is een goed beroep. Bij de hogere stand is dat anders. Hun kinderen móeten naar het atheneum, ook als ze dat helemaal niet kunnen. Dat vind ik ongezonder’”.

Kees Brusink: “‘Van vroeger ken ik een jongen die nu iets in de wetenschap is. Hij verdient vijfduizend gulden in de maand. Maar hij heeft wel z’n hele jeugd verknald. Gingen wij uit, moest hij leren’”.

Jeanette Brusink: “‘En als je ziet wat die studie heeft gekost - dat kunnen wij nooit betalen’”.

Kees Brusink: “‘Een kind moet ook wat aan zijn jeugd hebben. Als het aan Margriet ligt, zit ze de hele zaterdag binnen te lezen en te schrijven. Na een uurtje pak ik haar op: buiten spelen. Daarom hebben we haar naar het kamp gedaan’”.

Jeanette Brusink: "Ze had al haar schoolspullen in haar koffer gestopt. Ik heb het er allemaal uitgehaald. Dat is geen vakantie. Ik vind, goed zijn op school is leuk. Maar té goed is níét leuk''".⁴

Het is misschien niet verrassend dat in dit citaat enkele argumenten tegen de school worden genoemd die ook al in de roman van Maas werden verwoord. Onderwijs kost geld; onderwijs levert niets op; onderwijs is iets voor de hogere standen. Toch is dit citaat volkomen onvergelijkbaar met het eerder vermelde, omdat de toon waarop de dingen worden gezegd totaal anders is. De ouders van Margriet fulmineren niet tegen de school: ze zouden het onderwijs best willen betalen, als ze het zouden kunnen; schoolgaan is vanzelfsprekend, goed zijn op school is leuk, en Margriet wordt, hoewel haar ouders haar niet echt stimuleren, de vrijheid gegund om later naar eigen voorkeur een beroep te kiezen. De verbittering die in het citaat doorklinkt, heeft niet te maken met het schoolgaan, maar met het teleurstellende feit dat de school hun niet heeft gebracht was ze er van hadden verwacht. Kees Brusink had de lts afgemaakt en was stratemaker geworden. Nu is hij werkloos, en is er niemand die op hem zit te wachten. De veenwerker uit de Peel verachtte de school omdat hij er niets van verwachtte; de stratemaker verwachtte iets van de school, maar werd in die verwachting teleurgesteld. Het idee dat onderwijs het noodzakelijke gerei is om met een zich moderniserende samenleving mee te moderniseren wordt niet meer aangevochten; in die zin is de 'individuele moderniteit' in alle lagen van de samenleving gemeengoed geworden.

Maar nu dat besef is doorgedrongen blijkt dat (lager) onderwijs alleen niet voldoende meer is. Weliswaar is in modern sociologisch onderzoek aangetoond dat de huidige samenleving meer open is geworden dan de samenleving waarin vorige generaties opgroeiden, maar de weg die men door de onderwijsinstituten moet volgen om er individueel succes aan te kunnen ontfangen is veel langer geworden. Uit ons onderzoek werd al duidelijk dat leren lezen en schrijven alleen aan het einde van de negentiende eeuw niet meer genoeg was: de cesuur kwam te liggen tussen degenen die alleen lager onderwijs, en degenen die een vorm van vervolgonderwijs hadden gevolgd. En tegenwoordig ligt die cesuur tussen degenen die hun schoolloopbaan afsluiten op HAVO- of VWO-niveau en degenen die daarna ook nog een universitaire of een hogere beroepsopleiding volgen. De waterschei die voor en tijdens de modernisering van de samenleving bestond tussen degenen die wel en degenen die niet naar school gingen, is in de postmoderne samenleving vervangen door een waterschei tussen degenen die na het basis- en het voortgezet onderwijs nog voor een verdere hogere opleiding kiezen en degenen die daarvan afzien.

Met de verlenging van de periode die vereist is voor het volgen van een adequate opleiding is een discussie op gang gekomen over de discrepantie die er bestaat tussen de maatschappelijke en individuele behoeften

aan onderwijs. Tegenwoordig wordt beweerd dat te veel mensen tot een niveau worden opgeleid dat te hoog is voor de positie die ze uiteindelijk in de samenleving zullen innemen. Macro-economisch gezien is dat nadelig, maar vanuit een micro-economisch perspectief is het voor ieder individu een voordeel om het gehele traject van basisschool tot en met universiteit te doorlopen, omdat het de kans op het bereiken van een redelijke positie in de maatschappij in sterke mate bevordert. Weliswaar zal het voor velen een positie zijn die enige decennia eerder met evenveel kans op succes door iemand met 3-jarige HBS werd nagestreefd, maar de keuze om niet naar de universiteit te gaan betekent hoogstwaarschijnlijk dat men genoeg moet nemen met een veel geringere positie. De discussie die in de huidige 'credential society' over deze discrepantie wordt gevoerd, laat zich vergelijken met de discussie die in eerste helft van de negentiende eeuw werd gevoerd over de inrichting van het lager onderwijs. In hoofdstuk 2 kwam reeds de klaagzang van Van Lennep aan de orde, toen hij zich afvroeg welk nut een breed onderwijspakket had voor mensen die achter de ploeg liepen of de spade in de hand namen: 'Maken zij hun niet te onvrede met hun lot? Bepalen zij hunnen gedachten niet tot voor hen onnoodige zaken?'¹⁵ Het zijn dezelfde vragen die ook nog aan het einde van de negentiende eeuw, onder de veenarbeiders in de Peel, werden gesteld. Maar op dat moment kende al vrijwel iedereen in Eindhoven het antwoord. Naar school gaan was niet alleen maar grootsigheid, waardoor de kinderen bedorven werden en opgroeiden tot niksnutters en deugnieten. De 'waardij van eene vroege opleiding' was, en is, er in gelegen dat ze mensen het gereedschap biedt om zich maatschappelijk te kwalificeren. Laten we daarom met het alfabet blijven beginnen.

BIJLAGEN

LIJST VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

LIJST VAN GERAADPLEEGDE
MACHINELEESBARE GEGEVENSBESTANDEN

NOTEN

LITERATUUR

SUMMARY

RÉSUMÉ

BIJLAGE A.

BESCHRIJVING VAN HET 'KAARTEN' BESTAND

In deze bijlage worden de variabelen beschreven die men vindt in het 'kaarten' bestand, dat de basis vormde voor het historisch-demografisch onderzoek van van Dijk en van der Woude. Per 'kaart' staan de variabele-namen vermeld. Elke vermelding van een variabele is vergezeld van een korte omschrijving van de betekenis en het formaat van de variabele. Het formaat is weergegeven met een letter en een getal. 'N' betekent dat het om een numerieke variabele gaat, 'A' staat voor alfanumeriek. Het getal geeft het aantal kolommen aan dat de variabele in beslag neemt. De bestanden van 1850, 1890 en 1921 hebben datastructuren die vrijwel gelijk zijn, maar op enkele punten van elkaar verschillen. Wanneer er verschillen bestaan is dit in de lijst met opmerkingen aangegeven. Indien een variabele gecodeerd is opgenomen, is de betekenis van de codes vermeld.

KAART1: Adres

KAART1 biedt samen met KAART2 en KAART3 informatie uit bevolkingsregister of gezinskaart.

HID	huishouden identificatienummer	N 6
DATUM	datum van inschrijving in het register	N 7
WIJK	wijk-aanduiding	A 20
STRAAT	straat	A 20
HUISNR	huisnummer	A 5

opmerkingen:

- De datum-variabele is van het type 'ddmmjjj': 2003845 staat dus voor 20 maart 1845
- In 1850 en 1890 is het adres genoteerd van het huis waar het geselecteerde huishouden op 1 januari van dat jaar woonachtig was. Op de gezinskaarten die de basis van de steekproef van 1921 vormen is bij elke verhuizing binnen de gemeente Eindhoven de datum van de verhuizing en het nieuwe adres genoteerd.
- In het bestand van 1850 is de variabele STRAAT in de gemeenten Strijp en Tongelre leeggelaten, omdat deze gemeenten op dat moment niet van straatnamen waren voorzien. Hetzelfde geldt in het bestand van 1890 voor de gemeenten Gestel, Stratum en Woensel.
- In het bestand van 1921 bevinden zich meerdere adressen op één kaart.

BIJLAGE A

KAART2: Persoonsregister

KAART2 biedt samen met KAART1 en KAART3 informatie uit het bevolkingsregister of gezinskaart.

ID	personen identificatienummer	N 8
FAMNAAM	familienaam	A 20
VOORNAAM	voornamen	A 30
GPLAATS	geboorteplaats	A 20
BEROEP	ambt, hoofdberoep of beroep	A 30
HERKOMST	plaats van herkomst	A 20
VERTREK	plaats van vertrek	A 20
AANMERK	aanmerkingen	A 70

KAART3: Persoonsregister

KAART3 biedt samen met KAART1 en KAART2 informatie uit het bevolkingsregister of gezinskaart

ID	personen identificatienummer	N 8
GESLACHT	geslacht	N 1
RELATIE	betrekking tot het hoofd van het huishouden	N 2
GDATE	geboortedatum	N 7
BURGST	burgerlijke staat	N 1
BSWDATE	dagtekening van verandering in burgerlijke staat	N 7
GODS	kerkgenootschap	N 1
VESTDATE	datum vestiging in de gemeente	N 7
VERTDATE	datum vertrek uit de gemeente	N 7
ODATE	datum van overlijden	N 7

opmerkingen:

- Zie, voor wat betreft de datumvariabelen GDATE, BSWDATE, VESTDATE, VERTDATE en ODATE, de opmerkingen bij KAART1.

codes:

- GESLACHT

1	man
2	vrouw
- RELATIE

1	hoofd
2	echtgenote
3	zoon
4	dochter
5	zuster
6	broer

	7	moeder
	8	vader
	9	kleinkind
	10	neef
	11	nicht
	12	tante
	13	oom
	14	zwager
	15	schoonzuster
	16	schoonvader
	17	schoonmoeder
	18	andere verwant
	19	stiefkind
	20	kostganger
	21	dienstbode
	22	bezoeker
	23	leerling
	24	knecht
	25	vrouw van kostganger
	26	kind van kostganger
	27	broer van kostganger
	28	zuster van kostganger
	29	ouder van kostganger
	30	vrouw van bezoeker
	31	kind van bezoeker
	32	broer van bezoeker
	33	ouder van bezoeker
	34	verwant van bezoeker
	50	onbekend
	69	bediende van kostganger
	70	schoondochter
	71	schoonzoon
	72	voorkind
	73	pleegkind
	74	levenloos kind
	75	stiefvader/moeder
	76	vroegere echtgenote van man
- BURGST	1	ongetrouwd
	2	getrouwd
	3	gescheiden
	4	weduwe/weduwenaar
- GODS	1	Rooms-Katholiek
	2	Hervormd
	3	Israëlsch/Joods
	4	Gereformeerd
	5	overig
	9	geen

BIJLAGE A

KAART4.1: Verzamelstaat overige bevolkingsregisters

KAART4.1 is samen met KAART4.2 ingericht voor het verzamelen van gegevens uit vorige of volgende bevolkingsregisters.

ID	personen identificatienummer	N 8
GDATE	geboortedatum	N 7
BURST	burgerlijke staat	N 1
BSWDATE	dagtekening van verandering in burgerlijke staat	N 7
DATB1 t/m DATB5	datum beroepsaanduiding	N 7
ODATE	datum van overlijden	N 7
DATVGEZ	datum van het verlaten van het gezin	N 7

opmerkingen:

- De variabele BSWDATE correspondeert met variabele BURST in KAART4.2.
- De variabelen DATB1 t/m DATB2 corresponderen met de variabelen BEROEP1 t/m BEROEP5 in KAART4.2.
- Zie, voor wat betreft de datumvariabelen BSWDATE, DATB1 t/m DATB5, ODATE en DATVGEZ, de opmerkingen bij KAART1.

codes:

- BURST zie onder KAART3

KAART4.2: Verzamelstaat overige bevolkingsregisters

KAART4.2 is samen met KAART4.1 ingericht voor het verzamelen van gegevens uit vorige of volgende bevolkingsregisters.

ID	personen identificatienummer	N 8
GPLACE	geboorteplaats	A 20
BEROEP1 t/m BEROEP5	beroep	A 30
AANMERK	aanmerkingen	A 70

opmerkingen:

- De variabele BURST correspondeert met variabele BSWDATE in KAART4.2.
- De variabelen DATB1 t/m DATB2 corresponderen met de variabelen BEROEP1 t/m BEROEP5 in KAART4.2.

KAART5: Vestiging en vertrek

KAART5 bevat gegevens over vestiging en vertrek van een huishouden in vorige of volgende registers.

HID	huishouden identificatienummer	N 6
HERKOMST	vorige woonplaats	A 20
VESTDAT	datum vestiging in de gemeente	N 7
VERTREK	waarheen vertrokken	A 20
VERTDAT	datum vertrek uit de gemeente	N 7

opmerkingen:

- In KAART5 van 1890 zijn meerdere vestiging- en vertrekgegevens op één record weergegeven.
- Zie, voor wat betreft de datumvariabelen VESTDAT en VERTDAT, de opmerkingen bij KAART1.

KAART6: Geboorte-aktes

KAART6 bevat gegevens uit de geboorte-aktes.

ID	personen identificatienummer	N 8
Gdatum	geboortedatum	N 7
GPlaats	geboorteplaats	A 20
LFTVAD	leeftijd van de vader	N 2
BEROEPV	beroep van de vader	A 30
LFTMOE	leeftijd van de moeder	N 2
BEROEPM	beroep van de moeder	A 30
HANDT	analfabetisme volgens handtekening	N 1

opmerkingen:

- Zie, voor wat betreft de datumvariabele Gdatum, de opmerkingen bij KAART1.

codes:

- HANDT

1	onbekend
2	alfabeet
3	analfabeet

KAART7: Huwelijksaktes

KAART7 bevat gegevens uit de huwelijksaktes.

Bijlage A

HID	huishouden identificatienummer	N 6
NR	volgorde huwelijk	N 1
HDATUM	huwelijksdatum	N 7
HPLAATS	plaats van huwelijk	A 20
BEROEPBG	beroep van de bruidegom	A 30
WPLBG	woonplaats van de bruidegom	A 20
GPLBG	geboorteplaats van de bruidegom	A 20
GDATEBG	geboortedatum van de bruidegom	N 7
HANDBG	handtekening van de bruidegom	N 1
BEROEPBR	beroep van de bruid	A 30
WPLBR	woonplaats van de bruid	A 20
GPLBR	geboorteplaats van de bruid	A 20
GDATEBR	geboortedatum van de bruid	N 7
HANDBR	handtekening van de bruid	N 1
OVERVBG	overleden vader van bruidegom	N 1
BERVBG	beroep vader van bruidegom	A 30
WPLVBG	woonplaats vader van bruidegom	A 20
HANDBVBG	handtekening vader van bruidegom	N 1
OVERMBG	overleden moeder van bruidegom	N 1
BERMBG	beroep moeder van bruidegom	A 30
WPLMBG	woonplaats moeder van bruidegom	A 20
HANDBMBG	handtekening moeder van bruidegom	N 1
OVERVBR	overleden vader van bruid	N 1
BERVBR	beroep vader van bruid	A 30
WPLVBR	woonplaats vader van bruid	A 20
HANDBVBR	handtekening vader van bruid	N 1
OVERMBR	overleden moeder van bruid	N 1
BERMBR	beroep moeder van bruid	A 30
WPLMBR	woonplaats moeder van bruid	A 20
HANDBMBR	handtekening moeder van bruid	N 1

opmerkingen:

- Zie, voor wat betreft de datumvariabelen HDATUM, GDATEBG en GDATEBR, de opmerkingen bij KAART1.
- De variabelen OVERVBG, OVERMBG, OVERVBR en OVERMBR geven informatie over het feit of de betreffende ouder overleden is.

codes:

- HANDBG, HANDBR, HANDBVBG, HANDBMBG, HANDBVBR en HANDBMBR

1	alfabeet
2	analfabeet
3	onbekend
- OVERVBG, OVERMBG, OVERVBR en OVERMBR

1	overleden
2	niet overleden

BIJLAGE B.

BESCHRIJVING VAN DE EINDHOVEN-DATASET

Het onderzoek waarover in dit boek is gerapporteerd is gebaseerd op de Eindhoven-dataset. Deze dataset bevat weliswaar grotendeels dezelfde gegevens als het oorspronkelijke ‘kaartenbestand’, waarvan de structuur in bijlage A is beschreven, maar de manier waarop de gegevens in de Eindhoven-dataset zijn opgeslagen is geheel anders. Er is tot een herstructurering besloten omdat de uitvoering van de geplande analyses in sterke mate door de structuur van de oorspronkelijk dataset werd belemmerd. Hieronder wordt een aantal van deze belemmeringen genoemd.

1. Het ‘kaartenbestand’ is georganiseerd rond de drie steekproeven die aan de gegevensverzameling ten grondslag hebben gelegen. Daarom is elk bestand in drievoud, voor 1850, 1890 en 1921, aanwezig. Analyses naar één verschijnsel hadden dus steeds drie keer moeten worden gedaan.
2. In het ‘kaartenbestand’ zijn – in principe – identieke gegevens op meerdere plaatsen vermeld. Iemands geboortedatum is zowel te vinden in KAART2, het bevolkingsregister, in KAART4.1, het aanvullende bevolkingsregister, in KAART6, de geboorte-akte en in KAART7, de huwelijksakte. Er is dan – in principe – sprake van redundantie. Het kan echter zijn dat op sommige kaarten de geboortedatum ontbreekt: dan moet elders worden gezocht om het gegeven te vinden. Het kan ook zijn dat op de kaarten andere geboortedata staan vermeld: dan moet, steeds ad hoc, een verantwoorde keuze worden gemaakt. Vergelijkbare problemen treden ook op bij variabelen als geboorteplaats en overlijdensdatum.
3. In het ‘kaartenbestand’ zijn meerdere variabelen die gelijksoortige gegevens bevatten. Beroepsgegevens treft men bijvoorbeeld aan in KAART3, het bevolkingsregister, in KAART4.2, het aanvullende bevolkingsregister, KAART6, de geboorte-akte en in KAART7, de huwelijksakte. Dat is bijzonder onhandig wanneer men een overzicht van iemands beroepsloopbaan wil samenstellen.
4. Soms zijn dynamische gegevens op een statische manier opgeslagen. KAART4.2 kan bijvoorbeeld meerdere beroepsgegevens van één persoon bevatten, die in de variabelen BEROEP1 t/m BEROEP5 zijn ondergebracht. Zo’n indeling is eveneens bijzonder onhandig wanneer men een overzicht van iemands beroepsloopbaan wil samenstellen.

5. Op één kaart staan gegevens die op verschillende personen betrekking hebben. Op KAART6, de geboorte-akte, treft men bijvoorbeeld informatie aan over het kind dat geboren is (de geboortedatum en de geboorteplaats), over de vader (de leeftijd, het alfabetisme en het beroep) en de moeder (de leeftijd en het beroep). Over het kind zijn in de andere kaarten meer gegevens te vinden, in records met hetzelfde identificatienummer. Over de vader en de moeder zijn ook meer gegevens te vinden, maar die staan in records met een ander identificatienummer.
6. Het 'kaartenbestand' bevat gegevens van een verschillende eenheid van analyse. Op KAART1 en KAART5 bevinden zich gegevens die betrekking hebben op huishoudens, terwijl de overige kaartenbestanden gegevens bevatten die betrekking hebben op individuen.
7. Er komen veel spellingvarianties voor in beroeps- en plaatsnamen.

De oplossing is gevonden door de gegevens in een nieuwe, relationele databasestructuur onder te brengen. Een relationele databasestructuur kenmerkt zich door het feit dat de gegevens worden opgeslagen in afzonderlijke tabellen. Elk record in een tabel is van een andere record te onderscheiden met behulp van een 'primaire sleutel' een variabele of combinatie van variabelen die voor ieder record een unieke waarde bezit. Elke tabel is afzonderlijk te raadplegen, maar er kan ook een combinatie van tabellen worden gemaakt. Daarvoor zijn er in elke tabel 'verwijzende sleutels', een variabele of combinatie van variabelen die in beide tabellen voorkomen. Het kenmerk van een relationele database is dat het uit een reeks tabellen bestaat die via verwijzende sleutels met elkaar samenhangen.¹ Gegeven de soort en de hoeveelheid gegevens die in het kaartenbestand zijn opgeslagen zijn er diverse mogelijkheden om ze in een relationele databasestructuur onder te brengen. Gelet op de bovengenoemde zeven problemen zijn de volgende keuzes gemaakt:

- ad 1. De bestanden van 1850, 1890 en 1921 zijn eerst per kaart samengevoegd, en vervolgens zijn alle kaartenbestanden in één mega-'kaarten'-bestand geplaatst.
- ad 2. Van variabelen met – in principe – identieke gegevens is slechts één variabele gemaakt. Zo zijn de geboortedata die vermeld stonden op KAART2, KAART4.1, KAART6 en KAART7 door één variabele vervangen. Wanneer de geboortedata van een persoon ongelijk waren, of wanneer geboortedata ontbraken, is op basis van een aantal controlestappen een geboortedatum gekozen.²
- ad 3. Identieke variabelen met verschillende gegevens zijn in afzonderlijk

ke bestanden ondergebracht. Zo zijn alle beroepsvermeldingen in één bestand verzameld, met de datum waarop de betreffende persoon het beroep uitoefende.

- ad 4. De oplossing voor dit probleem is reeds beschreven onder punt 3.
- ad 5. Informatie over een persoon, die op een kaart stond die op een andere persoon betrekking had, is naar het eigen record overgebracht. Een gegevens als het beroep van de vader van de boreling, dat op KAART6 op het record stond van de geborene, is overgebracht naar het beroepenbestand, waar het op het record van de vader is bijgeschreven.
- ad 6. De gegevens zijn gesplitst naar analyse-eenheid. Gegevens over personen zijn in personenbestanden geplaatst en gegevens over huishoudens in huishoudenbestanden.
- ad 7. Om problemen met spellingvarianties te ondervangen zijn twee bestanden gecreëerd, ST_PLAATS en ST_BEROEP, waarin de plaats- en beroepsnamen zoals die in de bestanden voorkomen zijn vertaald in gestandaardiseerde plaats- en beroepsnamen.

Samengevat kan men zeggen dat de nieuwe structuur als volgt is gerealiseerd. Gegevens uit de oorspronkelijke bestanden zijn allereerst verzameld in twee typen bestanden: HID, een bestand dat informatie over huishoudens bevat, en ID, een bestand dat informatie over personen bevat. Van beide typen bestanden zijn alle gegevens die aan verandering onderhevig kunnen zijn verwijderd en in aparte bestanden geplaatst, en de gegevens die onveranderlijk zijn bewaard. Zo is er het statisch personenbestand ID ontstaan dat, naast een persoonlijk identificatienummer, de naam van de persoon bevat, de geboortedatum, de geboorteplaats, het geslacht en de overlijdensdatum, terwijl een reeks dynamische personenbestanden is ontstaan: ID_BEROEP bevat alle beroepsgegevens, ID_ANALF bevat alle gegevens over het al of niet kunnen tekenen, en ID_HUW bevat alle gegevens over wie met wie, waar en wanneer in het huwelijk trad. Naast HID is er ook HID_ADRES, waarin de diverse adressen staan waar een bepaald huishouden heeft gewoond.

De relatie tussen ID en HID wordt onderhouden door het bestand ID_HID, waarin staat van wanneer tot wanneer een bepaalde persoon in een bepaalde huishouden heeft vertoefd.

De relationele database wordt gecompleteerd door de tabellen ST_PLAATS en ST_BEROEP, waarmee een vertaling kan worden gemaakt van ongestandaardiseerde namen, zoals ze in de bronnen zijn vermeld, in gestandaardiseerde namen. Daaraan zijn enige codes toegevoegd: in ST_PLAATS is onder andere de 'Wageningse code' opgeno-

BIJLAGE B

men, en de X- en Ycoördinaat van het middelpunt van de gemeente waartoe de plaats behoorde. Met deze variabelen is het mogelijk om de afstand van de plaats tot Eindhoven te berekenen, en computerkaarten te tekenen. In ST_BEROEP zijn de codes opgenomen die gebruikt worden voor de beroepsclassificaties van Giele en Van Oenen, Van Tulder en Erikson, Goldthorpe en Portocarero, die alle in Bijlage C zijn vermeld.

Hieronder is in schema de structuur van de Eindhoven-dataset weergegeven. Iedere rechthoek staat voor een aparte tabel. Tussen de tabellen zijn de verwijzende sleutels aangegeven.

FIGUUR B.1. De bestandsstructuur van de Eindhoven-dataset

In onderstaande lijst is vermeld welke variabelen de tabellen bevatten en hoe groot het aantal records is. Primaire sleutels zijn onderstreept.

TABEL B.1. Codeboek van bestanden in de Eindhoven-dataset

ID: statisch personenbestand

<u>id</u>	- identificatienummer
id_vader	- identificatienummer van vader
id_moeder	- identificatienummer van moeder
famnaam	- achternaam
voornaam	- voornaam
sexe	- geslacht
gdatum	- geboortedatum
gplaats	- geboorteplaats
odatum	- overlijdensdatum
religie	- godsdienst

TABEL B.1. Codeboek van bestanden in de Eindhoven-dataset

ID_BEROEP: dynamisch beroepenbestand

<u>id</u>	–	identificatienummer
<u>datum</u>	–	datum
beroep	–	beroep
kaart	–	verwijzing naar het nummer in het 'kaartenbestand' van waar dit gegeven afkomstig is

ID_ANALF: dynamisch analfabetismebestand

<u>id</u>	–	identificatienummer
<u>datum</u>	–	datum
analf	–	analfabetisme
kaart	–	verwijzing naar het nummer in het 'kaartenbestand' van waar dit gegeven afkomstig is

ID_HUW: huwelijks tabel

<u>id_man</u>	–	identificatienummer van de bruidegom
<u>id_vrouw</u>	–	identificatienummer van de bruid
hplaats	–	plaats van huwelijk
hdatum	–	huwelijksdatum

ID_HID: intermediair personen- en huishoudenbestand

<u>id</u>	–	identificatienummer
<u>hid</u>	–	huishouden-identificatienummer
<u>datum</u>	–	datum van start of wijziging van relatie tot het hoofd van het huishouden
relatie	–	relatie tot het hoofd van het huishouden

HID: statisch huishoudenbestand

<u>hid</u>	–	huishouden-identificatienummer
hid_famnaam	–	achternaam van het hoofd van het huishouden
hid_voornaam	–	voornaam van het hoofd van het huishouden

HID_ADRES: dynamisch adressenbestand

<u>hid</u>	–	huishouden-identificatienummer
<u>datum</u>	–	verhuisdatum
hid_plaats	–	adres van het huishouden, plaatsnaam
hid_straat	–	adres van het huishouden, straatnaam
hid_nummer	–	adres van het huishouden, huisnummer

ST_PLAATS: bestand van plaatsnamen

<u>plaats</u>	–	plaatsnaam
st_plaats	–	gestandaardiseerde plaatsnaam
wagcode	–	Wageningse code
x	–	x-coördinaat van het midden van de gemeente waartoe de plaats behoort

BIJLAGE B

TABEL B.1. Codeboek van bestanden in de Eindhoven-dataset

ST_PLAATS: bestand van plaatsnamen

y	– y-coördinaat van het midden van de gemeente waartoe de plaats behoort
prot	– variabele die aangeeft of meer dan 50 % van de inwoners van de gemeente protestant is
stad	– variabele die aangeeft of de gemeente een stads- of plattelandsgemeente is
zand	– variabele die aangeeft of de gemeente op zand- of kleigronden is gelegen

ST_BEROEP: bestand van beroepsnamen

<u>beroep</u>	– beroep
st_beroep	– gestandaardiseerde beroepsnaam
giele	– indeling van het beroep volgens Giele en Van Oenen
tulder	– indeling van het beroep volgens Van Tulder
egp	– indeling van het beroep volgens Erikson, Goldthorpe en Portocarero

Bij deze database design dienen de volgende opmerkingen gemaakt te worden:

1. Kenners van relationele database systemen zullen bemerken dat de design van de Eindhoven-dataset op sommige plaatsen niet geheel voldoet aan de eisen die aan een 'genormaliseerde' relationele database worden gesteld. Zo zijn de meeste variabelen in de tabellen ST_PLAATS en ST_BEROEP niet afhankelijk van de primaire sleutels plaats en beroep, maar van de variabelen st_plaats en st_beroep. Omdat een verdere normalisering van de dataset ten koste zou gaan van de snelheid van de statistische analyses is er voor gekozen het aantal tabellen niet verder uit te breiden.
2. Een andere 'fout' is dat de variabele 'religie' in de statische tabel ID is opgenomen, terwijl het heel wel mogelijk is dat iemand die binnen een bepaald kerkgenootschap is gedoopt, op latere leeftijd voor een andere godsdienst kiest. Feitelijk zou een aparte tabel ID_RELIGIE moeten worden aangemaakt, waarin de dynamische ontwikkeling van de godsdienst kan worden opgeslagen. Gezien het uiterst geringe aantal personen dat inderdaad lid is geworden van ander kerkgenootschap, is van deze operatie afgezien.
3. In de tabellen ID_ANALF en ID_BEROEP is een variabele 'kaart' opgenomen, om het gegeven op de oorspronkelijke formulieren terug te vinden.

4. Een laatste opmerking moet gemaakt worden ten aanzien van de implementatie van de Eindhoven-dataset. In bovenstaand schema is aangegeven dat niet alle tabellen in werkelijkheid zijn aangemaakt. De tabellen ID_HID en HID_ADRES zijn niet gerealiseerd. De reden is dat deze tabellen in te verrichten onderzoek geen functie hadden. HID_ADRES was overbodig, omdat er geen analyses zijn gemaakt over het verhuisgedrag van huishoudens binnen Eindhoven; ID_HID was overbodig, omdat de gegevens die ons ter beschikking stonden, slechts informatie verschaften over één huishouden waartoe een persoon ooit heeft behoord. De variabelen 'hid' en 'relatie' zijn daarom opgenomen in de tabel ID; via de variabele 'hid' kan een relatie worden gelegd met de tabel HID.

Noten:

1. Zie voor een inleiding in relationele database systemen bijvoorbeeld: BOONSTRA, VAN ELDEREN en HENDRICKX, *Programmeren in dBase*, 1991, pp. 17-30.
2. De controlestappen waren de volgende:
 - (1) Wanneer meer dan 50 procent van de vermeldingen dezelfde geboortedatum aangeeft, is dit de juiste geboortedatum; (2) wanneer minder dan 50 procent van de vermeldingen een zelfde datum aangeeft, wordt eerst op basis van de leeftijd van de ouders bij de aangifte van een kind (KAART6) een schatting van de geboortedatum gemaakt, die vervolgens vergeleken kan worden met de vermelde geboortedata. Op grond van de schatting kan dan voor één van de vermelde geboortedata worden gekozen. (3) Indien stap (2) geen overtuigend resultaat oplevert, is, dan is de datum op de geboorte-akte (KAART6) de juiste; (4) ontbreekt de datum op de geboorte-akte, dan wordt gekozen voor de geboortedatum in het bevolkingsregister (KAART2); (5) ontbreekt de datum in dit register, dan wordt gekozen voor de geboortedatum in andere bevolkingsregisters (KAART4.1); (6) ontbreekt de datum ook hier, dan wordt gekozen voor de geboortedatum die op de huwelijks-akte staat vermeld (KAART7). Indien er volstrekt geen gegevens over de geboortedatum beschikbaar zijn, wordt de schatting gebruikt die in stap (2) is gemaakt.

BIJLAGE C.

OVERZICHT VAN BEROEPEN EN BEROEPENCODES

Onderstaande lijst bevat een overzicht van alle beroepen die in de bronnen voorkomen. Spellingsvarianties zijn verwijderd. Bij elk 'gestandaardiseerd beroep' zijn drie codes geconstrueerd: de G-code betreft de beroepsstratificatie volgens de indeling van Giele en Van Oenen; de T-code bevat de indeling volgens Van Tulder en de E-code bevat de indeling volgens Erikson, Goldthorpe en Portocarero. De betekenis van de codes is vermeld in paragraaf 4.5.3. Gedeelten van de G- en T-codes zijn ontleend aan de gecomputeriseerde beroepsindeling van Beekink en Van Poppel. De lijst is aangevuld met gegevens over het aantal vermeldingen van het beroep in de bronnen, en over de jaren waarin het beroep voor het eerst en voor het laatst in de bronnen voorkomt. In enkele uitzonderlijke gevallen geven de bronnen geen informatie over de datum waarop een beroep werd uitgeoefend. Resultaat kan zijn dat bij sommige beroeps categorieën geen datum van eerste en laatste vermelding kan worden aangegeven.

TABEL C.1. Overzicht van beroepen en beroepencodes

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Aanbrandster	1	1920	1920	424	534	2322
Aannemer	23	1888	1936	211	207	2311
Aannemer bouwvakarbeider	2	1890	1905	211	207	2311
Aannemer metselaar	2	1920	1920	211	207	2311
Aannemer timmerman	1	1920	1920	211	207	2311
Aanspreker	2	1847	1850	415	510	1322
Aardewerker	3	1883	1912	423	535	2322
Aardewerkster	1	1913	1913	423	535	2322
Accountant	3	1920	1931	100	212	1112
Adjudant gevangenis	1	1899	1899	223	440	1322
Adjudant onderofficier	2	1891	1920	223	341	1221
Adjunct accountant belastingen	3	1920	1931	221	301	1222
Adjunct commies	1	1921	1921	221	301	1222
Adjunct commies belastingen	2	1922	1924	221	301	1222
Adjunct commies secretarie	2	1920	1920	221	301	1222
Adjunct directeur	2	1900	1920	221	203	2221
Administrateur	16	1900	1925	100	213	1122
Administrateur fabriek	1	1920	1920	100	305	1122
Administrateur Burg. Armbestuur	1	1920	1920	100	213	1122
Administrateur Gemeentewerken	1	1920	1920	100	213	1122
Administrateur Philips	1	1935	1935	100	305	1122
Advocaat	8	1836	1852	100	102	1112

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Afdelingschef	5	1920	1950	223	332	1221
Afdelingschef Philips	1	1920	1920	223	332	1221
Afsnijder glasfabriek	1	1920	1920	424	534	2322
Aftikker	1	1920	1920	424	542	2322
Aftrekster	1	1890	1890	424	542	2322
Agent	15	1880	1920	221	445	1222
Agent bode	1	1920	1920	221	445	1222
Agent dagblad	1	1920	1920	221	445	1222
Agent expeditiekantoor	1	1862	1862	221	445	1222
Agent handelsman	1	1920	1920	221	445	1222
Agent in tabak	4	1904	1920	211	352	1212
Agent levensverzekeringen	8	1890	1920	221	445	1222
Agent spaar en voorschotbank	2	1920	1930	221	445	1222
Agent van politie	6	1920	1934	223	439	1222
Akkerbouwer	8	1859	1880	300	450	3312
Akkerbouwersmeid	1	1873	1873	423	523	3322
Akkerbouwster	2	1839	1839	300	450	3312
Amanuensis	7	1892	1930	221	452	1222
Ambtenaar	14	1844	1922	221	301	1222
Ambtenaar spoorwegen	4	1872	1920	221	301	1222
Ambtenaar ter secretarie	1	1900	1900	221	301	1222
Ambtenaar vakbond	3	1913	1916	221	301	1222
Ambtenaar Raad van Arbeid	4	1900	1920	221	301	1222
Ambtenaar 1e klas Gem.werken	1	1930	1930	221	301	1222
Apotheekster	1	1880	1880	100	108	2112
Apotheker	33	1824	1890	100	108	2112
Apothekersassistent	3	1890	1920	415	562	2322
Apothekersbediende	10	1887	1927	415	562	2322
Apothekersleerling	2	1850	1850	415	562	2222
Appreteerder	2	1915	1930	412	536	2322
Appreteur	1	1920	1920	412	536	2322
Arbeider	1560	1795	1949	424	534	2322
Arbeider coöperatieve bakkerij	1	.	.	422	534	2322
Arbeider drukkerij	3	1920	1920	424	534	2322
Arbeider electricien	1	1920	1920	412	405	2222
Arbeider gasfabriek	3	1900	1920	424	534	2322
Arbeider gemeente	1	1930	1930	422	539	2322
Arbeider glasfabriek	5	1920	1920	424	535	2322
Arbeider gloeilampenfabriek	76	1900	1930	424	534	2322
Arbeider goederenloods spoorw	2	1915	1920	422	513	2322
Arbeider graanhandelaar	1	1900	1900	422	539	3322
Arbeider houtzagerij	1	1913	1913	424	534	2322
Arbeider kistenfabriek	3	1890	1890	424	548	2322
Arbeider lakenwever	1	1880	1880	412	539	2322
Arbeider leerlooierij	2	1890	1920	411	536	2222
Arbeider linnenfabriek	3	1890	1920	424	536	2322
Arbeider lucifersfabriek	17	1890	1920	424	534	2322
Arbeider reinigingsdienst	2	1920	1930	422	539	2322
Arbeider remmer	10	1920	1934	422	606	2322

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Arbeider rijkstelefoon	2	1920	1920	422	539	2322
Arbeider schoenenfabriek	1	1931	1931	424	536	2322
Arbeider sigarenfabriek	5	1920	1920	424	543	2322
Arbeider sigarenkistenfabriek	1	1890	1890	424	548	2322
Arbeider spoorwegen	21	1885	1930	422	513	2322
Arbeider steenfabriek	17	1900	1931	424	535	2322
Arbeider strohulzenfabriek	1	1920	1920	424	548	2322
Arbeider tabakskerverij	2	1920	1920	424	542	2322
Arbeider telegrafist	2	1907	1920	221	338	2222
Arbeider tramwegmaatschappij	4	1913	1920	422	513	2322
Arbeider waterij	2	1920	1920	422	616	2322
Arbeider weverij	1	1920	1920	424	536	2322
Arbeider wolfabriek	1	1900	1900	424	536	2322
Arbeider Bruning	1	.	.	424	548	2322
Arbeider Philips	1	1920	1920	424	534	2322
Arbeider Picus	2	1920	1920	424	548	2322
Arbeidster	153	1815	1920	424	534	2322
Arbeidster gloeilampenfabriek	9	1890	1920	424	534	2322
Arbeidster luciferfabriek	3	1896	1913	424	534	2322
Architect	2	1920	1920	100	123	1112
Arts	24	1845	1920	100	108	1112
Asphalteur	4	1920	1930	422	626	2322
Aspirant landmeter	1	1850	1850	221	453	1222
Assistent apotheker	3	1920	1925	415	562	2222
Assistent fotograaf	2	1920	1921	415	564	2322
Assistent gloeilampenfabriek	1	1920	1920	415	563	2322
Assistent posterijen	11	1920	1928	415	453	1322
Assistent spoorwegen	1	1920	1920	415	453	2322
Assistente	1	1920	1920	415	562	1322
Assuradeur	1	1920	1920	221	122	1212
Autobewaker	2	1920	1920	415	611	1322
Autogeënlasser	3	1920	1923	414	407	2222
Autohandelaar	6	1920	1941	211	352	2212
Automonteur	3	1920	1930	411	404	2222
Autoverhuurder	1	1931	1931	211	430	2212
Azijnfabrikant	1	1890	1890	211	208	2211
Baakster	1	1826	1826	221	527	2312
Baanwachter	3	1860	1920	223	506	1322
Baas	3	1920	1930	223	441	2321
Baas appreteerder	1	1920	1920	223	441	2321
Baas gasfitter	1	1920	1920	223	441	2321
Baas gloeilampenfabriek	1	1930	1930	223	441	2321
Bakenmeester	1	1861	1861	223	506	2222
Baker	1	1912	1912	221	527	1312
Bakker	408	1807	1930	211	469	2312
Bakker winkelier	1	1920	1920	211	469	2312
Bakkersknecht	8	1850	1926	415	571	2322
Bakkersleerling	3	1850	1920	415	571	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Bakster	1	1890	1890	211	469	2312
Bankbeambte	1	1920	1920	221	453	1322
Bankbediende	2	1920	1920	415	453	1322
Banketbakker	3	1850	1920	211	469	2312
Banketbakkersleerling	1	1880	1880	415	571	2322
Bankwerker	77	1900	1931	412	404	2222
Bankwerker scheepstimmerman	1	1918	1918	412	404	2222
Barbier	37	1834	1921	211	435	2212
Barbiërsknecht	1	.	.	415	564	2322
Beambte spoorwegen	88	1870	1938	221	453	1322
Beambte Centraal Woningbeheer	2	1920	1920	221	453	1322
Bediende	3	1872	1920	415	563	2322
Bedrijfsleidster	1	1920	1920	223	332	2221
Bedrijfschef	4	1921	1929	223	332	2221
Bedrijfsleider	8	1919	1930	223	332	2221
Bedrijfsleider broodbakkerij	1	1919	1919	223	332	2221
Beeldhouwer	28	1850	1923	222	300	1212
Beeldhouwersknecht	1	1920	1920	415	579	2322
Beenhouwer	1	1893	1893	211	468	2312
Behanger	32	1865	1931	413	417	2312
Behanger naaister	1	1920	1920	413	417	2312
Behanger stoffeerder	2	1920	1920	413	417	2312
Belastingambtenaar	4	1833	1872	221	301	1222
Benenzager knopenfabriek	1	1900	1900	412	468	2322
Bergwerker	1	1919	1919	424	554	2322
Besteller	14	1864	1920	415	601	1322
Besteller van Gend en Loos	2	1890	1890	415	601	1322
Bestuurslid Ned.RK.Fab.Bond	1	1920	1920	100	109	1221
Betonarbeider	1	1906	1906	413	415	2322
Betonbewerker	1	1913	1913	413	415	2322
Betonwerker	1	1920	1920	413	415	2322
Bevolkingsagent	5	1921	1924	221	445	1322
Bewaarder der hypotheeken	4	1890	1895	221	305	1212
Bezembinder	3	1870	1899	213	545	2312
Bezembindster	2	1882	1899	213	545	2312
Bezorger	1	1873	1873	415	601	2322
Bierbottelaar	16	1890	1939	211	208	2211
Bierbrouwer	33	1812	1921	211	208	2211
Bierbrouwersknecht	6	1865	1911	424	576	2322
Bierhuishouder	3	1892	1901	211	434	2312
Bierhuishoudster	3	1899	1905	211	434	2312
Blaaster	1	1900	1900	412	535	2322
Blankers	1	1880	1880	0	0	2322
Blauwverver	17	1837	1920	412	463	2322
Bleekster	1	1920	1920	412	463	2322
Bleker	3	1906	1919	412	463	2322
Blekersknecht	8	1854	1930	424	578	2322
Blikslager	2	1920	1920	411	408	2222
Bloemist	16	1890	1925	300	473	2312

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Bloemkweker	2	1890	1890	300	451	3312
Bode	16	1863	1935	221	445	1322
Bode RK Volksbond	2	1922	1926	221	445	1322
Boek en steendrukker	1	1850	1850	411	458	2212
Boekbinder	10	1866	1920	411	459	2212
Boekdrukker	7	1886	1892	411	458	2212
Boekhandelaar	3	1884	1915	211	349	2212
Boekhouder	79	1844	1926	221	301	1222
Boekhouder winkelier	1	1920	1920	221	301	1222
Boekhouder Ehv gezinsstichting	1	1864	1864	221	301	1222
Boekhouder Mignot	2	1891	1916	221	301	1222
Boekhoudster	1	1920	1920	221	301	1222
Boer	5	1811	1899	300	450	3312
Boerenarbeider	4	1896	1911	423	523	3322
Boerendagloner	1	1890	1890	423	619	3322
Boerendienstknecht	1	1920	1920	423	523	3322
Boerenknecht	3	1818	1893	423	523	3322
Boerin	1	1840	1840	300	450	3312
Bomer	2	1913	1914	413	557	2322
Bontbewerker	1	1920	1920	213	464	2322
Bontscheerder	1	1890	1890	213	464	2322
Bontwerker	1	1920	1920	213	461	2322
Bontwever	16	1890	1922	213	464	2322
Boodschapmeisje	1	1920	1920	415	601	2322
Boodschappenloper	2	1920	1930	415	601	2322
Boomkweker	3	1920	1920	300	451	3312
Boomsnoeier	1	1903	1903	423	523	3322
Bootwerker	9	1894	1909	422	605	2322
Borduurder	1	1861	1861	213	462	2322
Borduurster	19	1862	1920	213	462	2322
Borstelfabrikant	1	1920	1920	211	208	2211
Borstelmaker	10	1860	1921	411	545	2312
Bosarbeider	1	1919	1919	423	523	3322
Bosjesmaakster	23	1890	1930	424	534	2322
Bosjesmaker	31	1896	1920	424	534	2322
Boswachter	1	1918	1918	221	438	3322
Boutenmaker	3	1908	1912	412	537	2322
Boutenpakker	1	1912	1912	424	534	2322
Bouweres	12	1813	1890	300	450	3312
Bouweresse	17	1841	1902	300	450	3312
Bouwknecht	2	1850	1892	423	523	3322
Bouwkundig opzichter	3	1900	1916	223	332	2221
Bouwkundig tekenaar	3	1920	1920	221	304	1222
Bouwkundige	6	1895	1922	100	230	1122
Bouwman	835	1802	1905	300	450	3312
Bouwman burgemeester	1	1829	1829	300	450	3212
Bouwman schout	1	1824	1824	300	450	3212
Bouwman secretaris	1	1825	1825	300	450	3212
Bouwmansarbeider	9	1815	1844	300	450	3322

Bijlage C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Bouwmansknecht	17	1815	1847	423	523	3322
Bouwmeester	1	1890	1890	223	332	2221
Bouwmeid	1	1850	1850	423	523	3322
Bouwster	86	1813	1880	300	450	3312
Bouwwakarbeider	2	1920	1930	413	415	2322
Bouwwrouw	11	1852	1891	300	450	3312
Brandstoffenhandelaar	1	1920	1920	211	352	2212
Breister	8	1867	1921	412	561	2322
Brievenbesteller	75	1826	1933	415	515	1322
Brievenfacteur	1	1894	1894	415	515	1322
Brievengarder	15	1886	1924	415	515	1322
Brigadier	4	1856	1878	223	438	1321
Broeder	1	1870	1870	100	120	1222
Brood- en banketbakker	1	1920	1920	211	469	2312
Broodbakker	40	1808	1920	211	469	2312
Broodbakker en winkelier	1	1920	1920	211	469	2312
Broodbezorger	23	1915	1936	211	469	2322
Broodslijter	1	1916	1916	211	469	2322
Broodzager	1	1916	1916	415	571	2322
Brouwer	4	1815	1890	211	208	2211
Brouwersknecht	15	1815	1918	424	576	2322
Brugjesmaker	1	1920	1920	412	537	2322
Brugwachter	2	1890	1914	223	506	1322
Buffetjuffrouw	1	1920	1920	415	622	2322
Bukskinwever	7	1890	1930	213	464	2322
Burgemeester	18	1800	1900	100	113	1211
Burgemeester en bouwman	1	1850	1850	100	113	1211
Burgemeester te Woensel	1	1858	1858	100	113	1211
Burgemeester van Strijp	1	1811	1811	100	113	1211
Caféhouder	29	1890	1934	211	434	2312
Caféhoudster	4	1920	1920	211	434	2312
Caféhoudster landbouwster	1	1920	1920	211	434	2312
Calceuse	1	1920	1920	221	305	2222
Cassière	1	1920	1920	415	564	2322
Chapculier	2	1812	1813	213	462	2312
Chauffeur	42	1900	1947	422	606	1322
Chef	3	1920	1926	223	332	1221
Chef bevolkingsagent	1	1920	1920	223	332	1221
Chef bevolkingsregister	1	1920	1920	223	332	1221
Chef electricien	1	1922	1922	223	332	2221
Chef electriteitcentrale	1	1907	1907	223	332	2221
Chef fabrieksarbeider	1	1920	1920	223	332	2221
Chef gemeentereiniging	1	1920	1920	223	332	2221
Chef ladingmeester	1	1913	1913	223	332	2221
Chef magazijn	1	1922	1922	223	331	2321
Chef manufacturenzaak	1	1920	1920	223	332	2221
Chef monteur	3	1920	1933	223	332	2221
Chef onderwijs Philips	1	1920	1920	223	332	1221

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Chef reclameschilder	1	1920	1920	223	332	2221
Chef tramwegmaatschappij	3	1909	1918	223	332	2221
Chef winkel	2	1913	1915	223	332	2221
Chef Philips	1	1920	1920	223	332	2221
Chef Singermaatschappij	4	1913	1916	223	332	2221
Chirurgijn	2	1816	1819	100	108	1212
Cipier	4	1850	1873	223	440	1322
Coiffeur	4	1917	1920	211	435	2212
Colporteur	4	1891	1920	415	601	1322
Commies	4	1842	1919	221	301	1222
Commies belastingen	8	1834	1915	221	301	1222
Commies spoorwegen	3	1920	1922	221	301	1222
Commies Raad v Arbeid	2	1921	1925	221	301	1222
Commissionair	6	1858	1890	100	206	1212
Conciërge	4	1920	1930	415	505	1322
Conciërge gemeentehuis	2	1914	1920	415	505	1322
Conducteur	22	1885	1940	415	512	1222
Conducteur spoorwegen	2	1912	1920	415	512	1222
Constructiebankwerker	1	1917	1917	414	404	2222
Controleur	17	1920	1931	223	301	2222
Controleur brandstoffen comm	1	1920	1920	223	441	2321
Controleur fabriek	3	1919	1937	223	441	2321
Controleur gasfabriek	2	1900	1921	223	441	2321
Controleur machine	2	1921	1924	223	441	2321
Controleur machinefabriek	1	1924	1924	223	441	2321
Controleur sigarettenfabriek	1	1920	1920	223	441	2321
Controleur Philips	1	1930	1930	223	441	2321
Controleuse	2	1920	1920	223	441	2321
Cordonnier	2	1811	1819	411	467	2312
Corrector	1	1915	1915	221	306	1222
Correspondent	5	1900	1922	100	206	1212
Corsettenmaker	3	1902	1917	213	461	2312
Corveeër	1	1932	1932	422	618	2322
Costumière	2	1920	1920	213	461	2312
Coupeur	1	1915	1915	211	435	2212
Coupeuse	1	1920	1920	211	435	2212
Cultivateur	3	1813	1850	300	450	3312
Daggelder	4	1815	1823	421	619	3322
Dagloner	204	1802	1924	423	619	3322
Dagloonster	19	1823	1920	423	619	3322
Dagmeisje	13	1920	1920	415	618	2322
Dakdekker	1	1840	1840	413	418	2312
Damastwever	12	1850	1930	412	536	2222
Dansleraar	4	1914	1920	221	215	1212
Dekbewerker	1	1913	1913	424	542	2322
Dekoplegger	4	1890	1900	424	542	2322
Dekoplegster	4	1890	1920	424	542	2322
Deksorteerder	5	1920	1921	424	542	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Deksorteester	5	1900	1920	424	542	2322
Depôthoudster	1	1900	1900	211	331	2312
Deurwaarder	2	1821	1859	221	309	1222
Diakoon	1	1900	1900	100	120	1121
Diamantbewerker	1	1920	1920	412	401	2222
Diamantboorder	4	1920	1924	412	401	2222
Diamantslijper	1	1920	1920	412	401	2222
Diamantwerker	2	1892	1912	412	401	2222
Dienstbode	120	1815	1935	415	524	3322
Dienster	1	1850	1850	415	524	2322
Dienstknecht	72	1818	1920	415	524	3322
Dienstmaagd	1	1885	1885	415	524	2322
Dienstmeid	372	1803	1920	415	618	3322
Dienstmeisje	1	1920	1920	415	618	2322
Directeur	5	1917	1930	100	207	1211
Directeur belastingen	1	1850	1850	100	122	1211
Directeur geneeskundige dienst	1	1920	1920	100	203	1111
Directeur leerlooierij	2	1920	1931	100	207	1211
Directeur luciferfabriek	2	1890	1890	100	207	1211
Directeur postkantoor	1	1848	1848	100	203	1211
Directeur sigarenkistenfabriek	1	1900	1900	100	207	1211
Directeur stoomwasserij	2	1923	1923	100	207	1211
Directeur weverij	1	1916	1916	100	207	1211
Directeur Franse kostschool	1	1832	1832	100	203	1111
Directrice stoomwasserij	2	1920	1920	100	207	1211
Dokter	7	1850	1871	100	108	1112
Domestique culture	1	1814	1814	300	451	3312
Doosjesplakster	1	1920	1920	424	548	2322
Doosjesvuller	8	1890	1920	424	534	2322
Doosjesvulster	4	1890	1900	424	534	2322
Doosjesvulster luciferfabriek	1	1890	1890	424	534	2322
Dopper	2	1850	1850	424	534	2322
Dopster	1	1920	1920	424	534	2322
Dozenmaakster	2	1920	1920	424	548	2322
Draadbewerker	3	1917	1920	424	537	2322
Draadknipster Philips	1	1890	1890	424	537	2322
Draadnagelfabrikant	1	1873	1873	211	208	2211
Draadtrekker	1	1897	1897	424	537	2322
Draadtrekster	1	1920	1920	424	537	2322
Draaier	5	1920	1920	411	411	2222
Dragonder	1	1836	1836	425	613	1322
Drankslijter	1	1897	1897	211	434	2312
Droogscheerder	4	1819	1857	412	536	2322
Drukker	14	1812	1937	411	458	2212
Eierhandelaar	2	1920	1920	211	487	2312
Electricien	42	1890	1938	412	402	2222
Electricien PNEM	1	1920	1920	412	402	2222
Electromonteur	2	1920	1923	412	402	2222

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Electrotechnicus	3	1920	1920	100	230	2122
Etaleur	1	1920	1920	222	300	2222
Ex-majoer	1	1824	1824	101	112	1121
Expediënt	2	1920	1920	211	314	2211
Expediteur	10	1890	1921	211	314	2211
Expediëtknecht	2	1920	1920	415	579	2322
Exploitant bioscoop	1	1930	1930	211	433	2212
Fabricagechef ijscofabriek	1	1920	1920	223	332	2221
Fabrieksarbeider	1700	1817	1942	424	534	2322
Fabrieksarbeider gasfabriek	1	1900	1900	424	534	2322
Fabrieksarbeider lampenfabriek	17	1890	1920	424	534	2322
Fabrieksarbeider pakkersknecht	1	1920	1920	424	534	2322
Fabrieksarbeider stoker	1	1920	1920	424	537	2322
Fabrieksarbeider tabaksbewerker	1	1890	1890	424	534	2322
Fabrieksarbeider tapper	1	1880	1880	424	534	2322
Fabrieksarbeider textiel	1	1921	1921	424	536	2322
Fabrieksarbeider Philips	1	1920	1920	424	534	2322
Fabrieksarbeidster	160	1850	1934	424	534	2322
Fabrieksbaas	12	1896	1930	223	441	2321
Fabrieksdirecteur	4	1892	1925	100	207	2211
Fabrieksknecht	2	1880	1895	424	534	2322
Fabrieksmachinist	3	1903	1920	412	403	2222
Fabrieksmeester	2	1860	1860	223	400	2221
Fabrieksmeesterknecht	31	1823	1912	414	441	2321
Fabrieksupzichter	4	1871	1928	223	332	2221
Fabriekswerker	24	1847	1920	424	534	2322
Fabriekswerkster	3	1874	1919	424	534	2322
Fabrikant	231	1823	1927	211	208	2211
Fabrikant banden	1	1890	1890	211	208	2211
Fabrikant gloeilampen	1	1919	1919	211	208	2211
Fabrikant kisten	1	1920	1920	211	208	2211
Fabrikant koopman	2	1888	1898	211	208	2211
Fabrikant laken	1	1827	1827	211	208	2211
Fabrikant lampenkappen	1	1920	1920	211	208	2211
Fabrikant linnenmanufactuur	2	1900	1900	211	208	2211
Fabrikant manufactures	1	1850	1850	211	208	2211
Fabrikant schoenen	2	1883	1898	211	208	2211
Fabrikant sigaren	1	1900	1900	211	208	2211
Fabrikant wollenstoffen	2	1880	1880	211	208	2211
Facteur	1	1890	1890	415	515	1322
Facturiste	2	1920	1920	415	515	1322
Fietsenbewaarder	1	1920	1920	415	611	2322
Fileuse	1	1812	1812	412	536	2322
Filiaalhouder	2	1920	1931	211	477	2322
Filiaalhoudster	1	1902	1902	211	477	2322
Fitter	3	1920	1930	414	407	2222
Flanelweefster	1	1920	1920	412	536	2322
Flanelwever	1	1890	1890	412	536	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Flankeur	1	1848	1848	425	613	1322
Fotograaf	4	1915	1938	211	349	2212
Fouragehandelaar	1	1921	1921	211	486	2312
Frater onderwijzer	1	1937	1937	221	215	1221
Friseuse	1	1934	1934	211	435	2212
Fruithandelaar	3	1916	1918	211	488	2312
Fruitkoopman	4	1900	1930	211	488	2312
Fuselier	2	1825	1825	425	613	1322
Galvaniseur	1	1920	1920	412	537	2322
Garagechef	1	1920	1920	223	441	2321
Garagehouder	1	1934	1934	211	332	2211
Garenbleker	1	1893	1893	412	536	2322
Gareningeefster	2	1890	1890	412	536	2322
Garenrijgster	3	1908	1930	412	536	2322
Garenspoelster	9	1890	1920	412	536	2322
Garensterker	6	1883	1915	412	536	2322
Garenuiteefster	2	1900	1900	412	536	2322
Gasfitter baas	1	1920	1920	414	407	2222
Gasstoker	8	1900	1915	422	538	2322
Geen	1780	1811	1920	900	900	.
Geldophaler	2	1920	1925	415	601	1322
Gemeenteambtenaar	4	1864	1930	221	301	1222
Gemeentearbeider	21	1907	1934	422	626	2322
Gemeentearbeider stoker	1	1920	1920	422	538	2322
Gemeentebode	2	1856	1890	415	505	1322
Gemeenteontvanger	8	1860	1900	100	212	1221
Gemeentesekretaris	2	1861	1862	100	118	1221
Gemeenteveldwachter	8	1893	1920	223	438	1322
Gemeentewerker	1	1922	1922	422	626	2322
Gemeentewerkman	1	1941	1941	422	626	2322
Genees- en verloskundige	1	1851	1851	100	108	1112
Geneesheer	1	1837	1837	100	108	1112
Geneeskundige	2	1920	1920	100	108	1112
Gepensioneerd	5	1920	1937	901	901	1222
Gepensioneerd ambtenaar	1	1930	1930	221	301	1222
Gepensioneerd arbeider spoor	2	1920	1930	421	513	1322
Gepensioneerd officier	1	1844	1844	101	226	1121
Gepensioneerd onderofficier	1	1888	1888	223	437	1321
Gepensioneerd postbode	1	1920	1920	415	515	1322
Gepensioneerd rijksambtenaar	1	1865	1865	221	301	1222
Gepensioneerd sergeant	1	1850	1850	223	437	1321
Gepensioneerd OI militair	2	1920	1920	425	613	1322
Gereedschapmaker	5	1890	1946	411	408	2212
Gestichtsbediende	1	1918	1918	415	527	1322
Getouwsteller	8	1916	1925	412	536	2322
Geweermaker	2	1821	1844	412	406	2212
Gezelschapsjuffrouw	1	1900	1900	221	302	1212
Gipsmaker	1	1920	1920	412	535	2322

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Glasbewerker	3	1900	1920	412	535	2222
Glasblaaster	3	1900	1900	412	535	2222
Glasblazer	134	1871	1935	412	535	2222
Glasinstrumentmaker	2	1920	1920	412	405	2212
Glasmaker	2	1816	1920	411	414	2222
Glasmeter	2	1914	1920	412	535	2322
Glasschilder	2	1886	1886	213	414	2212
Glasslijper	5	1892	1920	412	535	2222
Glassmelter	5	1903	1924	412	535	2322
Glassorteerder	1	1921	1921	412	535	2322
Glazenwasser	4	1926	1927	500	503	2322
Gloeilampensorteester	3	1890	1920	424	534	2322
Goederenbesteller	14	1903	1915	415	601	1322
Gomster	1	1920	1920	412	534	2322
Goud- en zilversmid	2	1850	1869	213	346	2212
Goudarbeider	1	1922	1922	213	346	2222
Goudborduurder	2	1907	1909	213	462	2322
Goudsmid	24	1814	1890	213	346	2212
Goudsmid winkelier	1	.	.	213	346	2212
Graanhandelaar	3	1883	1890	211	352	3212
Graanmolenaar	1	1910	1910	212	336	2212
Graanwerker	2	1890	1890	422	540	2322
Groente- en fruitwinkelier	2	1920	1923	211	488	2312
Groente-handelaar	8	1918	1935	211	488	2312
Groenteknecht	2	1920	1930	415	564	2322
Groentenkoopman	4	1920	1929	211	488	2312
Groentenkweker	1	1926	1926	300	451	3312
Groentenman	2	1920	1920	211	488	2312
Groententeler	1	1923	1923	300	451	3312
Groenteventer	1	1930	1930	500	633	2312
Grofsmid	4	1839	1920	411	408	2212
Grondarbeider	14	1890	1930	422	626	2322
Grondarbeider gemeente	1	1922	1922	422	626	2322
Grondeigenaar	4	1851	1890	100	121	3212
Grondpolijster	1	1877	1877	422	626	2322
Grondwerker	67	1856	1936	422	626	2322
Grondwerker gemeentewerken	1	1920	1920	422	626	2312
Groothandelaar garen	1	1920	1920	211	352	2212
Grootindustrieel	3	1920	1920	100	121	2211
Grossier	1	1920	1920	211	351	2212
Grossier gedistilleerd	1	1905	1905	211	351	2212
Grossier manufacturen	1	1921	1921	211	351	2212
Grouwwerker	1	1900	1900	422	540	2322
Grutter	10	1845	1854	211	471	2312
Gymnasiumleerling	1	1920	1920	100	115	1122
Haarsnijder	7	1817	1887	211	435	2212
Haltechef	1	1907	1907	223	506	1321
Hand en zet molenaar	2	1852	1873	212	336	2212

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Handelaar	1	1920	1920	211	487	2312
Handelaar brandstoffen	1	1930	1930	211	352	2212
Handelaar lompen en vellen	1	1920	1920	500	630	2312
Handelaar manufacturen	1	1920	1920	211	486	2312
Handelaar muziekinstrumenten	2	1900	1920	211	352	2212
Handelaar tabak	1	1921	1921	211	352	2212
Handelaarster	1	1920	1920	211	487	2312
Handelsagent	27	1890	1930	211	445	1222
Handelsagent correspondent	1	1900	1900	211	445	1222
Handelsbediende	2	1913	1920	415	563	2322
Handelscorrespondent	3	1917	1919	221	206	1212
Handelsreiziger	24	1890	1932	211	445	2322
Handelsreiziger manufacturen	1	1920	1920	211	445	2322
Handelsreiziger slijterij	1	1922	1922	211	445	2322
Handlanger	1	1920	1920	422	605	2322
Haugelster	1	1920	1920	412	536	2322
Heel- en verloskundige	1	1850	1850	100	108	1112
Heel- en vroedmeester	1	1839	1839	100	108	1112
Helpster laboratorium	1	1920	1920	415	562	1322
Hengelsmaker lampenfabriek	1	1920	1920	412	534	2322
Herbergier	134	1779	1920	211	432	2312
Herbergierster	26	1822	1924	211	432	2312
Hoedenfabrikant	21	1819	1890	211	208	2211
Hoedenfabrikante	1	1890	1890	211	208	2211
Hoedenmaakster	2	1900	1920	213	462	2312
Hoedenmaker	221	1808	1923	213	462	2312
Hoedenmakersgast	47	1818	1872	213	462	2322
Hoefsmid	22	1833	1890	411	408	2212
Hoefsmid der marechaussee	1	1895	1895	411	408	1222
Hoepmaker	1	1883	1883	411	556	2312
Hoofd ener school	5	1900	1919	221	214	1121
Hoofdagent van politie	3	1920	1930	223	439	1221
Hoofdbesteller PTT	2	1920	1920	223	332	1221
Hoofdbode stadhuis	1	1930	1930	221	332	1221
Hoofdcommies	1	1914	1914	221	213	1221
Hoofdconducteur	4	1895	1920	415	332	1221
Hoofdconducteur spoorwegen	2	1920	1920	223	332	1221
Hoofdgeleider	4	1920	1925	223	332	1221
Hoofdgeleider spoorwegen	1	1930	1930	223	332	1221
Hoofdonderwijzer	11	1842	1922	221	214	1121
Hoofdschakelwachter	1	1924	1924	223	332	1221
Hoofdverpleger	2	1920	1930	223	303	1221
Horlogemaker	11	1813	1900	213	346	2212
Hotelhouder	4	1885	1931	211	322	2212
Hotelhoudster	5	1900	1900	211	322	2212
Houtbeitster	1	1900	1900	411	411	2222
Houtbewerker	20	1914	1931	411	411	2222
Houtbewerkster	1	1920	1920	411	411	2222
Houtdraaier	7	1854	1914	411	411	2222

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Houthandelaar	2	1919	1919	211	352	2212
Houtkoopman	2	1890	1920	211	351	3212
Houtschaver	2	1900	1904	411	411	2222
Houtzager	61	1842	1924	411	572	2322
Hovenier	3	1819	1862	300	522	3312
Hoveniersknecht	2	1862	1880	423	522	3322
Huishoudster	19	1850	1956	415	524	1322
Huisknecht	4	1889	1906	415	524	1322
Huisknecht V en D	1	1920	1920	415	524	1322
Huisman	1	1913	1913	300	450	3312
Huisnaaister	1	1920	1920	411	560	2322
Huisschilder	54	1847	1921	413	414	2312
Huisverver	7	1817	1850	413	414	2312
Huisvrouw	24	1815	1894	300	450	3312
Hulpassistent	2	1920	1920	415	453	1322
Hulpassistent laboratorium	2	1920	1920	415	562	1322
Hulpbesteller	3	1911	1920	415	601	1322
Hulpbesteller posterijen	1	1920	1920	415	601	1322
Hulpbode	1	1920	1920	415	601	1322
Hulpbrievenbesteller	1	1918	1918	415	601	1322
Hulpcontroleur	1	1920	1920	415	453	1322
Hulpmonteur	6	1920	1948	412	404	2322
Hulponderwijzer	1	1890	1890	221	215	1222
Hulponderwijzeres	1	1921	1921	221	215	1222
Hulppostkanthoudster	1	1920	1920	221	477	2322
Hulptuinman	1	1930	1930	423	522	3322
Huzaar	1	1917	1917	425	613	1322
Industrieel	4	1920	1931	100	121	1211
Ingenieur	2	1896	1918	100	124	2122
Inpakker	1	1920	1920	415	604	2322
Insmeltster	1	1906	1906	424	534	2322
Inspecteur	5	1895	1930	223	234	1221
Inspecteur boerenleenbank	3	1920	1924	223	234	1221
Inspecteur der distributiewet	1	1919	1919	223	234	1221
Inspecteur levensverzekering	1	1920	1920	223	234	1221
Inspecteur van het I.O	1	1920	1920	223	215	1122
Inspecteur van politie	2	1888	1891	223	225	1221
Installateur	2	1920	1920	412	404	2222
Instrumentblazer	2	1920	1920	412	535	2222
Instrumentmaker	8	1919	1930	411	405	2212
Isoleur	1	1920	1920	424	534	2322
Jachtopziener	7	1838	1919	223	332	3221
Journalist	2	1893	1910	221	250	1222
Kaarsenmaker	9	1901	1920	412	553	2312
Kaarssnijder	1	1864	1864	412	553	2322
Kaashandelaar	2	1920	1930	211	352	2212

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Kalanderhouder	1	1879	1879	414	458	2322
Kamerbechanger	10	1838	1920	413	417	2312
Kamerbewaarder	4	1848	1854	221	301	1222
Kamslager	1	1879	1879	411	413	2212
Kandidaat consulair	1	1900	1900	100	102	1122
Kandidaat notaris	2	1843	1850	100	103	1122
Kanonnier	1	1835	1835	425	613	1322
Kantbewerker	1	1920	1920	213	462	2322
Kantonnier	3	1853	1920	422	626	2322
Kantoorbediende	308	1839	1934	415	453	1222
Kantoorbediende glasfabriek	1	1920	1920	415	453	1322
Kantoorbediende Philips	1	1920	1920	415	453	1322
Kantoorbedrijf	1	1854	1854	211	332	1221
Kantoorhoudster	1	1920	1920	211	332	1221
Kantoorklerk	5	1877	1920	221	455	1322
Kantoor knecht	9	1863	1930	415	453	1222
Kantoorloper	3	1913	1919	415	601	1322
Kantoorschoonhoudster	1	1920	1920	415	618	2322
Kantwerker	1	1890	1890	213	462	2322
Kantwerkster	1	1862	1862	213	462	2322
Kapitein	2	1834	1834	211	220	1211
Kapitein op een vrachtboot	1	1916	1916	211	220	1211
Kapper	11	1850	1930	211	435	2212
Karrenlader	1	1846	1846	422	605	2322
Kartonbewerker	1	1920	1920	424	548	2322
Kartonwerker	1	1926	1926	424	548	2322
Kassier	1	1920	1920	221	305	1222
Kastelein	6	1900	1920	211	434	2312
Katoenarbeider sigarenmaker	1	.	.	412	536	2322
Katoendrukker	9	1850	1920	412	463	2312
Katoendrukker koopman	1	1850	1850	412	463	2312
Katoenspinner	2	1824	1848	412	536	2322
Katoenwever	3	1900	1920	412	536	2322
Kellner	10	1920	1930	415	622	1322
Kermisreiziger	2	1920	1920	500	632	2312
Ketelmaker	1	.	.	411	408	2212
Kettingscheerder	2	1890	1893	412	536	2322
Keukenmeid	1	1920	1920	415	618	2322
Kistenmaker	8	1920	1935	411	413	2212
Kistenplakster	1	1900	1900	424	548	2322
Kistenschaver	2	1900	1906	424	548	2322
Kitterster	1	1911	1911	412	534	2322
Kitterster lampenfabriek	1	1920	1920	412	534	2322
Kledenmaker	1	1887	1887	213	461	2312
Kleedermaker	2	1872	1872	213	461	2312
Kleerbleker	4	1892	1918	412	463	2322
Kleermaakster	1	1898	1898	213	461	2212
Kleermaker	445	1803	1959	213	461	2212
Kleermaker confectie	2	1920	1920	213	461	2212

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Kleermakermeester	1	1850	1850	213	461	2321
Kleermakersknecht	3	1890	1920	411	575	2322
Kleermakersleerling	2	1880	1910	411	575	2222
Klerk	25	1848	1920	221	455	1322
Klerk gemeentewerken	1	1910	1910	221	455	1322
Klerk kadaster	1	1920	1920	221	455	1322
Klerk krankzinnigengesticht	1	1920	1920	221	455	1322
Klerk rijksbelastingen	1	1920	1920	221	455	1322
Klerk telegrafist	1	1918	1918	221	338	1222
Klerk 1e klas gemeente	1	1931	1931	221	455	1322
Kleurenverver	1	1916	1916	412	463	2322
Klompemaker	147	1816	1928	411	559	2312
Kloosterbroeder	1	.	.	100	120	1322
Knecht	11	1850	1890	415	579	2322
Knecht wijnhandel	2	1890	1890	415	564	2322
Knopendraaier	1	1891	1891	412	544	2322
Knopenmaker	3	1816	1832	412	544	2322
Koekbakker	1	1910	1910	211	469	2312
Koetsier	60	1812	1923	211	525	1322
Koffiehuishouder	21	1838	1920	211	434	2312
Koffiehuishoudster	19	1884	1927	211	434	2312
Kolenhandelaar	3	1920	1930	211	352	2212
Kolenkruier Philips	1	1920	1920	422	605	2322
Kolenweegster	1	1900	1900	415	508	2322
Kolonist	0	.	.	901	901	3211
Koloniste	1	1864	1864	901	901	3211
Koopman	731	1812	1941	211	487	2312
Koopman bakkerswaren	1	1920	1920	211	481	2312
Koopman fruit	2	1920	1920	211	488	2312
Koopman kaas	6	1920	1921	211	482	2312
Koopman kalveren	2	1900	1921	211	351	3212
Koopman lompen	1	1926	1926	500	630	2312
Koopman manufacturen	4	1890	1931	211	486	2312
Koopman messen	1	1921	1921	211	487	2312
Koopman papier	1	1890	1890	211	351	2212
Koopman portier	1	1920	1920	211	487	2312
Koopman rijwielen	1	1916	1916	211	351	2212
Koopman turf	1	1890	1890	211	351	3212
Koopman vis	1	1920	1920	211	487	2312
Koopman vis/kaas	1	1920	1920	211	487	2312
Koopman vishandelaar	1	1900	1900	211	487	2312
Koopman winkelier	2	1900	1920	211	487	2312
Koopvrouw	24	1812	1946	211	487	2312
Koormeester	1	1920	1920	222	300	1212
Kopergieter	1	1920	1920	411	407	2222
Koperslager	65	1809	1929	411	408	2212
Koperslagersleerling	1	1880	1880	411	408	2222
Korporaal	1	1832	1832	223	509	1321
Koster	15	1890	1921	223	510	1222

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Koster en organist	1	1920	1920	223	510	1222
Kostleerling	1	1880	1880	221	215	1222
Kostschoolhouder	1	1850	1850	221	214	1212
Kostuumnaaister	3	1920	1920	213	461	2312
Kousenwever	1	1819	1819	412	536	2322
Kramer	8	1829	1880	500	633	2312
Kroeghouder	1	1836	1836	211	434	2312
Kruidenier	1	1956	1956	211	471	2312
Kruidenier burgemeester	1	1812	1812	211	471	2312
Kruideniersbediende	1	1920	1920	415	564	2322
Kruier	1	1861	1861	422	605	2322
Kuiper	37	1814	1930	411	556	2312
Kuipster	1	1904	1904	411	556	2312
Kunsthandelaar	3	1917	1920	100	206	1212
Kunstschilder	4	1840	1890	222	300	1212
Kunstwerktuigfabrikant	1	1880	1880	211	208	2211
Kwekeling	1	1890	1890	221	215	1222
Kwekelinge	1	1880	1880	221	215	1222
Kweker	1	1920	1920	300	451	3312
Laborant	2	1920	1930	221	452	1222
Laboratoriumbediende	1	1915	1915	415	562	1322
Ladingmeester	5	1880	1920	415	441	2321
Lakendroogscheerder	1	1817	1817	412	536	2222
Lakenwever	16	1815	1878	412	464	2322
Lampenbrandster	1	1915	1915	424	534	2322
Lampengipster	1	1900	1900	424	534	2322
Lampenist	26	1891	1919	415	507	2322
Lampenist spoorwegen	1	1920	1920	415	507	2322
Lampenmaakster	10	1890	1920	424	534	2322
Lampenmaker	2	1920	1920	424	534	2322
Lampenpoetster	1	1910	1910	424	534	2322
Lampensorteerder	1	1890	1890	424	534	2322
Lampensorteerster	2	1912	1913	424	534	2322
Lampenspuitster	1	1920	1920	424	534	2322
Lampenuitgever	1	1920	1920	424	534	2322
Lampenuitpakster	1	1913	1913	424	534	2322
Landarbeider	2	1829	1874	300	450	3322
Landbouwer	1465	1812	1947	300	450	3312
Landbouwer en tuinman	1	1900	1900	300	450	3312
Landbouwer en wever	1	1885	1885	300	450	3312
Landbouweres	65	1825	1902	300	450	3312
Landbouweresse	35	1857	1918	300	450	3312
Landbouwersknecht	16	1815	1920	423	523	3322
Landbouwerster	1	1912	1912	300	450	3312
Landbouwman	3	1840	1874	300	450	3312
Landbouwmeid	2	1850	1850	423	523	3322
Landbouwster	560	1803	1949	300	450	3312
Landbouwster caféhoudster	1	1920	1920	300	450	3312

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Landeigenaar	1	1843	1843	100	121	3211
Landkoopman	1	1930	1930	211	205	3212
Landloner	1	1920	1920	423	619	3322
Landman	1	1898	1898	300	450	3312
Landmeter	13	1840	1890	221	230	1222
Lantaarnaansteker	2	1920	1930	415	507	2322
Lapper	1	1890	1890	411	408	2322
Leerarbeider	1	1880	1880	411	466	2322
Leerbereider	1	1880	1880	411	466	2322
Leerbewerker	4	1920	1929	411	466	2322
Leerfabrikant	5	1909	1915	211	208	2211
Leerling	6	1850	1890	221	215	1222
Leerling-bakker	2	1920	1920	415	571	2322
Leerling-bakkerij	1	1920	1920	415	571	2322
Leerling-bankwerker	3	1920	1920	412	572	2222
Leerling-behanger	2	1920	1920	413	572	2222
Leerling-coiffeur	1	.	.	411	564	2322
Leerling-etaleur	2	1920	1920	411	572	2222
Leerling-goudsmid	1	1850	1850	411	346	2222
Leerling-machinist	17	1889	1927	412	572	2222
Leerling-monteur	2	1920	1920	412	572	2222
Leerling-naaister	2	1890	1890	411	560	2322
Leerling-reclameschilder	1	1921	1921	411	572	2222
Leerling-schaver	1	1921	1921	412	572	2222
Leerling-schilder	1	1920	1920	413	572	2222
Leerling-slager	3	1900	1921	415	571	2322
Leerling-smid	3	1880	1920	411	572	2222
Leerling-timmerman	1	1890	1890	413	572	2222
Leerling-verpleger	5	1920	1920	415	562	1322
Leerlooier	161	1804	1937	411	466	2312
Leerlooier fabrieksarbeider	1	1921	1921	411	466	2322
Leerlooiersknecht	22	1891	1923	411	573	2322
Leerlooiersleerling	1	1850	1850	411	573	2322
Leermeester bedrijfsschool	1	1931	1931	221	215	1222
Leersnijder caféhouder	1	1920	1920	411	466	2322
Leidekker	25	1835	1920	413	418	2312
Leraar	8	1920	1931	100	115	1122
Leraar handelsschool	1	1930	1930	100	115	1122
Leraar nijverheidsschool	1	1920	1920	100	115	1122
Letterzetter	28	1880	1921	414	460	2222
Leurder	1	1917	1917	500	633	2312
Lichtmatroos	1	1854	1854	422	500	2322
Lid 2e kamer	2	1920	1930	100	109	1122
Liftbaas	2	1920	1930	415	609	2322
Liftbestuurder	2	1920	1930	415	609	2322
Liftrijder	2	1920	1930	415	609	2322
Linnen en pellenfabrikant	2	1873	1873	211	208	2211
Linnenbleker	1	1913	1913	412	463	2322
Linnenfabrikant	16	1883	1920	211	208	2211

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Linnenknecht	1	1855	1855	412	464	2322
Linnennaaister	1	1908	1908	411	560	2322
Linnenreder	1	1857	1857	412	464	2322
Linnenschuurder	1	1910	1910	412	464	2322
Linnenweefster	3	1890	1900	412	464	2322
Linnenwever	56	1819	1927	412	464	2322
Lintwerker	2	1863	1886	213	462	2322
Lithograaf	7	1907	1920	414	460	2222
Locaalschoonhouder spoorwegen	2	1920	1920	415	618	2322
Logementhouder	27	1819	1903	211	432	2312
Logementhoudster	5	1818	1890	211	432	2312
Lompenhandelaar	1	1919	1919	500	630	2312
Lompenkoopman	3	1890	1920	500	630	2312
Lompenmaker	1	1887	1887	424	536	2322
Lompensorteester	3	1890	1890	424	536	2322
Loodgieter	4	1920	1930	411	407	2212
Looier	12	1835	1890	411	466	2312
Looiersgast	2	1829	1891	411	466	2322
Looiersknecht	3	1870	1896	411	573	2322
Loonslachter	1	1875	1875	411	468	2322
Loopjongen	8	1910	1931	415	601	2322
Loopknecht	4	1920	1924	415	601	2322
Loopmeisje	1	1920	1920	415	601	2322
Los-arbeider	50	1900	1934	421	619	2322
Los-arbeider spoorwegen	1	1905	1905	421	619	2322
Los-arbeidster	1	1890	1890	421	619	2322
Los-werkman	20	1900	1949	421	619	2322
Luchtpompster	1	1913	1913	424	534	2322
Luciferdoosjesmaakster	2	1890	1899	424	548	2322
Luciferdoosjesvuller	2	1904	1904	424	534	2322
Luciferdopper	2	1890	1920	424	534	2322
Lucifersdoosjesmaakster	1	1900	1900	424	548	2322
Lucifersdoosjesmaker	1	1880	1880	424	548	2322
Lucifersfabrikant	28	1870	1900	211	208	2211
Lucifersmaker	1	1912	1912	424	534	2322
Lucifervulster	1	1920	1920	424	534	2322
Luitenant	1	1916	1916	101	226	1121
Lunchroomhouder	4	1920	1931	211	434	2312
Lijstenmaker	4	1902	1930	411	411	2212
Machinaal bontwever	1	1901	1901	213	464	2322
Machinaal wever	1	1914	1914	412	536	2322
Machinebankwerker	5	1920	1920	412	404	2222
Machineconstructeur	1	1920	1920	412	404	2222
Machinedrijver	1	1928	1928	412	403	2222
Machinereparateur	16	1919	1928	412	404	2222
Machinestoker	4	1878	1920	422	538	2322
Machinestoker ijzergieter	1	1890	1890	422	538	2322
Machinetekenaar	1	1918	1918	223	304	2222

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Machinewerkster	1	1920	1920	412	403	2222
Machinezetter	3	1914	1919	412	403	2222
Machinist	85	1860	1938	412	403	2222
Machinist lampenfabriek	1	1900	1900	412	403	2222
Machinist spoorwegen	3	1920	1930	412	403	2222
Machiniste	1	1920	1920	412	403	2222
Magazijnbediende	20	1916	1930	415	604	2322
Magazijnchef	2	1920	1920	223	331	1321
Magazijnemployé	2	1834	1834	415	604	2322
Magazijnjuffrouw	1	1920	1920	414	604	2322
Magazijnknecht	24	1900	1925	415	604	2322
Magazijnmeester	11	1915	1930	223	331	1321
Majoor	7	1816	1828	101	112	1121
Makelaar	3	1876	1892	211	205	1212
Mandenmaker	24	1851	1919	411	546	2312
Mangelder	1	1920	1920	415	616	2322
Manicure	1	1833	1833	411	527	1312
Manufacturier	2	1900	1920	211	476	2312
Manufacturier lompen enz	1	1890	1890	211	476	2312
Marechaussee	12	1852	1903	425	613	1322
Marktboode	1	1860	1860	221	445	1322
Marktkoopman	2	1920	1920	211	486	2312
Marskramer	2	1837	1855	500	633	2312
Mastloper	1	1830	1830	422	500	2322
Matrassenmaker	1	1850	1850	213	462	2312
Matroos	2	1917	1918	422	500	2322
Mecanicien	4	1889	1920	412	404	2222
Mechanicus	6	1920	1930	412	404	2222
Medicinae doctor	2	1852	1852	100	108	1112
Meester in de rechten	1	1920	1920	100	101	1112
Meester tingieter	1	1867	1867	400	407	2212
Meesterbakker Volksbelang	1	.	.	211	400	2221
Meesterknecht	73	1880	1930	414	441	2321
Meesterknecht linnenfabriek	2	1890	1890	414	441	2321
Meesterknecht sigarenfabriek	12	1890	1923	414	441	2321
Meesterknecht sigarenwinkel	1	1930	1930	414	441	2321
Meesterknecht trijpfabriek	2	1933	1935	414	441	2321
Meesterrangeerder	1	1920	1920	422	441	2221
Meetarbeider	2	1918	1920	414	460	2222
Meid	2	1850	1850	415	618	1322
Melkslijter	25	1890	1936	211	482	2322
Melkventer	17	1902	1930	211	482	2322
Melkverkoper	2	1920	1920	211	482	2322
Messenmaker	9	1823	1880	412	537	2312
Metaalarbeider	1	1921	1921	412	537	2322
Metaalbewerker	18	1890	1938	412	537	2322
Metaaldraaier	16	1900	1925	412	537	2322
Metaaldraaier en winkelier	1	1920	1920	412	537	2322
Metaalpoetser	1	1920	1920	424	537	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Metaalslijper	1	1920	1920	411	537	2322
Meteropnemer	11	1920	1937	415	508	1322
Meterijker electriciteit	1	1920	1920	221	301	1222
Metselaar	466	1810	1934	413	415	2322
Metselaarsleerling	1	1850	1850	413	572	2322
Meubelfabrikant	2	1918	1918	211	208	2211
Meubelmaker	57	1845	1930	411	411	2212
Meubelmakerbaas	1	1920	1920	411	411	2212
Militair	8	1849	1920	425	613	1322
Modelmaker	1	1920	1920	411	411	2212
Modenaaster	4	1890	1914	213	461	2322
Modist	2	1880	1880	213	461	2322
Modiste	14	1868	1920	213	461	2322
Modiste hoedenvak	1	1890	1890	213	461	2322
Molenaar	38	1821	1920	212	336	2212
Molenaar en fabrikant	1	1880	1880	212	336	2212
Molenaar winkelier	1	1850	1850	212	336	2212
Molenaarsknecht	3	1857	1915	411	552	2322
Molenaarster	2	1834	1840	212	336	2212
Monteur	21	1919	1930	412	404	2222
Musicus	3	1920	1931	222	300	1212
Mutsenmaakster	8	1845	1920	213	462	2312
Mutsennaaster	2	1880	1880	213	462	2322
Mutsenwaster	2	1907	1920	415	616	2322
Muziekhandelaar musicus	1	1921	1921	211	352	1212
Muziekleraar	14	1896	1923	222	215	1222
Muziekmeester	8	1843	1890	222	215	1222
Muziekonderwijzer	1	1903	1903	222	215	1222
Muzikant	5	1822	1915	222	501	1222
Mijnningenieur	1	1920	1920	100	124	1122
Mijnwerker	2	1913	1922	424	554	2322
Naaister	192	1812	1937	411	560	2322
Nachtstoker	7	1889	1920	422	538	2322
Nachtwaker	17	1900	1930	223	611	1322
Natuurkundige	13	1917	1936	100	124	1122
Nettenmaker	1	1872	1872	411	466	2312
Notaris	50	1835	1920	100	103	1112
Notarisklerk	3	1920	1930	221	455	1322
Officier van Justitie	3	1854	1890	100	105	1112
Olieslager	8	1830	1916	212	336	2212
Onbezoldigd veldwachter	2	1883	1887	223	438	1322
Onderbaas	18	1913	1930	223	332	2321
Onderbaas fabriek	2	1919	1922	223	332	2321
Onderbaas gloeilampenfabriek	5	1900	1930	223	332	2321
Onderbaas landbouwer	2	1920	1920	223	332	2321
Onderbaas sigarenfabriek	1	1930	1930	223	332	2321
Onderbaas Philips	6	1900	1931	223	332	2321
Ondergoedfabrikant	3	1900	1920	211	208	2211

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Ondermachinist	6	1907	1927	412	403	2222
Ondermeesterknecht	1	1890	1890	414	441	2322
Onderwijzer	65	1786	1937	221	215	1222
Onderwijzeres	17	1850	1920	221	215	1222
Ontvanger	2	1817	1823	100	212	1222
Ontvanger der registratie	1	1866	1866	100	212	1222
Onzelfstandig draadtrekster	1	1930	1930	412	534	2322
Onzelfstandig landbouwer	1	1920	1920	423	523	3322
Onzelfstandig reiziger	1	1920	1920	411	445	2322
Onzelfstandig sigarenmaker	1	1920	1920	411	543	2322
Onzelfstandig timmerman	1	1920	1920	413	413	2222
Openbaar notaris	1	1829	1829	100	103	1112
Oplegster	1	1920	1920	411	542	2322
Opperman	39	1835	1930	421	574	2321
Opsteekster Philips	1	1920	1920	424	534	2322
Opzichter	11	1890	1930	223	332	2221
Opzichter glasfabriek	1	1920	1920	223	332	2221
Opzichter jachtvisserij	1	1858	1858	223	332	3221
Opzichter lampenfabriek	2	1909	1909	223	332	2221
Opzichter lucifersfabriek	1	1920	1920	223	332	2221
Opzichter machinist	1	1905	1905	223	332	2221
Opzichter sigarenfabriek	1	1920	1920	223	332	2221
Opzichter spoorwegen	5	1915	1923	223	332	2221
Opzichter vervoer	1	1920	1920	223	332	2221
Opzichter Gem waterleiding	3	1920	1930	223	332	2221
Organist	1	1907	1907	222	300	1212
Overschuijster	1	1920	1920	424	534	2322
Oversteker	1	1901	1901	424	534	2322
Paardenslachter	1	1897	1897	211	468	2312
Pachter	1	1864	1864	300	450	3322
Pakhuis knecht	5	1855	1911	415	604	2322
Pakker	15	1895	1920	424	534	2322
Pakker sigarenfabriek	1	1920	1920	424	542	2322
Pakkersbaas	1	1900	1900	424	534	2322
Pakmeester	8	1912	1919	424	534	2322
Pakster	8	1890	1920	424	534	2322
Pakster bakkerij	1	1920	1920	424	571	2322
Pakster gloeilampenfabriek	1	1907	1907	424	534	2322
Paraplukoopman	3	1900	1920	211	351	2212
Paraplumaakster	2	1895	1915	213	462	2312
Parapluventer	1	1915	1915	211	631	2312
Parapluventster	1	1915	1915	211	631	2312
Parkeer knecht	1	1935	1935	415	611	2322
Particulier	96	1813	1872	901	901	1212
Particulier verpleegster	1	1920	1920	221	527	1312
Particuliere	51	1815	1879	901	901	1212
Passementmaker	1	1906	1906	213	462	2322
Pellenweefster	1	1860	1860	412	536	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Pellenwever	19	1859	1907	412	536	2322
Pensionhouder	2	1901	1902	211	432	2312
Pensionhoudster	1	.	.	211	432	2312
Petroleumventer	16	1893	1930	500	633	2312
Pettenmaakster	4	1890	1890	213	462	2312
Pettenmaker	10	1857	1920	213	462	2312
Pianohandelaar	3	1918	1922	211	352	1212
Plaatwerker	1	1892	1892	414	408	2222
Plafonneerder	2	1862	1881	413	416	2322
Plakster	28	1890	1920	424	548	2322
Plakster sigarenkistfabriek	1	1890	1890	424	548	2322
Planter	1	1899	1899	100	121	3211
Ploegbaas	1	1920	1920	223	441	2321
Ploegbaas spoorwegen	3	1911	1926	223	441	2321
Ploegwerker spoorwegen	1	1890	1890	422	513	2322
Poelier	8	1867	1890	211	468	2312
Poetser	1	1930	1930	424	534	2322
Poetster lampenfabriek	1	1900	1900	424	534	2322
Polderman	1	1890	1890	422	626	2322
Polderwerker	2	1878	1896	422	626	2322
Politie-agent	22	1877	1921	223	439	1222
Politie-inspecteur	1	1890	1890	223	225	1221
Politiedienaar	1	1892	1892	223	439	1321
Polijsler	2	1920	1920	412	537	2322
Pompster	1	1911	1911	424	534	2322
Pompster gloeilampenfabriek	4	1920	1920	424	534	2322
Poppenmaakster	15	1890	1921	424	543	2322
Poppenmaker	8	1900	1920	424	543	2322
Porceleindrukster	1	1895	1895	411	419	2322
Portier	18	1862	1930	415	609	1322
Portier parkeerwacht	2	1918	1919	415	609	1322
Portier spoorwegen	4	1890	1921	415	609	1322
Portier Philips	2	1920	1931	415	609	1322
Postbeambte	13	1886	1938	221	453	1322
Postbesteller	2	1919	1920	415	515	1322
Postbode	41	1843	1930	415	515	1322
Postconducteur	1	1913	1913	223	332	1222
Postillon	4	1825	1857	415	515	1322
Pottenbakker	1	1920	1920	412	535	2312
Pottenmaker	10	1895	1911	412	535	2322
Predikant	8	1838	1850	100	120	1112
Procuratiehouder	15	1910	1931	221	301	1222
Procureur	4	1813	1850	100	105	1112
Provinciale opzichter	1	1850	1850	223	332	1221
Raadsheer	1	1892	1892	100	105	1112
Radiohandelaar	3	1920	1920	211	352	2212
Rangeerder	12	1900	1933	422	513	2322
Rangeerder spoorwegen	5	1909	1930	422	513	2322

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Rangeermeester	3	1917	1920	422	441	2222
Rechercheur	4	1920	1932	223	439	1222
Rechercheur Philips	1	1930	1930	223	439	1222
Rechter arrondissementsrechtbank	1	1856	1856	100	105	1111
Reclameschilder	3	1920	1930	222	300	1212
Reisbediende	1	1850	1850	415	524	2322
Reiziger	42	1873	1930	211	445	2322
Reiziger in manufacturen	1	1900	1900	211	445	2322
Remmer	7	1900	1930	422	606	2322
Remmer spoorwegen	8	1890	1933	422	606	2322
Rentenier	16	1832	1890	100	243	1212
Rentenierster	3	1850	1856	100	243	1212
Reparateur	2	1900	1920	411	405	2212
Reparateur horloge bankwerker	1	1920	1920	411	405	2212
Reparateur linnenfabriek	1	1900	1900	412	534	2322
Ressertdraaier	1	1901	1901	412	537	2322
Revolverdraaier	1	1920	1920	412	537	2322
Rietdekker	2	1905	1915	413	418	2312
Ringovenwerker	2	1900	1915	422	538	2322
Ringster	10	1920	1920	424	543	2322
Rioolmaker	1	1826	1826	413	626	2322
Roodverfster luciferfabriek	1	1900	1900	424	534	2322
Rijgster	1	1920	1920	411	536	2222
Rijksambtenaar	31	1865	1943	221	301	1222
Rijksboekhouder	1	1890	1890	221	301	1222
Rijkscommies	5	1866	1872	221	301	1222
Rijkscommies der belastingen	1	1924	1924	221	301	1222
Rijksklerk	1	1919	1919	221	455	1322
Rijksontvanger	2	1850	1918	100	212	1221
Rijkseschutter	2	1890	1890	425	613	1322
Rijksveldwachter	1	1892	1892	223	438	1322
Rijkswachter	1	1885	1885	223	438	1322
Rijkswegwerker	2	1863	1864	422	626	2322
Rijtuigverhuurder	3	1860	1892	211	430	2312
Rijwiel en motorcontroleur	1	1920	1920	223	441	1321
Rijwielbewaarder	2	1920	1930	415	611	1322
Rijwielhandelaar	7	1900	1938	211	352	2212
Rijwielhandelaar spoorwegen	2	1920	1920	211	352	2212
Schaalknecht portier spoorwegen	1	1920	1920	415	508	2322
Schaalknecht spoorwegen	10	1920	1934	415	508	2322
Schaapsherder	1	1850	1850	423	523	3322
Schakelbordwachter	2	1929	1930	223	506	1222
Scharenslijper	1	1896	1896	500	632	2312
Schaver	23	1895	1930	413	413	2222
Schaver kistenfabriek	2	1895	1896	414	413	2222
Scheepstimmerman	3	1895	1918	411	413	2212
Scheerder	1	1838	1838	412	536	2322
Scheerder linnenfabriek	1	1900	1900	412	536	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Scheerster	7	1890	1920	412	536	2322
Scheerster lampenfabriek	1	1920	1920	412	534	2322
Scheikundig analyste	2	1920	1930	221	452	1222
Scheikundig ingenieur	2	1920	1920	100	124	1122
Scheikundige	3	1914	1920	100	124	1122
Schilder	59	1813	1936	413	414	2212
Schildersknecht	1	1890	1890	413	572	2322
Schipper	19	1844	1920	211	446	2212
Schippersknecht	3	1863	1920	422	500	2322
Schoenenfabrikant	4	1882	1921	211	208	2211
Schoenmaakster	1	1884	1884	411	467	2212
Schoenmaker	839	1807	1930	411	467	2312
Schoenmaker winkelier	2	1850	1850	211	487	2312
Schoenmakersleerling	2	1850	1890	411	467	2322
Schoenstikster	1	1920	1920	411	558	2322
Schoenwinkelier	1	1913	1913	211	349	2212
Schoolhoofd	6	1886	1920	221	214	1121
Schoolhouder	2	1842	1845	221	215	1212
Schoolhoudster	2	1840	1850	221	215	1212
Schoolleerling	69	1850	1890	221	215	1222
Schoolonderwijzer	2	1856	1856	221	215	1222
Schoonhouder spoorwegen	2	1926	1926	415	618	2322
Schoonmaker	7	1884	1920	415	618	2322
Schout notaris	2	1821	1822	100	103	1111
Schrijfster	2	1920	1920	221	456	1222
Schrijfster lampenfabriek	1	1920	1920	221	456	1222
Schrijnersleerling	1	1880	1880	411	572	2222
Schrijnwerker	33	1815	1920	411	411	2212
Schrijnwerker timmerman	1	1850	1850	411	411	2212
Schrijver	4	1852	1930	221	456	1222
Schrijver gasfabriek	1	1920	1920	221	456	1222
Schutterser	1	1857	1857	425	613	2322
Secr penningmeester NRKFB	1	1920	1920	221	301	1222
Secr penningmeester Waterschap	1	.	.	221	301	1222
Secretaris	7	1812	1890	221	301	1222
Seinhuiswachter	5	1920	1924	223	506	1222
Seinwachter	3	1888	1920	223	506	1222
Seinwachter spoorwegen	1	1920	1920	223	506	1222
Sekretaris	3	1855	1870	221	301	1222
Sergeant	3	1820	1861	223	437	1321
Sergeant bij de genietroepen	1	1920	1920	223	437	1321
Sergeant majoor	2	1835	1835	223	437	1321
Sigarenfabrikant	92	1864	1933	211	208	2211
Sigarenkistenmaker	10	1908	1922	424	548	2322
Sigarenkistjespakster	1	1900	1900	424	548	2322
Sigarenkistjesplakster	2	1900	1920	424	548	2322
Sigarenmaakster	229	1875	1920	411	543	2312
Sigarenmaker	1973	1823	1938	411	543	2312
Sigarenmaker arbeider spoorw	1	1920	1920	411	543	2312

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Sigarenmaker barbier	1	1890	1890	411	543	2312
Sigarenmaker herbergier	2	1890	1890	411	543	2312
Sigarenmaker tapper	1	1920	1920	411	543	2312
Sigarenmaker winkelier	1	1920	1920	411	543	2312
Sigarenmakersknecht	2	1920	1920	424	572	2322
Sigarenmakersleerling	1	1880	1880	424	572	2322
Sigarenmeester	1	1920	1920	411	543	2321
Sigarenpakker	32	1890	1920	424	543	2322
Sigarenpakker winkelier	1	1920	1920	424	543	2322
Sigarenpakkersbaas	1	1907	1907	411	441	2321
Sigarenpakster	3	1890	1910	424	543	2322
Sigarenplakster	1	1890	1890	424	543	2322
Sigarenpoppenmaakster	6	1890	1896	424	543	2322
Sigarenpoppenmaker	19	1890	1900	424	543	2322
Sigarenpopper	5	1890	1920	424	543	2322
Sigarenpopster	2	1890	1920	424	543	2322
Sigarenringmaker	2	1920	1920	424	543	2322
Sigarenringster	7	1890	1920	424	543	2322
Sigarensorteerder	89	1890	1930	424	543	2322
Sigarensorteester	6	1890	1920	424	543	2322
Sigarenstripper	1	1920	1920	424	543	2322
Sigaretteninlegster	1	1920	1920	424	543	2322
Sigarettenpakker	1	1912	1912	424	543	2322
Sigarettenpakster	2	1920	1920	424	543	2322
Sjouwer	28	1892	1926	422	605	2322
Sjouwer gloeilampenfabriek	4	1911	1920	422	605	2322
Sjouwerman	1	1915	1915	422	605	2322
Slachter	88	1822	1920	211	468	2312
Slachter kruidenier	2	1920	1920	211	468	2312
Slager	100	1834	1931	211	468	2312
Slagersbediende	2	1920	1921	415	571	2322
Slagersknecht	2	1920	1930	415	571	2322
Slagerswinkelier	1	.	.	211	468	2312
Slagerijhoudster	1	.	.	211	468	2312
Sleper	1	1867	1867	422	606	2322
Slijter	1	1890	1890	211	474	2312
Smelter	2	1920	1920	412	537	2322
Smid	145	1826	1932	411	408	2212
Smid bankwerker	1	1910	1910	412	408	2212
Smid fabriek	2	1920	1920	412	408	2222
Smid lucifersfabriek	1	1920	1920	412	408	2222
Smidsknecht	5	1834	1905	411	572	2322
Sociëteithouder	2	1843	1844	211	433	2212
Soldaat	2	1858	1906	425	613	1322
Soldeerder	1	1920	1920	424	534	2322
Soldeerster	3	1890	1920	424	534	2322
Sorteerder	7	1920	1930	424	534	2322
Sorteerder lampenfabriek	1	1912	1912	424	534	2322
Sorteerster	2	1920	1920	424	534	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Spiegelfabrikant	1	1867	1867	211	208	2211
Spinmeester	1	1891	1891	412	400	2221
Spinner	2	1919	1919	412	536	2322
Spinster	147	1809	1920	412	536	2322
Spiraalmaker	2	1919	1920	424	534	2322
Spiraalopzetster	1	1908	1908	424	534	2322
Spoelder	2	1850	1850	424	536	2322
Spoelenbaas	1	1890	1890	412	536	2321
Spoeler	1	1892	1892	424	536	2322
Spoelster	48	1845	1938	424	536	2322
Spoorwachter	5	1869	1907	223	506	1322
Spoorwegarbeider	59	1870	1933	422	513	2322
Spoorwegarbeider wisselwachter	2	1890	1890	422	513	1322
Spoorwegbediende	1	1923	1923	415	453	2322
Spoorwegconducteur	1	1918	1918	415	512	1222
Spoorwegmaker	1	1881	1881	422	513	2322
Spoorwegmeester	1	1871	1871	221	301	2222
Spoorwegopzichter	1	1879	1879	221	301	1222
Spoorwegwachter	96	1866	1920	223	506	1322
Spoorwegwachteres	1	1904	1904	223	506	1322
Spoorwegwachster	3	1908	1920	223	506	1322
Spoorwegwerker	17	1878	1908	422	513	2322
Spoorwerker	1	1904	1904	422	513	2322
Spuister	2	1920	1920	424	534	2322
Spuister lampenfabriek	1	1920	1920	424	534	2322
Stadsarbeider	2	1911	1911	421	539	1322
Stadsontvanger	1	1843	1843	100	212	1221
Stadswerkman	1	1895	1895	422	626	2322
Stalhouder	4	1891	1930	211	430	2312
Stalknecht	4	1920	1932	422	526	1322
Stationsarbeider	5	1890	1907	422	513	1322
Stationsassistent	1	1917	1917	415	453	1322
Stationschef	3	1908	1921	223	234	1221
Stationschef tramwegmaatsch	1	1920	1920	223	234	1221
Stationskruier	1	1920	1920	422	605	1322
Steenarbeider	5	1922	1928	413	557	2322
Steenbakker	4	1869	1902	412	535	2312
Steenbewerker	2	1920	1920	413	557	2322
Steendrukker	28	1869	1930	411	458	2212
Steendrukkersgezel	1	1868	1868	411	458	2322
Steenfabrikant	8	1887	1897	211	208	2211
Steenhouwer	40	1858	1932	413	557	2312
Steenhouwer winkelier	2	1910	1920	211	557	2312
Steenkolendrager	1	1920	1920	422	605	2322
Steenkoolhandelaar	1	1916	1916	211	352	2212
Steenovengezel	2	1900	1901	422	538	2322
Steenslijper	1	1920	1920	413	557	2322
Steensorteerder	4	1914	1920	413	557	2322
Steenvoeger	1	1920	1920	413	415	2322

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Stelster schoenmaakster	1	1910	1910	411	467	2312
Stengelaanzetster	1	1912	1912	424	534	2322
Stengelinzetster	1	1902	1902	424	534	2322
Stengelzetster	1	1920	1920	424	534	2322
Stenotypist	1	1920	1920	221	456	2222
Stenotypiste	7	1920	1930	221	456	2222
Sterker textielindustrie	1	1920	1920	424	536	2322
Sterrenmaakster	1	1900	1900	412	462	2322
Sterrenmaker	4	1890	1920	412	462	2322
Stikbewerker	1	1914	1914	411	560	2322
Stikster	10	1910	1930	411	558	2322
Stikster schoenmakerij	1	1920	1920	411	558	2322
Stoelenfabrikant	2	1889	1893	211	208	2211
Stoelenmaker	10	1849	1920	411	411	2212
Stoelenmatter	2	1890	1912	411	550	2312
Stoffeerder	8	1897	1930	411	417	2212
Stoffenbereider	3	1907	1914	412	536	2322
Stoffenfabrikant	4	1890	1890	211	208	2211
Stoffenperser	1	1906	1906	412	463	2322
Stoffenverver	4	1890	1916	412	463	2322
Stoker	68	1890	1932	422	538	2322
Stoker gasfabriek	3	1905	1909	422	538	2322
Stoker gemeente	1	1920	1920	422	538	2322
Stoker gloeilampenfabriek	1	1920	1920	422	538	2322
Stoker machinist	1	1897	1897	422	538	2322
Stoker spoorwegen	2	1900	1920	422	538	2322
Stoker waterleiding	1	1909	1909	422	538	2322
Stoombootcommissaris	1	1874	1874	223	321	2212
Stopster	4	1913	1920	412	561	2322
Straatdekker	1	1844	1844	422	626	2322
Straatmaker	2	1851	1860	422	626	2322
Straatmuzikant	3	1876	1916	222	501	1322
Straatwerker	6	1847	1873	422	626	2322
Stratenmaker	2	1900	1930	422	626	2322
Stripper	6	1900	1920	424	542	2322
Stripster	6	1900	1930	424	542	2322
Stripster sigarenfabriek	1	1920	1920	424	543	2322
Strodekker	79	1816	1920	413	418	2312
Strohulzenmaakster	4	1893	1920	424	548	2322
Strijkster	40	1895	1921	415	616	2322
Student	9	1850	1920	100	115	1122
Stukadoor	6	1872	1920	413	416	2322
Stukkendrager	1	1900	1900	422	605	2322
Stukkenpoetster linnenfabriek	1	1920	1920	422	618	2322
Stuurman	1	1900	1900	223	315	2222
Subsidiar ontvanger	1	1844	1844	100	212	1222
Suikerbakker	4	1896	1902	411	540	2212
Tabaksaanvochter	1	1920	1920	424	542	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Tabaksaftrekster	2	1890	1890	424	542	2322
Tabaksbewerker	31	1863	1930	424	542	2322
Tabaksbewerkster	2	1903	1920	424	542	2322
Tabaksdrager	1	1890	1890	424	542	2322
Tabaksfabrikant	11	1832	1890	211	208	2211
Tabakshandelaar	1	1856	1856	211	352	2212
Tabakskerver	6	1850	1920	424	542	2322
Tabaksplanter	2	1824	1876	100	121	3312
Tabakssorteerder	1	1920	1920	424	542	2322
Tabaksstrekster	1	1890	1890	424	542	2322
Tabaksstripper	4	1890	1920	424	542	2322
Tabaksstripster	4	1920	1920	424	542	2322
Tabakswerker	3	1832	1920	424	542	2322
Tandarts	2	1884	1920	100	108	1112
Tandtechniker	1	1920	1920	213	405	2212
Tapper	49	1829	1905	211	434	2312
Tapper en slijter	1	1883	1883	211	434	2312
Tapster	2	1842	1890	211	434	2312
Technicus	1	1940	1940	100	230	1122
Technisch ambtenaar	4	1900	1929	223	332	1222
Technisch opzichter	2	1920	1930	223	332	1221
Tekenaar	10	1853	1936	222	300	1212
Telefoniste	3	1900	1920	221	453	1322
Telegraafwachter	1	1920	1920	415	453	1322
Telegraafwachter spoorwegen	2	1920	1920	415	453	1322
Telegraafwerker spoorwegen	1	1925	1925	415	453	1322
Telegrafist	7	1885	1924	221	338	1222
Telegrafist spoorwegen	1	1920	1920	221	338	1222
Telegrafiste	1	1920	1920	221	338	1222
Telegrambesteller	4	1914	1920	415	515	1322
Textielarbeider	9	1919	1930	424	536	2322
Textielarbeidster	1	1924	1924	424	536	2322
Timmerman	831	1792	1937	413	413	2212
Timmerman aannemer	2	1900	1921	211	207	2311
Timmerman bouwvakarbeider	1	1890	1890	413	413	2212
Timmerman caféhouder	1	1920	1920	413	413	2212
Timmerman chauffeur	1	1920	1920	413	413	2212
Timmerman meesterknecht	1	1878	1878	414	413	2212
Timmerman uitvoerder	1	.	.	211	207	2311
Timmermansbaas	1	1921	1921	411	413	2212
Timmermansknecht	4	1850	1920	413	572	2322
Timmermansleerling	1	1850	1850	413	572	2222
Tingieter	13	1831	1899	411	407	2312
Tolgaarder	5	1848	1864	223	442	1322
Tolgaardster	1	1875	1875	223	442	1322
Tolpaalster	1	1832	1832	223	442	1322
Tolpachter	1	1839	1839	223	442	1322
Touwslager	4	1830	1891	412	536	2312
Tramconducteur	2	1888	1920	415	512	1222

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Tramwerker	2	1910	1910	422	513	2322
Transportarbeider	3	1900	1933	422	606	2322
Treinpoetser	2	1911	1911	422	513	2322
Trijpdrukker	4	1917	1920	412	536	2322
Trijpfabrikant	2	1920	1920	211	208	2211
Trijpscheerder	1	1920	1920	412	536	2322
Trijpwever	4	1910	1929	412	536	2322
Tuinbaas	10	1888	1930	300	522	3321
Tuinier	34	1823	1920	300	522	3312
Tuinierster	3	1827	1834	300	522	3312
Tuinknecht	2	1924	1924	423	522	3322
Tuinman	89	1840	1940	300	522	3312
Tuinman chauffeur	1	1920	1920	300	522	3312
Tuinman landbouwer	1	1920	1920	300	522	3312
Turfhandelaar	3	1890	1920	211	351	3212
Turfmaker	1	1861	1861	422	625	2322
Turfschipper	2	1900	1920	211	446	2212
Turfventer	4	1900	1920	500	633	2312
Twijner	2	1920	1920	424	536	2322
Twijnster	1	1920	1920	424	536	2322
Tijkenwever	1	1870	1870	412	536	2322
Typiste	4	1920	1920	221	456	1222
Typiste secretarie	1	1920	1920	221	456	1222
Typograaf	5	1912	1930	414	460	1222
Uitgever	1	1931	1931	100	207	1211
Uitgever Philips	1	.	.	424	534	1322
Uitvoerder	1	1920	1920	211	207	2311
Vader van het Armhuis	1	1885	1885	223	302	1212
Varensgezel	1	1873	1873	422	500	2322
Varkensslachter	1	1852	1852	211	468	2312
Varkensslager	1	1920	1920	211	468	2312
Veearts	1	1920	1920	100	108	1112
Vechandelaar	1	1901	1901	211	351	3212
Veehouder	3	1892	1930	300	450	3312
Veehouder landbouwer	2	1920	1920	300	450	3312
Veekoopman	7	1890	1920	211	352	3212
Veenarbeider	9	1890	1918	422	625	2322
Veenarbeidster	1	1898	1898	422	625	2322
Veenbaas	1	1865	1865	422	625	2321
Veenwerker	1	1865	1865	422	625	2322
Velbereider	8	1818	1824	411	466	2322
Veldarbeider	12	1900	1920	423	523	3322
Veldwachter	38	1832	1920	223	438	1322
Venter	21	1842	1920	500	633	2312
Ventersknecht	1	1900	1900	500	633	2312
Ventster	2	1850	1880	500	633	2312
Ventster in garenband	2	1890	1890	500	633	2312
Verenigingsambtenaar	2	1900	1920	221	301	1222

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Vergunninghouder	1	1912	1912	211	434	2312
Verificateur	1	1891	1891	100	212	1122
Verkoopster	7	1920	1930	415	564	2322
Verloeskundige	4	1853	1904	100	108	1112
Verpleegster	2	1900	1920	415	527	1322
Verpleger	2	1920	1940	415	527	1322
Vertegenwoordiger	5	1920	1938	211	445	1322
Verver	16	1814	1930	412	463	2322
Verversknecht	1	1822	1822	412	572	2322
Verzekeringsagent	11	1913	1938	221	445	1222
Vetweider	1	1900	1900	300	450	3312
Vezelfabrikant appreteerder	1	1920	1920	211	208	2211
Viskoopman	2	1902	1910	211	487	2312
Visser	27	1859	1920	302	521	3312
Vleeshouwer	31	1834	1920	211	468	2312
Voeger	12	1914	1929	413	415	2322
Voerman	124	1834	1929	422	606	2312
Voerman steenfabriek	1	1900	1900	422	606	2322
Voerman Philips	2	1916	1920	422	606	2322
Volder	1	1884	1884	424	536	2322
Volontair	1	1920	1920	221	453	1322
Volontair garage	1	1920	1920	221	456	1322
Volontair secretaris	1	1920	1920	221	301	1222
Voorman	5	1890	1909	223	441	2321
Voorman rangeerder	3	1920	1922	223	441	2321
Voorman spoorwegarbeider	2	1890	1920	223	441	2321
Voorman spoorwegen	1	1920	1920	223	441	2321
Vormwerker	2	1870	1870	412	537	2322
Vouwster	1	1921	1921	424	536	2322
Vrachtondernemer	1	1925	1925	211	314	2211
Vrachtrijder	12	1897	1922	422	606	2312
Vroedmeester	1	1851	1851	221	303	1212
Vroedvrouw	1	1854	1854	221	303	1212
Vuller lucifersdoosjes	6	1907	1911	424	534	2322
Vulster lucifersdoosjes	1	1900	1900	424	534	2322
Vuurwerker	1	1920	1920	422	538	2322
Waagmeester	2	1900	1908	223	319	2321
Waarnemend 1e verpleger	1	1930	1930	415	527	1322
Wachter	1	1872	1872	223	506	1322
Wachtmeester	6	1867	1885	223	437	1321
Wagenmaker	19	1835	1920	411	412	2212
Wagenmeester	5	1920	1930	415	441	2321
Wagensorteerder	1	1921	1921	415	513	2322
Wasbaas	6	1901	1918	412	463	2322
Wasbleker	4	1920	1920	412	463	2322
Wasblekersknecht	1	1902	1902	412	578	2322
Wasser	4	1851	1920	415	616	2322
Wasvrouw	1	1890	1890	415	616	2322

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Weefmeester	4	1916	1920	213	400	2221
Weefmeester linnenknecht	1	1913	1913	213	400	2221
Weefster	38	1850	1920	412	536	2312
Weefster landbouwerster	1	1889	1889	412	536	2312
Wegarbeider	1	1920	1920	422	626	2322
Weger spoorwegen	1	1890	1890	415	508	2322
Wegwerker	25	1857	1939	422	626	2322
Wegwerker spoorwegen	1	1920	1920	422	626	2322
Werkbode	1	1850	1850	415	618	1322
Werker	1	1920	1920	422	626	2322
Werkman	60	1814	1920	422	539	2322
Werkmeester	9	1913	1932	411	400	2221
Werkmeid	1	1920	1920	415	618	2322
Werknemer	1	1858	1858	422	539	2322
Werkster	22	1850	1930	415	618	2322
Werktuigbouwkundige	4	1900	1920	100	230	1122
Werktuigmaker	1	1896	1896	411	405	2212
Werkvrouw	9	1834	1920	415	618	2322
Werkvrouw Philips	1	1920	1920	415	618	2322
Wethouder	5	1860	1920	100	114	1212
Wever	1682	1803	1937	412	536	2312
Wever landbouwer	1	1889	1889	412	536	2312
Weversbaas	2	1900	1900	412	536	2321
Weversleerling	16	1850	1920	412	536	2322
Wieldraaier	3	1822	1880	412	536	2322
Wikkelaar	1	1920	1920	424	534	2322
Winkelbaas	3	1897	1899	223	477	2321
Winkelbediende	39	1885	1935	415	564	2322
Winkelchef	8	1905	1948	223	477	2321
Winkelhoudster	1	1920	1920	211	477	2312
Winkelier	297	1787	1963	211	477	2312
Winkelier houtbewerker	1	1920	1920	211	477	2312
Winkelier postagent	1	1920	1920	211	477	2312
Winkelier schoenmaker	1	1890	1890	211	477	2312
Winkelier sigarenmaker	1	1920	1920	211	477	2312
Winkelier vleeswaren	2	1911	1920	211	477	2312
Winkelierster	124	1818	1948	211	477	2312
Winkelierster expeditieondern	1	1920	1920	211	477	2312
Winkelierster petten	2	1900	1900	211	349	2212
Winkeljuffrouw	28	1890	1934	415	564	2322
Winkelknecht	1	1839	1839	415	564	2322
Wisselaar	1	1846	1846	211	305	1222
Wisselloper	8	1913	1920	415	601	1322
Wisselwachter	32	1887	1920	223	506	1322
Wolfabrikant	2	1838	1920	211	208	2211
Wollenstoffenbereider	1	1913	1913	412	536	2322
Wollenstoffenfabrikant	1	1900	1900	211	208	2211
Wollenwever	1	1890	1890	412	536	2322
Wolspinster	6	1829	1844	412	536	2322

BIJLAGE C

VERVOLG TABEL C.1.

Beroep	Aantal	Jaar van eerste en laatste vermelding		G- code	T- code	E- code
Wolspoelster	1	1920	1920	424	536	2322
Wijnhandelaar	17	1871	1930	211	352	2212
Wijnkoper	15	1835	1850	211	351	2212
Wijnpakker	1	1920	1920	415	604	2322
Ijker van het vaatwerk	1	1850	1850	221	301	1222
Ijke meester	1	1856	1856	221	301	1222
Ijzerdraaier	1	1895	1895	412	537	2322
Ijzergieter	1	1867	1867	412	407	2222
Ijzerschaver	1	1911	1911	412	537	2322
Ijzerschaver lampenfabriek	2	1919	1920	412	537	2322
Ijzervlechter	1	1935	1935	412	407	2222
Zaadhandelaar	1	1903	1903	211	352	3212
Zaakwaarnemer	3	1850	1865	100	205	1222
Zadelmaker	24	1835	1900	213	465	2312
Zager	1	1910	1910	411	572	2322
Zeeldraaier	1	1825	1825	412	536	2322
Zeepfabrikant	2	1900	1900	211	208	2211
Zeepzieder	1	1861	1861	411	540	2212
Zeepzieders knecht	1	1834	1834	424	572	2322
Zeilmaker	1	1919	1919	411	466	2312
Zelfstandig aannemer	1	1930	1930	211	207	2311
Zelfstandig kistenmaker	1	1920	1920	211	411	2212
Zelfstandig landbouwer	4	1920	1920	300	450	3312
Zelfstandig metselaar	1	1920	1920	211	415	2312
Zelfstandig smid	1	1920	1920	211	408	2212
Zonder	1	1894	1894	900	900	.
Zonder beroep	13798	1805	1972	900	900	.
Zoutzieder	2	1870	1900	424	554	2312
Zijdefabrikant	1	1877	1877	211	208	2211
1e klerk krankzinnigengesticht	1	1920	1920	221	455	1322
1e luitenant	1	1843	1843	101	226	1121
1e seinwachter	1	1913	1913	223	506	2221

BIJLAGE D.

PLAATSSEN VAN HERKOMST EN VERTREK

KAART D.1. Plaatsen van herkomst, cohort 1850

BIJLAGE D

KAART D.2. Plaatsen van vertrek, cohort 1850

KAART D.3. Plaatsen van herkomst, cohort 1890

BIJLAGE D

KAART D.4. Plaatsen van vertrek, cohort 1890

KAART D.5. Plaatsen van herkomst, cohort 1921

Bijlage D

Kaart D.6. Plaatsen van vertrek, cohort 1921

TABEL D.1. Overzicht van plaatsen van herkomst en vertrek

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
<i>Groningen</i>						
Appingedam	.	8	4	.	.	.
Delfzijl	.	.	.	.	.	1
Groningen	.	1	3	.	.	1
Kloosterburen	.	.	1	.	.	.
Onstwedde	.	.	3	.	.	.
Uithuizen	.	.	1	.	.	.
Vlagtwedde	.	1	.	.	.	.
<i>Friesland</i>						
Aengewirden	.	.	1	.	.	.
Franeker	.	.	.	.	5	.
Leeuwarden	.	.	9	.	1	4
Leeuwarderadeel	.	.	.	.	.	4
Ooststellingwerf	.	1	1	.	.	.
Rauwerderhem	.	1	.	.	.	.
Utingeradeel	.	1	.	.	.	.
Weststellingwerf	.	.	2	.	.	.
Wonseradeel	.	.	.	.	.	1
<i>Drenthe</i>						
Assen	.	.	2	.	.	1
Borger	.	.	23	.	.	.
Havelte	.	.	1	.	.	1
Hoogeveen	.	.	8	.	.	.
Meppel	.	.	.	.	1	2
Norg	.	.	2	.	.	2
Zweeloo	.	.	.	.	1	.
<i>Overijssel</i>						
Almelo	.	3	5	.	.	4
Blokzijl	.	.	3	.	.	.
Borne	.	.	2	.	.	1
Deventer	2	1	1	.	1	1
Diepenveen	.	.	1	.	.	.
Enschede	.	.	5	.	.	.
Haaksbergen	.	.	1	.	.	1
Hengelo	.	3	7	.	7	.
Kampen	1	1	8	.	.	.
Lonneker	.	5	.	.	.	.
Oldenzaal	.	.	.	.	.	1
Olst	.	.	1	.	.	.
Steenwijk	.	.	.	.	.	1
Wijhe	.	.	.	.	.	1
Zwolle	2	2	7	.	.	2

BIJLAGE D

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
<i>Gelderland</i>						
Apeldoorn	.	.	3	.	1	6
Appeltern	.	.	1	.	.	.
Arnhem	1	.	11	.	3	7
Barneveld	.	2	.	.	.	.
Beesd	.	.	1	.	.	.
Bemmel	.	3	.	.	1	.
Beusichem	.	.	.	.	1	.
Culemborg	.	.	4	.	.	4
Doesburg	.	2	.	.	2	.
Doetinchem	.	3	1	.	.	2
Druten	1	.	.	.	.	.
Duiven	.	.	2	.	.	.
Echteld	.	.	1	.	.	.
Ede	.	.	1	.	.	3
Elburg	.	.	1	.	.	.
Elst	.	.	1	.	.	.
Ermelo	.	.	2	.	.	1
Ewijk	.	.	.	.	.	2
Gameren	.	.	3	.	.	.
Geldermalsen	.	.	.	.	.	1
Gorssel	.	.	2	.	.	.
Groesbeek	.	.	9	.	.	2
Harderwijk	.	.	.	.	1	1
Hedel	.	.	11	.	.	.
Heerewaarden	1	.	.	.	.	.
Herwen en Aerdt	.	1	2	.	.	2
Heteren	.	.	19	.	.	.
Horssen	.	.	1	.	.	.
Huissen	.	2	.	.	1	.
Hummelo en Keppel	.	.	1	.	.	.
Lichtenvoorde	.	.	1	.	.	2
Nijmegen	5	4	24	1	4	32
Oldebroek	.	.	1	.	.	1
Ophemert	.	.	1	.	.	.
Putten	.	.	1	.	.	1
Rheden	.	1	2	.	.	1
Rozendaal	.	7	.	.	.	1
Tiel	1	.	.	.	.	.
Valburg	.	.	1	.	.	.
Wageningen	.	1	.	.	1	1
Wijchen	.	.	.	.	1	.
Winterswijk	.	.	1	.	.	.
Zaltbommel	.	.	2	.	3	2
Zevenaar	1	.	8	1	.	5
Zutphen	.	6	1	.	2	.

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
<i>Utrecht</i>						
Amersfoort	1	1	5	.	.	1
Baarn	.	3	.	.	.	.
De Bilt	.	.	1	.	.	2
Driebergen	.	.	1	.	.	.
Jutphaas	.	.	.	.	.	1
Stoutenburg	.	.	.	.	.	1
Tienhoven	.	.	1	.	.	.
Utrecht	3	3	18	1	5	9
Vleuten	1	.	.	.	.	.
Wijk bij Duurstede	.	.	3	.	.	.
<i>Noord-Holland</i>						
Alkmaar	.	.	.	.	1	.
Amsterdam	6	14	27	15	17	33
Avenhorn	.	.	1	.	.	.
Beverwijk	.	1	.	.	.	.
Bloemendaal	.	1	.	.	.	3
Bussum	.	1	.	.	1	.
Egmond aan Zee	.	.	.	.	.	1
Enkhuizen	8	1	.	1	.	.
Grootebroek	.	.	1	.	.	.
Haarlem	3	6	18	3	4	4
Haarlemmermeer	.	.	1	.	.	1
Hilversum	.	1	3	.	1	8
Hoorn	1	.	.	.	3	.
Medemblik	.	.	4	.	.	1
Purmerend	.	.	.	.	1	.
Texel	.	.	.	.	2	.
Uithoorn	.	1	.	.	.	.
Veenhuizen	.	.	1	.	.	.
Watergraafsmeer	.	.	1	.	.	.
Weesp	.	.	7	.	.	.
<i>Zuid-Holland</i>						
Alphen a.d. Rijn	.	.	.	.	.	3
Asperen	.	.	9	.	.	.
Bergambacht	.	.	5	.	.	.
Boskoop	.	.	.	.	.	1
Delft	.	.	3	.	.	4
Dordrecht	7	.	7	.	.	2
Dubbeldam	.	.	.	.	.	1
Gorinchem	.	5	10	.	1	2
Gouda	.	.	5	.	2	.
's-Gravendeel	.	.	1	.	.	.
's-Gravenhage	1	1	32	1	5	42

BIJLAGE D

VERVOLG TABEL D.I.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Haastrecht	.	1	.	.	.	.
Hazerswoude	.	.	4	.	.	.
Hellevoetsluis	1	.	.	.	.	.
Katwijk	.	.	.	.	1	.
Leerdam	.	.	56	.	.	3
Leiden	.	.	7	.	1	8
Leiderdorp	.	2	.	.	.	.
Lekkerkerk	.	.	1	.	.	.
Monster	4	.	.	.	.	.
Naaldwijk	.	.	1	.	.	.
Nieuwveen	.	.	.	.	.	1
Noordwijk	.	1	1	.	1	2
Noordwijkerhout	.	.	.	.	1	.
Oegstgeest	.	.	2	.	.	4
Oud-Beijerland	.	.	.	.	.	1
Oudewater	.	.	.	.	.	3
Rotterdam	2	3	35	8	9	14
Schiedam	.	.	4	1	2	.
Schipluiden	.	.	1	.	.	.
Vlaardingenv	.	.	1	.	9	1
Voorburg	.	.	8	1	.	.
Vrijenban	.	.	1	.	.	.
Wassenaar	.	.	.	.	.	2
Woerden	1	.	2	.	.	1
Zwijndrecht	.	.	1	.	.	.
<i>Zeeland</i>						
Aardenburg	.	1	.	.	.	.
Hulst	.	.	2	.	.	.
Kapelle	.	.	.	.	1	.
Middelburg	.	.	.	.	.	2
Oost- en West-Souburg	.	.	3	.	.	.
Oud-Vossemeer	.	1	.	.	.	.
Retranchement	.	.	1	.	.	.
Serooskerke	.	.	1	.	.	.
Terneuzen	.	.	.	.	.	1
Vlissingen	.	.	17	.	.	1
Zierikzee	1	3	4	.	.	.
<i>Noord-Brabant</i>						
Aalst	8	24	17	13	1	1
Aarle-Rixtel	3	14	13	1	6	1
Alem	.	.	6	.	.	.
Andel	.	.	.	.	1	1
Asten	2	2	22	.	.	3
Baardwijk	1	.	1	.	1	.
Baarle-Nassau	1	.	5	.	.	1

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Bakel en Milheeze	1	13	3	.	.	2
Beek en Donk	.	1	3	.	.	.
Bergeijk	13	28	14	4	10	3
Bergen op Zoom	1	2	2	1	6	1
Berkel-Enschot	1	.	1	.	.	1
Berlicum	.	3	1	.	.	.
Besoijen	1	.	.	.	.	1
Best	17	7	49	1	4	11
Beugen	.	.	1	.	.	.
Bladel en Netersel	7	3	3	.	1	1
Boekel	.	.	2	.	.	1
Borkel en Schaft	.	5	5	.	.	10
Boxmeer	.	.	.	2	.	.
Boxtel	8	.	33	3	16	10
Breda	10	11	25	10	11	7
Budel	.	7	24	1	2	4
Chaaam	.	.	1	.	.	.
Cuijk	.	.	1	.	1	.
Deurne	5	10	18	.	2	2
Dieden	.	.	2	.	.	.
Diessen	.	1	.	.	.	.
Dinteloord	.	.	.	.	.	1
Dinther	.	2	3	.	.	.
Dommelen	.	2	1	.	1	1
Dongen	.	4	7	.	3	1
Drunen	.	1	1	.	1	1
Duizel	.	14	11	.	.	.
Dussen	1	.	.	.	.	.
Eersel	14	10	7	.	.	5
Eindhoven	573	512	754	897	691	1783
Engelen	.	.	1	.	.	1
Erp	1	.	1	1	.	1
Esch	.	.	6	.	.	.
Ettten-Leur	1	.	3	1	1	8
Fijnaart	.	.	1	.	.	.
Geertruidenberg	.	2	4	.	.	.
Geffen	.	.	1	.	.	2
Geldrop	23	22	81	8	7	35
Gemert	.	2	3	2	1	1
Gestel	54	271	512	25	432	559
Ginneken	.	1	.	.	1	5
Goirle	.	.	6	.	.	17
Grave	2	.	2	2	.	1
Haaren	1	6	.	1	1	.
Hedikhuizen	.	.	1	.	.	.
Heeswijk	.	.	.	.	.	1
Heeze	13	17	14	3	2	6
Helmond	7	25	59	8	12	19
Helvoirt	2	1	.	.	.	.

BIJLAGE D

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Herpen	.	1	.	.	.	.
Herpt	.	.	1	.	.	.
's-Hertogenbosch	7	24	66	14	20	37
Heusden	2	.	3	.	.	.
Hilvarenbeek	.	.	1	1	.	2
Hoeven	.	.	1	.	1	1
Hoge en Lage Mierde	1	.	.	.	.	1
Hoge en Lage Zwaluwe	.	.	4	.	.	.
Hoogeloon	4	10	2	.	1	3
Klundert	.	.	7	.	1	1
Leende	7	5	15	4	1	8
Liempde	2	9	3	.	1	2
Lierop	1	1	5	.	1	1
Lieshout	3	.	3	.	.	.
Linden	.	.	1	.	.	.
Loon op Zand	.	1	5	.	3	2
Luijksgestel	2	12	14	1	1	.
Maarheeze	.	2	.	.	2	3
Meeuwen	.	.	1	.	.	.
Megen	.	1	.	.	.	.
St. Michielsgestel	1	3	16	5	8	12
Micrlo	6	7	13	2	4	4
Mill	.	.	4	1	1	3
Nistelrode	.	.	1	.	.	.
Nuenen	18	32	60	8	7	30
St. Oedenrode	15	18	41	9	5	4
Oerle	8	15	16	2	26	2
Oirschot	5	9	44	5	8	21
Oisterwijk	2	1	13	.	5	.
Oost, West en Middelbeers	1	3	4	.	.	.
Oosterhout	3	.	9	1	.	.
Oploo	.	1	1	.	.	1
Oss	.	.	31	.	2	4
Oud-Heusden	.	.	.	.	2	.
Oudenbosch	1	1	11	.	1	2
Princenhage	.	.	12	.	1	1
Raamsdonk	.	.	.	.	.	1
Ravenstein	.	1	.	.	.	1
Reusel	3	4	17	.	6	15
Riethoven	4	13	3	.	9	2
Rijsbergen	1	1	.	.	.	.
Roosendaal	1	.	13	.	7	13
Rosmalen	.	.	7	2	2	1
Rucphen	.	9	.	.	.	.
Schijndel	1	2	17	5	6	11
Soerendonk	.	8	15	.	2	.
Someren	2	10	24	2	.	5
Son en Breugel	23	12	37	7	3	19
Sprang-Capelle	.	.	1	.	.	.

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Steenbergen	.	1	1	.	.	.
Stiphout	.	9	5	.	.	2
Stratum	59	283	742	32	520	876
Strijp	287	200	458	307	297	779
Terheijden	2	.	1	.	.	.
Teteringen	.	1	14	.	7	14
Tilburg	13	20	76	10	24	49
Tongelre	183	115	181	199	165	375
Uden	6	4	19	1	.	8
Udenhout	.	4	4	.	.	2
Valkenswaard	6	4	40	2	9	25
Veghel	4	2	11	5	4	6
Veldhoven	7	7	47	3	8	95
Velp	1	.	.	.	1	.
Vessem	3	8	8	6	1	2
Vierlingsbeek	2	.	.	.	.	.
Vlierden	1	2	.	.	.	.
Vlijmen	.	.	2	.	5	3
Vught	2	1	14	.	8	26
Waalre	3	8	25	2	4	33
Waalwijk	1	10	6	1	3	2
Waspik	.	1	.	.	.	.
De Werken en Sleeuwijk	.	.	2	.	.	.
Westérhoven	4	3	8	.	.	1
Willemstad	1	.	.	.	.	.
Woensel	823	647	1120	963	668	1963
Woudrichem	.	.	12	.	.	.
Wouw	.	5	1	.	.	1
Zeeland	.	2	1	.	.	.
Zeelst	35	22	38	27	7	6
Zesgehuchten	2	20	24	2	1	1
Zevenbergen	.	1	3	1	1	.
Zundert	.	2	.	.	1	2

Limburg

Arcen	.	.	.	.	.	1
Baexem	.	2	.	.	.	.
Beek	.	2	1	.	.	.
Bergen	.	.	.	.	.	1
Bocholt	.	.	6	.	.	.
Borgharen	.	.	1	.	.	.
Cadier en Keer	.	.	.	.	2	.
Echt	.	1	6	.	.	5
Eijgelshoven	.	.	5	.	.	.
Eijsden	.	.	.	.	1	.
St. Geertruid	.	.	.	.	1	.
Geleen	.	.	1	.	.	1
Gennep	.	.	.	.	.	1

BIJLAGE D

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Grathem	.	1	.	.	.	.
Grubbenvorst	.	.	1	.	.	.
Gulpen	.	.	4	.	.	.
Heel	.	.	3	.	.	3
Heer	.	.	2	.	.	2
Heerlen	.	.	12	.	3	19
Heijthuisen	.	.	3	.	1	1
Herten	1	.	.	.	.	.
Hoensbroek	.	.	5	.	1	2
Horst	.	.	13	.	.	1
Houthem	.	.	1	.	.	.
Ittervoort	.	.	1	.	.	.
Kerkrade	.	.	6	.	1	4
Kessel	1	.	.	.	.	1
Klimmen	1	.	.	.	.	.
Maasbracht	.	.	.	.	.	1
Maasbree	.	.	12	.	.	3
Maasniel	.	.	1	.	.	1
Maastricht	9	3	34	1	2	26
Margraten	.	.	.	.	.	4
Meerlo	.	.	8	.	.	.
Meerssen	.	.	.	.	.	1
Meijel	.	1	.	.	.	.
Mook	.	.	.	.	1	.
Nederweert	.	2	1	1	.	1
Nieuwenhagen	.	.	1	.	.	1
Oud-Vroenhoven	.	.	2	.	.	1
Roermond	.	3	17	1	9	4
Schaesberg	.	.	1	.	.	1
Schin op Geul	.	.	1	.	.	1
Schinnen	.	.	1	.	.	1
Sevenum	.	.	2	.	.	2
Sittard	3	2	5	1	2	4
Stevensweert	2	.	.	.	.	.
Susteren	.	.	4	.	.	.
Tegelen	.	.	13	.	.	1
Thorn	.	.	1	.	.	.
Vaals	.	.	1	.	2	.
Valkenburg	.	.	.	.	3	1
Venlo	.	2	17	.	13	12
Venraij	1	5	17	.	3	10
Vlodrop	.	.	.	.	.	1
Weert	4	15	27	1	3	10
Wittern	.	6	.	.	.	.
<i>België</i>						
Aarschot	1	.	.	1	.	.
Achel	1	.	1	.	.	.

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
St. Amand	1	.	.	.	.	.
Anderlecht	.	.	1	.	.	.
Antwerpen	8	4	13	11	2	5
Arendonk	2	2	.	.	.	.
Beringen	.	.	.	.	.	1
Bocholt	.	.	1	.	.	.
Bolland	.	.	.	.	.	1
Bonlez	.	.	.	.	1	.
Borgerhout	.	1	7	.	4	.
Bree	.	1	1	.	.	1
Brussel	.	1	2	9	9	13
Buggenhout	.	.	1	.	.	.
Chené	.	.	1	.	.	.
Diest	1	.	.	.	.	.
Doornik	.	.	.	.	.	1
Engis	.	.	1	.	.	10
Gembloux	1	.	.	.	.	.
Gent	.	.	.	.	.	3
Geraardsbergen	.	.	.	1	1	.
Hamont	.	1	3	4	.	1
Hasselt	1	5	6	.	6	4
Herentals	.	.	.	.	.	2
Hoogstraten	.	.	.	.	1	.
Kasterle	.	.	1	.	.	.
Lanaken	.	.	10	.	1	1
Lantin	.	.	.	.	1	.
Leuven	.	.	1	.	.	.
Lier	1	.	4	.	.	.
Lille-St.Hubert	.	.	1	.	.	.
Lokeren	.	1	.	.	.	.
Lommel	.	.	2	1	.	.
Luik	.	.	.	.	1	1
Maaseik	.	.	.	.	.	2
Mechelen	.	1	.	.	.	.
Minderhout	1	.	.	.	.	.
Moll	.	.	1	.	.	.
Mortsel	1	.	.	.	.	.
Moucheron	8	.	.	.	.	.
Neeroeteren	1	.	.	1	.	.
Neerpelt	2	.	3	1	3	1
Neylle	1	.	.	.	.	.
St. Niklaas	.	.	.	1	.	3
Oostmalle	1	.	.	.	.	.
Overijse	1	.	.	.	.	.
Overpelt	.	.	5	.	8	1
Peer	2	.	.	.	.	.
Poperinge	.	.	.	1	.	.
Poppel	.	.	.	6	.	.
Ronse	.	.	.	.	1	.

BIJLAGE D

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Retie	.	.	5	.	.	2
Schaerbeek	.	.	3	.	.	.
Stockem	1	.	.	.	.	.
Thisselt	.	.	1	.	.	.
Tongeren	.	.	.	.	1	1
Tongerlo	1	.	.	.	.	.
St. Truiden	.	.	.	.	1	.
Turnhout	1	.	12	2	5	1
Ukkel	.	.	.	.	.	5
Willebroek	.	.	2	.	.	2
Wilrijk	.	.	.	.	.	2
Woluwe	.	.	.	.	1	.
Zaventem	.	.	.	1	.	.
Zelzate	.	.	6	.	1	.
Zonhoven	.	.	3	1	.	.
België	.	.	7	1	.	4
<i>Duitsland</i>						
Aken	.	1	1	.	.	.
Bleschenrode	.	.	7	.	.	.
Boekum	.	1	.	.	.	.
Boppard	.	.	1	.	.	.
Burgsteinfurt	.	.	1	.	.	1
Chemnitz	.	.	.	.	.	4
Daschendorf	.	.	1	.	.	.
Dortmund	.	.	.	.	1	.
Duisburg	.	.	3	.	1	.
Dulken	.	.	.	.	.	1
Düsseldorf	.	.	4	.	3	.
Elmpt	.	1	.	.	.	.
Emmerich	.	1	3	.	.	.
Essen	.	1	9	.	.	1
Freiburg	.	.	.	.	.	1
Fuerth	.	.	.	.	.	1
Geldern	.	.	8	1	1	.
Goch	.	.	3	.	.	2
Grefrath	.	.	.	.	1	.
Gronau	.	.	.	.	.	1
Hamburg	.	.	1	.	.	.
Herford	.	1	.	.	1	.
Herleshausen	.	.	9	.	.	.
Hochheide	.	.	1	.	.	.
Holthausen	.	.	1	.	.	.
Homburg	.	.	7	.	.	.
Horstmar	.	1	.	.	.	.
Isselburg	.	.	2	.	.	.
Kaner	.	1	.	.	1	.
Kellen	.	.	.	.	.	1

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Keulen	.	1	.	.	.	1
Kleve	1	.	.	.	.	.
Lit	1	.	.	.	.	.
Ludinghausen	.	.	3	.	.	.
Mönchen-Gladbach	.	1	1	.	1	.
Neumünster	.	.	.	.	.	3
Neurenberg	.	.	2	.	.	.
Oberhausen	.	.	6	.	.	1
Oldenburg	.	.	.	.	1	.
Pruisen	1	.	.	.	.	.
Radevorwald	.	.	.	.	.	1
Rallschuren	.	.	.	.	.	1
Rheijde	.	.	.	.	.	1
Ruthen	1	.	.	.	.	.
Stolberg	.	.	1	.	.	.
Suchtelen	.	1	.	.	.	.
Tegal	.	.	1	.	.	.
Velbert	.	.	.	.	.	1
Viersen	.	.	1	.	.	1
Volkmaase	.	.	.	.	1	.
Walsrode	.	.	1	.	.	.
Warth	.	.	.	1	.	.
Wattenscheid	.	.	2	.	.	.
<i>Frankrijk</i>						
Abbeville	1	.	.	.	.	.
Arques	.	.	1	.	.	.
Bordeaux	.	.	.	.	1	.
Olivet Laret	.	.	.	.	.	1
Parijs	.	.	.	5	1	1
Frankrijk	.	2	1	.	.	.
<i>Rest van de wereld</i>						
Accra	.	.	1	.	.	1
Bandoeng	.	.	1	.	.	.
Batavia	4	.	1	.	.	1
Californië	.	.	.	.	.	1
Canada	.	.	1	.	.	1
Charleston	.	1	.	.	.	.
Greg	.	.	.	.	1	.
Kimberley	.	.	.	.	1	.
Koningsstele	.	.	.	.	.	1
Kopenhagen	.	.	1	.	.	.
Londen	1	.	.	.	.	.
Montreal	.	.	1	.	1	.
N.O.Indië	.	1	4	.	.	2
Padassan	.	1	.	.	.	.

VERVOLG TABEL D.1.

	Herkomst			Vertrek		
	1850	1890	1921	1850	1890	1921
Palo Alto	.	.	.	.	.	7
Schwarztal	.	.	1	.	.	.
Steele	.	.	8	.	.	.
Thaune	.	1	.	.	.	.
Tsjechoslowakije	.	.	1	.	.	.
Verenigde Staten	.	.	.	.	1	.
Wales	.	3	.	.	.	.
Wetevreden	.	.	.	.	.	1
Wenen	.	.	18	.	.	4

BIJLAGE E.

DE RELATIE TUSSEN BEROEPSKLASSE EN ALFABETISMETYPE TEN OPZICHTE VAN DEMOGRAFISCHE VARIABLEN. KRUISTABELLEN EN VARIANTIE-ANALYSES

TABEL E.1. Gemiddelde huwelijksleeftijd per alfabetismetype per beroepsklasse.

	Grote en kleine burgerij		Boeren- klasse		Arbeidende klasse		Allen	
<i>Mannen</i>								
Analfabeet	28.2	(9)	32.6	(31)	28.2	(136)	29.0	(176)
1e gen. alfabeet	28.2	(70)	30.9	(42)	26.3	(287)	27.1	(399)
2e gen. alfabeet	29.7	(285)	32.7	(73)	27.8	(409)	29.0	(767)
Allen	29.4	(364)	32.1	(146)	27.3	(832)	28.4	(1342)
<i>Vrouwen</i>								
Analfabeet	29.8	(21)	29.3	(48)	28.6	(214)	28.8	(283)
1e gen. alfabeet	26.0	(75)	27.8	(23)	25.5	(248)	25.6	(346)
2e gen. alfabeet	27.1	(270)	30.7	(69)	26.1	(360)	27.0	(699)
Allen	27.0	(366)	29.8	(140)	26.5	(822)	27.0	(1328)

TABEL E.2. Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op de huwelijksleeftijd.
F-waardes in variantie-analyse.

	Huwelijkscohort					
	Voor 1875		Na 1875		Gehele periode	
	F	p	F	p	F	p
<i>Mannen</i>						
Gehele model	2.08	.036	21.01	.000	16.07	.000
Alfabetismetype	.75	.471	15.59	.000	5.85	.003
Beroepsklasse	2.24	.108	38.27	.000	36.93	.000
Interactie-effect	1.08	.364	5.52	.000	.28	.893
N	397		945		1342	
<i>Vrouwen</i>						
Gehele model	1.93	.054	12.13	.000	12.20	.000
Alfabetismetype	3.46	.033	6.38	.002	9.31	.000
Beroepsklasse	.12	.889	18.94	.000	11.94	.000
Interactie-effect	.43	.784	.91	.458	2.91	.021
N	410		918		1328	

BIJLAGE E

TABEL E.3. Percentage gedwongen huwelijken per alfabetismetype per beroepsklasse, in de huwelijkscohorten 1875-1900 en > 1900.

	Grote en kleine burgerij		Boeren- klasse		Arbeidende klasse		Allen	
Analfabeet	16.7	(6)	25.0	(8)	28.2	(71)	27.1	(85)
1e gen. alfabeet	14.6	(82)	9.1	(22)	20.5	(283)	18.6	(387)
2e gen. alfabeet	8.2	(182)	2.7	(37)	22.2	(230)	14.9	(449)
Allen	10.4	(270)	7.4	(67)	22.1	(584)	17.6	(921)

TABEL E.4. Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op het voorkomen van gedwongen huwelijken. F-waardes in variantie-analyse.

	Huwelijkscohort					
	Voor 1875		Na 1875		Gehele periode	
	F	p	F	p	F	p
Gehele model	1.50	.155	3.70	.000	4.73	.000
Alfabetismetype	.16	.855	1.58	.207	.23	.795
Beroepsklasse	3.79	.024	3.21	.041	13.49	.000
Interactie-effect	.85	.494	.71	.588	1.27	.278
N	428		921		1349	

TABEL E.5. Gemiddeld aantal kinderen per gezin, per alfabetisme per beroepsklasse.

	Grote en kleine burgerij	Boeren- klasse	Arbeidende klasse	Allen
Analfabeet	5.3 (28)	5.5 (52)	5.6 (248)	5.5 (328)
1e gen. alfabeet	6.7 (99)	6.1 (34)	7.1 (302)	6.9 (435)
2e gen. alfabeet	5.5 (193)	5.2 (45)	6.0 (211)	5.7 (449)
Allen	5.8 (320)	5.5 (131)	6.3 (761)	6.1 (1212)

TABEL E.6. Het effect van alfabetismetype en beroepsklasse op het aantal kinderen per gezin. F-waardes in variantie-analyse.

	Huwelijkscohort					
	Voor 1875		Na 1875		Gehele periode	
	F	p	F	p	F	p
Gehele model	1.45	.172	5.50	.000	5.94	.000
Alfabetismetype	2.03	.132	7.32	.001	7.29	.001
Beroepsklasse	.51	.602	3.06	.048	2.42	.090
Interactie-effect	.70	.593	.72	.580	.39	.817
N	411		801		1212	

BIJLAGE E

TABEL E.7. Genormaliseerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid, per alfabetis-
metype per beroepsklasse.

	Grote en kleine burgerij		Boeren- klasse		Arbeidende klasse		Allen	
<i>20-24 jaar</i>								
Analfabeet	.635	(5)	.671	(10)	.802	(51)	.765	(66)
1e gen. alfabeet	.853	(28)	1.000	(9)	.920	(132)	.915	(169)
2e gen. alfabeet	.863	(59)	.835	(7)	.995	(85)	.941	(151)
Allen	.848	(92)	.829	(26)	.921	(268)	.900	(386)
<i>25-29 jaar</i>								
Analfabeet	.637	(15)	.785	(26)	.871	(124)	.840	(165)
1e gen. alfabeet	.944	(70)	1.026	(22)	.959	(219)	.960	(311)
2e gen. alfabeet	.816	(129)	.978	(19)	.899	(155)	.869	(303)
Allen	.845	(214)	.919	(67)	.918	(498)	.899	(779)
<i>30-34 jaar</i>								
Analfabeet	1.026	(22)	.837	(39)	.974	(167)	.957	(228)
1e gen. alfabeet	.947	(79)	.888	(27)	1.003	(245)	.981	(351)
2e gen. alfabeet	.858	(158)	1.061	(30)	.827	(193)	.857	(381)
Allen	.899	(259)	.921	(96)	.935	(605)	.926	(960)
<i>35-39 jaar</i>								
Analfabeet	.965	(27)	.852	(44)	.857	(188)	.867	(259)
1e gen. alfabeet	.807	(81)	.733	(32)	.847	(264)	.829	(377)
2e gen. alfabeet	.715	(173)	.919	(40)	.731	(206)	.741	(419)
Allen	.766	(281)	.842	(116)	.814	(658)	.803	(1055)
<i>40-44 jaar</i>								
Analfabeet	.629	(28)	1.046	(47)	.835	(206)	.850	(281)
1e gen. alfabeet	.711	(83)	.789	(32)	.719	(268)	.723	(383)
2e gen. alfabeet	.546	(184)	.887	(43)	.667	(211)	.638	(438)
Allen	.600	(295)	.923	(122)	.738	(685)	.722	(1102)
<i>45-49 jaar</i>								
Analfabeet	.703	(28)	.204	(50)	.298	(211)	.322	(289)
1e gen. alfabeet	.313	(85)	.205	(32)	.317	(270)	.307	(387)
2e gen. alfabeet	.142	(186)	.457	(43)	.169	(213)	.186	(442)
Allen	.243	(299)	.291	(125)	.266	(694)	.263	(1118)

TABEL E.8. Het effect van alfabetismetype per beroepsklasse op de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid. F-waardes in variantie-analyse.

	Huwelijkscohort					
	Voor 1875		Na 1875		Gehele periode	
	F	p	F	p	F	p
<i>20-24 jaar</i>						
Gehele model	1.30	.257	1.64	.112	2.26	.023
Alfabetismetype	.41	.665	.47	.627	.37	.692
Beroepsklasse	1.94	.152	1.93	.147	3.11	.046
Interactie-effect	.63	.643	.43	.788	.43	.784
N	81		295		376	
<i>25-29 jaar</i>						
Gehele model	.74	.657	1.60	.121	.99	.446
Alfabetismetype	.56	.575	1.44	.238	2.77	.063
Beroepsklasse	.92	.400	1.44	.238	.27	.761
Interactie-effect	.57	.681	.40	.807	1.22	.300
N	207		540		767	
<i>30-34 jaar</i>						
Gehele model	.83	.580	1.71	.094	1.27	.257
Alfabetismetype	1.10	.335	.50	.605	1.33	.265
Beroepsklasse	1.20	.301	.43	.652	1.39	.249
Interactie-effect	1.02	.398	1.94	.102	.84	.498
N	276		638		914	
<i>35-39 jaar</i>						
Gehele model	1.33	.227	2.21	.025	2.41	.014
Alfabetismetype	3.17	.043	.66	.519	1.99	.138
Beroepsklasse	1.33	.266	1.63	.198	2.78	.063
Interactie-effect	1.28	.276	1.27	.281	1.63	.164
N	302		688		990	
<i>40-44 jaar</i>						
Gehele model	1.42	.189	5.21	.000	5.42	.000
Alfabetismetype	2.19	.113	.22	.802	2.81	.061
Beroepsklasse	1.01	.364	9.70	.000	10.24	.000
Interactie-effect	1.80	.128	.89	.469	.87	.482
N	311		700		1011	
<i>45-49 jaar</i>						
Gehele model	1.71	.096	1.86	.063	2.07	.036
Alfabetismetype	1.48	.228	.38	.685	1.25	.286
Beroepsklasse	1.19	.306	.60	.549	1.22	.297
Interactie-effect	2.40	.050	2.20	.067	2.86	.023
N	311		701		1012	

BIJLAGE E

TABEL E.9. Zuigelingen- en kindersterfte per alfabetismetype per beroepsklasse.
Promillages.

	Grote en kleine burgerij	Boeren- klasse	Arbeidende klasse	Allen
<i>190</i>				
Analfabeet	124 (186)	124 (330)	198 (1536)	17.9 (2052)
1e gen. alfabeet	184 (732)	132 (242)	176 (2452)	17.4 (3426)
2e gen. alfabeet	140 (1323)	145 (262)	121 (1569)	13.1 (3154)
Allen	152 (2241)	133 (834)	166 (5557)	16.0 (8632)
<i>191</i>				
Analfabeet	110 (163)	55 (289)	98 (1232)	9.2 (1684)
1e gen. alfabeet	45 (597)	38 (210)	70 (2023)	6.3 (2830)
2e gen. alfabeet	53 (1138)	31 (224)	36 (1379)	4.2 (2741)
Allen	55 (1898)	43 (723)	67 (4634)	6.2 (7255)
<i>195</i>				
Analfabeet	76 (145)	40 (273)	43 (1111)	4.6 (1529)
1e gen. alfabeet	26 (570)	25 (202)	17 (1881)	2.0 (2653)
2e gen. alfabeet	28 (1078)	23 (217)	11 (1330)	1.9 (2625)
Allen	31 (1793)	30 (692)	22 (4322)	2.5 (6807)

TABEL E.10. Het effect van demografische variabelen, alfabetismetype en beroepsklasse op de zuigelingen- en de kindersterfte. F-waardes in covariantie-analyse.

	Huwelijkscohort					
	Voor 1875		Na 1875		Gehele periode	
	F	p	F	p	F	p
<i>190</i>						
Gehele model	7.08	.000	11.76	.000	16.08	.000
Rangorde	38.90	.000	36.56	.000	73.43	.000
Leeftijd van moeder	.03	.869	.28	.599	.13	.719
Geboortemaand ¹	3.11	.078	6.46	.011	1.48	.224
Geslacht	4.47	.034	21.77	.000	23.88	.000
Alfabetismetype	.21	.811	4.12	.016	2.82	.059
Beroepsklasse	3.48	.031	.11	.897	.98	.375
Interactie-effect	.95	.432	1.40	.232	2.98	.018
N	2791		5682		8473	
<i>191</i>						
Gehele model	2.02	.020	4.47	.000	6.65	.000
Rangorde	4.13	.042	8.92	.003	9.68	.002
Leeftijd van moeder	.37	.542	6.88	.009	3.67	.056
Geboortemaand ¹	3.34	.068	1.49	.222	5.04	.025
Geslacht	.00	.980	.27	.605	.27	.605
Alfabetismetype	2.18	.113	1.71	.182	12.25	.000
Beroepsklasse	5.03	.007	1.25	.287	3.10	.045
Interactie-effect	.49	.744	2.76	.026	2.60	.034
N	2395		4884		7279	
<i>1095</i>						
Gehele model	1.74	.053	1.49	.119	4.40	.000
Rangorde	2.36	.124	.21	.651	2.01	.156
Leeftijd van moeder	.02	.889	.05	.818	.05	.818
Geboortemaand ¹	2.01	.157	4.69	.030	.10	.749
Geslacht	.00	.947	2.17	.141	.94	.332
Alfabetismetype	3.15	.043	1.46	.233	11.91	.000
Beroepsklasse	4.56	.011	.16	.848	5.64	.004
Interactie-effect	.08	.988	.58	.675	.92	.456
N	2192		4640		6832	

¹ De variabele 'geboortemaand' is een dichotome variabele, die voor de maanden juli, augustus en september de waarde 1 heeft, en voor de overige de waarde 0.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Rijksarchief Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch:

Archieven van departementale schoolbesturen en opeenvolgende commissies van onderwijs in Noord-Brabant.

1. Algemeen jaarlijks Overzicht over den Staat van het Lager Schoolwezen binnen het Departement Brabant, 1807-1813
2. Algemeen Overzicht van geheel het Lager Schoolwezen en Onderwijs in de Provincie Noord-Brabant, 1845-1852

Archief van het Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant, 1814-1920.

1. Staten van de Toestand van Schoolgebouwen en de Inkomsten van Onderwijzers 1838-1842
2. Verordeningen tot Regeling van het Lager Onderwijs ingevolge de Onderwijswet van 1857
3. Staten betreffende het Lager Onderwijs, opgesteld door de Districts-schoolopzieners 1859-1873
4. Staten van het Aantal Leerlingen per School op de Dagscholen, 1863-1877

Streekarchief Zuid-Oost Brabant te Eindhoven:

Archief van de Gemeente Eindhoven

1. Verslag van de toestand der gemeente Eindhoven, 1851-1900
2. Toezicht op het lager onderwijs door provinciale district-schoolopziener, 1817-1848
3. Jaarstaten van het onderwijs, 1814-1911
4. Oorspronkelijke formulieren t.b.v. de longitudinale cohort analyse van Eindhoven, 1850-1920

LIJST VAN ARCHIEVEN

Archief van de Gemeente Gestel en Blaarthem

1. Verslag van de toestand der gemeente Gestel en Blaarthem, 1853-1900
2. Stukken betreffende de organisatie van het onderwijs en van de school, 1823-1866, 1891-1917

Archief van de Gemeente Stratum

1. Verslag van de toestand der gemeente Stratum, 1852-1900
2. Organisatie lager onderwijs, 1812-1920
3. Verslagen van de toestand van het lager onderwijs, 1858-1862
4. Stukken betreffende schoolbezoek, 1826-1919

Archief van de Gemeente Strijp

1. Verslag van de toestand der gemeente Strijp, 1853-1900
2. Stukken betreffende de onderwijsstatistiek, 1838-1919

Archief van de Gemeente Tongelre

1. Verslag van de toestand der gemeente Tongelre, 1851-1900
2. Stukken betreffende de organisatie van het lager onderwijs, 1826-1918

Archief van de Gemeente Woensel en Eckart

1. Verslag van de toestand der gemeente Woensel en Eckart, 1851-1900
2. Notulen schoolcommissie, 1858-1888

LIJST VAN GERAADPLEEGDE MACHINELEESBARE GEGEVENSBESTANDEN

1. Historisch-Ecologische Databank, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam
2. Hofstee-archief, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut te 's-Gravenhage
3. Indeling van 19e-eeuwse beroepen, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut te 's-Gravenhage
4. NL-KAART, Vakgroep Geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen

NOTEN

NOTEN BIJ HOOFDSTUK EEN

1. MALERBA, *De ontdekking van het alfabet*, 1986, pp. 7-8.
2. QUIÉNART, 'De l'oral à l'écrit', 1984, pp. 11-35.
3. HARVEY, 'Literacy in the Athenian democracy', 1966, p. 585.
4. ARKENBOUT, *Korte levensschets van Pieter Arkenbout, door hem uit vroegere bescheiden in dit boek bijeengebracht in zijn laatste levenstijd, zijnde toen in de Johannes-Stichting te Nieuwveen*, z.j. Drs. W. Rutten was zo vriendelijk mij enige pagina's van dit ongepubliceerde manuscript te doen toekomen.
5. VAN LENNEP, *Nederland in den goeden ouden tijd*, 1942, p. 98.
6. Voor een uitgebreide opgave van studies die de ontwikkeling van het alfabetisme tot onderwerp hebben gehad verwijs ik in de eerste plaats naar hoofdstuk 2, waarin dit onderwerp aan de orde wordt gesteld. Een bibliografie van het alfabetisme in het verleden is te vinden in GRAFF, *Literacy in history*, 1981.
7. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977; GRAFF, *The legacies of literacy*, 1987.
8. BOWMAN AND ANDERSON, 'Concerning the role of education in development', 1963, pp. 247-279; Dezelfde schrijvers hebben ook de rol van het onderwijs in historische samenlevingen onderzocht: ANDERSON, 'Literacy and schooling on the development threshold', 1965, pp. 347-362; ANDERSON and BOWMAN, 'Education and economic modernization in historical perspective' 1976, pp. 3-19. Andere, vergelijkbare studies zijn onder meer: CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969; KAESTLE and VINOVSIS, *Education and social change in nineteenth-century Massachusetts*, 1980; SANDERSON, *Education, economic change and society*, 1983; SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy in England', 1973, pp. 437-454; WEST, *Education and the industrial revolution*, 1975; IDEM, 'Literacy and the industrial revolution', 1978, pp. 369-383.
9. GINZBURG, *De kaas en de wormen*, 1982.
10. SEWELL, *Structure and mobility. The men and women of Marseille*, 1985.
11. GRAFF, *The literacy myth*, 1979.
12. Zie BOONSTRA, 'The intergenerational transmission of social inequality in a pre-industrial society', 1989, pp. 162-163. Als Graff met behulp van statistische technieken zijn tabellen had geanalyseerd, zou hem zijn vooringenomenheid zeker zijn opgevalen. Die methode stond hem echter niet ter beschikking, omdat de computertape die zijn gegevens bevatte bleek te zijn vernietigd: GRAFF, *The literacy myth*, 1979, p. 76, noot 30.
13. SCHURMAN, 'Materiële cultuur en levensstijl', 1989, p. 18.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TWEE

1. *Alfabetisering van volwassenen en verder*, 1979; BRANDS, 'We redden ons al eeuwen', 1989, pp. 10-15; CURVERS en DIRKS, *Met analfabetisme loop je niet te koop*, 1983; DERKSEN, *De strijd tegen het analfabetisme*, 1978; DOETS, *Functionele ongeletterdheid in Nederland*, 1991; HAMMINK en KOHLEN, *Analfabetisme in Nederland*, 1977; HAMMINK, *Alfabetiseren*, 1987; KEESOM en SWANHUISEN, 'Sorry, ik ben mijn bril vergeten', 1990; WESDORF [ET AL.], *Voorstudie periodieke peiling onderwijsniveau*, 1985.
2. Over ontwikkelingen op het gebied van de huidige analfabetismebestrijding in West-Europa zie: *Report on the fight against illiteracy*, 1988; ARNOVE and GRAFF, (eds.), *National literacy campaigns*, 1987; VÉLIS, *Through a glass, darkly*, 1990.
3. Zie bijvoorbeeld de declaratie van Persepolis, 1975, die unaniem werd onderschreven: 'Literacy is considered to be not just the process of learning the skills of reading, writing and arithmetic, but also a contribution to the liberation of man and to

- his full development.' De declaratie is opgenomen in: BATAILLE (red.), *A turning point for literacy*, 1976, pp. 273-276. De relatie tussen ideologie en alfabetiseringscampagnes is in een historisch perspectief belicht door VAN DAMME, 'Contradicties van alfabetisering', 1987, pp. 3-27.
4. Deze paragraaf is gebaseerd op: BOWEN, *A history of western education*, 1974; CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969; EISENSTEIN, *The printing press as an agent of change*, 1989; FRIJHOFF, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 1983, pp. 3-39; FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977; GOODY and WATT, 'The consequences of literacy', 1968, pp. 27-68; GRAFF, *The legacies of literacy*, 1987; HOUSTON, *Literacy in early modern Europe*, 1988; LEITH (ed.), *Facets of education in the eighteenth century*, 1977; MAYNES, *Schooling in Western Europe*, 1985; O'DAY, *Education and society*, 1982; PARKER, 'An educational revolution?' 1980, pp. 210-220; PUT, *De cleijne scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant*, 1990; QUIÉNART, 'De l'oral à l'écrit', 1984, pp. 11-36; VINCENT, *Literacy and popular culture*, 1989; DE VROEDE, 'Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland', 1977, pp. 181-207.
 5. Een sluitend bewijs voor de geletterdheid van de Atheense samenleving is het ostracisme niet: onderzoek heeft aangetoond dat vele scherven door één hand van een inscriptie zijn voorzien: zij werden dus uitgedeeld onder de bevolking van Athene. Aldus HARVEY, 'Literacy in the Athenian democracy', 1966, pp. 590-593, die overigens wel tot de conclusie komt dat de Atheense burgers in meerderheid konden lezen en schrijven (pp. 628-629). Voor een modern overzicht van studies over het analfabetisme in het oude Griekenland raadplege men THOMAS, *Oral tradition*, 1989. Zie ook GOODY, (ed.), *Literacy in traditional societies*, 1968.
 6. POST, *Scholen en onderwijs in Nederland*, 1954, pp. 19-20.
 7. SCHOFIELD, 'The measurement of literacy', 1968, pp. 311-325.
 8. Over de geleidelijke groei in de toepassing van het schrift in de middeleeuwen zie: BOURLET et DUFOUR, *L'écrit dans la société médiévale*, 1992.
 9. STRAUSS, *Luther's house of learning*, 1978, p. 20.
 10. BOWEN, *A history of western education*, II, 1974, pp. 357-366; GAWTHROP and STRAUSS, 'Protestantism and literacy', 1984, pp. 32-34; STRAUSS, *Luther's house of learning*, 1978, p. 13.
 11. GRAFF, *The legacies of literacy*, 1987, p. 147.
 12. In Schotland, volgens het Book of Discipline (1560). O'DAY, *Education and society*, 1982, p. 223.
 13. ART, 'Volksonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden', 1980, pp. 267-270.
 14. De eerste leerplichtwetten zijn die van Parijs (1560), Weimar (1619), Drente (1630) en Gotha (1642). Ondanks het feit dat boetes werden geheven bij schoolverzuim bleek uitvoering van de wet onmogelijk. BOWEN, *A history of western education*, III, 1974, p. 27, p. 161; VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, III, 1878, p. 128.
 15. DE BOOY, *Kweekhoven der Wijsheid*, 1980, p. 45. Vergelijk ook IDEM, *De weldaet der scholen*, 1977.
 16. DE BOOY, 'Naar school', 1981, pp. 427-441.
 17. BOWEN, *A history of western education*, III, 1974, p. 162.
 18. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 80.
 19. HART, 'Enige statistische gegevens inzake analfabetisme te Amsterdam', 1968, pp. 3-6.
 20. VAN DER WOUDE, 'De alfabetisering', 1980, pp. 262-264.
 21. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 1986, p. 67. De percentages betreffen mannen en vrouwen in de leeftijd van 15-44 jaar.
 22. SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy', 1973, pp. 437-454.
 23. HOUDAILLE, 'Signatures au mariage de 1740 à 1829', 1977, p. 76.
 24. De kwantitatieve gegevens in deze paragraaf zijn voornamelijk ontleend aan CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969, pp. 121-125; FLORA et al., *State, economy and society in Western Europe*, I, 1983, pp. 81-83; HOUDAILLE, 'Signatures au ma-

- riage de 1740 à 1829', 1977, pp. 65-89; KAEUBLE, *Industrialisierung und soziale Ungleichheit*, 1983, p. 104; RUWET et WELLEMANS, *l'Analphabétisme en Belgique*, 1978, p. 82; SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy', 1973, p. 445; VIÑAO FRAGO, 'The history of literacy in Spain', 1990, pp. 573-599; WEST, 'Literacy and the industrial revolution', 1978, pp. 369-383; en ongepubliceerde gegevens van VAN DER WOUDE naar de ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland, 1800-1900.
25. VAN DER WOUDE, 'Analfabetisme in Europa', 1972, pp. 182-190.
 26. FLEURY et VALMARY, 'Le progrès de l'instruction élémentaire', 1957, pp. 71-92; FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977; FURET et SACHS, 'La croissance de l'alphabétisation en France', 1974, pp. 714-737. Zie ook HOUDAILLE, 'Le progrès de l'alphabétisation en France', 1985, pp. 358-360.
 27. 'On ne peut attribuer de rôle décisif (positif ou négatif) à la période révolutionnaire et postrévolutionnaire (...) Dans le processus de l'alphabétisation des Français, il y a bien, par rapport à la Revolution, un avant et un après, mais il distingue deux géographies et non pas deux histoires.' FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, pp. 56-57.
 28. GRAFF, *Legacies of literacy*, 1987, pp. 192-220; FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977; DÉSSERT, 'Réflexions sur le progrès de l'alphabétisation dans la France', 1985, pp. 44-59; FRANÇOIS, 'Alphabetisierung in Frankreich und Deutschland', 1983, pp. 755-768.
 29. LAQUEUR, 'The cultural origins of popular literacy in England', 1976, pp. 255-275; SANDERSON, *Education, economic change and society in England*, 1983; SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy', 1973, pp. 437-454; STEPHENS, *Education, literacy and society*, 1987; IDEM, 'Literacy in England, Scotland and Wales', 1990, pp. 545-571; STONE, 'Literacy and education in England', 1969, pp. 61-139.
 30. MASON, 'School attendance in nineteenth-century Schotland', 1985, pp. 276-286; HOUSTON, 'The literacy myth?: illiteracy in Scotland', 1982, pp. 81-102; IDEM, *Scottish literacy and the Scottish identity*, 1985. Volgens Smout was de leesvaardigheid in Schotland in de achttiende eeuw veel algemener dan de schrijfvaardigheid: SMOUT, 'Born again at Cambuslang', 1982, pp. 114-127.
 31. BARTON, 'Popular education in Sweden', 1977, pp. 523-541; BOLI, *New citizenship for a new society*, 1989; GUTTORMSSON, 'The development of popular religious literacy', 1990, pp. 7-35; JOHANSSON, 'The history of literacy in Sweden', 1981, pp. 151-182; IDEM, 'Literacy campaigns in Sweden', 1987, pp. 65-98; SANDIN, 'Education, popular culture and the surveillance of the population', 1988, pp. 359-362.
 32. TVEIT, 'Schulische Erziehung in Nordeuropa', 1991, pp. 58-69.
 33. GOLD, 'Educational reform in Denmark', 1977, pp. 49-64; HÄGERSTRAND, 'Quantitative techniques', 1965, pp. 253-254.
 34. *Progress of literacy in various countries*, 1953, pp. 87-92.
 35. BAUMGART, (Hrsg.), *Bildungspolitik in Preussen zur Zeit des Kaiserreichs*, 1981; FRANÇOIS, 'Alphabetisierung in Frankreich und Deutschland', 1983, pp. 755-768; CONZE und KOCKA, (Hrsg.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, I, 1981; JEISMANN und LUNDGREEN, (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, III, 1987, pp. 1-21; MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling*, 1988; SCHLEUNES, *Schooling and society*, 1989, pp. 8-18.
 36. MAYNES, *Schooling in western Europe*, 1985, p. 22. Zie ook IDEM, *Schooling for the people*, 1985; ENGELSING, *Analphabetentun und Lektüre*, 1973, pp. 61-62; GRAFF, *Legacies of literacy*, 1987, pp. 183-189.
 37. CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969, pp. 85-87.
 38. GRIMM, 'Expansion, Uniformisierung, Disziplinierung', 1991, pp. 239-241; GRAFF, *Legacies of literacy*, 1987, p. 187; MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling*, 1988, pp. 200-230.
 39. FLORA, [et al.], *State, economy and society*, 1983, p. 78.
 40. FLORA, [et al.], *State, economy and society*, 1983, p. 70.
 41. CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969, p. 63.
 42. FLORA, [et al.], *State, economy and society*, 1983, p. 80. Analfabetismecijfers zijn geme-

- ten als het percentage van de bevolking ouder dan vijf jaar, dat in staat is te lezen. Zie ook GRENDLER, *Schooling in renaissance Italy*, 1989; BARTOLI LANGELI, (ed.), *Instruzione, alfabetismo, scrittura*, 1991.
43. VIÑAO FRAGO, 'The history of literacy in Spain', 1990, pp. 573-599; SOLÀ, 'Schule, Erziehung und Gesellschaft in Spanien', 1990, p. 481.
 44. NÚÑEZ, 'Literacy and economic growth in Spain', 1989, p. 137.
 45. VANDENBROEKE, *Sociale Geschiedenis van het Vlaamse volk*, 1982, p. 274.
 46. ALGOET en VANDENBROEKE, 'Alfabetisme in Vlaanderen', 1977, pp. 151-157; RUWET en WELLEMANS, *l'Analphabétisme en Belgique*, 1978; VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 1982, p. 272, 277. Zie voor enige lokale analfabetismecijfers aan het einde van de achttiende eeuw ook CLOET en VANDENBROEKE, (red.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie*, 1989.
 47. LASUY, 'Historisch-demografische studie van Kaster', 1989, p. 50.
 48. 'Blijkens de frekwentieverdeling waarmee de huwelijksakten met een kruisje onderkend werden, moet het school lopen van kinderen uit lagere maatschappelijke groepen als landarbeiders, dagloners, dienstboden of wevers zelfs helemaal ongebruikelijk zijn geworden tijdens de eerste helft van de 19e eeuw. Nauwelijks één persoon op tien was omstreeks het midden van de eeuw nog in staat zijn naam te schrijven. Met het voortschrijden van de crisis werd het Vlaamse volk m.a.w. niet alleen armer; met de dag werd het ook dommer en slaafser.' VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 1982, pp. 279-280; DE VROEDE, 'Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden', 1983, pp. 41-71. Zie ook het artikel van ART, 'Initiatieven inzake lager onderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden', 1983, pp. 73-84.
 49. VISSERING, 'Vruchten van het lager onderwijs', 1852, p. 296; 'Statistiek van de bruidegoms en bruiden', 1855, pp. 352-353; 'Statistiek van de bruidegoms en bruiden', 1856, pp. 303-307; 'Opgaaf van het getal huwelijken in de gemeente Haarlem', 1857, p. 345; 'Opgaaf van het getal huwelijken in de gemeente Leyden', 1858, p. 336; 'Percentage analfabeten ingedeeld Nationale Militie', 1855, pp. 201-203; 'Percentage analfabeten ingedeeld Nationale Militie', 1857, p. 48.
 50. De figuren zijn gebaseerd op een nog niet gepubliceerd onderzoek van Van der Woude, waarbij met behulp van een steekproef van 375 gemeenten de ontwikkeling van het analfabetisme is gemeten tussen 1812 en 1890.
 51. BOEKHOLT en DE BOOY, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 1987; BOWEN, *A history of Western education*, 1974; FRIJHOFF, (ed.), *L'offre d'école - the supply of schooling*, 1983; HENTZEN en STOKMAN, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland*, 1920-40; IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1960; JEISMANN en LUNDGREEN, (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, III, 1987; LEITH, (ed.), *Facets of education*, 1977.
 52. politiek: GREEN, *Education and state formation*, 1990; FLORA, 'Die Bildungsentwicklung im Prozeß der Staaten- und Nationenbildung', 1972, pp. 294-317; MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling*, 1988; SCHLEUNES, *Schooling and society*, 1989; VAUGHAN and ARCHER, *Social conflict and educational change*, 1971.
economisch: CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969; TORTELLA, (ed.), *Education and economic development since the industrial revolution*, 1990; STONE, (ed.), *Schooling and society*, 1976; BOWMAN and ANDERSON, 'Concerning the role of education in development', 1963, pp. 247-279; ANDERSON and BOWMAN, 'Education and economic modernization', 1976, pp. 3-19; KAEUBLE, 'Educational opportunities and governmental policies in Europe', 1981, pp. 239-268; LUNDGREEN, *Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozeß*, 1973; SOLTOW and STEVENS, *The rise of literacy and the common school*, 1981.
sociaal-cultureel: GRAFF, (ed.), *Literacy and social development in the West*, 1981; ARCHER, *Social origins of educational systems*, 1984; DASBERG en JANSING, *Meer kennis, meer kans*, 1978; LAQUEUR, 'The cultural origins of popular literacy in England',

- 1976, pp. 255-275; IDEM, 'Towards a cultural ecology of literacy', 1987, pp. 43-58; HOUSTON, *Literacy in early modern Europe*, 1988; LENDERS, *De burger en de volksschool*, 1988; MAYNES, *Schooling in western Europe*, 1985.
53. VINCENT, *Bread, freedom and knowledge*, 1982.
54. BOLI, RAMIREZ and MEYER, 'Explaining the origins and expansion of mass education', 1985, p. 159.
55. GRAFF, *Legacies of literacy*, 1987, p. 180.
56. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 138.
57. VAN LENNEP, *Nederland in den goeden ouden tijd*, 1942, p. 127 (in de Colonie der Weldadigheid te Frederiksoord),
58. KAESTLE, 'Between the Scylla of brutal ignorance and the Charybdis of a literary education', 1976, pp. 177-191; DE SWAAN, *Zorg en de staat*, 1989, p. 63; ARTÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, pp. 279-298, 319.
59. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 138.
60. KATZ, *Reconstructing American education*, 1987; DE SWAAN, *Zorg en de staat*, 1989, p. 113.
61. *1784-1934. Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 1934; VAN DER LAAN, 'Influences on education and instruction in the Netherlands', 1977, pp. 271-311; KRUIJTHOF, 'De deugdzame natie', 1980, pp. 2-37; LENDERS, *De burger en de volksschool*, 1988.
62. DE REGT, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 1984, pp. 243-244.
63. KATZ, *The irony of early school reform*, 1968; PERLMANN, 'School reform and social conflict', 1988, pp. 93-101.
64. RUPP, 'Politieke sociologie van onderwijsdeelname', 1992, p. 29.
65. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 71.
66. 'Aan al onze Catholieke landgenooten, die het ware geluk hunner kinderen behartigen!', 1837, p. 310. Zie DE KOCK, *De Katholieke school in het verleden*, I, 1948, p. 73.
67. 'Elk jaar wordt er tweemaal gepreekt, dat de kinderen trouw de school moeten bezoeken, maar het blijft daarbij, er wordt zooveel gepreekt, dat niet opgevolgd wordt'. *Enquête betreffende werking en uitbreiding der Wet van 19 september 1874*, Tilburg, verhoor van de heer Mr. A. Sassen, 1887, p. 26. Later werden dwangmaatregelen niet geschuwd: zie het *Gedenkboek van 'Volksonderwijs'*, 1916.
68. FLORA, *Modernisierungsforschung*, 1974, pp. 124 e.v.; GREEN, *Education and state formation*, 1990; KAELEBLE, *Industrialisierung und soziale Ungleichheit*, 1983, pp. 102-118; RUPP, 'Politieke sociologie van onderwijsdeelname', 1992, pp. 33-34; SCHLEUNES, *Schooling and society*, 1989, pp. 236-240.
69. Zie HOUSTON, *Literacy in early modern Europe*, 1988, pp. 204-213.
70. WEBER, *Peasants into Frenchmen*, 1976, pp. 67-94; FURET, 'Literacy and industrialization', 1976, pp. 5-44; FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, pp. 324-348.
71. HOUSTON, *Scottish literacy and the Scottish identity*, 1985; SOLÀ, 'Schule, Erziehung und Gesellschaft in Spanien', 1991, pp. 495-496.
72. BOEKHOLT, 'Eén natie, één taal', 1991, pp. 73-77.
73. DEMOULIN, 'Noord en Zuid onder Willem I', 1956, p. 265; BOEKHOLT en DE BOOY, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 1987, p. 97.
74. DE SWAAN, *Zorg en de staat*, 1989, pp. 61-124.
75. DE SWAAN, *Zorg en de staat*, 1989, p. 123.
76. Vergelijk bijvoorbeeld pre-revolutionair Algerije, zwart Zuid-Afrika en de door Israël bezette gebieden, waar de plaatselijke bevolking de kinderen van school hield om ze te verre te houden van de ongewenste cultuur van de machthebber. Tevens dringt zich de vergelijking op met de weerzin tegen het anti-katholieke onderwijs in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw, die in de vorige subparagraaf is besproken.
77. *Compendium of statistics on illiteracy*, 1988; *Progress of literacy*, 1953; *World illiteracy at mid-century*, Paris, 1957; 'Literacy in the world since the 1965 Teheran Conference', 1976, pp. 3-34; ARNOVE and GRAFF, (eds.), *National literacy campaigns*, 1987; KIMURA,

- 'Diffusion of primary education', 1990, p. 343.
78. FRIEDRICH, 'Das niedere Schulwesen', 1987, pp. 123-151.
 79. KNIPPENBERG, *Deelname aan het lager onderwijs*, 1986. Stephens meent dat leerplicht noodzakelijk was om de laatste groepen analfabeten over de streep te trekken: STEPHENS, *Education, literacy and society*, 1987, p. 267.
 80. Het wetsontwerp van Van Houten bevatte oorspronkelijk een artikel waarin een algemene leerplicht werd voorgesteld. Tijdens de behandeling in de Kamer werd dit artikel geschrapt. BOEKHOLT en DE BOOY, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 1987, p. 153.
 81. VAN DER HEIJDEN, 'Analfabetisme en schoolbezoek', 1984, pp. 179-216; HOOGERHUIS en JANSSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname', 1987, pp. 5-36; DASBERG en JANSING, *Meer kennis, meer kans*, 1978; KNIPPENBERG, *Deelname aan het lager onderwijs*, 1986.
 82. BERGINK, *Schoolhygiëne in Nederland in de negentiende eeuw*, 1965; BOEKHOLT en DE BOOY, *Geschiedenis van de school in Nederland*; DE BREE, *Het platteland leert lezen en schrijven*, 1947; BRUGMANS, (red.), *Honderdvijftientig jaren arbeid op het onderwijssterrein*, 1961; DODDE, *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen*, 1981; IDEM, *Het Nederlandse onderwijs verandert*, 1983; KRUITHOF, NOORDMAN en DE ROOY, (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, 1982; MEIJSEN, *Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis*, 1976; DE VROEDE, 'Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland', 1977, pp. 181-207; DE WOLF, 'Volksonderwijs in Nederland', 1977, p. 223-242.
 83. In 1870 werd in ruim 20 procent van de gemeenten kosteloos openbaar onderwijs gegeven: KNIPPENBERG, *Deelname aan het onderwijs in Nederland*, 1986, p. 120.
 84. BOEKHOLT en DE BOOY, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 1987, p. 174.
 85. Geciteerd door FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, p. 143.
 86. Vlieggen, 'Abstrakties in den klassenstrijd', 1908, p. 873.
 87. BOWMAN and ANDERSON, 'Concerning the role of education in development', 1963, pp. 247-279; CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969, pp. 100-102; DE SWAAN, 'De mens is de mens een zorg', 1982, p. 35; TRANTER, 'The labour supply', 1981, pp. 204-226; WEST, *Education and the industrial revolution*, 1975, pp. 245-256.
 88. FRIJHOFF, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', 1983, p. 17; GILMORE, *Reading becomes a necessity of life*, 1989, pp. 51-134; GREEN, *Education and state formation*, 1990, pp. 36-48; LUNDGREEN, 'Educational expansion and economic growth', 1976, pp. 20-66; MITCH, 'Education and economic growth', 1990, pp. 29-41; SCHOFIELD, 'The measurement of literacy', 1968, p. 312.
 89. RUWET et WELLEMANS, *l'Analphabétisme en Belgique*, 1978, pp. 82-108; VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 1982; SANDERSON, 'Literacy and social mobility in the industrial revolution', 1972, pp. 75-103; WEST, 'Literacy and the industrial revolution', 1978, pp. 369-383; FURET, 'Literacy and industrialization', 1976, pp. 5-44; TRENARD, 'Alphabétisation et scolarisation', 1985, pp. 633-648; NICHOLAS and NICHOLAS, 'Male literacy, 'deskilling' and the industrial revolution', 1992, pp. 1-18.
 90. SCHOLLIERS, 'De kinderarbeid, de leerplicht en de burgerij', 1987, p. 175-184.
 91. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, pp. 302-303.
 92. GRAFF, *The Literacy myth*, 1979, pp. 195-233; LAQUEUR, 'The cultural origins of popular literacy', 1976, p. 256; MULDER, 'Arbeid en onderwijs in de 19de en 20ste eeuw', 1984, pp. 1-25; zie ook IDEM, 'Arbeid en onderwijs', 1982, pp. 347-362.
 93. DE SWAAN, *Zorg en de staat*, 1989, p. 69, 115. Zie ook VAUGHAN and ARCHER, *Social conflict and educational change*, 1971.
 94. THABAULT, *Educational change in a village community*, 1971. Een vergelijkbaar betoog, dat bovendien is aangevuld met een overvloed aan empirisch materiaal, biedt Gilmore's studie over de culturele en economische ontwikkeling van Windsor County, een afgelegen streek in Vermont, tussen 1780 en 1835. GILMORE, *Reading becomes a necessity of life*, 1989.
 95. KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording van Nederland*, 1988.
 96. DE SWAAN, *Zorg en de staat*, 1989, p. 68.

97. Vleggeert maakt aannemelijk dat de Katholieke geestelijkheid niet uit bezorgdheid over het lot van kinderen in de fabrieken, maar uit bezorgdheid over hun zieleheil, bij de (veelal protestantse) ondernemers heeft bepleit om pas kinderen in de fabriek op te nemen nadat ze catechisatielessen hadden gevolgd en de Communie hadden gedaan. VLEGGEERT, *Kinderarbeid in Nederland*, 1964, pp. 33-34.
98. DE BREE, 'Geloof in de letterkast', 1961, p. 43.
99. 'Wat moet het volk leeren?', 1854, p. 98.
100. HOOGERHUIS en JANSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname', 1987, p. 9.
101. VAN DER HEIJDEN, 'Analfabetisme en schoolbezoek', 1984, p. 190.
102. RUWET et WELLEMANS, *l'Analphabétisme en Belgique*, 1978, pp. 104-105; SOLTOW and STEVENS, *The rise of literacy and the common school*, 1981, p. 188.
103. RUWET et WELLEMANS, *l'Analphabétisme en Belgique*, 1978, pp. 106-107; VINCENT, *Literacy and popular culture*, 1989; VAN DER WOUDE, 'l'Histoire de l'alphabétisation comme histoire de la famille', 1993, pp. 541-561.
104. geciteerd in FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, p. 198.
105. ARIÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, pp. 333-346; DASBERG, *Grootbrengen door kleinhouden*, 1975; HERMANN, 'Familie, Kindheit, Jugend', 1987, pp. 53-70; PEETERS, *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd*, 1975, pp. 7-18; VELD, *Volksonderwijs en leerplicht*, 1987, p. 11.
106. CUNNINGHAM, *The children of the poor*, 1991; zie ook RÖLING, 'Gezinsgeschiedenis en gezinsideologie', 1982, pp. 37-65.
107. DE WOLF, 'Volksonderwijs in Nederland', 1977, pp. 223-242.
108. 'Slavernij in Nederland', 1855, p. 39.
109. ARIÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, p. 294.
110. 'But the chief reason for being not sent sooner to school, I believe, was the want of clothes, such as the affectionate feelings of my father and mother wished me to go in – simply something else than rags; and these were not to be had until 1818, when markets fell, and food being cheaper, it became possible to get clothes'. Autobiografie van Alexander Somerville, geciteerd in VINCENT, *Bread, freedom and knowledge*, 1982, p. 96. Zie ook GRAFF, *Legacies of literacy*, 1987, p. 188.
111. CRESSY, *Literacy and the social order*, 1980, pp. 137-141; HOUSTON, *Scottish literacy and the Scottish identity*, 1985, p. 119; SIMON, *The two nations and the educational structure*, 1960, p. 152.
112. NICHOLAS and NICHOLAS, 'Male literacy, "deskilling", and the industrial revolution', 1992, p. 16.
113. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 180-187.
114. HOOGERHUIS en JANSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname', 1984.
115. LASUY, 'Historisch-demografische studie van Kaster', 1989, pp. 21-52; WANTE, 'Historisch-demografisch onderzoek van Anzegem', 1989, pp. 103-136.
116. GRAFF, *Legacies of literacy*, 1987, p. 188.
117. Volgens Furet en Ozouf begon dat in Frankrijk in de steden al aan het einde van de 18e eeuw, maar op het platteland pas na 1850. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, pp. 147-148.
118. VINCENT, *Bread, freedom and knowledge*, 1982, p. 107.
119. DE SWAAN, *De mens is de mens een zorg*, 1983, p. 37.
120. VELD, *Volksonderwijs en leerplicht*, 1987.
121. CRESSY, *Literacy and the social order*, 1980, p. 7.; FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 150; MULDER, 'Arbeid en onderwijs', 1982, pp. 347-362; IDEM, 'Arbeid en onderwijs in de 19e en 20e eeuw', 1984, pp. 1-25; GRAFF, *The literacy myth*, 1979, pp. 209-233; LAQUEUR, 'Working class demand and the growth of English elementary education', 1976, pp. 192-205.
122. VINCENT, *Literacy and popular culture*, 1989, p. 1.
123. CONSCIENCE, *Geschiedenis mijner jeugd*, z.j., p. 45, 83.
124. LAQUEUR, 'The cultural origins of popular literacy', 1976, p. 270.

1. ARISTOTELES, *Politica*, 1338a, 38-40.
2. BLACK, *The dynamics of modernization*, 1966 (1975²), pp. 9-26.
3. Om een idee te krijgen van de diversiteit van definities van het begrip 'modernisering' zie bijvoorbeeld: APTER, *Some conceptual approaches to the study of modernization*, 1968; IDEM, *The politics of modernization*, 1969; IDEM, *Rethinking development*, 1987; BENDIX, 'Tradition and modernity reconsidered', 1967; pp. 294-313; BLACK, *The dynamics of modernization*, 1966 (1975²), pp. 1-34; O'CONNELL, 'The concept of modernisation', 1976, pp. 13-24; DUBE, *Modernization and development*, 1988, pp. 17-21; EISENSTADT, *Tradition, change and modernity*, 1973; IDEM, ed., *Patterns of modernity*, 1987; FLORA, *Modernisierungsforschung*, 1974; HARRISSON, *The sociology of modernization*, 1988; HUNTINGTON, 'The change to change', 1971, pp. 283-322; INKELES, 'Understanding and misunderstanding individual modernity', 1976, pp. 103-130; MANZO, 'Modernist discourse', 1991, pp. 3-36; SO, *Social change and development*, 1990; WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, 1975; WEINER, ed., *Modernization: the dynamics of growth*, 1966.
4. BLACK, *The dynamics of modernization*, (1966) 1975, p. 8; zie ook DUBE, *Modernization and development*, 1988, pp. 15-17.
5. HUNTINGTON, 'The change to change', 1971, p. 288.
6. Wehler heeft een 'alfabet van dichotomieën' opgesteld om de ideaaltypische verschillen tussen de traditionele en moderne samenleving aan te geven. WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, 1975, pp. 14-15.
7. WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, 1975, pp. 19-20.
8. Over de toepassing van de systeemtheorie in de geschiedwetenschap zie JANSEN, *De reconstructie van het stadsverleden*, 1991.
9. BENDIX, 'Tradition and modernity reconsidered', 1967, p. 329.
10. BENDIX, 'Tradition and modernity reconsidered', 1967, p. 326.
11. BENDIX, 'Tradition and modernity reconsidered', 1967, p. 330; WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, 1975, p. 59.
12. INKELES, 'The modernization of man', 1966, pp. 141-144.
13. Zie INKELES, 'Becoming modern', 1975, pp. 323-342, en de verzameling van teksten die Inkeles heeft bijeengebracht in de bundel *Exploring individual modernity*. (New York 1983).
14. WEINER, *Modernization: the dynamics of growth*, 1966, pp. 9-10.
15. FAWCETT and BORNSTEIN, 'Modernization, individual modernity, and fertility', 1973, p. 125. Zie ook LERNER, 'Modernization: social aspects', 1968, p. 387.
16. Het begrip 'modern-dynamisch cultuurpatroon' dat E.W. Hofstee in het artikel 'De groei van de Nederlandse bevolking' (in: *Drift en koers*, 1961, pp. 13-84) introduceerde, heeft voor nogal wat discussie gezorgd. Uit bijdragen van Op 't Land ('Het cultuurpatroon als analytisch instrument', 1966, pp. 130-138) en Droogleever Fortuijn en Kruijer in het discussienummer van de *Sociologische Gids* ('Daling en niveau van de geboortecijfers', 1966, pp. 154-172) blijkt dat ze kritiek hebben op de sterk psychologische definitie van het begrip, en Hofstee verwijten geen oog te hebben voor de structurele veranderingen van de samenleving. In een naschrift betoogt Hofstee dat deze voorstelling van zaken onjuist is: 'Of er veranderingen komen en zo ja welke, hangt af van de krachten die in de maatschappij werkzaam zijn en die bepaalde veranderingen voor individuen en groepen al dan niet aantrekkelijk en aanvaardbaar maken.' (HOFSTEE, 'Weer eens, de geboortecijfers in Nederland', 1966, p. 173).
17. Men bedenke dat dit schema, en de schema's die nog zullen volgen, uitsluitend bedoeld zijn om een beschrijving te geven van de manier waarop de begrippen die in dit hoofdstuk centraal staan onderling samenhangen. Er kan niet uit afgelezen worden dat het bestaan van andere samenhangen wordt ontkend. Zo is het bijvoorbeeld heel wel denkbaar dat een moderniserende samenleving anti-moderne ressentimen-

ten oproept, en dus leidt tot 'individuele traditionaliteit'.

18. BOWMAN and ANDERSON, 'Concerning the role of education', 1963, pp. 247-279.
19. De Franse socioloog Meister biedt een zeer kritisch overzicht van de geringe effectiviteit van alfabetiseringscampagnes in: *Alphabétisation et développement*, 1973.
20. ANDERSON and BOWMAN, 'Education and economic modernization', 1976, p. 7.
21. Unesco Regional Report on Literacy, geciteerd in SCRIBNER and COLE, *The psychology of literacy*, 1981, p. 12.
22. GOODY and WATT, 'The consequences of literacy', 1968, pp. 67-68.
23. SCRIBNER and COLE, *The psychology of literacy*, 1981, p. 13.
24. INKELES, 'Individual modernity in different ethnic and religious groups', 1983, p. 158.
25. SCRIBNER and COLE, *The psychology of literacy*, 1981, p. 253.
26. GREENFIELD and BRUNER, 'Culture and cognitive growth', 1966, pp. 89-107; STEVENSON, [ET AL.], 'Schooling, environment and cognitive development', 1978, pp. 1-92.
27. LOCKRIDGE, *Literacy in colonial New England*, 1974.
28. MARKOFF, 'Some effects of literacy in eighteenth-century France', 1986, pp. 311-333.
29. INKELES, 'The school as a context for modernization', 1973, p. 178; IDEM, 'Forces producing individual modernity', 1983, pp. 52-69; HOLSINGER, 'The elementary school as modernizer', 1973, pp. 183-184.
30. SCRIBNER and COLE, *The psychology of literacy*, 1981, p. 13.
31. BOONSTRA and VAN DER WOUDE, 'Demographic transition in the Netherlands', 1984, pp. 28-29.
32. LEHNING, 'Literacy and demographic behavior', 1984, p. 556; LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, 1977, p. 191; LOCKRIDGE, *Literacy in colonial New England*, 1974, p. 34; MARKOFF, 'Some effects of Literacy in France', 1986, p. 330.
33. SCHUURMAN, 'Materiële cultuur en levensstijl', 1989, p. 41-52.
34. BOURDIEU and PASSERON, *Reproduction in education, society and culture*, 1977, pp. 71-106.
35. Zie voor comparatief sociologisch onderzoek naar de effecten van onderwijs en intergenerationele mobiliteit in socialistische en westerse landen: NIESSEN, PESCHAR and KOURILSKY, eds., *International comparative research*, 1984; SIMKUS, 'Comparative stratification and mobility', 1982, pp. 213-236; MACH en PESCHAR, 'Onderwijs over de grenzen?', 1988, pp. 117-140; PESCHAR, TEN VEGTERT en POPPING, 'Onderwijs-mobiliteit in Hongarije en Nederland', 1985, pp. 205-227.
36. PESCHAR, *Zo vader – zo zoon, zo moeder – zo dochter?*, 1987; GANZEBOOM en DE GRAAF, 'Verandering van onderwijskansen in Nederland', 1989, pp. 58-78. Zie ook DE GRAAF en LUIJKX, 'Van 'ascription naar 'achievement?', 1992, p. 412-433.
37. ARIÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, pp. 295-296.
38. ANDERSON and BOWMAN, 'Education and economic modernization', 1976, p. 7.
39. SANDERSON, 'Literacy and social mobility', 1972, pp. 75-103. Thomas Laqueur vindt Sanderson's bewijsmateriaal onvoldoende om de stagnatie van de mobiliteit rond 1830 te verklaren: 'Literacy and social mobility', 1974, pp. 96-107.
40. VAN DIJK and MANDEMAKERS, 'Secondary education and social mobility', 1985, pp. 199-226.
41. VAN DIJK and MANDEMAKERS, 'Secondary education and social mobility', 1985, p. 226.
42. GRAFF, *The literacy myth*, 1979.
43. GRAFF, *The literacy myth*, 1979, p. 91.
44. Voor een meer uitgebreide kritiek op de analyse van Graff zie: BOONSTRA, 'The intergenerational transmission of social inequality', 1989, pp. 161-174.
45. BOUVIER, MACISCO and ZARATE, 'Toward a framework for the analysis of differential migration', 1976, p. 30.
46. SANDBERG, 'Ignorance, poverty and economic backwardness', 1982, pp. 681-682.
47. NICHOLAS, 'Literacy and the industrial revolution', 1990, p. 54.

48. SANDERSON, 'Literacy and social mobility', 1972, pp.82-87.
49. GRAFF, *The legacies of literacy*, 1987, p. 144.
50. Ministerie van Volksopvoeding, Frankrijk 1865, geciteerd door FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 150.
51. HEFFERNAN, 'Literacy and geographical mobility', 1989, pp. 32-42.
52. ÅKERMAN, CASSEL and JOHANSSON, 'Background variables of population mobility', 1974, p. 54.
53. NICHOLAS, 'Literacy and the industrial revolution', 1990, tabel 4, p. 64.
54. BOUVIER, MACISCO and ZARATE, 'Toward a framework for the analysis of differential migration', 1976, p. 31.
55. SCHUURMAN, *Historische demografie*, 1991, pp. 23-24.
56. COALE and TREADWAY, 'Summary of the changing distribution', 1986, p. 32.
57. COALE, ANDERSON and HÄRM, *Human fertility in Russia*, 1979; KNODEL, *The decline of fertility in Germany*, 1974; LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, 1977; LIVI-BACCI, *A century of Portuguese fertility*, 1971; IDEM, *A history of Italian fertility*, 1977; MATTHIESSEN, *The limitation of family size in Denmark*, 1985; TEITELBAUM, *The British fertility decline*, 1984; VAN DE WALLE, 'Education and the demographic transition in Switzerland', 1980, pp. 463-471.
58. BOONSTRA and VAN DER WOUDE, 'Demographic transition in the Netherlands', 1984, pp. 1-57; ENGELN and HILLEBRAND, 'Fertility and nuptiality in the Netherlands', 1986, pp. 487-503; SOGNER, RANDSBORG og FURE, *Fra stua full til tobarnskul*, 1984; LUTZ, *Finnish fertility*, 1987; VINOVSIS, 'Socioeconomic determinants of interstate fertility differentials', 1976, pp. 375-396; LEET, 'Interrelations', 1977, pp. 388-401.
59. GRAFF, 'Literacy, education, and fertility', 1979, p. 111.
60. KNODEL, *The decline of fertility in Germany*, 1974, pp. 231-232.
61. EASTERLIN, 'The effect of modernization', 1974, pp. 269-270; IDEM, 'The economics and sociology of fertility', 1978, p. 109; ANDERSON, 'Regional and cultural factors', 1986, p. 295; GRAFF, 'Literacy, education and fertility', 1979, pp. 109-116.
62. CALDWELL, 'Mass education as a determinant', 1980, pp. 225-255; zie tevens IDEM, 'Toward a restatement of demographic transition theory', 1976, pp. 321-366. Beide artikelen zijn ook verschenen in IDEM, *The theory of fertility decline*, 1982.
63. FAWCETT and BORNSTEIN, 'Modernization, individual modernity and fertility', 1973, pp. 120-128.
64. COALE, ANDERSON and HÄRM, *Human fertility in Russia*, 1979, pp. 60-67; VINOVSIS, 'Socioeconomic determinants', 1976, p. 387; KNODEL, *The decline of fertility in Germany*, 1974, p. 261. Het voorbeeld van Rusland is in zekere zin misleidend, omdat daar een hoge huwelijksvruchtbaarheid in analfabete streken gepaard ging met een lage gemiddelde huwelijksleeftijd. Zie COALE, ANDERSON and HÄRM, *Human fertility in Russia*, 1979, pp. 165-177.
65. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, 1977, pp. 189-194.
66. LESTHAEGHE, *The decline of Belgian fertility*, 1977, p. 194.
67. BOONSTRA and VAN DER WOUDE, 'Demographic transition in the Netherlands', 1984, p. 51. De relatie tussen het niveau en de ontwikkeling van kindersterfte en vruchtbaarheid wordt bevestigd door VAN DE WALLE, 'Infant mortality and demographic transition', 1986, p. 224-227.
68. BOONSTRA and VAN DER WOUDE, 'Demographic transition in the Netherlands, 1984, pp. 34-36.
69. GRAFF, 'Literacy, education, and fertility', 1979, p. 134.
70. GRAFF, 'Literacy, education and fertility', 1979, p. 111.
71. WATKINS, 'Conclusions', 1986, p. 426.
72. ENGELN, *Fertilititeit, arbeid, mentaliteit*, 1987, p. 27.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIER

1. DE SCHAEFDRIJVER en DOORN, 'Het deponeren van historische databestanden', 1990, pp. 309-331.
2. TOUWEN, 'Experiences in data-archiving', 1990, pp. 15-22.
3. VAN HALL en VAN TELLINGEN, *Nederlands Historisch Data Archief III: Historische databestanden*, 1990, p. 76.
4. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 1020-1051.
5. HOUBEN, *Geschiedenis van Eindhoven*, 1890, II, pp. 163-171.
6. VAN XANTEN en VAN DER WOUDE, 'Het hoofdgeld en de bevolking van de Meijerij', 1965, pp. 51-66 en 88-96.
7. VERCAUTEREN, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 1956; IDEM, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 1958.
8. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, 1935, p. 231.
9. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 97-100.
10. De huizen in de bevolkingsregisters van 1850 en 1890 zijn normaliter geordend op wijk, straat en huisnummer. De registers van Tongelre en Woensel zijn in 1890 geordend op de achternaam van het hoofd van het huishouden. Het toevalsgetal was in 1850: 4 en in 1890: 1. Dat betekent dat in 1850 het vierde, negende, veertiende, enz. huishouden is geselecteerd, en in 1890 het eerste, elfde, enz.
11. Het toevalsgetal was in 1920: 6.
12. Om deze zeer tijdrovende activiteiten tot een goed einde te brengen is onschatbaar werk gedaan door tientallen vrijwilligers, en hebben honderden archieven, in Nederland en daarbuiten, belangeloos een bijdrage geleverd.
13. Zie over de mogelijke problemen die kunnen optreden bij het verwerken van bevolkingsregisters BOONSTRA, 'Archieven en historische informatiesystemen', 1989, pp. 7-18.
14. Zie BOONSTRA, 'Archieven en historische informatiesystemen', 1989, pp. 7-18; JANSSENS, 'Een 'direct-entry methodology' voor negentiende eeuwse bevolkingsregisters', 1989, pp. 19-42.
15. ENGELN en HILLEBRAND, 'Vruchtbaarheid in verandering', 1985, p. 255.
16. VAN TULDER, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919-1954*, 1962, pp. 15-17, pp. 256-261; zie ook SWANBORN, 'De kunst van het meten', 1978, pp. 40-64.
17. BEEKINK en VAN POPPEL, *Een beroepsindeling*, 1990. Basis van dit rapport is een databestand met meer dan 3000 negentiende-eeuwse beroepen die volgens de methode van Giele en Van Oenen, Van Tulder en de beroepentelling van 1889 zijn ingedeeld.
18. GIELE en VAN OENEN, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', 1974, pp. 2-32.
19. Zie voor een uitgebreidere beschrijving: VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, pp. 137-140.
20. ERIKSON, GOLDTHORPE and PORTOCARERO, 'Intergenerational Class Mobility in Three West European Countries', 1979, pp. 415-441.
21. GANZEBOOM, [ET AL.], 'Intergenerationale klassenmobiliteit in Nederland', 1987, pp. 17-43. Het uitgangspunt van de EGP indeling is vrijwel gelijk aan die van de Beroepenklapper van het Nijmeegse Instituut voor Toegepast Sociologie (ITS), waarin een kleine 1000 beroepen in zes categorieën zijn ondergebracht. Zie WESTERLAAK, KROPMAN en COLLARIS, *Beroepenklapper*, 1975, pp. 8-11.
22. VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, p. 192.
23. JOHANSSON, 'The history of literacy in Sweden', 1981, pp. 151-182; HINRICHS, 'Alfabetisering im 17. und 18. Jahrhundert', 1988, pp. 81-87.
24. QUIÉNART, 'De l'oral à l'écrit', 1984, pp. 11-36.
25. Een voorbeeld wordt gegeven door SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy', 1973, p. 440.
26. Het omgekeerde kan ook voorkomen, wanneer, bij het tekenen van het huwelijksregister, een alfabete bruid of bruidegom een kruisje zet om zijn of haar analfabete

- echtgeno(o)t(e) niet in verlegenheid te brengen.
27. 'Statistiek van bruiden en bruidegoms', 1855, p. 352.
28. FLEURY et VALMARY, 'Les progrès de l'instruction élémentaire', 1957, p. 80, onderzochten de verschillen tussen de percentages analfabeten volgens de enquête Maggiolo in 1816-1820 en het aantal dienstplichtigen dat bij de militaire keuring in 1830-1833 beweerde te kunnen lezen en schrijven. Ook in dit onderzoek was de correlatie, gemeten op departementaal niveau, hoog, maar bleek het percentage handtekening-zetters hoger dan het percentages alfabeten.
29. Mémoires van C. Bigot, geb. 1856, geciteerd in FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, pp. 226-227. Zie ook HEFFERNAN, 'Literacy and life-cycle', 1992, pp. 156-158; PARKER, 'An educational revolution?', 1980, pp. 210-220.
30. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, pp. 291-294.
31. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, pp. 294-295; Zie ook ARIÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, p. 200. Men bedenke wel dat een belangrijk deel van de verklaring gevonden kan worden in de ongelijke levenskansen voor alfabeten en analfabeten. Zie ook hoofdstuk VII.
32. Bijvoorbeeld in België.
33. Op het werk: ARIÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, p. 287; ook in Engeland. Op de avondschool: FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, pp. 299-300; ook in Engeland; ook in Nederland. Door de sociale omgeving: ARIÈS, *De ontdekking van het kind*, 1987, p. 188; LACQUEUR, 'The cultural origins of popular literacy in England', pp. 257-258.
34. CRESSY, *Literacy and the social order*, 1980, p. 55. Vergelijk SCHOFIELD, 'The measurement of literacy', 1968, p.324 (De handtekening vertegenwoordigt een 'universal, standard and direct index with sufficient spatial, temporal and socio-economic coverage to allow large and representative samples to be drawn'). Tot dezelfde conclusie komen ook FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 18. Zie ook FURET et SACHS, 'La croissance de l'alphabétisation en France', 1974, pp. 714-737; HEFFERNAN, 'Literacy and geographical mobility', 1989, pp. 32-42; CHARTIER, COMPÈRE et JULIA, *L'Éducation en France*, 1976.
35. VAN DIJK, *Rotterdam 1810-1880*, 1976; KOOIJ, *Groningen 1870-1914*, 1986. Zie ook MANDEMAKERS, 'Aanzet tot een beroepsstratificatie', 1987, pp. 198-222.
36. SWANBORN, 'De kunst van het meten', 1978, p.57: 'In de praktijk blijkt dat men nog met veel langere periodes (dan 10 jaar) kan werken'.
37. MANDEMAKERS, 'Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland', 1987, pp. 198-222.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIJF

1. VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, III, 1878, p. 128.
2. BOEKHOLT, 'De Nederlander gaat naar school', 1985, pp. 203-204; VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd*, 1937, p. 1-11; HENTZEN en STOKMAN, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs*, I, 1920, p. 7; KNIPPENBERG, *Deelname aan het lager onderwijs*, 1986, p. 40.
3. *School-Reglement, in de Steden, Landen, Heerlyckheden ende Dorpen van Syne Hoogheyt den Heere Prince van Orange, ghelegen in Brabandt, onder de gehoorsaemheydt van desen Staet*, 1655, zoals geciteerd bij VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, III, 1878, pp. 79-86. Zie ook: ROOSENBOOM, "'Het stuck van de scholen ende schoolmeesteren'", 1989, pp. 48-58.
4. SMITS, *Beknopte geschiedenis van Eindhoven*, 1890, II, p. 33.
5. In Nederwetten werd de school bijvoorbeeld in het midden van de zeventiende eeuw opgeheven omdat geen protestantse schoolmeester gevonden kon worden om het onderwijs te verzorgen. FRENKEN, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, 1984, p. 256.
6. Frenken verhaalt dat Albert Geusendam, de gereformeerde onderwijzer van Nue-

- nen, in 1795 werd ontslagen, omdat hij geheel en al buiten het vertrouwen van de inwoners van Nuenen lag. Gevolg daarvan was dat slechts 5 of 6 kinderen bij hem school gingen. FRENKEN, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, 1984, pp. 220-221.
7. VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd*, 1937, pp. 56-57; OUWERLING, *Schetsen uit de oude Brabantse schoolwereld*, 1909, pp. 103-104.
 8. ROOSENBOOM, 'Tot voltreckinge der Reformatie', 1993, pp. 218-238. Zie voor een voorbeeld van de toenemende tolerantie voor katholiek onderwijs in de zeventiende en achttiende eeuw in Breda: BROK, *Openbaar en bijzonder onderwijs*, 1964, pp. 10-11.
 9. OUWERLING, *Schetsen uit de oude Brabantse schoolwereld*, 1909, p. 26.
 10. VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd*, 1937, p. 59, p. 90.
 11. RAAP, 'Bijltesdag voor de schoolmeester van Blaarthem', 1979, p. 50. Greeve was al eerder door de kerkeraad van Blaarthem berispt voor zijn slechte en slorige manier van schoolhouden. RIJKEN, 'Lambertus Greeve', 1917, pp. 18-24 en 58-68.
 12. Zie bijvoorbeeld Frenken, die verhaalt dat Jacobus Duytz, de onderwijzer van Gerwen, zijn ontslag met succes ongedaan maakte. FRENKEN, *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, 1984, pp. 77-79. Zie ook VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd*, 1937, pp. 107-110.
 13. Zie over de beweegredenen van Hanewinkel om tegen het katholieke onderwijs uit te varen FRIJHOFF, 'The Dutch enlightenment and popular culture', 1992, pp. 303-304.
 14. HANEWINKEL, *Reize door de Majorij*, 1800, p. 76. Hanewinkel was niet de enige die het benoemingsbeleid laakte: zie DE HAAS, *Onderwijs in Brabant sinds 1795*, p. 135.
 15. HANEWINKEL, *Reize door de Majorij*, 1800, p. 113.
 16. HANEWINKEL, *Reize door de Majorij*, 1800, p. 217.
 17. HANEWINKEL, *Reize door de Majorij*, 1800, p. 231.
 18. VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd*, 1937, p. 29.
 19. Het traktement van schoolmeesters was al in het schoolreglement van 1655 op fl. 200,- vastgesteld. Dit bedrag bleef op vrijwel alle plaatsen in Brabant tot ver in de negentiende eeuw gehandhaafd. Zie OUWERLING, *Schetsen uit de oude Brabantse schoolwereld*, 1909, p. 39 en VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd*, 1937, p. 142. Gebruikelijke neveninkomsten ('corporele diensten') werden verkregen uit het ambt van koster, voorlezer, voorzanger, doodgraver, uit het luiden van de klok, het opwinden van het uurwerk, en de verkoop van schoolbehoeften. Het kwam echter ook wel voor dat de onderwijzer tevens chirurgijn of kastelein was. Ook waren er plaatsen waar het schoollokaal tevens werd gebruikt voor het stoken van jenever of het houden van varkens. Zie DECKERS, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond*, 1912, pp. 57-60; OUWERLING, *Schetsen uit de oude Brabantse schoolwereld*, 1909, pp. 1-9, p. 26, p. 43, p. 100.
 20. HOUBEN, *Geschiedenis van Eindhoven*, 1890, I, p. 37.
 21. VAN DER BERG, 'De Latijnse school', 1954, p. 37.
 22. HOUBEN, *Geschiedenis van Eindhoven*, 1890, I, p. 310; II, p. 144, pp. 156-157; VAN DER BERG, 'De Latijnse school', 1954, pp. 37-39.
 23. HOUBEN, *Geschiedenis van Eindhoven*, 1890, II, p. 227.
 24. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 309-312.
 25. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, p. 304.
 26. HUTTEN en MELSEN, *Kohieren van de honderdste penning van Eindhoven, Woensel en Son*, 1977, p. 65; MELSEN, *Kohieren van de honderdste penning van Gestel, Strijp, Stratum en Meerveldhoven*, 1978, p. 95.
 27. MELSEN, *Kohieren van de honderdste penning van Gestel, Strijp, Stratum en Meerveldhoven*, 1978, p. 39.
 28. Volgens van der Berg werd de kapel al in 1812 vervangen door een nieuwe school. VAN DEN BERG, *Gestel bij Eindhoven*, 1955, p. 42.
 29. PROMPER, *Het lager onderwijs in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel*, z.j., p. 40.

30. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch*, 1935, p. 116.
31. VAN PUIJENBROEK, *Beginnen in Eindhoven*, 1985, p. 25.
32. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch*, 1935, p. 116.
33. VAN DEN EERENBEEMT, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten*, 1977, p. 104.
34. BROK, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda*, 1964, p. 18.
35. VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, IV, 1879, p. 73.
36. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1964, p. 29; BOEKHOLT en DE BOOY, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 1987, p. 100.
37. DODDE und LENDERS, 'Reform, Reorganisation und Stagnation', 1992, p. 154.
38. 'Huishoudelijk schoolreglement voor het Departement Brabant', 1807, pp. 3-24.
39. In het schoolreglement van Brabant was het houden van een vergelijkend examen onder kandidaat-onderwijzers facultatief gesteld. VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, IV, 1879, p. 82.
40. RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT, *Archieven van departementale schoolbesturen en opeenvolgende commissies van onderwijs in Noord-Brabant, Algemeen jaarlijks overzicht over den Staat van het Lager Schoolwezen binnen het Departement Brabant*, 1813.
41. REINSMA, *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II*, 1965; IDEM, 'Het lager onderwijs in Noord-Brabant', 1966, pp. 261-308.
42. VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland*, 1937, p. 174.
43. VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland*, 1937, p. 173, ontleend aan deel I van de Historisch-statistische beschrijving van het Koninkrijk Holland, t.w. de Statistiek van Brabant en de plaatselijke beschrijving der stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, van de hand van S. de Graaff, 1807.
44. Zie hoofdstuk 2, noot 66.
45. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1964, p. 88; DE KOCK, *De Katholieke school in het verleden*, 1948, I, pp. 66-92.
46. LAURET, *Per imperatief mandaat*, 1967, p. 14-51.
47. LAURET, *Per imperatief mandaat*, 1967, p. 438.
48. HOEKS, *Op zoek naar een relatie tussen schoolverzuim en kinderarbeid*, 1979, pp. 15-38; PROMPER, *Het lager onderwijs in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel*, z.j.; VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, p. 303.
49. STREEKARCHIEF ZUID-OOST BRABANT, *Toestand der openbare scholen in het 5e district, 1838-1878*.
50. DASBERG en JANSING, *Meer kennis, meer kans*, 1979, p. 15.
51. RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT, *Archieven van departementale schoolbesturen en opeenvolgende commissies van onderwijs in Noord-Brabant, Algemeen overzicht van de staat van geheel het lager schoolwezen en onderwijs in de provincie Noord-Brabant over 1846*.
52. RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT, *Archieven van departementale schoolbesturen en opeenvolgende commissies van onderwijs in Noord-Brabant, Algemeen overzicht van de staat van geheel het lager schoolwezen en onderwijs in de provincie Noord-Brabant over 1847*.
53. HOEKS, *Op zoek naar een relatie tussen schoolverzuim en kinderarbeid*, 1979, p. 44.
54. PROMPER, *Het lager onderwijs in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel*, z.j., p. 38.
55. WITLOX, *De Katholieke Staatspartij in haar ontwikkeling geschetst*, 1919, p. 146.
56. VERBERNE, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, 1947, p. 14; VERSLUYS, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, IV, 1879, p. 107.
57. LAURET, *Per imperatief mandaat*, 1967, p. 182.
58. ZOETMULDER, *Honderd jaren Oost-Brabants bedrijfsleven*, 1952, p. 9; VERBERNE, 'Over de Noordbrabantse nijverheid in de eerste jaren na 1830', 1952, pp. 115-122.
59. VERBERNE, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, 1947, p. 37.
60. VERBERNE, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, 1947, p. 39.
61. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 101-105.
62. KLEP, 'Over de achteruitgang van de Noordbrabantse huisnijverheid', 1987, p. 85; VAN PUIJENBROEK, *Beginnen in Eindhoven*, 1985, pp. 41-50.
63. VAN ZANDEN, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negen-

- tiende eeuw', 1985, pp. 238-245.
64. CRIJNS en KRIELLAARS, *Gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant*, 1987, p. 112.
 65. VAN MIERLO, 'De graan-, boter- en aardappelprijzen', 1988, pp. 94-103. De jaren waarin de rogge per mud meer dan twee gulden meer opbracht lagen dan verwacht kon worden op basis van de lineaire trend waren 1816, 1817, 1818, 1847, 1854, 1855 en 1856.
 66. ZOETMULDER, *Honderd jaren Oost-Brabants bedrijfsleven*, 1952, p. 12, p. 32.
 67. VAN MEERDERVOORT, *Het bolwerk van den blinden pionier*, 1936, pp. 17-25.
 68. VAN MEERDERVOORT, *Het bolwerk van den blinden pionier*, 1936, p. 83.
 69. GRUYS en DE WOLF, *Thesaurus 1473-1800*, 1989, p. 236; VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 392-393; VAN PUIJENBROEK, *Beginnen in Eindhoven*, 1985, p. 55.
 70. De contributie bedroeg 12 stuivers per maand. Boetes liepen uiteen van 1 stuiver voor een scheur, vouw of vlek, via 2 stuivers voor vetvlekken van smeer en olie en 6 stuivers per dag voor het te laat terugbezorgen tot 12 stuivers voor degene die een boek aan iemand te lezen gaf die geen lid was van het gezelschap. *Wetten voor het leesgezelschap tot Nut en Vermaak*, 1820, pp. 5-7.
 71. KLOEK en MIJNHARDT, 'Bij van Benthem geboekt', 1987, pp. 142-165; IDEM, 'In andermans boeken is het duister lezen', 1988, pp. 15-28; BROUWER, 'Lezen in de provincie', 1991, pp. 127-134.
 72. RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT, *Algemeen overzicht van de staat van geheel het lager schoolwezen en onderwijs in de provincie Noord-Brabant over 1852*.
 73. DE BRUIN, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 1985, p. 277.
 74. GORTER en DE VRIES, 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland', 1922, p. 131.
 75. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1964, p. 35-36.
 76. HOEKS, *Op zoek naar een relatie tussen schoolverzuim en kinderarbeid*, 1979, pp. 20-38.
 77. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1964, pp. 109-110.
 78. HOEKS, *Op zoek naar een relatie tussen schoolverzuim en kinderarbeid*, 1979, pp. 44-51.
 79. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 110-120.
 80. KLEP, 'Over de achteruitgang van de Noordbrabantse huisnijverheid', 1987, p. 88.
 81. VLEGGEERT, *Kinderarbeid in Nederland*, 1964, p. 120.
 82. GORTER en DE VRIES, 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland', 1922, p. 243.
 83. VAN ZANDEN, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw', 1985, pp. 281-292.
 84. VAN DAM, *Oud-Brabants dorpsleven*, 1972, pp. 83-88.
 85. *Enquête betreffende werking en uitbreiding der Wet*, 1887. Verhoor van den heer Mr. A.M. Sassen, Tilburg, 10361, p. 26.
 86. VAN DAM, *Oud-Brabants dorpsleven*, 1972, p. 89.
 87. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1964, p. 489.
 88. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 1964, pp. 46-47.
 89. DASBERG en JANSING, *Meer kennis, meer kans*, 1979, p. 15, p. 48.
 90. VAN DE GEVEL, *125 jaar boekerij en leeszaal in Eindhoven*, z.j., pp. 1-1a. Volgens Van Pijlenbroek was de Nutsbibliotheek groter dan die van Van Piere. VAN PUIJENBROEK, *125 jaar VAN PIEREmenten*, 1973, p. 31.
 91. VAN PUIJENBROEK, *125 jaar VAN PIEREmenten*, 1973, p. 30.
 92. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 432-433, p. 465.
 93. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, I, pp. 462-472.
 94. MEÏERIJËNAAR, *Gedachten over de Meïerij van 's-Hertogenbosch*, 1801, p. 52.
 95. BARENTSEN, *Het oude Kempenland*, 1935, p. 75.

1. RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT, *Algemeen jaarlijks overzicht over den Staat van het lager Schoolwezen binnen het Departement Brabant, 1852*.
2. VAN DER HEIJDEN, 'Analfabetisme en schoolbezoek in enkele Kempische gemeenten', 1984, p. 200. Zie ook DASBERG en JANSING, *Meer kennis, meer kans*, 1978, p. 15 en pp. 48-49.
3. Zie GRAFF, *The legacies of literacy*, 1987, p. 286 en pp. 302-304.
4. VAN DER WOUDE, 'De alfabetisering', 1980, p. 258.
5. ROEMER, 'Over de opvoeding der jeugd', 1806, p. 69.
6. Het betreft de tabellen 2.1 t/m 2.4 in VAN DER HEIJDEN, 'Analfabetisme en schoolbezoek in enkele Kempische gemeenten', 1984, pp. 189-192. Het zicht op de overerving van het analfabetisme wordt vertroebeld doordat de tabel tevens de daling van het analfabetisme onder bruiden en bruidegoms weergeeft.
7. HOOGERHUIS en JANSSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname in Goes', 1987, pp. 5-36.
8. HOOGERHUIS en JANSSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname in Goes', 1987, p. 9.
9. HOOGERHUIS en JANSSEN, 'Analfabetisme en onderwijsdeelname in Goes', 1987, pp. 14-16.
10. BOUVIER, MACISCO and ZARATE, 'Toward a framework for the analysis of differential migration', 1976, pp. 24-36. Zie ook paragraaf 3.4.2.
11. ÅKERMAN, NORMAN and JOHANSSON, 'Splitting background variables', 1979, pp. 157-192.
12. KNIPPENBERG, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland*, 1986, p. 22.
13. Zie BOONSTRA and VAN DER WOUDE, 'Demographic transition in the Netherlands', 1984, p. 7.
14. 'Wenken over opvoeding', 1852, pp. 288.
15. DRONKERS, 'Have inequalities in educational opportunity changed in the Netherlands?', 1983, pp. 133-150; TESSER, *Schoolloopbanenonderzoek in Nederland*, 1981; MEIJNEN, *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*, 1977.
16. Voor een korte samenvatting van de bestaande opvattingen over de relatie tussen sociale status van de ouders en de schoolloopbanen van hun kinderen, zie BOSKER, VAN DER VELDEN and OTTEN, 'Social stratification and educational career', 1989, pp. 99-101.
17. GANZEBOOM en DE GRAAF, 'Verandering van onderwijskansen', 1989, pp. 58-78.
18. KNIPPENBERG, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland*, 1986, pp. 147-148.
19. Het gaat hier om de in veel sociologisch onderzoek gangbare these dat met een toenemend kindertal de materiële en immateriële 'resources' per kind kleiner worden. Zie voor een toepassing van deze variabele VROOMAN en DRONKERS, *Onderwijsselectie als concurrentie tussen maatschappelijke groepen*, 1984.
20. Van personen van generatie +1 is het geboortearrangnummer wel bekend. In hoofdstuk 9 wordt het rangnummer in het onderzoek gebruikt. De kinderen die in dit hoofdstuk figureren zijn van generatie 0: het zijn de bruiden en bruidegoms, wier (an)alfabetisme wordt geconfronteerd met de achtergrondkenmerken van hun ouders.
21. In dit geval is deze uitkomst in grote mate beïnvloed door het geringe aantal leidinggevende vaders in de Eindhoven dataset. Het onderscheid in analfabetisme tussen personen met, en personen zonder leidinggevende vader had werkelijk bijzonder sterk moeten zijn om tot een resultaat te leiden dat statistisch significant was.
22. Uit een onderzoek van Kooij en Peschar onder Groningse kinderen die in 1880 werden geboren blijkt dat de zeer sterke relatie die er bestond tussen godsdienst en schoolkeuze grotendeels werd veroorzaakt door het feit dat sommige godsdiensten in bepaalde sociale lagen over- of ondervetegenwoordigd waren. Kooij en PESCHAR, 'Tot maatschappelijke en christelijke deugden', 1992, pp. 100-104.
23. Zie voor meer informatie over meetniveaus: BOONSTRA, DOORN en HENDRICKX,

Voortgezette statistiek voor historici, 1990, pp. 13-14.

24. Wanneer de samenhang tussen sommige variabelen te groot is, is er sprake van 'multicollineariteit'. De uitkomst van de analyse kan daardoor worden verstoord. Zie BOONSTRA, DOORN en HENDRICKX, *Voortgezette statistiek voor historici*, 1990, p. 85
25. BOONSTRA, DOORN en HENDRICKX, *Voortgezette statistiek voor historici*, 1990, pp. 61-100.
26. BOONSTRA, DOORN en HENDRICKX, *Voortgezette statistiek voor historici*, 1990, pp. 86-88.
27. Zie noot 15.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZEVEN

1. *Report of the School Committee of Newburyport for 1843-1844*, zoals geciteerd bij THERNSTROM, *Poverty and progress*, 1964, p. 77.
2. DE TOCQUEVILLE, *De la démocratie en Amérique*, 1961, p. 185.
3. Een voorbeeldig essay over de spanning tussen droom en werkelijkheid van sociale mobiliteit is het hoofdstuk 'The promise of mobility' in THERNSTROM, *Poverty and progress*, 1964, pp. 57-79.
4. BRUGMANS, 'Standen en klassen in Nederland', 1960, p. 44.
5. FURET et OZOUF, *Lire et écrire*, 1977, p. 153.
6. Enige Amerikaanse en Europese studies naar sociale mobiliteit in de negentiende eeuw zullen in paragraaf 7.2 worden aangehaald.
7. MENDELS, 'Social mobility and phases of industrialization', 1976, pp. 173-216; LINTON, 'Industrialization and intergenerational mobility', 1987, pp. 107-126; KAELEBLE, *Historische Mobilitätsforschung*, 1978, pp. 10-21.
8. KAELEBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983, pp. 20-23.
9. MENDELS, 'Social mobility and phases of industrialization', 1976, p. 174; DE VRIES, *Electoraat en elite*, 1986, pp. 121-128.
10. Zie bijvoorbeeld: VAN DIJK, *Rotterdam 1810-1880*, 1976; KAELEBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983, pp. 150-170; SANDERSON, 'Literacy and social mobility in the industrial revolution in England', 1972, pp. 75-103; CREW, 'Definitions of modernity', 1973, pp. 51-74; LINTON, 'Industrialization and intergenerational social mobility in a Rhenish textile town', 1987, pp. 107-126; BORSCHIED, *Textilarbeiter in der Industrialisierung*, 1978; JANSSENS, *Family and social change*, 1993.
11. VAN DIJK, VISSER and WOLST, 'Regional differences in social mobility patterns in the Netherlands', 1984, pp. 435-452.
12. DE VRIES, *Electoraat en elite*, 1986; VAN LEEUWEN and MAAS, 'Log-linear analysis of changes in mobility patterns', 1991, pp. 66-79.
13. KAELEBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983, pp. 42-149.
14. JANSSENS, *Family and social change*, 1993.
15. KATZ, *The people of Hamilton*, 1975 ; THERNSTROM, *The other Bostonians*, 1973; VAN DIJK, VISSER and WOLST, 'Regional differences in social-mobility patterns in the Netherlands', 1983-84, pp. 435-452; VAN TULDER, *De beroepsmobiliteit in Nederland*, 1962, pp. 12-24; HUBBARD, 'Social mobility and social structure in Graz', 1983-84, pp. 453-462; GANZEBOOM [ET AL.], 'Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland', 1987, pp. 17-43.
16. MERLLIE, 'Les classements professionnels dans les enquêtes de mobilité', 1990, pp. 1319-1320, p. 1322.
17. KAELEBLE, 'Social mobility in America and Europe: a comparison of nineteenth-century cities', 1981, pp. 31-34; IDEM, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983.
18. KAELEBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983, p. 154.
19. VAN DIJK, VISSER and WOLST, 'Regional differences in social mobility patterns in the Netherlands', 1984, pp. 435-452.
20. KAELEBLE, *Historische Mobilitätsforschung*, 1978, p. 17.
21. KOOIJ, *Groningen 1870-1914*, 1986, pp. 66-69.
22. VAN DIJK, VISSER and WOLST, 'Regional differences in social-mobility patterns in the

- Netherlands', 1983-84, p. 446.
23. Julian Sorel, de zoon van een molenaar, die in Stendhal's 'Le rouge et le noir' uiteindelijk als edelman door het leven gaat, mag dan fictie zijn, vergelijkbare feiten worden gemeld door Zeller, die beschrijft hoe de schoenmakersfamilie Brac in de achttiende eeuw tot de aristocratie geraakte. ZELLER, 'Étude de lignage et histoire sociale', 1987, pp. 61-67. Zie ook COLLINS, 'Geographical and social mobility in early modern France', 1990-91, pp. 563-577; STONE, 'Social mobility in England 1500-1700', 1966, pp. 16-55; KAEUBLE, 'Eras of social mobility', 1983-84, pp. 490-494.
 24. VAN DIJK, VISSER and WOLST, 'Regional differences in social mobility in the Netherlands', 1983-84, pp. 435-452.
 25. Bij de beschrijving van de resultaten geven Van Dijk c.s. niet aan op hoeveel respondenten hun onderzoek is gebaseerd. Volgens mijn schatting gaat het om ongeveer 1400 respondenten. Het onderzoek naar intergenerationele mobiliteit, dat ik de volgende paragrafen zal worden gepresenteerd, is gebaseerd op 3279 respondenten, het onderzoek naar intragenerationele mobiliteit op 3917 respondenten.
 26. GIELE en VAN OENEN, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', 1976, p. 177-180. De stratificatie van Eindhoven wijkt iets sterker af van die van Noord-Brabant. Daar waren de percentages respectievelijk 3.1, 19.7, 32.4 en 44.7 procent.
 27. Zelfs dit verschil kan minder groot zijn geweest dan het lijkt, omdat een groot gedeelte van de wevers en sigarenmakers dit ambacht naast hun werk op het land uitoefende.
 28. BERTING, 'In het brede maatschappelijke midden', 1985, pp. 119-137.
 29. HILDEBRAND, *Camera Obscura*, 1921, p. 69.
 30. Bijvoorbeeld CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, 1969, pp. 75-76; SCHOFIELD, 'Dimensions of illiteracy', 1973, p. 450; GRAFF, *The literacy myth*, 1979, pp. 69-91; MAYNES, 'Work or school?', 1980, pp. 115-133.
 31. Uit dit laatste voorbeeld wordt nogmaals duidelijk hoe moeilijk het is om een sociale stratificatie te ontwerpen die uitsluitend is gebaseerd op de vermelding van een beroep. Een leerlooier kan iemand zijn die eigenaar is van een leerlooiersbedrijf, of iemand die het feitelijke werk verricht. In het eerste geval zou de betreffende persoon tot de beroepscategorie der fabrikanten gerekend kunnen worden
 32. HERTZ, *Social mobility*, 1986, p. 77.
 33. KAEUBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983, p. 157.
 34. ULTEE, ARTS en FLAP, *Sociologie*, 1992, pp. 523-537. De begrippen 'geforceerde mobiliteit' en 'structurele mobiliteit' hebben dezelfde betekenis, en worden in de literatuur naast elkaar gebruikt.
 35. HERTZ, *Social mobility*, 1986, pp. 75-76.
 36. De begrippen 'relatieve mobiliteit', 'persoonsmobiliteit', 'ruilmobiliteit' (exchange mobility) en 'circulatiemobiliteit' hebben dezelfde betekenis, en worden in de literatuur naast elkaar gebruikt.
 37. MATRAS, 'Social mobility and social structure', 1967, pp. 608-614.
 38. BOUDON, *Mathematical structures of social mobility*, 1973, pp. 22-35.
 39. BREEN, 'Models for the comparative analysis of vertical mobility', 1985, pp. 337-352; HOUT, *Mobility tables*, 1983, pp. 19-23; VAN LEEUWEN and MAAS, 'Log-linear analysis of changes in mobility patterns', 1991, p. 71.
 40. ANDERSON and BOWMAN, 'Education and economic modernization', 1976, p. 7.
 41. Van de 3917 personen zijn er 481 waarvan de datum van vermelding van het eerste beroep minder dan vijf jaar vooraf gaat aan de datum van vermelding van het laatste beroep. Onder hen is de kans om carrièremobiliteit te vertonen natuurlijk geringer dan voor de overigen.
 42. Bijvoorbeeld in KAEUBLE, *Soziale Mobilität und Chancengleichheit*, 1983, p. 160.
 43. VAN TULDER, *De beroepsmobiliteit in Nederland*, 1962, p. 103.
 44. De mobiliteitsjaarindex gaat uit van de vooronderstelling dat de kansen om van sociale klasse te veranderen zich gedurende iemands loopbaan niet wijzigen. Uit soci-

aal-wetenschappelijke literatuur is echter bekend dat de grootste kansen om van beroep, en dus ook van klasse te veranderen vooral tussen het 5e en 20e jaar van de loopbaan liggen: voor en na die tijd is de mobiliteit een stuk geringer. Wanneer we dus van degenen die voor 1880 zijn geboren een loopbaan van gemiddeld 25 jaar kennen, en van degenen die na 1880 zijn geboren een loopbaan van gemiddeld 15 jaar, mogen we niet verwachten dat de mobiliteit van de laatst-genoemde groep zo veel kleiner zal zijn dan van de eerst-genoemde. Aangezien uit tabel 7.11 blijkt dat, ondanks de geringere bekende periode, de mobiliteit van degenen die na 1880 zijn geboren het grootst is, is het volstrekt zeker dat de mobiliteitskansen voor hen het grootst zijn geweest. Zie ook VAN TULDER, *De beroepsmobiliteit in Nederland*, 1962, pp. 166-168.

45. VAN TULDER, *De beroepsmobiliteit in Nederland*, 1962, pp. 124-125.
46. TREIMAN and YIP, 'Educational and occupational attainment in 21 countries', 1989, pp. 373-394; VAN TULDER, *De beroepsmobiliteit in Nederland*, 1962, pp. 112-123, pp. 190-192; GANZEBOOM and DE GRAAF, 'Educational mobility in the Netherlands', 1990, pp. 35-50.
47. BOURDIEU, 'Cultural reproduction and social reproduction', 1973, pp. 71-112.
48. BLAU and DUNCAN, *The American occupational structure*, 1967.
49. Het wachten is op het proefschrift van C.A. Mandemakers, die onderzoek verricht naar de relatie tussen onderwijs en mobiliteit in Tiel. De enige andere Nederlandse studie die enig licht werpt op de relatie tussen vervolgopleiding en statusverwerving rond de eeuwwisseling is die van Van Dijk en Mandemakers. Hun onderzoek beperkt zich tot maar één school met één vorm van secundair onderwijs, namelijk het gymnasium in Rotterdam. VAN DIJK and MANDEMAKERS, 'Secondary education and social mobility' 1985, pp. 199-226.
50. De deelname aan secundair onderwijs steeg in Nederland van 8.3 promille in 1870 tot 28.1 promille in 1920 volgens VAN DIJK and MANDEMAKERS, 'Secondary education and social mobility', 1985, p. 203. Uit andere publicaties kunnen lagere promillages worden berekend. Zie bijvoorbeeld MITCHELL, *European historical statistics*, 1975, pp. 786-806. De mogelijkheden om in Eindhoven vervolgonderwijs te volgen waren gering. Van oudsher bestond er een Latijnse school; nadat deze in 1878 wegens gebrek aan belangstelling moest worden opgeheven, duurde het twintig jaar voordat een nieuw gymnasium werd gesticht. Een HBS en een MULO kwamen er pas ver in de twintigste eeuw. Wel bestond er vanaf 1820 een bloeiende tekenschool. Aan het eind van de negentiende eeuw wonnen ook de klein-seminaries die in de omgeving waren gevestigd aan betekenis. Zie VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, pp. 314-319 en 332-344.
51. DE VRIES, *Electoraat en elite*, 1986, p. 103.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ACHT

1. BOUMAN, *Anton Philips*, 1956, pp. 26-27.
2. SCHUURMAN, *Historische demografie*, 1991, p. 18.
3. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1885, pp. 167-227; Over de 'eeuwigheidswaarde' van Ravensteins wetten zie GRIGG, 'E.G. Ravenstein and the 'laws of migration'', 1977, pp. 41-54.
4. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1889, pp. 241-301.
5. Voor de nummering van Ravensteins wetten hanteer ik de indeling die Lee heeft gemaakt. LEE, 'A theory of migration', 1969, p. 283.
6. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1885, pp. 198-199.
7. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1885, p. 181.
8. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1885, p. 187.
9. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1885, p. 199.
10. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1889, p. 288.

11. RAVENSTEIN, 'The laws of migration', 1889, p. 286.
12. LEE, 'A theory of migration', 1969, p. 285.
13. WHITE and WOODS, 'The foundations of migration study', 1980, pp. 7-12.
14. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, pp. 21-22.
15. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, p. 44.
16. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, p. 44. Zipf noemt dit het principe van de minste inspanning: het aantal mensen dat van A naar B vertrekt is een functie van de afstand van tussen A en B, omdat de inspanning die benodigd is om van A naar B te komen groter wordt naarmate de afstand toeneemt. ZIPF, 'The P_1P_2/D hypothesis', 1946, pp. 677-686.
17. DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, 1971, p. 104; Volgens D.S. Thomas is dit het enige kenmerk dat een migrant van een niet-migrant onderscheidt. THOMAS, *Research memorandum on research differentials*, 1938, p. 11.
18. DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, 1971, p. 104; TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, p. 301.
19. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, pp. 40-42.
20. Zie bijvoorbeeld: DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, 1971, pp. 102-108.
21. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, p. 114; ROSE, 'Distance of migration and socio-economic status of migrants', 1958, pp. 420-423.
22. DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, 1971, pp. 150-198; TRANTER, *Population and society*, 1985, p. 41; JANSEN, 'Some sociological aspects of migration', 1969, pp. 62-63.
23. Bijvoorbeeld door OGDEN, 'Migration, marriage and the collapse of traditional peasant society', 1980, pp. 174-175; DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, 1971, pp. 150-198; SAMSON, *Population mobility in the Netherlands*, 1977, pp. 84-85.
24. DE VOOYS, *De trek van de plattelandsbevolking*, 1932; VAN STEKELENBURG, *Landverhuizing als regionaal verschijnsel*, 1991.
25. Dat geldt ook in de twintigste eeuw: Bockestijn heeft een grotere migratiegeneigdheid vastgesteld bij personen die een landelijk dagblad lezen. Zie BOEKESTIJN, *Binding aan een streek*, 1961, pp. 97-99 en pp. 173-174. Zie ook TRANTER, *Population and society*, 1985, p. 142.
26. 'Migration stimulated by economic growth attracts the better educated, while areas tending to stagnation lose their better educated and skilled persons first'. JANSEN, 'Some sociological aspects of migration', 1969, p. 63. Lijfering geeft een overzicht van diverse twintigste-eeuwse studies waarin de relatie tussen onderwijsniveau, intelligentie en migratie is onderzocht. LIJFERING, *Selectieve migratie*, 1968, pp. 5-14.
27. HOFSTEE, 'Enkele opmerkingen over het probleem van selectie bij migratie', 1952, p. 7.
28. LIJFERING, *Selectieve migratie*, 1968, p. 96.
29. TER HEIDE, *Binnenlandse migratie*, 1965, pp. 84-86.
30. BOUVIER, MACISCO and ZARATE, 'Toward a framework for the analysis of differential migration', 1976, p. 31; zie ook LONG, 'Migration differentials by education and occupation', 1973, pp. 243-258.
31. Zie ook VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, pp. 1020-1037.
32. HOFSTEE, *De demografische ontwikkeling van Nederland*, 1978, p. 207; zie ook Postmus, die berekent dat Noord-Brabant over de periode 1840-1920 een vertrekoverschot kende. POSTMUS, *Een onderzoek naar omvang en aard van de bevolkingsconcentratie in Nederland*, 1928, pp. 43-45. Dat de ontwikkeling van de netto migratie in de periode 1850-1890 grotendeels veroorzaakt is door het industrialisatieproces valt ook af te leiden uit het feit dat de curve in sterke mate overeenkomt met die in Tilburg. Zie JANSSENS, *Family and social change*, 1991, p. 54.
33. POSTMUS, *Een onderzoek naar de omvang en aard van de bevolkingsconcentratie*, 1928, p. 99.
34. BRAND, *Eindhoven*, 1937, p. 19.
35. CREW, *Town in the Ruhr*, 1979, p. 62.
36. Ook in Nederland daalde het percentage autochtonen langzaam, van 69 procent in

- 1850 tot 65 procent in 1900. Zie KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording van Nederland*, 1988, p. 88.
37. THOMAS, 'A note on continuous population registers', 1938, pp. 410-413.
 38. DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, 1971, p. 113.
 39. WHITE and WOODS, 'The foundations of migration study', 1980, p. 5
 40. POUSSOU, *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle*, 1983, p. 49.
 41. Over de informatie die het dienstbodenregister bevat, en de mogelijkheden die deze bron biedt voor historisch onderzoek door de automatische verwerking er van kan verwezen worden naar WELLING, 'Van dienstbodes, databases en didactiek', 1991, pp. 78-96.
 42. VAN DER WOUDE, 'De trek van alleenlopenden naar Eindhoven', 1989, pp. 167-183.
 43. VAN OORSCHOT, *Eindhoven*, 1982, p. 312.
 44. Zie ook BOUMAN, *Anton Philips*, 1956, p. 89.
 45. DE VOOYS, *De trek van de plattelandsbevolking*, 1932, p. 61; SIMONS, *Tussen turf en televisie*, 1960; IDEM, *Drenten in Eindhoven*, 1961.
 46. Het aantal migranten is als volgt geschat:

$$p = ((m * 10) / (i * 100)) * 100.000$$
 waarbij p het aantal migranten per 100.000 van de bevolking is, m het aantal migranten in de Eindhoven-dataset, en i het aantal inwoners van de betreffende gemeente in 1890. Het aantal migranten is met de factor 10 vermenigvuldigd, omdat de Eindhoven-dataset een steekproef fractie van 10 procent kent.
 47. MEURKENS, *Bevolking, economie en cultuur van het oude Kempenland*, 1985, p. 36.
 48. VAN DER WOUDE, 'De trek van alleenlopenden naar Eindhoven', 1989, pp. 177-181.
 49. VAN DER WOUDE, 'De trek van alleenlopenden naar Eindhoven', 1989, p. 79.
 50. Om een sterke beïnvloeding van de gemiddelde verhuissafstand door internationale migratie te voorkomen is de maximale verhuissafstand gesteld op 300 kilometer.
 51. VAN PUJENBROEK, *Beginnen in Eindhoven*, 1985.
 52. VAN PUJENBROEK, *Beginnen in Eindhoven*, 1985, pp. 162-163.
 53. Zie voor een vergelijkbare uitkomst bijvoorbeeld LANGHOLM, 'Short-distance migration', 1975, p. 40.
 54. KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording van Nederland*, 1988, p. 85.
 55. KNIPPENBERG en DE PATER, *De eenwording van Nederland*, 1988, pp. 84-85.
 56. Zie ook KAEUBLE, 'Gesellschaftsepochen und soziale Mobilität', 1986, p. 71.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK NEGEN

1. Gerefereerd wordt aan kaart 2.1, waarin als maat om de verspreiding van de demografische transitie zichtbaar te maken de I_g , de gecorrigeerde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid, is gebruikt. COALE and WATKINS (eds.), *The decline of fertility in Europe*, 1986.
2. Voorbeelden van andere regio's die relatief achterbleven in het noorden en westen van Europa zijn Westfalen, Jutland en Bretagne; voorbeelden van regio's die relatief voorop liepen in het zuiden en oosten van Europa zijn Estland, Litouwen en de zuidelijke provincies van Hongarije.
3. Onder Europa wordt het gehele continent verstaan dat ten westen van de lijn Sint Petersburg - Triëst is gelegen. HAJNAL, 'European marriage patterns in perspective', 1965, pp. 101-143.
4. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 124.
5. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 128.
6. SCHUURMAN, *Historische demografie*, 1991, p. 51; WRIGLEY, *People, cities and wealth*, 1987, pp. 197-214.
7. WOODS, *Population analysis in geography*, 1979, p. 150.
8. KNODEL and VAN DE WALLE, 'Lessons from the past', 1979, pp. 223-224; WRIGLEY, *People, cities and wealth*, 1987, pp. 270-283.

9. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten', 1954, pp. 59-106; IDEM, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', 1966, pp. 139-154.
10. ENGELN EN HILLEBRAND, 'Vruchtbaarheid in verandering', 1985, pp. 283-286.
11. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, pp. 128-129 en p. 132. In Noord-Brabant begon het percentage mannen en vrouwen dat op jonge leeftijd huwde rond 1895 te stijgen, terwijl de huwelijksvruchtbaarheid pas na 1905 een daling ging vertonen. Vergelijking van de ontwikkeling van de percentages jonggehuwden met de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland laat zien dat ook daar, maar dan 25 jaar eerder, de daling van de fertiliteit minstens tien jaar werd voorafgegaan door een stijging van het aantal huwelijken. Alleen in Drente was de tijdspanne korter.
12. VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, pp. 245-272.
13. HOFSTEE, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', 1966, p. 141.
14. FLEURY et HENRY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*, 1956; IDEM, *Nouvel manuel de dépouillement et d'exploitation*, 1965; SCHUURMAN, 'Gezinsreconstructie: begripsbepaling en recente ontwikkelingen', 1984, pp. 7-14.
15. Voor een overzicht van in Nederland verrichtte gezinsreconstructies zie VAN LEEUWEN, 'Een bibliografisch overzicht van Nederlandse gezinsreconstructiestudies', 1986, pp. 6-14.
16. Zie bijvoorbeeld de beschrijving van een SAS-programma in LEBOUTTE, ALTER and GUTMANN, 'Analysis of reconstituted families', 1987, pp. 29-34.
17. Soms worden ook wel geboortecohorten van bruid en bruidegom gevormd. Zie bijvoorbeeld ENGELN EN HILLEBRAND, 'Vruchtbaarheid in verandering', 1985, pp. 248-289, en de kanttekeningen die daar door Schuurman bij zijn gemaakt: SCHUURMAN, 'Een kanttekening bij 'vruchtbaarheid en verandering'', 1986, pp. 341-343; ENGELN EN HILLEBRAND, 'Geboorte- of huwelijkscohorten? Een repliek', 1986, pp. 343-345.
18. SCHUURMAN, *Historische demografie*, 1991, p. 44.
19. Er is ooit eerder een gezinsreconstructie gemaakt van één van de zes gemeenten die tot het onderzoeksgebied behoren: VAN STEENIS, *De demografische geschiedenis van Tongelre*, 1979. In deze doctoraalscriptie van de RU Utrecht wordt met name aandacht geschonken aan de 'borstvoedinghypothese'. Zie daarover ook paragraaf 9.7 van deze studie. Gezinsreconstructies in de omgeving van Eindhoven zijn gemaakt door MEURKENS, *Bevolking, economie en cultuur van het oude Kempenland*, 1984 (Valkenswaard, Borkel en Schaft, Dommelen, Westerhoven, Riethoven en Bergeijk); VAN DER HEIJDEN, 'Een belichting van enige historisch-demografische aspecten', 1981, pp. 93-130 (Hoge en Lage Mierde en Hulsel); IDEM, 'Gezin en huishouding in Oost-Brabant', 1989, pp. 131-144 (Nuenen) en VAN LIESHOUT EN RIKKEN, 'Geen lusten zonder lasten', 1989, pp. 34-50. (Eersel).
20. Op de formulieren die in het demografisch onderzoek van Van Dijk en Van der Woude zijn gebruikt om gegevens uit de huwelijksakte over te nemen, is de burgerlijke staat van de bruid en bruidegom niet vermeld. Hoewel conscientieus is getracht om eventuele vorige huwelijken van de echtelieden te traceren, is niet met volledige zekerheid te zeggen dat dat ook werkelijk altijd gelukt is.
21. Grafiek 9.1 is gebaseerd op dezelfde gegevens die ook gebruikt zijn in grafiek 4 in BOONSTRA, 'De dynamiek van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon', 1989, p. 86. Dat de curve desondanks enigszins afwijkt van de aldaar gepresenteerde figuur wordt veroorzaakt door het feit dat van een andere techniek is gebruik gemaakt om de grote jaarlijkse variatie in huwelijksaantallen te effenen. Zie ook de noot bij grafiek 9.1.
22. BOONSTRA, 'De dynamiek van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon', 1989, pp. 83-100.
23. Uit de Eindhoven-dataset komt naar voren dat de huwelijksfrequentie halverwege de negentiende eeuw een sterke teruggang vertoonde, en tevens blijkt dat in die perio-

- de het percentage huwelijken van gezinnen waarvan zowel bruid als bruidegom geen handtekening kon zetten verhoudingsgewijs zelfs sterker daalde. Dit lijkt er op te wijzen dat analfabeten zich meer door economische omstandigheden lieten leiden dan alfabeten. Zekerheid is echter niet te verkrijgen, omdat het onmogelijk is om vast te stellen of deze daling veroorzaakt is door een terughoudendheid van de analfabete gezinnen om te huwen, of door een algemene afname van het aantal analfabeten in de Eindhovense samenleving.
24. In Tongelre: VAN STEENIS, *De demografische geschiedenis van Tongelre*, 1979, p. 10. In een achttal gemeenten in Kempenland: VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, pp. 140-149.
 25. Ook bij gezinsreconstructies die op een 'normale' manier zijn verzameld, moet rekening worden gehouden met het voorkomen van een lage huwelijksleeftijd voor het eerste huwelijkscohort. Zie SCHUURMAN, 'De bevolking van Duiven', 1979, pp. 162-163.
 26. VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, pp. 149-152.
 27. De gemiddelde huwelijksleeftijd is een maat die in zekere mate beïnvloed kan worden door de 'scheve verdeling' van de leeftijden. Er zijn geen huwelijken tussen mannen en vrouwen die jonger zijn dan 16 jaar, maar er zijn wel huwelijken die gesloten worden op een moment dat de bruid of de bruidegom reeds een hoge leeftijd heeft bereikt. De mediane huwelijksleeftijd is een maat die voor deze afwijking minder gevoelig is. Vanwege het extreem hoge niveau van de gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen uit de boerenklasse tussen 1900 en 1910 is nagegaan of de ontwikkeling van de mediane huwelijksleeftijd voor deze groep een ander verloop heeft gekend. Dat blijkt niet het geval te zijn geweest: ook de mediane huwelijksleeftijd lag in deze periode ver boven de 30 jaar.
 28. Onder vrouwen uit de boerenklasse vond zelfs een lichte daling plaats. VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, p. 175; p. 180.
 29. VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, p. 149-174. Het is mogelijk om een preciese vergelijking te maken tussen het materiaal van Van Poppel en de Eindhoven-dataset, omdat de hogere burgerij, vanwege het geringe aantal personen dat tot deze klasse behoorde, in de Eindhoven-dataset is samengevoegd met de kleine burgerij.
 30. Uit de grafieken die Van Poppel presenteert blijkt dat er ook in de Kempen tussen de diverse beroepsgroepen relatief weinig verschil bestond in de gemiddelde huwelijksleeftijden van mannen en vrouwen. De gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen lag in alle beroepsgroepen (m.u.v. de grote burgerij) tussen 30 en 32.5 jaar, en die van vrouwen tussen 27.5 en 29 jaar. VAN POPPEL, 'Trouwen in Nederland', 1992, pp. 150-151.
 31. BLANKERT, 'De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen', 1989, p. 110.
 32. HENRY, *Population*, 1976, pp. 113-114.
 33. Voor een bespreking van buitenlandse literatuur over dit onderwerp zie ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland', 1979, pp. 192-193.
 34. KNODEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, p. 211.
 35. GYSSELS, 'Het voorechtelijk seksueel gedrag in Vlaanderen', 1984, pp. 78-79.
 36. KOK, *Langs verboden wegen*, 1991, p. 40.
 37. ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland', 1979, pp. 196-198.
 38. KNODEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, p. 214.
 39. VAN LIESHOUT en RIKKEN, 'Geen lusten zonder lasten', 1989, p. 38; ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland', 1979, p. 201.
 40. WRIGLEY, 'Marriage, fertility, and population growth', 1981, pp. 180-182.
 41. KOOT and KEULS, *Enforced marriage in the Netherlands*, 1967, p. 15.
 42. In Breda bedroeg het percentage gedwongen huwelijken in de periode 1865-1915 19.7 procent. ENGELN en HILLEBRAND, 'Vruchtbaarheid in verandering', 1985, p. 262.
 43. ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland', 1979,

- p. 203.
44. VAN LIESHOUT en RIKKEN, 'Geen lusten zonder lasten', 1989, pp. 38-39.
 45. Een herberekening van tabel 7 in ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland', 1979, pp. 204-206.
 46. KNOEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, p. 222-226.
 47. Gezien de kleine aantallen gezinnen die tot de grotere burgerij hebben behoord, was het onmogelijk om voor deze klasse aparte cijfers te presenteren. Wanneer de gehele onderzochte periode onder de loupe wordt genomen, blijkt dat het percentage gedwongen huwelijken onder de grote burgerij niet veel te verschillen van het percentage onder de kleine burgerij. De cijfers waren als volgt: grote burgerij 9.1 procent (n=22), kleine burgerij 9.8 (n=367), boerenklasse 8.9 (n=146), en arbeidersklasse 20.0 (n=843).
 48. Zie voor ondersteuning van deze stelling bijvoorbeeld BOONSTRA and VAN DER WOUDE, 'Demographic transition in the Netherlands', 1984, pp. 21-22, met name figuur 1.
 49. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 132.
 50. Deze aantallen zijn gebaseerd op het aantal kinderen dat vrouwen die tot de sekte van de Hutterieten behoren hebben gekregen. Deze, in de Verenigde Staten levende groep doopsgezinden, houdt stringent vast aan een verbod op geboortebepurende methoden en abortus. Hun huwelijksvruchtbaarheid wordt in demografisch onderzoek als maatstaf beschouwd. Het biedt daardoor een referentiekader voor de huwelijksvruchtbaarheid van andere groepen, op andere plaatsen en in andere tijden. Per vijfjarige periode zijn onder de Hutterieten de volgende waarden gemeten:

leeftijd van de vrouw	huwelijksvruchtbaarheid per jaar
20-24	.550
25-29	.502
30-34	.447
35-39	.406
40-44	.222
45-49	.061
- Zie COALE and TREADWAY, 'A summary of the changing distribution', 1986, pp. 153-154.
51. SCHUURMAN, *Historische demografie*, 1991, pp. 46-47.
 52. Zie noot 50.
 53. PRESSAT, *The dictionary of demography*, 1985, p. 171.
 54. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 123.
 55. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 65-85.
 56. Een uitgebreid overzicht van de diverse opvattingen die er bestaan over de mogelijke oorzaken van de regionale sterfteverschillen rond het midden van de negentiende eeuw in Nederland is te vinden in VAN POPPEL, 'Regionale sterfteverschillen in Nederland', 1991, pp. 38-41.
 57. De excessieve sterfte manifesteerde zich met name in Eindhoven, omdat daar het militair hospitaal was gevestigd.
 58. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 134.
 59. VAN DE WALLE, 'Infant mortality and the European demographic transition', 1986, p. 212.
 60. KNOEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, pp. 70-101.
 61. IMHOFF, *Lebenserwartungen in Deutschland*, 1990, p. 199, 245, 353, 395.
 62. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, p. 134.
 63. Zie bijvoorbeeld de discussie in het themanummer van *Bevolking en Gezin* uit 1983, waarin Hofstee de degens kruist met Vandenbroeke, Van Poppel en Van der Woude naar aanleiding van hun borstvoedingshypothese. VANDENBROEKE, VAN POPPEL en VAN DER WOUDE, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland', 1981,

- pp. 461-491; HOFSTEE, 'Geboorten, zuigelingenvoeding en zuigelingensterfte', 1983, pp. 9-60; VAN DER WOUDE, 'Bevolking en gezin in Nederland', 1985, pp. 55-60.
64. In het begin van de twintigste eeuw. KNODEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, p. 543.
 65. *Sterfte, in verband met voedingswijze en sociale omstandigheden*, 1911, pp. 23-32; pp. 52-55.
 66. MEURKENS, *Bevolking, economie en cultuur van het oude Kempenland*, 1984, pp. 151-158; IDEM, 'Kinderrijk en katholiek', 1989, pp. 123-127.
 67. DE VOOYS, 'Sterfte in Nederland', 1951, pp. 233-271.
 68. VANDENBROEKE, VAN POPPEL en VAN DER WOUDE, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland', 1981, pp. 478-488.
 69. *Sterfte, in verband met voedingswijze en sociale omstandigheden*, 1911, p. 46.
 70. KNODEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, p. 74.
 71. Bijvoorbeeld in: SPREE, *Soziale Ungleichheit vor Krankheit und Tod*, 1981, pp. 49-92; VAN POPPEL, 'Sociale ongelijkheid voor de dood', 1982, pp. 231-281.
 72. *Sterfte, in verband met voedingswijze en sociale omstandigheden*, 1911, p. 35.
 73. VAN DER HEIJDEN, 'Zuigelingen- en kindersterfte op het Oostbrabantse platteland', 1989, pp. 166-167.
 74. *Sterfte, in verband met voedingswijze en sociale omstandigheden*, 1911, pp. 37-38.
 75. PRESTON, 'Introduction', 1978, p. 9; VAN DE WALLE, 'Infant mortality and the European demographic transition', 1986, pp. 201-206; KNODEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, pp. 435-440.
 76. CBS, *75 jaar statistiek van Nederland*, 1975, Tabellen, p. 30; IDEM, *1899-1989: negentig jaren statistiek in tijdreeksen*, 1989, p. 25.
 77. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*, 1981, pp. 134-135.
 78. In het boek van MESSING over de ontwikkeling van Eindhoven tussen 1890 en 1920 worden de stad en de omliggende gemeenten zuigelingensterftecijfers gepresenteerd die over het algemeen een stuk hoger zijn dan de cijfers die in tabel 9.5 zijn vermeld. MESSING, *Het ontstaan van Groot-Eindhoven*, 1980, p. 146.
 79. METHORST, 'Eenige cijfers betreffende de sterfte van kinderen', 1909, p. 666.
 80. Bij de aanname dat alle kinderen, waarvan de overlijdensdatum onbekend is, op latere leeftijd zijn gestorven, komt de zuigelingensterfte uit op een promillage van 158 promille. Wanneer alle kinderen, waarvan de overlijdensdatum onbekend is, niet in de analyse worden opgenomen, bedraagt de zuigelingensterfte onder de resterende kinderen 428 promille.
 81. VANDENBROEKE, VAN POPPEL en VAN DER WOUDE, 'De zuigelingensterfte in België en Nederland', 1981, p. 478.
 82. VAN DER HEIJDEN, 'Zuigelingen- en kindersterfte op het Oostbrabantse platteland', 1989, p. 163; KNODEL, *Demographic behavior in the past*, 1988, p. 74.
 83. VAN DE WALLE, 'Infant mortality and the European demographic transition', 1986, p. 210. Freud gaat zelfs zover dat hij de daling van de kindersterfte betreurt, omdat de actieve geboortebepaling die er het gevolg van is de nodige psychologische problemen binnen het huwelijk zich mee brengt.
 84. WRIGLEY, *People, cities and wealth*, 1987, p. 197.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TIEN

1. MAAS, *Het goud van de Peel*, z.j., pp. 6-7.
2. Over Maas en zijn romans is onder andere gepubliceerd door VAN DEN DAM en LUCASSEN, *H.H.J. Maas*, 1976.
3. 'Wenken over opvoeding', 1852, pp. 285-290.
4. DRAYER en KOELEWIJN, 'Het vakantiecamp', 1988, p. 16.
5. VAN LENNER, *Nederland in den goeden ouden tijd*, 1942, p. 127.

LITERATUUR

1784-1934. *Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Amsterdam 1934.

'Aan al onze catholijke landgenooten, die het ware geluk hunner kinderen behartigen!', in: *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, 35-39 (1837), p. 277-281, 285-288, 293-295, 301-304, 309-311.

ÅKERMAN, S., CASSEL, P.G., JOHANSSON, E., 'Background variables of population mobility: an attempt at automatic interaction detection analysis. A preliminary report', in: *Scandinavian Economic History Review*, 22 (1974), p. 32-60.

ÅKERMAN, S., NORMAN, H., JOHANSSON, E., 'Splitting background variables: AID-analysis applied to migration and literacy research', in: *Journal of European Economic History*, 8 (1979), p. 157-192.

Alfabetisering van volwassenen en verder. Achtste advies van de Commissie Open School, Vierde advies van de Commissie Bevordering Plaatselijke Educatieve Netwerken. 's-Gravenhage 1979.

ALGOET, C., VANDENBROEKE, C., 'Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid in zuidelijk Vlaanderen (einde 18e eeuw - ca. 1870)', in: *Vijfde Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring de Gaverstreke*, (1977), p. 151-157.

ANDERSON, B.A., 'Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Western Europe', in: A.J. COALE, S.C. WATKINS, (eds.), *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton 1986, p. 293-313.

ANDERSON, C.A., 'Literacy and schooling on the development threshold: some historical cases', in: C.A. ANDERSON, M.J. BOWMAN, (eds.), *Education and economic development*. Chicago 1965, p. 347-362.

ANDERSON, C.A., BOWMAN, M.J., 'Education and economic modernization in historical perspective', in: L. STONE, (ed.), *Schooling and society. Studies in the history of education*. Baltimore 1976, p. 3-19.

APTER, D.E., *Some conceptual approaches to the study of modernization*. Englewood Cliffs 1968.

APTER, D.E., *The politics of modernization*. Chicago 1969.

APTER, D.E., *Rethinking development. Modernization, dependency, and postmodern politics*. Newbury Park 1987.

ARCHER, M.S., *Social origins of educational systems*. Beverly Hills 1984.

ARIËS, PH., *De ontdekking van het kind. Sociale geschiedenis van school en gezin*. Amsterdam 1987.

ARKENBOUT, P., *Korte levensschets van Pieter Arkenbout door hem uit vroeger bescheiden in dit boek bijeengebracht in zijn laatste levenstijd, zijnde toen in de Johannes-Stichting te Nieuwveen*. Ongepubliceerd manuscript. Z.p. z.j.

ARNOVE, R.F., GRAFF, H.J., (eds.), *National literacy campaigns: historical and comparative perspectives*. New York 1987.

ART, J., 'Volksonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VII. Bussum 1980, p. 267-270.

ART, J., 'Initiatieven inzake lager onderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden', in: *Onderwijs en opvoeding in de 18e eeuw. Supplement bij Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw*. Amsterdam 1983, p. 73-84.

BAKER, D.N., HARRIGAN, P.J., (eds.), *The making of Frenchmen: current directions in the history of education in France, 1679-1979*. Waterloo 1980.

BARDET, J.-P., LEBRUN, F., (éd.), *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*. Paris 1993.

BARENTSEN, P.A., *Het oude Kempenland; eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving*. Groningen 1935.

BARTOLI LANGELI, A., (ed.), *Instruzione, alfabetismo, scrittura. Saggi di storia dell'alfabetizzazione*.

LITERATUUR

- ne in Italia (se. XV-XIX)*. Milano 1991.
- BARTON, H.A., 'Popular education in Sweden: theory and practice', in: J.A. LEITH, (ed.), *Facets of education in the eighteenth century*. Oxford 1977, p. 523-541.
- BATAILLE, L., (ed.), *A turning point for literacy*. London 1976.
- BAUMGART, P., (Hrsg.), *Bildungspolitik in Preussen zur Zeit des Kaiserreichs*. Stuttgart 1981.
- BEEKINK, E., POPPEL, F. VAN, *Een beroepsindeling*. Z.p. 1990.
- BENDIX, R., 'Tradition and modernity reconsidered', in: *Comparative Studies in Society and History*, 9 (1966-1967), p. 292-346.
- BERG, M.J. VAN DER, 'De Latijnse school', in: J.M. RENDERS, A.D. KAKEBEKE, (red.), *Rond onze stadskerk. Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en parochie van Sint Catharina te Eindhoven*. Eindhoven 1954, p. 34-45.
- BERG, M.J. VAN DER, *Gestel bij Eindhoven: enige fragmenten uit de geschiedenis der voormalige gemeente Gestel en Blaarthem c.a.*. Eindhoven 1955.
- BERG, W. VAN DEN, STOUTEN, J., (red.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen 1987.
- BERGINK, A.H., *Schoolhygiëne in Nederland in de negentiende eeuw*. Veendam 1965.
- BERGMANN, J., [ET AL.], *Arbeit, Mobilität, Partizipation, Protest. Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Opladen 1986.
- BERKEL, K. VAN, BOELS, H., KOOPS, W.R.H., (red.), *Nederland en het Noorden*. Assen/Maastricht 1991.
- BERTING, J., 'In het brede maatschappelijke midden: de veranderende positie van de middengroepen in de nederlandse samenleving tussen 1850-1980', in: F.L. VAN HOLTOON, (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*. Assen/Maastricht 1985, p. 119-137.
- 'Beschreevene staat van de Meijerije', in: *Historia Agriculturae*, 8 (1965), p. 109-455.
- BLACK, C.E., *The dynamics of modernization. A study in comparative history*. New York (1966) 1975.
- BLACK, C.E., (ed.), *Comparative modernization - a reader*. New York 1976.
- BLANKERT, W., 'De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen in de periode 1830-1859', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN, A.M. VAN DER WOUDE, (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700-1920*. 's-Hertogenbosch 1989, p. 101-116.
- BLAU, P.M., DUNCAN, O.D., *The American occupational structure*. New York 1967.
- BLOK, A., [ET AL.], (eds.), *Generations in Labour History. Papers presented to the sixth British-Dutch conference on Labour History, Oxford 1988*. Amsterdam 1989.
- BOEKESTIJN, C., *Binding aan een streek*. Leiden 1961.
- BOEKHOLT, P.TH.F.M., 'De Nederlander gaat naar school', in: F.L. VAN HOLTOON, (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*. Assen/Maastricht 1985, p. 203-223.
- BOEKHOLT, P.TH.F.M., 'Eén natie, één taal. Taalpolitiek en onderwijshervorming in het begin van de negentiende eeuw', in: K. VAN BERKEL, H. BOELS, W.R.H. KOOPS, (red.), *Nederland en het Noorden*. Assen/Maastricht 1991, p. 71-80.
- BOEKHOLT, P.TH.F.M., BOOY, E.P. DE, *Geschiedenis van de school in Nederland*. Assen 1987.
- BOLI, J., *New citizenship for a new society: the institutional origins of mass schooling in Sweden*. Oxford 1989.
- BOLI, J., RAMIREZ, F.O., MEYER, J.W., 'Explaining the origins and expansion of mass education', in: *Comparative Education Review*, 29 (1985), p. 145-170.
- BOONSTRA, O.W.A., *The impact of social environments on reproductive behaviour. Eindhoven 1810-1900*. Paper prepared for European Population Conference, Jyväskylä 1987.
- BOONSTRA, O.W.A., 'Archieven en historische informatiesystemen', in: *Cahiers voor Geschiedenis en Informatica*, 3 (1989), p. 7-18.
- BOONSTRA, O.W.A., 'De dynamiek van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon. Huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd in Eindhoven, 1800-1900', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN, A.M. VAN DER WOUDE, (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700-1920*. 's-Hertogenbosch 1989,

- p. 83-100.
- BOONSTRA, O.W.A., 'The intergenerational transmission of social inequality in a pre-industrial society. Ascription and achievement in Eindhoven, 1800-1900', in: A. BLOK, [ET AL.], (eds.), *Generations in Labour History. Papers presented to the sixth British-Dutch conference on Labour History, Oxford 1988*. Amsterdam 1989, p. 161-174.
- BOONSTRA, O.W.A., 'De waardij van eene vroege opleiding. Een kwantitatief onderzoek naar de oorzaken van analfabetisme, schoolgaan en schoolverzuim in Zuid-Oost Brabant in de negentiende eeuw', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 8 (1991), p. 77-95.
- BOONSTRA, O.W.A., 'Ongelijke kansen in een pre-industriële samenleving. Ascription and achievement in Eindhoven in de negentiende eeuw', in: *Ex Tempore*, 9 (1990), p. 30-46.
- BOONSTRA, O.W.A., BREURE, L., DOORN, P.K., (red.), *Historische informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies*. Hilversum 1990.
- BOONSTRA, O.W.A., DOORN, P.K., HENDRICKX, F.M.M., *Voortgezette statistiek voor historici*. Muiderberg 1990.
- BOONSTRA, O.W.A., ELDEREN, B.J. VAN, HENDRICKX, F.M.M., *Programmeren in dBase*. Muiderberg 1991.
- BOONSTRA, O.W.A., WOUDE, A.M. VAN DER, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', in: *A.A.G. Bijdragen*, 24 (1984) p. 1-57.
- BOOY, E.P. DE, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der negentiende eeuw*. Utrecht 1977.
- BOOY, E.P. DE, *Kweekhoven der Wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*. Zutphen 1980.
- BOOY, E.P. DE, 'Naar school. Schoolgaande kinderen in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94 (1981), p. 427-441.
- BORSCHIED, P., *Textilarbeiter in der Industrialisierung. Soziale Lage und Mobilität in Württemberg (19. Jahrhundert)*. Stuttgart 1978.
- BOSKER, R., VELDEN, R. VAN DER, OTTEN, L., 'Social stratification and educational career', in: W. JANSEN, J. DRONKERS, K. VERRIPS, (eds.), *Similar or different? Continuities in Dutch research on social stratification and social mobility*. Amsterdam 1989, p. 99-120.
- BOUDON, R., *Mathematical structures of social mobility*. Amsterdam 1973.
- BOUMAN, P.J., *Anton Philips. De mens / de ondernemer*. Amsterdam 1956.
- BOURDIEU, P., 'Cultural reproduction and social reproduction', in: R. BROWN, (ed.), *Knowledge, education and cultural change*. London 1973, p. 71-112.
- BOURDIEU, P., PASSERON, J.-C., *Reproduction in education, society and culture*. London 1977.
- BOURLET, C., DUFOUR, A. (éds.), *L'écrit dans la société médiévale. Divers aspects de sa pratique du XIe au XVe siècle*. Paris 1992.
- BOUVIER, L.F., MACISCO, J.J. JR., ZARATE, A., 'Toward a framework for the analysis of differential migration: the case of education', in: A.H. RICHMOND, D. KUBAT, (eds.), *Internal migration: the new world and the third world*. Beverly Hills 1976, p. 24-36.
- BOWEN, J., *A history of western education*. London 1974.
- BOWMAN, M.J., ANDERSON, C.A., 'Concerning the role of education in development', in: C. GEERTZ, (ed.), *Old societies and new states: the quest for modernity in Africa and Asia*. Glencoe 1963, p. 247-279.
- BRAND, W., *Eindhoven. Sociografie van de Lichtstad*. Amsterdam 1937.
- BRANDS, W., '“We redden ons al eeuwen”. Achthonderdduizend volwassen Nederlanders kunnen niet lezen en niet schrijven', in: *Vrij Nederland*, bijlage, 16 december 1989, p. 10-15.
- BREE, L.W. DE, *Het platteland leert lezen en schrijven. Het lager onderwijs op het platteland in de eerste helft der 19e eeuw*. Amsterdam 1947.
- BREE, L.W. DE, 'Geloof in de letterkast. Schets van het lager onderwijs omstreeks 1836', in: I.J. BRUGMANS, (red.), *Honderdvijfentwintig jaren arbeid op het onderwijsterrein, 1836-1961*. Groningen 1961, p. 17-56.

LITERATUUR

- BREEN, R., 'Models for the comparative analysis of vertical mobility', in: *Quality and Quantity*, 19 (1985), p. 337-352.
- BRINK, G.J.M., VEEN, A.M.D. VAN DER, WOUDE, A.M. VAN DER, (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700-1920*. 's-Hertogenbosch 1989.
- BROK, C.J.M., *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw*. Tilburg 1964.
- BROUWER, H., 'Lezen in de provincie. Zwolle in de late achttiende en negentiende eeuw', in: J.J. KLOEK, W.W. MIJNHARDT, *De productie, distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam 1991, p. 127-134.
- BROWN, R., (ed.), *Knowledge, education and cultural change*. London 1973.
- BRUGMANS, I.J., 'Standen en klassen in Nederland', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 74 (1960), p. 30-52.
- BRUGMANS, I.J., (red.), *Honderdvijfentwintig jaren arbeid op het onderwijsterrein 1836-1961*. Groningen 1961.
- BRUIJN, A.A. DE, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19e eeuw: een cultuurhistorische studie*. Amsterdam 1985.
- CALDWELL, J.C., 'Toward a restatement of demographic transition theory', in: *Population and Development Review*, 2 (1976), p. 321-366.
- CALDWELL, J.C., 'Mass education as a determinant of the timing of the fertility decline', in: *Population and Development Review*, 6 (1980), p. 225-255.
- CALDWELL, J.C., *Theory of fertility decline*. New York 1982.
- CBS, 'Sterfte van kinderen beneden het jaar in elke gemeente van Nederland, in elke provincie en in de 9 groepen van gemeenten van elke provincie, in de perioden 1880-1884, 1904-1908 en 1909-1913', in: *Sterftestatistiek over 1913*. 's-Gravenhage 1914.
- CBS, *75 jaar statistiek van Nederland*. 's-Gravenhage 1975.
- CBS, *1899-1989: negentig jaren statistiek in tijdreeksen*. 's-Gravenhage 1989.
- CHARTIER, R., COMPÈRE, M.-M., JULIA, D., *L'Education en France du XVIe siècle au XVIIIe siècle*. Paris 1976.
- CIPOLLA, C.M., *Literacy and development in the West*. Hammondsworth 1969.
- CLOET, M., VANDENBROEKE, CHR., (red.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*. Z.p. 1989.
- COALE, A.J., ANDERSON, B.A., HÄRM, E., *Human fertility in Russia since the nineteenth century*. Princeton 1979.
- COALE, A.J., TREADWAY, R., 'A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe', in: A.J. COALE, S.C. WATKINS, (eds.), *The decline of Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton 1986, p. 31-181.
- COLLINS, J.B., 'Geographical and social mobility in early modern France', in: *Journal of Social History*, 24 (1990-91), p. 563-577.
- Compendium of statistics on illiteracy*. Paris 1988.
- CONSCIENCE, H., *Geschiedenis mijner jeugd*. Leiden z.j.
- CONZE, W., KOCKA J., (Hrsg.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. I: Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleich*. Stuttgart 1981.
- COSER, L.A., LARSEN, O.N., (eds.), *The uses of controversies in sociology*. New York 1976.
- CRESSY, D., *Literacy and the social order: reading and writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge 1980.
- CREW, D.F., 'Definitions of modernity: social mobility in a German town, 1880-1901', in: *Journal of Social History*, 7 (1973-74), p. 51-74.
- CREW, D.F., *Town in the Ruhr. A social history of Bochum, 1860-1914*. New York 1979.
- CRUIJNS, A.H., KRIELLAARS, F.W.J., *Gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1800-1885*. Tilburg 1987.
- CUNNINGHAM, H., *The children of the poor. Representations of childhood since the seventeenth cen-*

- turey. Oxford 1991.
- CURVERS, M., DIRKS, N., (red.), *Met analfabetisme loop je niet te koop*. Amersfoort 1983.
- DAM, B. VAN, *Oud-Brabants dorpsleven. Wonen en werken op het Brabantse platteland*. Oisterwijk 1972.
- DAM, J.P.A. VAN DEN, LUCASSEN, J.M.W.G., H.H.J. Maas, 1877-1958. *Onderwijsman, literator en journalist*. Tilburg 1976.
- DAMME, D. VAN, 'Contradicties van alfabetisering. Historische en vormingspolitieke bedenkingen bij een actueel 'probleem'', in: *Comenius*, 25 (1987), p. 3-26.
- DASBERG, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel 1975.
- DASBERG, L., JANSING, J.W.G., *Meer kennis, meer kans. Het Nederlandse onderwijs 1843-1914*. Haarlem 1978.
- DECKERS, L., *De landbouwers van de Noord-Brabantse zandgrond. Eene bijdrage tot kennis der maatschappelijke en economische ontwikkeling van den Nederlandschen boerenstand in de negentiende en twintigste eeuw*. Eindhoven 1912.
- DEMOULIN, R., 'Noord en Zuid onder Willem I', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel IX. Zeist 1956, p. 255-288.
- 'Den geheelen staat van de gantsche Meijerije van 's Hertogenbosch', in: *Historia Agriculturae*, 8 (1965), p. 456-510.
- DEFAEPE, M., D'HOKER, M., (red.), *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19e en 20e eeuw. Liber Amicorum prof.dr. Maurits de Vroede*. Leuven 1987.
- DERKSEN, S.C., *De strijd tegen het analfabetisme*. Lelystad 1978.
- DÉSERT, G., 'Alphabétisation et scolarisation dans le grand ouest au XIXe siècle', in: D.N. BAKER, P.J. HARRIGAN, (eds.), *The making of Frenchmen: current directions in the history of education in France, 1679-1979*. Waterloo 1980, p. 143-205.
- DIJK, H. VAN, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving*. Schiedam 1976.
- DIJK, H. VAN, MANDEMAKERS, C.A., 'Secondary education and social mobility at the turn of the century', in: *History of Education*, 14 (1985), p. 199-226.
- DIJK, H. VAN, VISSER, J., WOLST, E., 'Regional differences in social-mobility patterns in the Netherlands and between 1830 and 1940', in: *Journal of Social History*, 17 (1983-84), p. 435-452.
- DODDE, N.L., *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen: een historisch-onderwijskundige studie van het Nederlandse onderwijs gedurende de 19de en 20ste eeuw*. Purmerend 1981.
- DODDE, N.L., *Het Nederlandse onderwijs verandert: ontwikkelingen sinds 1800*. Muiderberg 1983.
- DODDE, N.L., LENDERS, J.H.G., 'Reform, Reorganisation und Stagnation. Der Schulunterricht in den Niederlanden und Belgien 1750-1825', in: W. SCHMALE, N.L. DODDE, (Hrsg.), *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750-1825)*. Bochum 1991, p. 137-178.
- DOETS, C., *Functionele ongeletterdheid in Nederland*. Amersfoort 1991.
- DOORN, P.K., HORIK, M.P.M. VAN, TOUWEN, L.J., (red.), *Nederlands Historisch Data Archief I: Eindverslag van een pilot project*. Amsterdam 1990.
- DRAYER, E. en KOELEWIJN, J., 'Het vakantiekamp. Van Almelo naar Ameland', in: *Vrij Nederland*, bijlage 10 september 1988, p. 10-17.
- Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvigst jarig jubileum van de Nederlandse Sociologische Vereniging*. Assen 1961.
- DROOGLEEVEER FORTUIJN, A.B., KRUIJER, G.J., 'Daling en niveau van de geboortecijfers in Nederland: bijdrage tot een discussie', in: *Sociologische Gids*, 13 (1966), p. 154-172.
- DRONKERS, J., 'Have inequalities in educational opportunity changed in the Netherlands? A review of empirical evidence', in: *The Netherlands Journal of Sociology*, 19 (1983), p. 133-150.
- DUBE, S.C., *Modernization and development: the search for alternative paradigms*. Tokyo 1988.
- DYKSTRA, P., KOOIJ, P., RUPP, J., (red.), *Onderwijs in de tijd. Ontwikkelingen in onderwijsdeelname en nationale curricula*. Houten/Zaventem 1992.

- EASTERLIN, R. A., 'The effect of modernization on family reproductive behaviour', in: *The population debate: dimensions and perspectives. Papers of the World Population Conference 1974*. Bucharest 1974.
- EASTERLIN, R.A., 'The economics and sociology of fertility: a synthesis', in: CH. TILLY, (ed.), *Historical studies of changing fertility*. Princeton 1978, p. 57-133.
- EERENBEEMT, H.F.J.M. VAN DEN, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in het Brabants industrieel bedrijf 1777-1914*. Tilburg 1977.
- EISENSTADT, S.N., *Tradition, change and modernity*. New York 1973.
- EISENSTADT, S.N., (ed.), *Patterns of modernity*. New York 1987.
- EISENSTEIN, E.L., *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early modern Europe*. Cambridge 1979.
- ENGELN, TH.L.M., *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*. Assen/Maastricht 1987.
- ENGELN, TH.L.M., HILLEBRAND, J.H.A., 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 11 (1985), p. 248-289.
- ENGELN, TH.L.M., HILLEBRAND, J.H.A., 'Geboorte- of huwelijkscohorten? Een repliek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 12 (1986), p. 343-345.
- ENGELN, TH.L.M., HILLEBRAND, J.H.A., 'Fertility and nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', in: *Population Studies*, 40 (1986), p. 487-503.
- ENGELN, TH.L.M., MEYER, M.M., 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862', in: A.A.G. *Bijdragen*, 22 (1979), p. 190-220.
- ENGELSING, R., *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*. Stuttgart 1973.
- Enquête betreffende werking en uitbreiding der Wet van 19 September 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*. Sneek 1887.
- ERIKSON, R., GOLDTHORPE, J.H., PORTOCARERO, L., 'Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden', in: *British Journal of Sociology*, 30, 4 (1979), p. 415-441.
- 'Fabriek en school', in: *De Economist*, 2 (1853), p. 291.
- FAWCETT, J.T., BORNSTEIN, M.H., 'Modernization, individual modernity and fertility', in: J.T. FAWCETT, (ed.), *Psychological perspectives on population*. New York 1973, p. 106-131.
- FLEURY, M., HENRY, L., *Des registres paroissiaux à l'histoire de population: manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 1956.
- FLEURY, M., HENRY, L., *Nouvel manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 1965.
- FLEURY, M., VALMARY, P., 'Les progrès de l'instruction élémentaire de Louis XIX à Napoleon III', in: *Population*, (1957), p. 71-92.
- FLORA, P., 'Die Bildungsentwicklung im Prozesz der Staaten- und Nationenbildung', in: C.P. LUDZ, (Hrsg.), *Soziologie und Sozialgeschichte*. Opladen 1972, p. 294-317.
- FLORA, P., *Modernisierungsforschung. Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung*. Opladen 1974.
- FLORA, P., [ET AL.], *State, economy and society in Western Europe 1815-1975. Vol. I: The growth of mass democracies and welfare states*. Frankfurt 1983.
- FLORA, P., HEIDESHEIMER, A.J., *The development of welfare states in Europe and America*. New Brunswick 1981.
- FLOUD, R., McCLOSKEY, D., (eds.), *The economic history of Britain since 1700*. Cambridge 1981.
- FRANÇOIS, E., 'Alphabetisierung in Frankreich und Deutschland während des 19. Jahrhunderts', in: *Zeitschrift für Pädagogik*, 29, 5 (1983), p. 755-768.
- FRENKEN, A.M., *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten*. 's-Hertogenbosch 1984.
- FRIEDRICH, L., 'Das niedere Schulwesen', in: K-E. JEISMANN, P. LUNDGREEN, (Hrsg.),

- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. III. 1800-1870: von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des dritten Reiches.* München 1987, p. 123-151.
- FRIJHOFF, W., 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de 18e eeuw', in: *Onderwijs en opvoeding in de 18e eeuw*. Supplement bij Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw. Amsterdam 1983, p. 3-39.
- FRIJHOFF, W., (éd.), *L'offre d'école - the supply of schooling: Eléments pour une étude comparée des politiques éducatives au XIXe siècle.* Paris 1983.
- FRIJHOFF, W., 'The Dutch enlightenment and the creation of popular culture', in: M.C. JACOB, W.W. MIJNHARDT, *The Dutch republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment, and revolution.* Ithaca/London 1992, p. 292-307.
- FURET, F., 'Literacy and industrialization: the case of the Département du Nord in France', in: *Journal of Economic European History*, 5 (1976), p. 5-44.
- FURET, F., OZOUF, J., *Lire et écrire. L'Aphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry.* Paris 1977.
- FURET, F., SACHS, W., 'La croissance de l'alphabétisation en France (XVIIIe-XIXe siècle)', in: *Annales, ESC*, 29 (1974), p. 714-737.
- GADOUREK, I., PESCHAR, J.L., (red.), *De open samenleving? Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland.* Deventer 1989.
- GANZEBOOM, H., [ET AL.], 'Intergenerationale klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985', in: *Mens en Maatschappij*, 62, 1 (1987), p. 17-43.
- GANZEBOOM, H.B., GRAAF, P.M. DE, 'Verandering van onderwijskansen in Nederland tussen 1900 en 1980', in: I. GADOUREK, J.L. PESCHAR, (red.), *De open samenleving? Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland.* Deventer 1989, p. 58-78.
- GANZEBOOM, H.B., GRAAF, P.M. DE, 'Educational mobility in the Netherlands, birth cohorts 1891 to 1960', in: *Netherlands Journal of Social Sciences*, 26 (1990), p. 35-50.
- GAWTHROP, R., STRAUSS, G., 'Protestantism and literacy in early modern Germany', in: *Past & Present*, 104 (1984), p. 31-55.
- Gedenkboek van Volksonderwijs (1866-1916), opgedragen aan de voorstanders van volksontwikkeling, geleid in den geest der beginselen van de openbare school.* Z.p. 1916.
- GEERTZ, C., (ed.), *Old societies and new states: the quest for modernity in Africa and Asia.* Glencoe 1963.
- GEVEL, D.J.C. VAN DE, *125 jaar boekerij en leeszaal in Eindhoven.* Z.p., z.j.
- GIELE, J., OENEN, G.J. VAN, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', in: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot Bevordering van de Sociale Geschiedenis*, 45 (1974), p. 2-32.
- GIELE, J., OENEN, G.J. VAN, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 5 (1976), p. 167-186.
- GIEZEN, A.M. VAN DER, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806).* Assen 1937.
- GILMORE, W.J., *Reading becomes a necessity of life. Material and cultural life in rural New England, 1780-1835.* Knoxville 1989.
- GINZBURG, C., *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar.* Amsterdam 1982.
- GLASS, D.V., EVERLEY, D.E.C., (eds.), *Population in history.* London 1965.
- GOLD, C., 'Educational reform in Denmark, 1784-1814', in: J.A. LEITH, (ed.), *Facets of education in the eighteenth century.* Oxford 1977, p. 49-64.
- GOODY, J., WATT I., 'The consequences of literacy', in: J. GOODY, (ed.), *Literacy in traditional societies.* Cambridge 1968, p. 27-68.
- GORTER, R.A., VRIES, C.W. DE, 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860', in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, 8 (1922), p. 1-253.
- GRAAF, P.M., LUTJCK, R., 'Van 'ascription' naar 'achievement'? Trends in statusverwerving in Nederland tussen 1930 en 1980', in: *Mens en Maatschappij*, 67 (1992), p. 412-433.

LITERATUUR

- GRAFF, H.J., 'Literacy, education and fertility, past and present: a critical review', in: *Population and Development Review*, 5 (1979), p. 105-140.
- GRAFF, H.J., *The literacy myth: literacy and social structure in the nineteenth century city*. New York 1979.
- GRAFF, H.J., *Literacy in history: an interdisciplinary research bibliography*. New York 1981.
- GRAFF, H.J., *The legacies of literacy. Continuities and contradictions in Western culture and society*. Bloomington 1987.
- GRAFF, H.J., (ed.), *Literacy and social development in the West - a reader*. Cambridge 1981.
- GREEN, A., *Education and state formation. The rise of education systems in England, France and the USA*. New York 1990.
- GREENFIELD, P.S., BRUNER, J.S., 'Culture and cognitive growth', in: *International Journal of Psychology*, 1 (1966), p. 89-107.
- GRENDLER, P.F., *Schooling in Renaissance Italy: literacy and learning, 1300-1600*. Baltimore/London 1989.
- GREVER, M., VEEN, A. VAN DER, (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. Zutphen 1989.
- GRIGG, D.B., 'E.G. Ravenstein and the "laws of migration"', in: *Journal of Historical Geography*, 3 (1977), p. 41-54.
- GRIMM, G., 'Expansion, Uniformisierung, Disziplinierung. Zur Sozialgeschichte der Schulerziehung in Österreich im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus', in: W. SCHMALE, N.L. DODDE, (Hrsg.), *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750-1825)*. Bochum 1991, p. 225-254.
- GRUYS, J.A., WOLF, C. DE, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid*. Nieuwkoop 1989.
- GUTTORMSSON, L., 'The development of popular religious literacy in the 17th and 18th centuries', in: *Scandinavian Journal of History*, 15 (1990), p. 7-35.
- GYSSELS, M.-C., 'Het voorechtelijk seksueel gedrag in Vlaanderen (1770-1880)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10 (1984), p. 71-104.
- HÄGERSTAND, T., 'Quantitative techniques for analysis of the spread of information and technology', in: C.A. ANDERSON, M.J. BOWMAN, (eds.), *Education and economic development*. Chicago 1965, p. 244-280.
- HAAS, M. DE, 'Onderwijs in Brabant sinds 1795', in: J.E. DE QUAY, [ET AL.], (red.), *Het Nieuwe Brabant, dl III: De brabantse geest*. 's Hertogenbosch 1955, p. 129-176.
- HAJNAL, J., 'European marriage patterns in perspective', in: D.V. GLASS, D.E.C. EVERLEY, (eds.), *Population in history*. London 1965, p. 101-143.
- HALL, N.S. VAN, TELLINGEN, W. VAN, *Nederlands Historisch Data Archief III: Historische databestanden Nederland 1990*. Amsterdam 1990.
- HAMMINK, K., KOHLEN, P., *Analfabetisme in Nederland*. Nijmegen 1977.
- HAMMINK, K., *Alfabetiseren. Tien jaar vechten tegen ongelijkheid*. Z.p. 1987.
- HANEWINKEL, S., *Reizen door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaaren 1798-1799 (in brieven)*. Amsterdam 1800.
- HART, S., 'Enige statistische gegevens inzake analfabetisme te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: *Maandblad Amstelodamum*, 55 (1968), p. 3-6.
- HARRISSON, D., *The sociology of modernization and development*. London 1988.
- HARVEY, F.D., 'Literacy in the Athenian democracy', in: *Revue des Études Grecques*, 79 (1966), p. 585-635.
- HEFFERNAN, M.J., 'Literacy and geographical mobility in nineteenth century provincial France: some evidence from the Département of Ille-et-Villaine', in: *Local Population Studies*, 42 (1989), p. 32-42.
- HEFFERNAN, M.J., 'Literacy and life-cycle in provincial France', in: *History of Education*, 21 (1992), p. 149-159.
- HEIDE, H. TER, *Binnenlandse migratie in Nederland*. Den Haag 1965.
- HEIJDEN, C.G.W.P. VAN DER, 'Een belichting van enige historisch-demografische aspecten van een Kempische plattelandsgemeente in de negentiende eeuw', in: *Varia Historica*

- Brabantica*, 10 (1981), p. 93-130.
- HEIJDEN, C.G.W.P. VAN DER, 'Analfabetisme en schoolbezoek in enkele Kempische gemeenten gedurende de negentiende eeuw', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 1 (1984), p. 179-216.
- HEIJDEN, C.G.W.P. VAN DER, 'Gezin en huishouden in Oost-Brabant, 1850-1900. Een aanzet tot beeldvorming', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN, A.M. VAN DER WOUDE, (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700-1920*. 's-Hertogenbosch 1989, p. 131-144.
- HEIJDEN, C.G.W.P. VAN DER, 'Zuigelingen- en kindersterfte op het Oostbrabantse platte-land in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *Brabants Heem*, 41 (1989), p. 158-169.
- HENRY, L., *Population. Analysis and models*. London 1976.
- HENTZEN, C., STOKMAN, S., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland*. Nijmegen 1920-1940.
- HERMANN, U., 'Familie, Kindheit, Jugend', in: K.-E. JEISMANN, P. LUNDGREEN, (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. III. 1800-1870: von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des dritten Reiches*. München 1987, p. 53-70.
- HERMANS, C.R., *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der Provincie Noord-Brabant*. 's-Hertogenbosch 1845.
- HERTZ, TH. A., *Social mobility. An ISSC Workbook in comparative analysis*. Frankfurt/New York 1986.
- HILDEBRAND, *Camera Obscura*. Haarlem 1921. (33e druk)
- HINRICHS, E., 'Alphabetisierung im 17. und 18. Jahrhundert', in: E.-P. WECKENBERG, (Hrsg.), *Einladung ins 18. Jahrhundert*. München 1988, p. 81-87.
- HOEKS, C.P.H., *Op zoek naar een relatie tussen schoolverzuim en kinderarbeid in de vroegere gemeenten Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel in de periode 1857-1901*. Utrecht 1979.
- HOFSTEE, E.W., 'Enkele opmerkingen over het probleem van selectie bij migratie', in: *Sociologisch Jaarboek*, 6 (1952), p. 3-36.
- HOFSTEE, E.W., 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw', in: *Akademiedagen*, 7 (1954), p. 59-106.
- HOFSTEE, E.W., 'De groei van de Nederlandse bevolking', in: *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig jubileum van de Nederlandse Sociologische Vereniging*. Assen 1961, p. 13-84.
- HOFSTEE, E.W., 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', in: *Sociologische Gids*, 13 (1966), p. 139-154.
- HOFSTEE, E.W., 'Weer eens, de geboortecijfers in Nederland', in: *Sociologische Gids*, 13 (1966), p. 173-175.
- HOFSTEE, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw: een historisch-demografische en sociologische studie*. Deventer 1978.
- HOFSTEE, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Haarlem 1981.
- HOFSTEE, E.W., 'Geboorten, zuigelingenvoeding en zuigelingensterfte in hun regionale verscheidenheid in de 19e eeuw', in: *Bevolking en Gezin*, supplement (1983), p. 9-60.
- HOLSINGER, D.B., 'The elementary school as modernizer: a Brazilian study', in: *International Journal of Comparative Sociology*, 14 (1973), p. 180-202.
- HOLTHOON, F.L. VAN, (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*. Assen/Maastricht 1985.
- HOOGERHUIS, O.W., JANSEN, L.F.S., 'Analfabetisme en onderwijsdeelname in Goes gedurende de 19e eeuw', in: *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*, 13 (1987), p. 5-36.
- HOUBEN, L.G.A., *Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland*. 2 Dln. Turnhout 1890.
- HOUDAILLE, J., 'Signatures au mariage de 1740 à 1829', in: *Population*, (1977), p. 65-89.
- HOUDAILLE, J., 'Le progrès de l'alphabétisation en France par generations', in: *Population*, 40, 2 (1985) p. 358-360.

LITERATUUR

- HOUSTON, R.A., 'The literacy myth?: illiteracy in Scotland, 1630-1760', in: *Past & Present*, 96 (1982), p. 81-102.
- HOUSTON, R.A., *Scottish literacy and the Scottish identity: illiteracy and society in Scotland and northern England, 1600-1800*. Cambridge 1985.
- HOUSTON, R.A., *Literacy in early modern Europe: culture and education, 1500-1800*. London 1988.
- HOUT, M., *Mobility tables*. Beverly Hills 1983.
- HUBBARD, W., 'Social mobility and social structure in Graz, 1857-1910', in: *Journal of Social History*, 17 (1983-84), p. 453-462.
- 'Huishoudelijk schoolreglement voor het Departement Brabant. Gearresteerd den 20. Januarij 1807', in: *Bijdragen betreffende den Staat en de Verbetering van het Schoolwezen in het Koninkrijk Holland*, 7 (1807), 2e stuk, p. 3-24.
- HUNTINGTON, S.P., 'The change to change', in: *Comparative Politics*, 3 (1971), p. 283-322.
- HUTTEN, H.G.M., MELISSEN, J.TH.M., *Kohieren van de honderdste penning van Eindhoven, Woensel en Son, 1569-1571*. Eindhoven 1977.
- IDENBURG, PH.I., *Schets van het Nederlandse schoolwezen*. Groningen 1964.
- IMHOFF, A.E., *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert*. Weinheim 1990.
- INKELES, A., 'The modernization of man', in: M. WEINER, (ed.), *Modernization: the dynamics of growth*. New York 1966, p. 141-144.
- INKELES, A., 'The school as a context for modernization', in: *International Journal of Comparative Sociology*, 14 (1973), p. 163-178.
- INKELES, A., 'Becoming modern: individual change in six developing countries', in: *Ethos*, 3 (1975), p. 323-342.
- INKELES, A., 'Understanding and misunderstanding individual modernity', in: L.A. COSER, O.N. LARSEN, (eds.), *The uses of controversies in sociology*. San Francisco 1976, p. 103-130.
- INKELES, A., 'Forces producing individual modernity: a theory of effects', in: A. INKELES, *Exploring individual modernity*. New York 1983, p. 52-69.
- INKELES, A., 'Individual modernity in different ethnic and religious groups', in: A. INKELES, *Exploring individual modernity*. New York 1983, p. 139-164.
- JACKSON, J.A., (ed.), *Migration*. Cambridge 1969.
- JACOB, M.C., MIJNHARDT, W.M., (eds.), *The Dutch republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment, and revolution*. Ithaca/London 1992.
- JANSEN, C., 'Some sociological aspects of migration', in: J.A. JACKSON (ed.), *Migration*. Cambridge 1969, p. 60-73.
- JANSEN, H.S.J., *De constructie van het stadsverleden*. Groningen 1991.
- JANSSENS, A.A.P.O., 'Een 'direct-entry methodology' voor negentiende eeuwse bevolkingsregisters', in: *Cahiers voor Geschiedenis en Informatica*, 3 (1989) p. 19-42.
- JANSSENS, A.A.P.O., *Family and social change. The household as a process in an industrializing context. Tilburg 1840-1920*. Nijmegen 1991.
- JANSSENS, A.A.P.O., *Family and social change. The household as a process in an industrialising community*. Cambridge 1993.
- JEISMANN, K.-E., LUNDGREEN, P., (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. III. 1800-1870: von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des dritten Reiches*. München 1987.
- JOHANSSON, E., 'The history of literacy in Sweden', in: H.J. GRAFF, (ed.), *Literacy and social development in the West - a reader*. Cambridge 1981, p. 151-182.
- JOHANSSON, E., 'Literacy campaigns in Sweden', in: R.J. ARNOVE, H.J. GRAFF, (eds.), *National literacy campaigns. Historical and comparative perspectives*. New York 1987, p. 65-98.
- KAELBLE, H., *Historische mobilitätsforschung. Westeuropa und die USA im 19. und 20. Jahrhundert*. Darmstadt 1978.
- KAELBLE, H., 'Social mobility in America and Europe: a comparison of nineteenth-centu-

- ry cities', in: *Urban History Yearbook*, (1981), p. 31-34.
- KAELBLE, H., 'Educational opportunities and governmental policies in Europe in the period of industrialization', in: P. FLORA, A.J. HEIDESHEIMER, *The development of welfare states in Europe and America*. New Brunswick 1981, p. 239-268.
- KAELBLE, H., *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich*. Göttingen 1983.
- KAELBLE, H., *Industrialisierung und soziale Ungleichheit. Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz*. Göttingen 1983.
- KAELBLE, H., 'Eras of social mobility in 19th and 20th century Europe', in: *Journal of Social History*, 17 (1983-84) p. 489-504.
- KAELBLE, H., 'Gesellschaftsepochen und soziale Mobilität', in: J. BERGMANN, [ET AL.], *Arbeit, Mobilität, Partizipation, Protest. Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Opladen 1986, p. 66-95.
- KAESTLE, C.F., 'Between the Scylla of brutal ignorance and the Charybdis of a literary education: elite attitudes toward mass schooling in early industrial England and America', in: L. STONE, (ed.), *Schooling and society. Studies in the history of education*. Baltimore 1976, p. 177-191.
- KAESTLE, CARL F., VINOVSIS, MARIS A., *Education and social change in nineteenth-century Massachusetts*. Cambridge 1980.
- KATZ, M.B., *The irony of early school reform: educational innovation in mid-nineteenth Century Massachusetts*. Cambridge 1968.
- KATZ, M.B., *The people of Hamilton, Canada West*. Cambridge Mass. 1975.
- KATZ, M.B., *Reconstructing American education*. Cambridge Mass. 1987.
- KESOM, J., SWANHUISEN, M., "Sorry, ik ben mijn bril vergeten". *Analfabetisme in Nederland*. Utrecht 1990.
- KIMURA, M., 'Diffusion of primary education in Korea, 1911-1955', in: G. TORTELLA, (ed.), *Education and economic development since the industrial revolution*. Valencia 1990, p. 337-351.
- KLEP, P.M.M., 'Over de achteruitgang van de Noordbrabantse huisnijverheid, 1810-1920', in: *Brabants Heem*, 39 (1987), p. 79-94.
- KLOEK, J.J., MIJNHARDT, W.W., 'Bij van Benthem geboekt, Een reconstrucite van het Middelburgse koperspubliek in 1808', in: W. VAN DEN BERG, J. STOUTEN, *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen 1987, p. 142-165.
- KLOEK, J.J., MIJNHART, W.W., 'In anderma's boeken is het duister lezen. Reconstructie van de vroeg negentiende-eeuwse leescultuur in Middelburg op basis van een boekhandelsadministratie', in: *Forum der Letteren*, 29 (1988), p. 15-28.
- KLOEK, J.J., MIJNHARDT, W.W., *De productie, distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam 1991.
- KNIPPENBERG, H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*. Amsterdam 1986.
- KNIPPENBERG, H., PATER, B. DE, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen 1988.
- KNODEL, J., *The decline of fertility in Germany, 1871-1939*. Princeton 1974.
- KNODEL, J.E., *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge 1988.
- KNODEL, J., WALLE, E. VAN DE, 'Lessons from the past: policy implications of historical fertility studies', in: *Population and Development Review*, 5 (1979), p. 217-245.
- KOCK, F. DE, *De Katholieke school in het verleden. Deel I: Drie eeuwen zonder vrijheid*. Tilburg 1948.
- KOHN, M.L., (ed.), *Cross-national research and the analysis of educational systems*. Newbury Park 1989.
- KOK, J., *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland, 1812-1914*. Hilversum 1991.
- KOOIJ, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. Groningen 1986.

LITERATUUR

- KOOIJ, P., PESCHAR, J.L., 'Tot maatschappelijke en christelijke deugden: een longitudinaal onderzoek naar schoolkeuzen in de Groninger geboortecohorten 1880', in: P. DYKSTRA, P. KOOIJ, J. RUPP, (red.), *Onderwijs in de tijd. Ontwikkelingen in onderwijsdeelname en nationale curricula*. Houten/Zaventem 1992, p. 90-109.
- KOOP, G.A., KEULS, M., *Enforced marriage in the Netherlands*. Wageningen 1967.
- KRUITHOF, B., 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in: *Symposium*, 2 (1980), p. 22-37.
- KRUITHOF, B., NOORDMAN, J., ROOY, P. DE, (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding - bronnen - onderzoek*. Nijmegen 1982.
- LAAN, H. VAN DER, 'Influences on education and instruction in the Netherlands, especially 1750 to 1815', in: J.A. LEITH, (ed.), *Facets of education in the eighteenth century*. Oxford 1977, p. 271-311.
- LAND, C. OP 'T, 'Het cultuurpatroon als analytisch instrument bij de studie van verandingsprocessen', in: *Sociologische Gids*, 13 (1966), p. 130-138.
- LANGHOLM, S., 'Short-distance migration, circles and flows: movement to and from Ullensaker according to the Population Census Lists of 1865', in: *Scandinavian Economic History Review*, 23 (1975), p. 32-62.
- LAQUEUR, TH. W., 'Literacy and social mobility in the industrial revolution in England', in: *Past & Present*, 64 (1974), p. 96-107.
- LAQUEUR, TH.W., 'The cultural origins of popular literacy in England, 1500-1850', in: *Oxford Review of Education*, 2 (1976), p. 255-275.
- LAQUEUR, TH.W., 'Working class demand and the growth of English elementary education', in: L. STONE, (ed.), *Schooling and society. Studies in the history of education*. Baltimore 1976, p. 192-205.
- LAQUEUR, TH.W., 'Toward a cultural ecology of literacy in England, 1600-1850', in: D.P. RESNICK, (ed.), *Literacy in historical perspective*. Washington 1980, p. 43-57.
- LASUY, G., 'Historisch-demografische studie van Kaster, 1659-1796', in: M. CLOET, CHR. VANDENBROEKE, (red.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*. Z.p. 1989, p. 21-52.
- LAURET, A.M., *Per imperatief mandaat. Bijdrage tot de geschiedenis van onderwijs en opvoeding door de katholieken in Nederland, in het bijzonder door de Tilburgse Zusters van Liefde*. Tilburg 1967.
- LEBOUTTE, R., ALTER, G., GUTMANN, M., 'Analysis of reconstituted families. A package of SAS programs', in: *Historical Methods*, 20 (1987), p. 29-34.
- LEE, E.S., 'A theory of migration', in: J.A. JACKSON, (ed.), *Migration*. Cambridge 1969, p. 282-297.
- LEET, D.R., 'Interrelations of population density, urbanization, literacy and fertility', in: *Explorations in Economic History*, 14 (1977) p. 388-401.
- LEEUWEN, M.H.D., 'Een bibliografisch overzicht van Nederlandse gezinsreconstructiestudies, 1971-1985', in: *Nieuwsbrief Historische Demografie*, 3 (1986), p. 6-14.
- LEEUWEN, M.H.D., MAAS, I., 'Log-linear analysis of changes in mobility patterns. Some models with an application to the Amsterdam upper classes in the second half of the nineteenth century', in: *Historical Methods*, 24 (1991), p. 66-79.
- LEHNING, J.R., 'Literacy and demographic behavior: evidence from family reconstitution in nineteenth century France', in: *History of Education Quarterly*, 24 (1984), p. 545-559.
- LEITH, J.A., (ed.), *Facets of education in the eighteenth century*. Oxford 1977.
- LENDERS, J., *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijs hervorming. Nederland 1780-1850*. Nijmegen 1988.
- LENNEP, J. VAN, *Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823*. Verzorgd door M. Elisabeth Kluit. Utrecht 1942.
- LERNER, D., 'Modernization: social aspects', in: D. SILLS, (ed.), *International encyclopedia of the social sciences*. New York 1968, p. 386-395.

- LESTHAEGHE, R.J., *The decline of Belgian fertility, 1800-1970*. Princeton 1977.
- LIESHOUT, J. VAN, RIKKEN, B., 'Geen lusten zonder lasten. Huwelijk, seksualiteit en geboorten op de Kempische zandgronden, 1850-1940', in: M. GREVER, A. VAN DER VEEN, (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. Zutphen 1989, p. 34-50.
- LINTON, D.S., 'Industrialization and intergenerational social mobility in a Rhenish textile town', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 18 (1987), p. 107-126.
- 'Literacy in the world since the 1965 Teheran Conference: shortcomings, achievements, tendencies', in: L. BATAILLE, (ed.), *A turning point for literacy*. London 1976, p. 3-34.
- LIVI-BACCI, M., *A century of Portuguese fertility*. Princeton 1971.
- LIVI-BACCI, M., *A history of Italian fertility*. Princeton 1977.
- LOCKRIDGE, K.A., *Literacy in colonial New England. An enquiry into the social context of literacy in the early modern West*. New York 1974.
- LONG, L.H., 'Migration differentials by education and occupation: trends and variations', in: *Demography*, 10 (1973), p. 243-258.
- LUNDGREEN, P., *Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts*. Berlin 1973.
- LUNDGREEN, P., 'Educational expansion and economic growth in nineteenth-century Germany: a quantitative study', in: L. STONE, (ed.), *Schooling and society. Studies in the history of education*. Baltimore 1976, p.20-66.
- LUDZ, C.P., (Hrsg.), *Soziologie und Sozialgeschichte*. Opladen 1962.
- LUTZ, W., *Finnish fertility since 1722*. Helsinki 1987.
- LIJFERING, J.H.W., *Selectieve migratie. Een empirische studie van de samenhang tussen plattelandsmigratie en selectie naar intelligentie in Nederland*. Wageningen 1968.
- MAAS, H.H.J., *Het goud van de Peel*. Laren z.j..
- MACH, B.W., PESCHAR, J.L., 'Onderwijs over de grenzen? Een vergelijkende analyse naar de veranderende rol van onderwijs in de sociale reproductie in Nederland en Polen', in: *Mens en Maatschappij*, 63 (1988), p. 117-140.
- MALERBA, L., *De ontdekking van het alfabet*. Leuven 1986.
- MANDEMAKERS, C.A., 'Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900. Tiel 1884 en 1918', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 13 (1987), p. 198-222.
- MANZO, K., 'Modernist discourse and the crisis of development theory', in: *Studies in Comparative International Development*, 26 (1991), p. 3-36.
- MARKOFF, J., 'Some effects of literacy in eighteenth-century France', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 17 (1986), p. 311-333.
- MASON, D.M., 'School attendance in nineteenth-century Scotland', in: *Economic History Review*, (1985), p. 276-286.
- MATTHIESSEN, P.J., *The limitation of family size in Denmark*. Copenhagen 1985.
- MATRAS, J., 'Social mobility and social structure: some insights from the linear model', in: *American Sociological Review*, 32 (1967), p. 608-614.
- MAYNES, M.J., 'Work or school? Youth and the family in the Midi in the early nineteenth century', in: D.N. BAKER, P.J. HARRIGAN, (eds.), *The making of Frenchmen. Current directions in the history of education in France, 1679-1979*. Waterloo 1980, p. 115-133.
- MAYNES, M.J., *Schooling in Western Europe: a social history*. Albany 1985.
- MAYNES, M.J., *Schooling for the people. Comparative local studies of schooling history in France and Germany, 1750-1850*. New York 1985.
- MEERDERVOORT, M. VAN, *Het bolwerk van den blinden pionier*. Hilversum 1936.
- MEIERIJENAAR, *Gedachten over de Meiërij van 's Hertogenbosch en derzelver inwoners, bij het begin der negentiende eeuw*. Amsterdam 1801.
- MEIJNEN, G.W., *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*. Groningen 1977.
- MEIJSEN, J.H., *Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis. 175 Jaar nationale wetgeving op het lager onderwijs in Nederland 1801-1976*. 's-Gravenhage 1976.
- MEISTER, A., *Alphabétisation et développement. Le rôle de l'alphabétisation fonctionnelle dans le développement économique et la modernisation*. Paris 1973.

- MELSEN, J.TH.M., *Kohieren van de honderdste penning van Gestel, Strijp, Stratum en Meereldhoven en extracten uit het Kohier van Oerle 1569-1571*. Eindhoven 1978.
- MELTON, J. VAN HORN, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*. Cambridge 1988.
- MENDELS, F.F., 'Social mobility and phases of industrialization', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 7 (1976), p. 173-216.
- MERLLIÉ, D., 'Les classements professionnels dans les enquêtes de mobilité', in: *Annales ESC*, 45 (1990), p. 1317-1333.
- MESSING, F.A.M., *Het ontstaan van Groot-Eindhoven 1890-1920. Spanningen tussen bevolking en materieel bestaan*. Tilburg 1980.
- METHORST, H.W., 'Eenige cijfers betreffende de sterfte van kinderen beneden het jaar in Nederland', in: *De Economist*, 58 (1909), p. 665-685.
- MEURKENS, P., *Bevolking, economie en cultuur van het oude Kempenland*. Bergeijk 1985.
- MEURKENS, P., 'Kinderrijk en katholiek. De stijging van de huwelijksvruchtbaarheid in het Kempenland, 1840-1920', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN, A.M. VAN DER WOUDE, (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700-1920*. 's-Hertogenbosch 1989, p. 117-130.
- MIERLO, H.T.A.M. VAN, 'De graan-, boter- en aardappelprijzen op de weekmarkt te Eindhoven in de 19e eeuw', in: *Brabants Heem*, 40 (1988), p. 94-103.
- MITCH, D., 'Education and economic growth: another axiom of indispensability? From human capital to human capabilities', in: G. TORTELLA, (ed.), *Education and economic development since the industrial revolution*. Valencia 1990, p. 29-46.
- MITCHELL, B.R., *European historical statistics 1750-1975*. London 1975.
- MULDER, E., 'Arbeid en onderwijs. 'Beroepsbekwaamheid' en 'beroepszedelijkheid' in de negentiende en twintigste eeuw', in: B. KRUTHOF, J. NOORDMAN, P. DE ROOY, (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding - bronnen - onderzoek*. Nijmegen 1982, p. 347-362.
- MULDER, E., 'Arbeid en onderwijs in de 19de en 20ste eeuw: 'Beroepsbekwaamheid en 'beroepszedelijkheid'', in: M. DE VROEDE, (red.), *Arbeid en onderwijs in België en Nederland in de 19e en 20ste eeuw*. Gent 1984, p. 1-25.
- NICHOLAS, S., 'Literacy and the industrial revolution', in: G. TORTELLA, (ed.), *Education and economic development since the industrial revolution*. Valencia 1990, p. 47-68.
- NICHOLAS, S.J., NICHOLAS, J.M., 'Male literacy, "deskilling," and the industrial revolution', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 23 (1992), p. 1-18.
- NIESSEN, M., PESCHAR, J.L., KOURILSKY, CH., (eds.), *International comparative research; social structure and public institutions in eastern and western Europe*. Oxford 1984.
- NOORDAM, D.J., *Leven in Maaßland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*. Hilversum 1986.
- NÚÑEZ, C.E., 'Literacy and economic growth in Spain, 1860-1977', in: G. TORTELLA, (ed.), *Education and economic development since the industrial revolution*. Valencia 1990, p. 123-151.
- O'CONNELL, J., 'The concept of modernisation', in: C.E. BLACK, (ed.), *Comparative modernization - a reader*. New York 1976, p. 13-24.
- O'DAY, R., *Education and society, 1500-1800: the social foundations of education in early modern Britain*. Londen 1982.
- ODEN, P.E., 'Migration, marriage and the collapse of traditional peasant society in France', in: P. WHITE, R. WOODS, (eds.), *The geographical impact of migration*. London 1980, p. 152-179.
- OORSCHOT, J.M.A. VAN, *Eindhoven, een samenleving in verandering. Deel I: 1810-1920*. Eindhoven 1982.
- 'Opgaaf van het getal huwelijken in de gemeente Haarlem, in de onderstaande jaren voltrokken, en van het getal personen van beider kunne, die bij de voltrekking van hun huwelijk niet hebben kunnen schrijven', in: *Staatkundig en Staathuishoudelijk Jaarboekje*, 9

- (1857), p. 345.
- 'Opgaaf van het getal huwelijken in de gemeente Leyden, in de jaren 1830-1856 voltrokken, en van het getal personen van beider kunne, die bij de voltrekking van hun huwelijk niet hebben kunnen schrijven', in: *Staatkundig en Staathuishoudelijk Jaarboekje*, 9 (1858), p. 336.
- OUTHWAITE, R.B., (ed.), *Marriage and society: studies in the social history of marriage*. London 1981.
- OUWERLING, H.N., *Schetsen uit de oude Brabantsche schoolwereld*. Helmond 1909.
- PARKER, G., 'An educational revolution? The growth of literacy and schooling in Early Modern Europe', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 93, 2 (1980), p. 210-220.
- PEETERS, H.F.M., *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500 - ca. 1650)*. Meppel 1975.
- 'Percentage analfabeten ingedeeld Nationale Militie', in: *De Economist*, 4 (1855), p. 201-203.
- 'Percentage analfabeten ingedeeld Nationale Militie', in: *De Economist*, 6 (1857), p. 48.
- PERLMANN, J., 'School reform and social conflict: a reassessment', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 19, 1 (1988), p. 93-101.
- PESCHAR, J., *Zo vader - zo zoon, zo moeder - zo dochter?* Lisse 1987.
- PESCHAR, J., ULTEE, W., (red.), *Sociale stratificatie. Op weg naar empirisch-theoretisch stratificatieonderzoek in Nederland*. Deventer 1978.
- PESCHAR, J.L., VERGERT, E. TEN, POPPING, R., 'Onderwijsmobiliteit in Hongarije en Nederland voor de geboortecohorten van 1925 tot 1955', in: *Info, Tijdschrift voor Onderwijswetenschappen*, 16 (1985), p. 205-227.
- POPPEL, F. VAN, 'Sociale ongelijkheid voor de dood. Het verband tussen sociaal-economische positie en zuigelingen- en kindersterfte in Nederland in de periode 1850-1940', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8 (1982), p. 231-281.
- POPPEL, F. VAN, 'Regionale sterfteverschillen in Nederland 1850-1930. Continuïteit en verandering', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18 (1991), p. 34-72.
- POPPEL, F. VAN, 'Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw', in: *A.A.G. Bijdragen*, 33 (1992), p. 1-654.
- The population debate: dimensions and perspectives. Papers of the World Population Conference 1974*. Bucharest 1974.
- POST, R.R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht 1954.
- POSTMUS, J., *Een onderzoek naar de omvang en aard van de bevolkingsconcentratie in Nederland sedert 1830*. Amsterdam 1928.
- POUSSOU, J.-P., *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle*. Paris 1983.
- PRESSAT, R., *The dictionary of demography*. (Ed. by C. Wilson). Oxford 1985.
- PRESTON, S.H., 'Introduction', in: S.H. PRESTON, (ed.), *The effects of infant and child mortality on fertility*. New York 1978, p. 1-80.
- PRESTON, S.H., (ed.), *The effects of infant and child mortality on fertility*. New York 1978.
- Progress of literacy in various countries. A preliminary statistical study of available census data since 1900*. Paris 1953.
- PROMPER, E., *Het lager onderwijs in Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel, 1806-1878*. Z.p. z.j..
- PUIJENBROEK, F.J.M. VAN, *125 jaar van PIEREmenten om de cultuur en om de krenten, 1848-1973*. Eindhoven 1973.
- PUIJENBROEK, F.J.M. VAN, *Beginnen in Eindhoven. Allochtoon ondernemersinitiatief in de negentiende eeuw*. Eindhoven 1985.
- PUT, E., *De cleijne scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16e eeuw-1795)*. Leuven 1990.
- QUAY, J.E. DE, [ET AL.], (red.), *Het Nieuwe Brabant*. 3 Dln. 's Hertogenbosch 1951-1955.
- QUIÉNART, J., 'De l'oral à l'écrit: les modalités d'une mutation', in: *Histoire de l'Éducation*, 21 (1984), p. 11-36.

- RAAP, H., 'Bijltesdag voor de schoolmeester van Blaarthem', in: *'t Gruun Buukske*, 65 (1979), p. 50.
- RAVENSTEIN, E.G., 'The laws of migration', in: *Journal of the Royal Statistical Society*, 48 (1885), p. 167-227.
- RAVENSTEIN, E.G., 'The laws of migration', in: *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (1889), p. 241-301.
- REGT, A. DE, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Meppel 1984.
- REINSMA, R., *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II*. Den Haag 1965.
- REINSMA, R., 'Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek', in: *Varia Historica Brabantica*, 2 (1966), p. 261-308.
- RENDERS, J.M., KAKEBEKE, A.D., (red.), *Rond onze stadskerk. Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en parochie van Sint Catharina te Eindhoven*. Eindhoven 1954.
- Report on the fight against illiteracy*. Luxemburg 1988.
- RESNICK, D.P., (ed.), *Literacy in historical perspective. Eight papers commissioned for a Conference held at the Library of Congress in July 1980*. Washington 1983.
- RICHMOND, A.H., KUBAT, D., (eds.), *Internal migration: the new world and the third world*. Beverly Hills 1976.
- RIJKEN, C., 'Lambertus Greeve, schoolmeester, coster en voorsanger te Blaarthem en Gestel', in: *Taxandria*, 24 (1917), p. 18-24; 58-68.
- RÖLING, H.Q., 'Gezinsgeschiedenis en gezinsideologie', in: B. KRUTHOF, J. NOORDMAN, P. DE ROOY, (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding - bronnen - onderzoek*. Nijmegen 1982, p. 37-65.
- ROEMER, J., 'Over de opvoeding der jeugd als het groote middel tot volks-verlichting. Eene redevoering, uitgesproken bij gelegenheid van het openbaar examen en de prijs-uitdeeling aan de kinderen, onderwezen wordende op de school van het Leydsche Departement der Bataafsche Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, den 14. Mei 1806', in: *Bijdragen betreffende de Staat en de Verbetering van het Schoolwezen in het Koninkrijk Holland*, 6 (1806), zesde stuk, p. 58-74.
- ROOSENBOOM, H.TH.M., "'Het stuk van de scholen ende schoolmeesters.'" Enkele kanttekeningen bij het schoolreglement van 1655 in het gebied van de generaliteit', in: *Brabants Heem*, 41 (1989), p. 48-58.
- ROOSENBOOM, H.TH.M., 'Tot voltreckinge der Reformatie. Onderwijs als protestantiseringsinstrument in de Meijerij van 's-Hertogenbosch', in: M. MONTEIRO, G. ROOIJAKKERS, J. ROSENDAAL, (red.), *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme*, Kampen 1993, p. 218-238.
- ROSE, A.M., 'Distance of migration and socio-economic status of migrants', in: *American Sociological Review*, 23 (1958), p. 420-423.
- RUPP, J.C.C., 'Politieke sociologie van onderwijsdeelname en nationale curricula', in: P. DYKSTRA, P. KOIJ, J. RUPP, (red.), *Onderwijs in de tijd. Ontwikkelingen in onderwijsdeelname en nationale curricula*. Houten/Zaventem 1992, p. 28-45.
- RUWET, J., WELLEMAN, Y., *l'Analphabétisme en Belgique (XVIIIème - XIXème siècles)*. Louvain 1978.
- SAMSON, M.L., *Population mobility in the Netherlands 1880-1910. A case study of Wisch in the Achterhoek*. Uppsala 1977.
- SANDBERG, L., 'Ignorance, poverty and economic backwardness in the early stages of European industrialisation: variations on Alexander Geschenkron's grand theme', in: *Journal of European Economic History*, 11 (1982), p. 675-698.
- SANDERSON, M., 'Literacy and social mobility in the industrial revolution in England', in: *Past & Present*, 56 (1972), p. 75-103.
- SANDERSON, M., *Education, economic change and society in England, 1780-1870*. London 1983.
- SANDIN, B., 'Education, popular culture and the surveillance of the population in Stockholm between 1600 and the 1840's', in: *Continuity and Change*, 3 (1988), p. 357-390.

- SAS INSTITUTE, *SAS/GRAPH Software: Reference, Version 6*. Cary 1990.
- SCHAEFDRIJVER, S. DE, DOORN, P.K., 'Het deponeren van historische databestanden', in: O.W.A. BOONSTRA, L. BREURE, P.K. DOORN, (red.), *Historische informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies*. Hilversum 1990, p. 309-331.
- SCHLEUNES, K.A., *Schooling and society. The politics of education in Prussia and Bavaria 1750-1900*. Oxford/New York/Munich 1989.
- SCHMALE, W., DODDE, N.L., (Hrsg.), *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750-1825). Ein Handbuch zur europäischen Schulgeschichte*. Bochum 1991.
- SCHOFIELD, R.S., 'The measurement of literacy in pre-industrial England', in: J. GOODY, (ed.), *Literacy in traditional societies*. Cambridge 1968, p. 311-325.
- SCHOFIELD, R.S., 'Dimensions of illiteracy in England, 1750-1850', in: *Explorations in Economic History*, 10 (1973), p. 437-454.
- SCHOLLIERS, E., 'De kinderarbeid, de leerplicht en de burgerij (1843-1871)', in: M. DEFAEPE, M. D'HOKER, (red.), *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19e en 20e eeuw. Liber Amicorum prof.dr. Maurits de Vroede*. Leuven 1987, p. 175-184.
- SCHUMAN, H., INKELES, A., SMITH, D.H., 'Some social psychological effects and noneffects of literacy in a new nation', in: *Economic Development and Cultural Change*, 16 (1967), p. 1-14.
- SCHUURMAN, A.J., 'De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie', in: A.A.G. *Bijdragen*, 22 (1979), p. 138-189.
- SCHUURMAN, A.J., 'Gezinsreconstructie: begripsbepaling en recente ontwikkelingen', in: *Nieuwsbrief Historische Demografie*, 1 (1984), p. 7-14.
- SCHUURMAN, A.J., 'Een kanttekening bij 'Vruchtbaarheid en verandering'', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 12 (1986), p. 341-343.
- SCHUURMAN, A.J., 'Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant', in: A.A.G. *Bijdragen*, 30 (1989), p. 1-450.
- SCHUURMAN, A.J., *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis*. Zutphen 1991.
- SCRIBNER, S., COLE, M., *The psychology of literacy*. Cambridge 1981.
- SEWELL, W.H., *Structure and mobility: the men and women of Marseille, 1820-1870*. Cambridge 1985.
- SIMKUS, A.A., 'Comparative stratification and mobility', in: J.M. ARMER, R.M. MARSCH, (eds.), *Comparative sociological research in the nineteen-sixties and nineteen-seventies*. Leiden 1982, p. 213-236.
- SIMON, B., *The two nations and the educational structure 1780-1870*. Londen 1960.
- SIMONS, M.S.M., *Tussen turf en televisie*. Assen 1960.
- SIMONS, M.S.M., *Drenten in Eindhoven*. Assen 1961.
- 'Slavernij in Nederland', in: *De Economist*, 4 (1855), p. 33-43.
- SMITS, F.N., *Beknopte geschiedenis van Eindhoven*. 3 Dln. Eindhoven 1887-1890.
- SMOUT, T.C., 'Born again at Cambuslang: new evidence on popular religion and literacy in eighteenth-century Scotland', in: *Past & Present*, 97 (1982), p. 114-127.
- SO, A.Y., *Social change and development. Modernization, dependency, and world-system theories*. Newbury Park 1990.
- SOGNER, S., RANDSBORG, H.B., FURE, E., *Fra stua full til tobarnskull*. Oslo 1984.
- SOLÀ, P., 'Schule, Erziehung und Gesellschaft in Spanien (1759-1833)', in: W. SCHMALE, N.L. DODDE, (Hrsg.), *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750-1825). Ein Handbuch zur europäischen Schulgeschichte*. Bochum 1991, p. 471-512.
- SOLTOW, L., STEVENS, E., *The rise of literacy and the common school in the United States: a socioeconomic analysis to 1870*. Chicago 1981.
- SPREE, R., *Soziale Ungleichheit vor Krankheit und Tod. Zur Sozialgeschichte des Gesundheitsbereichs im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen 1981.
- 'Staat van bevolking der Noordelijke Nederlanden op de 1 Januarij 1830, ingevolge de jongste algemene volkstelling', in: *Jaarboekje van Lobatto*, 1831, p. 121-129.

- 'Statistiek van de bruidegoms en bruiden, welke, volgens de registers van den burgerlijken stand, over 1812 tot 1854, te Rotterdam verklaard hebben niet te kunnen schrijven', in: *Staatkundig en Staathuishoudelijk Jaarboekje*, 7 (1855), p. 352-353.
- 'Statistiek van de bruidegoms en bruiden, welke, volgens de registers van den burgerlijken stand, over 1812 tot 1855, verklaard hebben niet te kunnen schrijven' ('s Gravenhage, Dordrecht, Gouda, Leeuwarden), in: *Staatkundig en Staathuishoudelijk Jaarboekje*, 8 (1856), p. 303-307.
- STEENIS, D.M. VAN, *De demografische geschiedenis van Tongelre, 1810-1919*. Utrecht 1979.
- STEKELENBURG, H.A.V.M. VAN, *Landverhuizing als regionaal verschijnsel. Van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1820-1880*. Tilburg 1991.
- STEPHENS, W.B., 'Literacy in England, Scotland and Wales, 1500-1900', in: *History of Education Quarterly*, 30, 4 (1990), p. 545-571.
- STEPHENS, W.B., *Education, literacy and society, 1830-1870. The geography of diversity in provincial England*. Manchester 1987.
- Sterfte, in verband met voedingwijze en sociale omstandigheden, onder de kinderen beneden het jaar in 1908 geboren te 's-Gravenhage en Scheveningen*. 's-Gravenhage 1911.
- STEVENSON, H.W., [ET AL.], 'Schooling, environment and cognitive development: a cross-cultural study', in: *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 43 (1978), p. 1-92.
- STONE, L., 'Social mobility in England 1500-1700', in: *Past & Present*, 33 (1966), p. 16-55.
- STONE, L., 'Literacy and education in England, 1640-1900', in: *Past & Present*, 42, (1969), p. 61-139.
- STONE, L., (ed.), *Schooling and society. Studies in the history of education*. Baltimore 1976.
- STRAUSS, G., *Luther's house of learning. Indoctrination of the young in the German reformation*. Baltimore/London 1978.
- SWAAN, A. DE, 'De mens is de mens een zorg; over de verstatelijking van verzorgingsarrangementen', in: A. DE SWAAN, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam 1982, p. 31-50.
- SWAAN, A. DE, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1989.
- SWANBORN, P.G., 'De kunst van het meten, of de operationalisering van beroepsprestige', in: J. PESCHAR, W. ULTEE, (red.), *Sociale stratificatie. Op weg naar empirisch-theoretisch stratificatieonderzoek in Nederland*. Deventer 1978, p. 40-64.
- TEITELBAUM, M.S., *The British fertility decline: demographic transition in the crucible of the Industrial Revolution*. Princeton 1984.
- TESSER, P.T.M., *Schoolloopbanenonderzoek in Nederland. Een trendstudie naar ontwikkelingen in het empirisch onderzoek tussen 1960 en 1980*. Nijmegen 1981.
- THABAUT, R., *Educational change in a village community. Mazières-en-Gâtine, 1800-1914*. London 1971.
- THERNSTROM, S., *Poverty and progress. Social mobility in a nineteenth century city*. Cambridge 1964.
- THERNSTROM, S., *The other Bostonians. Poverty and progress in the American metropolis 1880-1970*. Cambridge 1973.
- THOMAS, D.S., (ed.), *Research memorandum on migration differentials*. New York 1938.
- THOMAS, D.S., 'A note on continuous population registers as a source for migration data', in: D.S. THOMAS, (ed.), *Research memorandum on migration differentials*. New York 1938, p. 410-413.
- THOMAS, R., *Oral tradition and written record in classical Athens*. Cambridge 1989.
- TILLY, CH., (ed.), *Historical studies of changing fertility*. Princeton 1978.
- TOCQUEVILLE, A. DE, *De la démocratie en Amérique*. Londen 1961.
- TORTELLA, G., (ed.), *Education and economic development since the industrial revolution*. Valencia 1990.
- TOUWEN, L.J., 'Experiences in data-archiving: developing the History of European Expansion Data Bank', in: P.K. DOORN, M.P.M. VAN HORIK, L.J. TOUWEN, (red.), *Nederlands*

- Historisch Data Archief I: Eindverslag van een pilot project*. Amsterdam 1990, p. 15-22.
- TRANter, N.L., 'The labour supply, 1780-1860', in: R. FLOUD, D. McCLOSKEY, (eds.), *The economic history of Britain since 1700, I*. Cambridge 1981, p. 204-226.
- TRANter, N.L., *Population and society 1750-1940. Contrasts in population growth*. London 1985.
- TREIMAN, D.J., YIP, K.B., 'Educational and occupational attainment in 21 countries', in: M.L. KOHN, (red.), *Cross-national research and the analysis of educational systems*. Newbury Park 1989, p. 373-394.
- TRENARD, L., 'Alphabétisation et scolarization dans la région Lilloise. Les effets de la crise révolutionnaire, 1780-1802', in: *Revue du Nord*, 67 (1985), p. 633-648.
- TULDER, J.J.M., *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie*. Leiden 1962.
- TVEIT, K., 'Schulische Erziehung in Nordeuropa 1750-1825', in: W. SCHMALE, N.L. DODDE, (Hrsg.), *Revolution des Wissens?. Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750-1825)*. Bochum 1991, p. 49-95.
- ULTEE, W.C., ARTS, W., FLAP, H., *Sociologie - vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen 1992.
- VANDENBROEKE, CHR., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*. Beveren 1982.
- VANDENBROEKE, CHR., POPPEL, F. VAN, WOUDE, A.M. VAN DER, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94 (1981), p. 461-491.
- VAUGHAN, M., ARCHER, M.S., *Social conflict and educational change in England and France, 1789-1848*. Cambridge 1971.
- VELD, TH., *Volksonderwijs en leerplicht*. Delft 1987.
- VÉLIS, J.-P., *Through a glass, darkly: functional illiteracy in industrialized countries*. Paris 1990.
- VELTHOVEN, H.J.J. VAN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Bijdrage tot de sociaal-geografische kennis van dit gebied. Deel I (tot 1815)*. Amsterdam 1935.
- VERBERNE, L.G.J., *Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870; de sociaal-economische structuur*. Nijmegen 1947.
- VERBERNE, L.J.G., 'Over de Noordbrabantse nijverheid in de eerste jaren na 1830'. In: L.G.J. VERBERNE, A. WEIJNEN, (red.), *Land van mijn hart. Brabantse feestbundel voor Mgr prof. dr Th.J.A.J. Goossens op zijn zeventigste verjaardag*. Tilburg 1952, p. 115-122.
- VERCAUTEREN, F.E.M., *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745)*. Nijmegen 1956.
- VERCAUTEREN, F.E.M., *De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818)*. Nijmegen 1958.
- VERSLUYS, J., *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland. Deel III: de zeventiende en de achttiende eeuw*. Groningen 1878.
- VERSLUYS, J., *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland. Deel IV: de negentiende eeuw*. Groningen 1879.
- VIÑAO FRAGO, A., 'The history of literacy in Spain: evolution, traits, and questions', in: *History of Education Quarterly*, 30, 4 (1990), p. 573-599.
- VINCENT, D., *Bread, knowledge and freedom: a study of nineteenth-century working class autobiography*. London 1982.
- VINCENT, D., *Literacy and popular culture. England, 1750-1914*. Cambridge 1989.
- VINOVSIS, M.A., 'Socioeconomic determinants of interstate fertility differentials in the United States', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 6 (1976), p. 375-396.
- VISSERING, S., 'Vruchten van het lager onderwijs', in: *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje*, 4 (1852), p. 296.
- VLEGGEERT, J.C., *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking*. Assen 1964.
- VLIENEN, W.H., 'Abstrakties in den klassenstrijd', in: *De Nieuwe Tijd*, 13 (1908), p. 868-878.

LITERATUUR

- VOOYS, A.C. DE, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking*. Groningen 1932.
- VOOYS, A.C. DE, 'De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw. Een demografische studie', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede Reeks, 8 (1951), p. 233-271.
- VRIES, B. DE, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*. Z.p. 1986.
- VRIES, G. DE, "'Omdat het nu eenmaal moet." De verbreiding van maatschappelijke schooldwang', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 19 (1993), p. 23-71.
- VRIES, H. DE, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*. Wageningen 1971.
- VROEDE, M. DE, 'Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van de Nederlanden*, 92 (1977), p. 181-207.
- VROEDE, M. DE, 'Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18e naar de 19e eeuw', in: *Onderwijs en opvoeding in de 18e eeuw. Supplement bij Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw*. Amsterdam 1983, p. 41-71.
- VROEDE, M. DE, (red.), *Arbeid en onderwijs in België en Nederland in de 19e en 20ste eeuw*. Gent 1984.
- VROOMAN, J.C., DRONKERS, J., *Onderwijsselectie als concurrentie tussen maatschappelijke groepen. Ongelijke onderwijsresultaten bij twee generaties leerlingen uit Noord-Brabant (1940-1965)*. Amsterdam 1984.
- WALLE, F. VAN DE, 'Education and the demographic transition in Switzerland', in: *Population and Development Review*, 6 (1980), p. 463-471.
- WALLE, F. VAN DE, 'Infant mortality and the European demographic transition', in: A.J. COALE, S.C. WATKINS, (eds.), *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton 1986, p. 201-233.
- WANTE, L., 'Historisch-demografisch onderzoek van Anzegem, 1667-1797', in: M. CLOET, CHR. VANDENBROEKE, (red.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*. Z.p. 1989, p. 103-136.
- 'Wat moet het volk leren?', in: *De Economist*, 3 (1854), p. 97-107.
- WATKINS, S.C., 'Conclusions', in: A.J. COALE, S.C. WATKINS, (eds.), *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton 1986, p. 420-450.
- WEBER, E., *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914*. Stanford 1976.
- WECKENBERG, E.-P., (Hrsg.), *Einladung ins 18. Jahrhundert*. München 1988.
- WEHLER, H.-U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen 1975.
- WEINER, M., (ed.), *Modernization: the dynamics of growth*. New York 1966.
- WELLING, G.M., 'Van dienstbodes, databases en didactiek: "Al doende leert men"', *Cahiers voor Geschiedenis en Informatica*, 4 (1991), p. 78-96.
- 'Wenken over opvoeding', in: *De Economist*, 1 (1852), p. 285-290.
- WESDORP, H., [ET AL.], *Voorstudie periodieke peiling onderwijsniveau*. Amsterdam 1985.
- WEST, E.G., *Education and the industrial revolution*. London 1975.
- WEST, E.G., 'Literacy and the industrial revolution', in: *Economic History Review*, 31 (1978), p. 369-383.
- WESTERLAAK, J.M. VAN, KROPMAN, J.A., COLLARIS, J.W.M., *Beroepenklapper: Toelichting, bestemd voor intern gebruik*. Nijmegen 1975.
- Wetten voor het leesgezelschap tot Nut en Vermaak te Eindhoven*. 's-Hertogenbosch 1820.
- WHITE, P., WOODS, R., 'The foundations of migration study', in: P. WHITE, R. WOODS, (eds.), *The geographical impact of migration*. London 1980, p. 1-20.
- WITLOX, J.H.J.M., *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst. Dl. I: De Hoord-Nederlandsche Katholieken in de politiek onder Koning Willem I*. 's-Hertogenbosch 1919.

- WOLF, H.C. DE, 'Volksonderwijs in Nederland van omstreeks 1175 tot omstreeks 1840. Ontstaan en invoering van het klassikaal onderwijs', in: *Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden*, 92, 2 (1977), p. 223-242.
- WOODS, R., *Population analysis in geography*. London 1979.
- World illiteracy at mid-century. A statistical study*. Paris 1957.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Analfabetisme in Europa', in: *Spiegel Historiael*, 7 (1972), p. 182-190.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'De alfabetisering', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel VII. Bussum 1980, p. 262-264.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. VAN HOLTHOON, (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*. Assen/Maastricht 1985, p. 19-70.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'De trek van alleenlopenden naar Eindhoven tussen 1865 en 1920', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN, A.M. VAN DER WOUDE, (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700-1920*. 's-Hertogenbosch 1989, p. 167-183.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'l'Histoire de l'alphabétisation comme histoire de la famille', in: J.-P. BARDET, F. LEBRUN, (éd.), *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*. Paris 1993, p. 541-561.
- WRIGLEY, E.A., 'Marriage, fertility and population growth in eighteenth-century England', in: R.B. OUTHWAITE, (ed.), *Marriage and society: studies in the social history of marriage*. London 1981, p. 137-185.
- WRIGLEY, E.A., *People, cities and wealth*. Oxford 1987.
- XANTEN, H.J. VAN, WOUDE, A.M. VAN DER, 'Het hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700', in: *A.A.G. Bijdragen*, 13 (1965), p. 3-96.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', in: *A.A.G. Bijdragen*, 25 (1985), p. 1-460.
- ZELLER, O., 'Étude de lignage et histoire sociale: l'historique de la famille Brac', in: *Cahiers d'Histoire*, 32 (1987), p. 61-67.
- ZIPF, G., 'The P_1P_2/D hypothesis', in: *American Sociological Review*, 11 (1946), p. 677-686.
- ZOETMULDER, S.H.A.M., *Honderd jaren Oost-Brabants bedrijfsleven 1852-1952: gedenkboek in opdracht van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Oostelijk Noord-Brabant te Eindhoven bij gelegenheid van haar honderdjarig bestaan*. Eindhoven 1952.

SUMMARY

Like in many other countries of Western Europe, illiteracy in the Netherlands came to an end in the 19th century. Of the men and women who were born before 1800, 25 and 40 per cent respectively had not learned how to read or write. A hundred years later, it had become quite common to attend school and learn these skills. It was a transformation towards an entirely literate society, which took place at a moment in time when compulsory education laws had not yet been enacted. The end of illiteracy was brought about by a convergent series of ideological, religious, cultural, social and economical factors that increasingly encouraged parents to allow their children to receive education. Some of these factors did not influence people's choices directly, but exclusively created the necessary preconditions for an increase in school attendance, such as the qualitative improvement of education and the geographical opening up of the countryside. Other factors had a more immediate effect. In the first half of the 19th century, the Roman Catholic Church rejected the idea of general education and advised parents against sending their children to school. However, when Catholic congregations started their own schools for denominational education, the Church changed its attitude and became very supportive. Van Houten's child protection law prohibited the use of children under the age of twelve as cheap labour in factories and workshops. Local authorities and charitable institutions decided that parents had to send their children to school if the family wished to receive any charity. But it was not just these factors that won illiterate parents over and made them send their children to school. From a purely objective point of view the lower classes were not directly interested in learning the alphabet. To them, reading and writing skills were of little importance. Learning how to read and write also cost money, not only in the form of money for tuition, books and clothing, but also in terms of labour lost. Nevertheless, illiteracy became non-existent at the end of the 19th century. This was due to the fact that also illiterate parents had become convinced that education was well worth the expense.

In this book the changed perspective from which people valued society and their position therein is considered to be the main cause for the end of illiteracy. This new outlook gradually emerged in the long period during which Western European society was transformed into the modern industrial society of the 20th century. The modernisation was not just limited to structural transformations at macrolevel; there was also a form of individual modernity that began to take shape during the modernisation process of society. People were more willing to open their minds to innovation and change, aware that life could be structured by planning and organisation, and confident that man was capable to control his environ-

ment. Individual modernity was a prerequisite for a modernising society. Conversely, the modernisation of society led to more individual modernity. In this mutually reinforcing process of modernisation at both macro- and microlevel, education was the key factor. Schools proved useful to the government for the dissemination of knowledge which might turn people into useful, law-abiding citizens. As a result, certain standards and values were passed on, which were not necessarily in accordance with the ideas of the children's social background. In this way, education offered the pupils the opportunity to consider alternatives, and with that, the means to choose for innovation and change, which led to a further reinforcement of the modernisation of society.

The underlying assumptions are as follows:

- illiteracy had ceased to exist because more and more people adopted a modern attitude during the modernisation process of society;
- the individual modernity of the people was reflected in the modernisation of society;
- macro- and micro-modernisation kept each other firmly in the grip of cause and effect;
- individual modernity was a prerequisite for a modernising society, conversely, the modernisation of society led to more individual modernity;
- education was the key factor in this modernisation process.

However, these are all theoretical suppositions lacking solid empirical evidence. It is the purpose of this book to provide this evidence. Research was done at microlevel to see whether people who received education during the modernisation of society sooner seized the opportunities that modern society offered them – and thus modernised their lives – than people who did not receive education. Here, the theoretical assumption is converted into a hypothesis that states that modern behaviour will sooner be observed in people who are better equipped for it, i.e. in people who received education. It is this hypothesis which has been tested in this book. To do so, the concepts 'education' and 'modern behaviour' were operationalised as measurable characteristics of people. Whether or not people had received education was measured by establishing if they had been able to sign their own name or not. 'Modern behaviour' was measured according to three variables: social mobility, migration and demographic behaviour.

The following method was used to test the hypothesis. A dataset was created on the basis of a random sample of households residing in six municipalities in the province of North-Brabant: Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre, and Woensel, on 1 January of 1850, 1890 and 1921. This so-called Eindhoven dataset comprises data on more than 20,000 people born between 1770 and 1930, stating place and date of birth, occupation, sex, religion and literacy. As already mentioned, modern behaviour was measured according to three variables: social mobil-

ity, geographic mobility and demographic behaviour. The location of Eindhoven was chosen mainly for opportunistic reasons: the data concerned were already to a large extent available in a machine-readable form. But historical arguments also justify this choice. Compared to the northern and western provinces, the illiteracy in North Brabant was far greater for a prolonged period of time. Thus, it was possible to make a good comparison between literates and illiterates. Also, the modernisation of Eindhoven was rather slow at first, although it showed a rapid development later on. The provincial town of Eindhoven was an administrative centre and market town and was of particular importance to the region of rather isolated countryside. In the period between 1850 and 1921 this provincial town was transformed into an industrial city where labourers from the area found employment in factories which not only sold their products in the region, but also on more distant markets. As a result, the possibilities for social mobility and migration increased dramatically. The demographic transition, denoting the modernisation of demographic behaviour, became noticeable only in the early part of the 20th century, but could nevertheless be measured on the basis of the data available.

The presupposed implications of illiteracy for the three forms of behaviour were examined in separate chapters. These are preceded by two extra chapters which describe the characteristics of the illiteracy in Eindhoven. These were inserted primarily to give some local colour to the book. Chapter 5 deals with the specific circumstances in Eindhoven, and also Brabant, which either slowed down or improved the development of literacy. Conditions were particularly unfavourable at the beginning of the 19th century. There was a sufficient number of schools, but education, teachers and schools did not always reach the standards required. In addition, the Catholic Church did nothing to stimulate school attendance. The latter was also complicated by the fact that children worked in the main cottage industry, i.e. weaving, and in this way contributed their share to the family income, whereas education cost money. After 1850 there were many changes for the better. The Church took an active part in education. Denominational schools were founded, which especially improved the education of girls. Education, teachers and schools became qualitatively better. Improvements of the road system opened up the countryside, making it easier for children to go to school. Finally, measures were taken by the government to stimulate school attendance.

Chapter 6 discusses the circumstances that were responsible for the fact that some people in Eindhoven learned to read and write, while others did not. The results of these analyses are not in the least surprising. The 'typical illiterate' turned out to be a girl born in the countryside, who had parents that could both read and write, and who had a father that belonged to the highest two of the social classes. Remarkable perhaps though, was the fact that these background variables were of not enough

significance to explain why someone did or did not learn to read and write. The reason why someone attended school might have been determined to a large extent by his or her domestic environment. However, this could not be measured with the use of the dataset.

In Chapter 7 the social mobility is examined. Around 1850 there were certainly some opportunities in Eindhoven to rise or fall on the social ladder. More than 30 per cent of sons chose an occupation which made them belong to a different class than their fathers'; more than 20 per cent of the male labour force changed social classes during their careers. But the dynamics of social mobility, which accompanied the modernisation process, took shape only in the second half of the 19th century. Major changes occurred particularly in the lower middle class: the creation of jobs which together would form the middle management layer in government, services and industry, led to a broadly-based middle class that was far more open. The analyses in Chapter 7 make clear that it was the literates in particular who were able to benefit from the modernisation of society. Although literates and illiterates showed no great difference in the degree of mobility, they did not share the same characteristics. First of all, the risk of falling down the social ladder was much greater for illiterates than for literates. But more important was the difference in the degrees of structural mobility and circulation of both groups. Because of the changing structure of the labour market, far more illiterates than literates were forced to find jobs in a different social class. However, this did not mean that people who could read and write, could also control their own destiny, even if they were able and ambitious people. Certain barriers still obstructed the entrance to the higher social realms. The social status of the father, and, at the end of the 19th century, also his literacy, made it exceedingly more difficult for someone to gain access to a higher social class, if he or she belonged to a lower social class and came from an illiterate social environment. The effect of *ascription*, i.e. the passing down of status and cultural capital, was therefore still noticeable in the Eindhoven community. What did seem to disappear was the effect of *achievement*, i.e. the obtaining of social status by merit. At least, the analyses seemed to indicate that literacy had become less relevant for acquiring a position in a higher social class. But this cannot be the right conclusion. It seems far more appropriate to assume that literacy as an indicator of school performance gradually lost its meaning. Already in the latter part of the 19th century, it would have made more sense to make a distinction on the basis of the number of years that people had received education.

The modernisation of the Eindhoven community also became apparent in terms of migration. Chapter 8 gives a description of how a considerable number of people moved to Eindhoven, during the latter part of the 19th century, when industrialisation began and the demand for labour increased. The increase in the population of Eindhoven and other

towns in the area was mainly due to a positive balance of migration. Between 1870 and 1885, there were years in which more than 10 per cent of the population left Eindhoven and was replaced by an even bigger contingent of new citizens. With the use of the Eindhoven dataset, it was not only proven that the number of non-natives in Eindhoven had gradually become larger, but also that they, on average, came to Eindhoven from an increasingly greater distance. In the 1850 cohort, 80 per cent came from an area within 5 kilometres of the city and the neighbouring towns, in the 1890 cohort this was down to 70 per cent, and in the 1921 cohort the percentage was again down to 60 per cent. Research was subsequently focused on the question whether it was the literates who came in bigger numbers and from farther away, as the decision to migrate must have been partly based on, firstly, some knowledge of the new possibilities for work in Eindhoven; secondly, a willingness to consider alternatives; and thirdly, a positive attitude towards change. Unfortunately, there was no clear answer to this question. It was confirmed that, on average, the literates covered a considerably greater distance than the illiterates. The average migratory distance of literates amounted in the 1850 cohort to 16.3 kilometres, while the distance of illiterates amounted to an average of only 7.5 kilometres. In the 1921 cohort these distances had increased to 24.3 and 19.9 kilometres respectively. The extent of the migration, however, was practically the same for literates and illiterates: 50 per cent in the 1850 cohort, 25 to 30 per cent in the 1890 cohort, and 20 per cent in the 1921 cohort. A similar result was obtained in the analysis of separate occupational groups. The higher occupational groups came from farther away than the lower ones. Also in this classification there was no significant difference in the frequency of migration. Analysis of 'literacy' and 'occupation' combined, showed that these were variables that reinforced each other. Illiterates from the lower occupational groups, for example, covered a far smaller distance to get to Eindhoven than their literate colleagues.

The difference between the distances covered by literates and illiterates could be regarded as a confirmation of the supposition that the individual modernity of literates made them better equipped to consider a professional career in Eindhoven. However, the fact that there was no difference in the frequency of migration does weaken this supposition in such a way that it cannot be maintained. It was suggested that perhaps the migration pattern contained two totally different aspects: a pattern of migration over greater distances which emerged as a result of a conscious, free choice to improve the professional status, and a pattern of migration over shorter distances which emerged as a result of a forced choice to move. It seems that the geographical mobility, just like the social mobility, formed a structural pattern in which people who had not received much education and had little prospect of finding a job were forced to move. This view does seem to have some validity, given the fact that it actually was these illiterate people from the lower occupational classes who moved else-

here within a spatially limited area. Unfortunately, the dataset did not contain sufficient data to provide any empiric evidence to support this thesis.

Chapter 9 finally gives an account of the research into the differences in demographic behaviour of literates and illiterates. Again, the assumption was that literates, because of their education, were more open to innovation and better equipped to control their environment and their destiny. They therefore should have more knowledge of hygiene, which would reduce infant and child mortality; they should have more knowledge of birth control, which would reduce the fertility rate in marriage, and they should sooner reject traditional forms, which would result in greater sexual activity, a higher marriage frequency, and marriage at an earlier age. In short, the literates should set the trend in the demographic transition, the process in which gradually more and more people reject traditional forms and opt for a modern pattern. It should be stressed that the marriage pattern is not a dichotomous variable which is either of a traditional or modern make-up. Intermediate forms are also conceivable: there will have been families that already adopted some aspects of the modern demographic behaviour, while still rejecting others. For example, they might have married at an early age, but did not use any methods of birth control. As a matter of fact, these three types of demographic behaviour were indeed found in Eindhoven: a traditional, half-modern, and modern form.

Research into the form of reproductive behaviour among literates and illiterates distinguished three types of literacy:

- literate families in which at least one of the parents could neither read nor write;
- literate families of the first generation, in which the parents were literate, but at least one of the grandparents could neither read nor write;
- and literate families of the second generation, in which both parents and grandparents were literate.

Analyses showed that in each of these categories a certain form of demographic behaviour prevailed. Illiterate families, for instance, had a strong preference for the traditional pattern. They married somewhat later in life, but had, in comparison, quite a number of children, although many of them died at an early age.

Literate families of the second generation showed a greater preference for the modern form of reproductive behaviour. They married at an early age, but had less children than one would expect, due to the adoption of 'parity specific' methods of birth control. As the mortality rate among these children was much lower, a greater number of them reached adulthood.

Literate families of the first generation generally opted for a form which integrated traditional and modern elements. They married at an early age, but did not adopt birth control as much, as a result of which a

rather large number of children were born. In spite of the fact that the mortality rate among these children was considerable, the families in this category were much bigger than those in the other two. Because of this half-modern, half-traditional pattern, these literate families of the first generation were the living exponents of a specific phase in the demographic transition.

The results of this research, as described above, seem on the whole consistent with the hypotheses that were postulated. As yet they do not provide definite proof. It is possible that the measured effect of literacy was a pseudo-effect that occurred because the variable was related to other variables. For example, it is conceivable that the differences in the forms of behaviour were caused by the social and cultural contrasts between occupational groups rather than by literacy. It was, after all, in Chapter 6 that literacy was highlighted as a phenomenon predominant in the lower occupational groups during the 19th century. To exclude this possibility, the effect of literacy was examined in connection with other variables whenever this had any relevance to the research. For example, it was examined, by means of multivariate analysis techniques, whether literacy maintained its effect when the effect of the occupational group was controlled for. This turned out to be the case in most instances. The percentage of 'shotgun weddings' was higher in the working classes than in the other occupational groups, but it was much higher in the illiterate working-class family than in the literate. The lower occupational groups migrated over a smaller distance than the higher occupational groups, but the illiterate working-class family came from a closer distance to Eindhoven than the literate. The risk of infant death was the greatest in the working classes, but greater for the illiterate family than for the literate. The conclusion should therefore be that literacy was indeed a vehicle of modernisation in the modernising Dutch society of the 19th century.

(vertaling: G.J. Hoekman)

RÉSUMÉ

Au dix-neuvième siècle, comme dans beaucoup d'autres pays de l'Europe occidentale, l'analphabétisme aux Pays-Bas touchait à sa fin. Si, en 1800 encore, 25% des hommes et 40% des femmes ne savaient ni lire ni écrire, cent ans plus tard c'était une habitude d'aller à l'école afin de l'apprendre. C'était une transformation en une société complètement alphabète qui avait lieu à un moment où les lois sur la scolarité obligatoire n'avaient pas encore été promulguées: la fin de l'analphabétisme était la résultante de la convergence de toute une série de facteurs idéologiques, religieux, culturels, sociaux et économiques qui, de plus en plus, amenaient les parents à mettre leurs enfants à l'école. Certains de ces facteurs ont influencé ce choix de façon indirecte, parce qu'ils ne créaient que des conditions secondaires d'une augmentation de la scolarité: par exemple l'amélioration de la qualité de l'enseignement et le désenclavement géographique de la campagne. D'autres facteurs avaient un effet beaucoup plus direct. Quand des congrégations catholiques commençaient à fonder des écoles privées, le refus de l'enseignement primaire public, qui avait amené l'Eglise catholique à déconseiller la scolarité aux parents, changeait en une attitude stimulante. Le travail des enfants de moins de douze ans dans les usines et les ateliers était interdit par la Loi sur la protection de l'enfance de Van Houten. Si une famille voulait être à la charité, les municipalités et les associations d'assistance publique obligeaient les parents à mettre leurs enfants à l'école. Mais ce qui a fait définitivement décider les parents analphabètes de mettre leurs enfants à l'école, n'était pas uniquement basé sur ces facteurs. Jusqu'à un certain degré, les arguments avancés dans la citation de Maas sont justes: d'un point de vue objectif, les classes inférieures n'avaient pas un intérêt direct à la connaissance de l'alphabet. Dans leur vie, savoir lire et écrire n'avait qu'une valeur restreinte. Et en plus, apprendre à lire et à écrire coûtait de l'argent: il n'y avait pas seulement les frais de scolarité, les frais des livres et les frais d'habillement, il y avait aussi une perte parce que les enfants ne travaillaient plus. Malgré cela, l'analphabétisme touchait à sa fin à la fin du dix-neuvième siècle, ce qui était causé par le fait que même les parents analphabètes commençaient à avoir la conviction que le payement de ces frais valait la peine.

Dans ce livre, la cause principale de la fin de l'analphabétisme a été cherché dans un changement de la perspective avec laquelle on évaluait la société et sa position dans la société. Ce changement de la perspective prenait naissance dans la longue période dans laquelle la société de l'Europe occidentale se transformait en la société moderne et industrielle du vingtième siècle. La modernisation ne se limitait pas à des transformations structurelles au macroniveau; il y avait aussi une sorte de modernité

individuelle qui commençait à prendre forme durant le procès de modernisation de la société. On commençait à être plus ouvert aux innovations et aux changements, on commençait à comprendre qu'on pût donner une structure à la vie par le planning et l'organisation et on commençait à avoir confiance en la capacité de l'homme de contrôler ses environs. La modernité individuelle était une condition d'une société en voie de modernisation, et la modernisation de la société causait une augmentation de la modernité individuelle. A ces deux niveaux (micro et macro) du procès de modernisation, qui se renforcent réciproquement, l'enseignement a joué un rôle-clé. Pour les pouvoirs publics, l'école était un moyen qui servait à instruire les gens de manière à ce qu'ils deviennent des citoyens utiles et vertueux de la nation. La conséquence était que les enfants apprenaient des normes et des valeurs qui ne correspondaient pas nécessairement à ce qu'ils avaient appris en leur milieu social. L'enseignement, alors, offrait aux élèves la possibilité de réfléchir sur des choix et par conséquent la possibilité de choisir pour des innovations et des changements, ce qui causait encore un renforcement de la modernisation de la société.

Que l'analphabétisme finît parce que, durant le procès de modernisation de la société, de plus en plus de gens prenaient une attitude moderne; que la modernité individuelle des gens se reflétât dans la modernisation de la société; que la micro- et la macromodernisation fussent sous l'emprise de la cause et de l'effet; que la modernité individuelle fût une condition d'une société en voie de modernisation, et que la modernisation de la société causât une augmentation de la modernité individuelle; que l'enseignement y jouât un rôle-clé; ce sont toutes des hypothèses théoriques, il n'y a pas de preuves empiriques et irréfutables. L'intention de ce livre a été de trouver ces preuves. J'ai essayé de les trouver au micro-niveau, en examinant si les gens qui, à une époque où la société était en voie de modernisation, allaient à l'école saisissaient plus tôt les occasions offertes par la société moderne et organisaient leur vie "de façon plus moderne" que les gens qui n'allaient pas à l'école. La présupposition théorique, alors, a été traduite en la hypothèse que le comportement moderne puisse être constaté plus tôt parmi des gens qui y sont mieux équipés, c'est-à-dire parmi les gens qui sont allés à l'école. C'est cette hypothèse qui a été examinée dans ce livre. Afin de faire ceci, les notions "enseignement" et "comportement moderne" ont été rendues opérationnelles comme des caractéristiques mesurables. Le fait que quelqu'un savait ou ne savait pas mettre sa signature montrait qu'il était allé à l'école ou non. Le "comportement moderne" a été mesuré au moyen de trois variables: la mobilité sociale, la migration et le comportement démographique.

Pour examiner l'hypothèse, la méthode suivante a été utilisée. Fondé sur une enquête parmi des ménages qui se trouvaient dans les suivantes

communes du Brabant du Nord: Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre et Woensel, le 1 janvier 1850, 1890 ou 1921, le "Eindhoven-dataset" (ensemble de données d'Eindhoven) a été créé: il s'agit d'un fichier volumineux de plus de 20.000 personnes, nées entre 1770 et 1930. Des données concernant leur date de naissance, lieu de naissance, métier, sexe, religion et alphabétisme ont été rassemblées. Le comportement moderne a été mesuré au moyen de trois formes: la mobilité sociale, la mobilité géographique et le comportement démographique. Il est vrai que le choix de localiser l'examen à Eindhoven repose en grande partie sur des motifs opportunistes: les données en question étaient, pour la plus grande partie, exploitables par la machine. Cependant, il y avait aussi suffisamment d'arguments historiques pour motiver le choix. Dans le Brabant du Nord, l'analphabétisme était un phénomène qui se présentait assez longtemps à un niveau bien supérieur à celui des provinces septentrionales et occidentales des Pays-Bas, de sorte qu'il était bien possible de comparer les alphabètes aux analphabètes. Au début, la modernisation d'Eindhoven demeurait également un peu en arrière, mais se développait ensuite assez vite. Durant la période examinée, Eindhoven a changé d'une ville de province, qui avait une fonction de centre administratif et de marché pour la campagne d'alentour qui était isolée, en une ville industrielle où les ouvriers des environs trouvaient de l'emploi dans les usines dont le débouché était très vaste. La conséquence était que les possibilités de mobilité sociale et de migration augmentaient beaucoup. La transition démographique, qui exprime la modernisation du comportement démographique, n'était visible qu'au début du vingtième siècle mais pouvait quand même être mesurée au moyen des données disponibles.

Les implications présumées de l'alphabétisme dans les trois formes de comportement mentionnées, ont été examinées dans des chapitres spéciaux, qui sont précédés par deux chapitres dans lesquels les caractéristiques de l'analphabétisme à Eindhoven ont été décrites. Ils forment la "couleur locale" du livre. Les circonstances spécifiques d'Eindhoven ou du Brabant, qui ont ralenti ou accéléré le développement de l'alphabétisme, ont été examinées au chapitre 5. Surtout au début du dix-neuvième siècle, il y avait des circonstances négatives. Le nombre d'écoles suffisait, mais la qualité de l'enseignement, des enseignants et des écoles ne suffisait pas. En plus, l'Eglise catholique n'avait pas besoin d'encourager la scolarité. Et le fait que les enfants pussent contribuer au tissage à domicile, afin d'augmenter le revenu familial, les empêchait d'aller à l'école, d'autant plus que la scolarité coûtait de l'argent. Après 1850, cependant, beaucoup changeait en mieux. l'Eglise commençait à se mêler, de façon active, de l'enseignement. Des écoles privées étaient fondées, ce qui servait surtout à l'enseignement aux filles; la qualité de l'enseignement, des enseignants et des écoles améliorait. La campagne était mieux désen-

clavée par l'amélioration des communications routières, de sorte que les écoles devenaient plus facilement accessibles pour les enfants. Finalement, les pouvoirs publics prenaient des mesures qui encourageaient la scolarité.

Au chapitre six, on trouve une analyse des circonstances qui étaient la cause du fait que certains à Eindhoven apprenaient à lire et à écrire et d'autres pas. Le résultat de cette analyse était peu surprenant. Il s'est avéré que "l'analphabète typique" était une fille, née à la campagne, qui avait des parents qui ne savaient ni lire, ni écrire eux-aussi, et qui avait un père qui appartenait à l'une des trois classes sociales les plus basses. Les caractéristiques de "l'alphabète typique" étaient tout le contraire: c'était un garçon, élevé dans un milieu urbain, qui avait des parents qui, tous les deux, savaient lire et écrire, et qui avait un père qui appartenait à l'une des deux classes sociales les plus hautes. Ce qui était remarquable, cependant, c'était que ces variables de fond ne contribuaient que peu à l'explication du fait pourquoi quelqu'un apprenait ou n'apprenait pas à lire et à écrire. Il se pouvait bien que le motif d'aller à l'école fût influencé, dans une large mesure, par le milieu paternel; avec les instruments de mesure disponibles, cependant, ceci ne pouvait pas être prouvé.

Au chapitre sept, la mobilité sociale a été examinée. Vers 1850, à Eindhoven, il y avait certainement quelques chances de changer de classe sociale. Plus de 30 pour cent des fils choisissaient des métiers qui les mettaient dans une autre classe sociale que leurs pères; plus de 20 pour cent de la population active masculine changeaient de classe sociale pendant leur carrière. Mais la dynamique dans la mobilité sociale, qui accompagnait le procès de modernisation, ne prenait forme qu'au cours de la deuxième moitié du dix-neuvième siècle. Surtout dans la classe de la petite bourgeoisie, il y avait des glissements importants: l'arrivée des cadres moyens dans l'administration, le secteur tertiaire et l'industrie faisait apparaître une grande classe moyenne, qui était moins fermée qu'autrefois. Les analyses présentées au chapitre sept ont montré clairement que surtout les alphabètes ont pu profiter de cette modernisation de la société. La mesure dans laquelle les alphabètes et les analphabètes montraient de la mobilité ne présentait guère des différences, c'est vrai; la forme, cependant, présentait bien des différences. Tout d'abord, il s'est avéré que les alphabètes avaient moins de chances de descendre dans une classe sociale plus basse que les analphabètes. Mais ce qui était plus important, c'était la différence dans la mesure dans laquelle les deux groupes montraient de la mobilité structurelle et de la mobilité de circulation: les structures changeantes du marché du travail obligeaient les analphabètes, dans une plus large mesure que les alphabètes, à exercer un métier dans une autre classe. Cependant, ceci ne voulait pas dire que les gens qui savaient lire et écrire fussent maître de leur destin, s'ils avaient ces ambitions et ces capacités. Il restait des barrières qui gênaient l'accès aux plus hautes classes sociales. La position sociale du père et, à la fin du dix-neuvième siècle, aussi l'al-

phabétisme du père gênaient l'accès aux plus hautes classes sociales de ceux qui venaient d'un milieu social où les gens ne savaient ni lire, ni écrire et qui appartenaient à une classe sociale inférieure. Alors, l'effet de l'"ascription", c'est-à-dire l'hérédité de la position et du capital culturel, n'avait pas disparu de la société d'Eindhoven. Ce qui semblait bien disparaître, cependant, c'était l'effet de l'"achievement", c'est-à-dire l'obtention d'une position sociale par ses propres performances. En tout cas, les analyses ont montré que l'importance de l'alphabétisme dans l'obtention d'un poste dans une plus haute classe sociale, diminuait. Cependant, cette conclusion n'est pas juste. Il est plutôt justifiable de supposer que l'alphabétisme, au cours du temps, ait perdu de sa valeur comme mesure des performances à l'école. On pourrait accepter qu'il fût plus sensé de faire une différence, dans le dernier quart du dix-neuvième siècle déjà, d'après le nombre d'années passées à l'école.

Pour ce qui est de la migration, la modernisation de la société d'Eindhoven se faisait sentir aussi. Au chapitre huit a été décrit comment, au milieu de la seconde moitié du dix-neuvième siècle, quand l'industrialisation commençait à se développer et la demande d'ouvriers augmentait, on allait quitter la campagne, en nombre, pour s'installer à Eindhoven ou ses environs. La croissance démographique à Eindhoven et les communes à l'entour fut causée pour une grande partie par un solde migratoire positif. Entre 1870 et 1885, il y avait des années où 10 pour cent de la population partait et fut remplacé par un contingent encore plus grand. Au moyen des données du "Eindhoven-dataset" (ensemble de données d'Eindhoven), il n'était pas seulement possible de montrer que le nombre d'allochtones à Eindhoven augmentait au cours du temps, mais encore que ces gens venaient, en moyenne, de plus en plus loin à Eindhoven. Si, dans la cohorte 1850, encore 80 pour cent venait d'une région qui se trouvait à moins de 5 kilomètres de la ville et des communes à l'entour, dans la cohorte 1890 ce pourcentage n'était que 70 et dans la cohorte 1921 ce pourcentage n'était pas plus que 60. Comme la décision de migrer aura également été fondée sur une connaissance des nouvelles possibilités de travail qui se présentaient à Eindhoven, sur une attitude dans laquelle on réfléchit sur des choix, et sur une attitude positive à l'égard des changements, l'examen s'est concentré sur la question si c'étaient des analphabètes qui sont venus plus souvent et de plus loin à Eindhoven. La réponse à cette question, hélas, n'était pas entièrement claire. Il était possible de confirmer que la distance parcourue, en moyenne, par les alphabètes était beaucoup plus grande que celle parcourue par les analphabètes. Dans la cohorte 1850, la distance moyenne de déménagement des alphabètes était de 16,3 kilomètres tandis que la distance moyenne de déménagement des analphabètes n'était que de 7,5 kilomètres. Dans la cohorte 1921, ces distances avaient augmenté, à 24,3 et 19,9 kilomètres. Cependant, la mesure dans laquelle les alphabètes et les analphabètes migraient, était presque la même: 50 pour cent dans la cohorte 1850, 25 à

30 pour cent dans la cohorte 1890 et 20 pour cent dans la cohorte 1921. Un résultat analogue fut obtenu en analysant les classes socio-professionnelles individuelles. Les plus hautes classes socio-professionnelles venaient de plus loin, les plus basses venaient de plus proche, sans qu'il fût question, dans cette subdivision, de différences significatives de la fréquence des déménagements. En analysant "alphabétisme" et "métier" de façon combinée, il s'est révélé que c'étaient des variables qui se renforçaient. Les analphabètes des classes socio-professionnelles inférieures, par exemple, parcouraient une distance beaucoup moins grande pour aller à Eindhoven que leurs collègues alphabètes.

Si la différence des distances parcourues entre les alphabètes et les analphabètes était une confirmation de l'hypothèse que la modernité individuelle les mît mieux en état de réfléchir sur une carrière à Eindhoven, la manque d'une différence des fréquences de déménagement rendait l'argumentation de cette hypothèse trop faible pour la maintenir. La suggestion fut avancée qu'il y ait eu deux modèles migratoires complètement différents: un modèle concernant la migration sur de grandes distances qui était le résultat du fait qu'on pouvait choisir volontairement et consciemment d'améliorer sa position professionnelle, et un modèle concernant la migration sur de petites distances qui était le résultat du fait qu'on fut forcé de déménager. Tout comme la mobilité sociale, la mobilité géographique semble avoir eu un modèle structurel aussi, qui faisait que les gens peu instruits, qui avaient peu de chances sur le marché du travail, étaient forcés de chercher leur salut ailleurs. Le fait que juste les personnes analphabètes des plus basses classes socio-professionnelles déménageaient à l'intérieur d'une région limitée, pourrait indiquer que cette vision a quelque validité. Malheureusement, le "Eindhoven-dataset" (ensemble de données d'Eindhoven) ne présentait pas suffisamment de données pour fournir la preuve empirique de cette hypothèse.

Finalement, on trouve au chapitre neuf le compte-rendu de l'examen des différentes façons dont les alphabètes et les analphabètes déployaient leur comportement démographique. La présupposition était encore que les alphabètes, par l'enseignement qu'ils avaient suivi, eussent les possibilités d'être plus ouverts aux innovations, de mieux contrôler leurs environnements et de mieux contrôler ce qui pourrait leur arriver.

Par cela, ils auraient une meilleure connaissance de l'hygiène, ce qui faisait diminuer la mortalité infantile et juvénile; ils auraient une meilleure connaissance des méthodes de contraception, ce qui faisait diminuer la fertilité; et ils seraient plus tentés de rejeter des formes traditionnelles, ce qui aboutirait à une plus grande activité sexuelle, une augmentation de la fréquence des mariages et une baisse de l'âge auquel on se mariait. Les alphabètes, enfin, devraient donner le ton dans la transition démographique, le procès dans lequel, peu à peu, de moins en moins de gens choisissaient les traditions et préféraient le modèle moderne.

Cependant, il ne faut pas oublier que le modèle des mariages ne soit

pas une variable dichotomique, qui ait un caractère ou bien traditionnel ou bien moderne. Des formes intermédiaires sont également possibles: il y aura eu des familles qui ne mettaient en pratique que certains aspects de comportement démographique moderne. Ils se mariaient par exemple en bas âge sans avoir une méthode de contraception. Ces trois formes de comportement démographique pouvait en effet être distinguées à Eindhoven: une forme traditionnelle, une forme demi-moderne et une forme moderne.

Dans l'examen de la forme du comportement reproductif, déployée par les alphabètes et les analphabètes, une différence a été faite entre trois types d'alphabétisme: les familles analphabètes, où au moins l'un des parents ne savait ni lire, ni écrire; les familles alphabètes de la première génération, dont les parents savaient lire et écrire, mais au moins l'un de leurs parents pas; et les familles alphabètes de la seconde génération, dont les parents comme les grand-parents étaient alphabètes. Les analyses ont démontré que, dans chaque type d'alphabétisme, une certaine forme de comportement démographique se faisait remarquer. Les familles analphabètes, par exemple, avaient une plus grande préférence pour le modèle traditionnel. Ils se mariaient plus tard, mais avaient relativement beaucoup d'enfants, dont un nombre important, cependant, mourait en bas âge. Les familles alphabètes de la seconde génération, au contraire, avaient une plus grande préférence pour la forme moderne de comportement reproductif. Ils se mariaient plus tôt, mais ils avaient, par des méthodes de contraception "parity specific", moins d'enfants qu'on pouvait attendre. Comme la mortalité de ces enfants était beaucoup plus basse, le nombre d'enfants qui arrivaient à l'âge adulte était considérable. Les familles alphabètes de la première génération déployaient, en moyenne, une forme dans laquelle des éléments modernes et traditionnels allaient de pair. Ils se mariaient plus tôt mais appliquaient à un moindre degré la contraception, de sorte que le nombre d'enfants nés était relativement grand. Malgré le fait que la mortalité de ces enfants était considérable, ces familles finissaient par devenir plus grande que les familles des deux autres groupes. Par le modèle demi-moderne, demi-traditionnel que déployaient les familles alphabètes de la première génération, ce groupe était le représentant d'une phase dans la transition démographique.

Les résultats mentionnés ci-dessus semblent, dans leur ensemble, correspondre aux hypothèses. Mais ils ne fournissent pas encore la preuve définitive de "la valeur d'une formation précoce". Il se peut que l'effet mesuré de l'alphabétisme ait été un effet illusoire, qui s'est produit à cause d'une contamination de la variable par d'autres variables. Par exemple, il est possible que les différences des formes de comportement aient été causées plutôt par des oppositions sociales et culturelles que par l'alphabétisme: le chapitre six a déjà montré que l'analphabétisme était un

RÉSUMÉ

phénomène qui, au dix-neuvième siècle, s'est produit surtout dans les classes socio-professionnelles inférieures. Afin d'exclure cette possibilité, l'effet de l'alphabétisme a été examiné par rapport à d'autres variables, partout où cela était important dans l'examen. Au moyen de techniques d'analyse multivariées, par exemple, a été examiné si l'effet de l'alphabétisme durait, quand l'effet sur la seule classe socio-professionnelle fut contrôlé. Ceci a été essentiellement le cas. Dans la classe ouvrière, le pourcentage des mariages forcés était plus élevé que dans les autres classes socio-professionnelles. Ce pourcentage, cependant, était plus élevé pour les familles ouvrières analphabètes que pour les familles alphabètes; les classes socio-professionnelles inférieures migraient sur une moins grande distance que les classes socio-professionnelles supérieures, mais les familles ouvrières analphabètes venaient de moins loin à Eindhoven que les alphabètes; la mortalité post-néonatale était la plus élevée dans la classe ouvrière, mais plus grande dans les familles ouvrières analphabètes que dans les alphabètes. La conclusion doit être que l'alphabétisme a été en effet l'outil nécessaire à être moderne dans la société néerlandaise en voie de modernisation au dix-neuvième siècle.

(vertaling: M.H.J. van Kasteren)

CURRICULUM VITAE

O.W.A. Boonstra werd geboren op 16 juli 1951 te Utrecht. Hij bezocht het Alexander Hegius Gymnasium in Deventer, waar hij in 1971 het diploma Gymnasium-bèta behaalde. In hetzelfde jaar begon hij onderwijs te volgen bij de studierichting Sociale en Culturele Wetenschappen aan de Rijks Universiteit van Groningen. In 1979 legde hij het doctoraal-examen in de Sociologie af, met als specialisatie Methoden en Technieken van Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek. Doctoraal-bijvakken waren Wiskundige Methoden en Sociale Geschiedenis. In het kader van de studie werd stage gelopen bij de afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Na enige functies te hebben vervuld binnen de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit van Nijmegen en het Rekencentrum van de Katholieke Hogeschool van Tilburg, volgde in 1985 een benoeming bij de vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit van Nijmegen voor het verzorgen van onderwijs over de toepassing van informatica binnen de geschiedwetenschap. Hij stelde met anderen een drietal boeken samen op het terrein van statistiek, historische informatiekunde en computerprogrammatuur. Behalve artikelen op historisch-informatiekundig terrein werden ook publicaties verzorgd op het gebied van de sociale en demografische geschiedenis. Het promotie-onderzoek, waarvan deze dissertatie de neerslag is, werd mogelijk gemaakt door een subsidie die de Stichting Ruimtelijk Onderzoek, een werkgemeenschap van de Nederlandse Organisatie van Wetenschappelijk Onderzoek, in de periode juni 1991-mei 1992 verleende.